

સૌથી મૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી

દરેકની કીમત રૂ ૦-૨-૯.

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ મૂકી મંગાવનાર મુદતમાં કમિશન ગણશે પણ રેલવેનું નુર, પેઈંગ તથા પોસ્ટ ખર્ચ ખરીદનારને માથે

(૨) રોકડે રૂપીએ દેશવરથી અમાવનાન માનરો તેમજ નેચો ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરે માન સેકડે ૩૫ ટકા કમિશન આપનામાં આવશે

જ્યાખમ સાગરી રકમની એટી વખતે ખરીદ કરનારે ૫૦ પત્ર વ્યવહારથી નીચે મુદી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો

આ કોપી બુક મુદત બુદર છાપથી તદ્દન નથી રીત છાપ વામાં આરી છે, અને તે બધા કરતા ને ૧ સારી તેમજ સરતી જોવાથી ખાતરી થશે તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના મ

મહેતાજી સાહેબ શાળાપચેડી પ્રત ૧ મંગાવી લે. લેખપર ખ, પત્રાદ લખવાની રીત નવા પાવમા, છઠ્ઠા અને સાતમા પોસ્ટનું તેમજ દરેક માણસને ઘણી ઉપયોગી (કચ - આ મંજુર) કી બે આરોગ્યવિદ્યા પીંગલનાં સમજ-નવા પાવમા, છઠ્ઠા અને સાતમા પોગી, કી ત્રણ આના જાણે બુકો જુનામદ રોટમા ટેકરડા બુક તરીકે નિજુર ખ કમીશન ૩૦ ટકા ચાંકની ચોપડી-સોના આઠ આના નકશાઓ, કાઠિ, મુંદિંડ, યુજ. વગેરે જોવાના જે એક આનો નોતરનાના નાના કી છ પદ્ધ. અને મદા અર્થિ કિમતે. વ્યુલ્લેફશાહી, લખતા આદાર રેલાતા કુની નીચળા કે ખગ નથી પચાસ તોલા શાહી ચાપ એના એક પત્રમનાર આના, પણ સાત દરેક સોળ. નો મિવાપ નિશાળમા આનતી ચોપડીઓ, અગીધર. બારોટ, પ્રેમચ દ, દૂત પ્રતી સચિત્ર પહેલી ચોપડી રૂ. મૂ. ફૂટ કી. ચાપ આનો મી વીચ ટકા ખુશતદસર યુજરાતી કોપી, -કમી ૨૦ ટકા રાપમા માવતુ પો વગેરે ખર્ચે વધાર પડ નેચદ તલકરીની કુ. મુકસેવર-વટયાધુ દહર

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને જાળબોધ ૭ નમ્બર.

જાળવણી ખાતાના ને. રિફરેન્સ સાહેબે મુરબઈ દલા ઠાની ની નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

"તાના ધણા આગમની અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

અંક ૧.

માસ.

ગત વર્ષનું યુનરવલોકન—આ માસિક ગ્રન્થનું ૪૪ મું વર્ષ પૂરું થઈ ૪૫ મું વર્ષ બેઠું છે. ગત વર્ષમાં ઘણા અગત્યના વિષયો અર્ચાયા છે. શિક્ષણને લગતા વિષયોમાં 'શિક્ષક અને શિક્ષણ,' 'લેખનશુદ્ધિ અને લેખનપટ્ટા,' 'પ્રશ્નોના ઉત્તર કેમ લખવા,' 'મદ્દાભાષ્યમાં આપેલાં વ્યાકરણ શિખવવાનાં મુખ્ય અને આતુપદ્ધિક પ્રયોજનો,' 'પદાર્થ-પાઠ વિષે વિશેષ સૂચનાઓ,' 'શ્રમિકા આનોદકનું છવનચરિત્ર,' 'ધર્મસીકષ' અને 'ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે વિસ્તૃત વિવેચન', એટલા મુખ્ય વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાંના દરેક વિષય ઘણો અગત્યનો છે. દરેક શિક્ષક એનું સંપૂર્ણ મનન કરે તો તેને ઘણો લાભ થયા વિના રહેશે નહિ. તેના માનમાં વધારો થશે અને તે શિક્ષણ આપવામાં અગત્ય કરતાં વધારે ક્ષેત્રમાં થયા વિના રહેશે નહિ. આનોદકના છવનચરિત્ર લખ્યા ઉત્તમ શિક્ષકમાં ક્યાં ક્યાં આવશ્યક છે અને શિક્ષકનાં મન કેવી રીતે આકર્ષી તેમનો પરિપૂર્ણ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે સમજાવે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકોનું લખાણ અશુદ્ધ અને અસપષ્ટ જોવામાં આવે છે. શબ્દો ગમે તેમ એકઠા લખી લખાણ ધણું મુંઝવણીકરું થાય છે, તેમજ 'રિયલિટી,' 'નીતિ,' 'નમ્રતા,' 'નિયમ' જેવા સામાન્ય સંસ્કૃત શબ્દો જે વાચનમાળામાં તેમજ સાધારણ પુસ્તકોમાં પણ સામાન્ય રીતે વપરાતા હોવાથી પરિચિત હોવા જોઈએ તેવા શબ્દોની જોડણીમાં પણ ઘણી ભૂલો જોવામાં આવે છે. કહેવામાં વ્યુત્પત્તિ તેમજ સંસ્કૃત શિખવવામાં આવે છે, તોપણ એ વિષય પર કુર્લક્ષ જોવામાં આ-

લક્ષ આપે અને તેનું યોગ્ય મનન કરે તો તેમને ધણા લાભ થયા વિના રહેજ નહિ; અને તેમને લાભ થાય એટલે તેમના શિષ્યનું તેઓ અધિક કલ્યાણ કરી શકે એ તો નિર્વિવાદ છે. વળી સર્વ પ્રકારના વાયકોને આ માસિકથી લાભ થાય એમ છે એ પણ નિઃસંશય છે. શાળાના વિષયોનાં વિવેચનથી સામાન્ય શિક્ષકોને પોતાના કામમાં મદદ મળે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર જોવા પ્રૌઢ વિષયોથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા શિક્ષકોને રસ ઉત્પન્ન થશે. બાપાના અવ્યાસકોને પ્રાકૃતવ્યાકરણના વિષયથી લાભ થશે. આમ, સર્વ વાયક-વૃન્દને કંઈ કંઈ પણ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનાર અને રસિક માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આ બધો લાભ મળવા માટે શિક્ષકોએ આ માસિકનું પરિપૂર્ણ અધ્યયન અને મનન કરવું જોઈએ. આશા છે કે તેઓ તેમ કરવા ચૂકશે નહિ.

નવીન વર્ષમાં અગે એજ શૈલીએ ચાલ્યા જઈશું. શિક્ષણના વિષયો અર્થતા રહીશું, પ્રસંગે પ્રસંગે બોધ પણ આપતા રહીશું, નવીન શિક્ષણ-પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડતા રહીશું, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રૌઢ વિષયો ક્વચિત્ ક્વચિત્ દાખલ કરતા રહીશું; અને પ્રાકૃતવ્યાકરણ તેમજ અપભ્રંશપ્રકરણના વિષયો જનરી રાખીશું. નવીન વર્ષમાં ઈશ્વર અમારા વાયકવર્ગમાં ઉલોમવૃત્તિ પ્રેરે અને તેમની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ કરી તેમને ઐદિક અને આત્મ-ભિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ કરે એવી અમારી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પ્રતિ પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ !

બંગાળામાં જાહેર કેળવણી, સને ૧૯૦૩-૦૪ ના રિપોર્ટ પરથી—

વરતી—પુરુષની સંખ્યા લગભગ ચાર કરોડ છે અને સ્ત્રીની સંખ્યા પણ લગભગ એટલીજ છે. કેળવણી લેનારા પુરુષો લગભગ પોણા બે કરોડ અથવા નિશાળે જવા યોગ્ય ઉમરના પુરુષોમાંથી સેંકડે ૩૦ છે અને સ્ત્રી લગભગ દોઢ લાખ અથવા નિશાળે જવા યોગ્ય ઉમરની સ્ત્રીમાંથી સેંકડે લગભગ, વધુ છે.

ગુજરાત શાળાપત્ર, પુસ્તક ૪૫ મું, સને ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ઉચ્ચ પંચાંગ, ગ્રહ ક્રાંતિ અને ઇસ્ટર.....૩૦૬, ૩૪૨

કિન્ડર્ગાર્ટન.....૬૧, ૯૨, ૧૭૨, ૨૮૧, ૩૩૭

કેળવણીખાતાની ખબરો—

અરજ સાથે લેપરીના શેરા ન ટાંકવા વિષે..... ૨૮૩

હર્દુ કૉપિરિસીપોની મંજૂરી..... ૩૮૦

કચ્છી ઇન્ફન્ટિસાઇડ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૩

ક્ષત્રી શાહપુદીન સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૨

હાઈવાયડ મે. ટ્રે. કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૫૩

કૃષ્ણરાવ મણીપતરાવ મોદિસેની બરતરસી..... ૩૮૧

ગ્રામલેલું અંકગણિત..... ૧૫૯

ગોધી ગોપડીની મંજૂરી..... ૨૪૯

જ્યાબંધ ખરીદી (ગ. સેન્ટ્રલ બુક ડેપોની)..... ૧૨૮

જીવેખાન દુલેખાનની બરતરસી..... ૯૬

ત્રીજી ગોપડીની મંજૂરી..... ૧૨૭

નનામી અરજ ન કરવા સંબંધી..... ૯૫

પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષાને લગતી..... ૧૮૪

પાંચમી ગોપડીની મંજૂરી..... ૩૪૯

પુના ચિત્રશાળાનાં મંજુર ચપલાં ચિત્રો..... ૧૬૦

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૫૫

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને લગતી..... ૧૮૬

બાળપોથીની મંજૂરી..... ૯૫

‘બાળસ્વભાવ’ ની મંજૂરી..... ૧૨૮

મહાસક્ષમી શ્રી ટ્રે. કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૮૪

મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૧

વિષય..... ૫૪.

મેરીકાપેન્ટર સ્કૉલરશિપો..... ૨૬

રાજકોટ બા. ફી. ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૧૮૬

વાચનમાળા ઉપર અર્થ અને નોટો ન વાપરવા વિષે..... ૬૪, ૧૫૯

સિંધમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની જરૂર..... ૨૬૬

હાઈ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૦

ખાંડ..... ૧૧૮, ૧૧૭

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જાહેર ખબરો—

ધનામ આપી પુસ્તકો લખાવવાની..... ૧૮૭

શ્રીઓને માટે ધનામી ભાષણો..... ૧૮૯

સ્ત્રીશિક્ષણપરીક્ષા ૧૯૦

ઘર્યાપત્ર—

ઘર્યાપત્ર અને તેનો જવાબ..... ૨૦

ઘર્યાપત્રીઓને સચના..... ૧૫૮

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ..... ૧૧૨

પ્રેમાનંદ વિષે નિબંધ..... ૧૨૬

ભરતી..... ૧૫૬

વીધાનું માપ..... ૧૫૧

વ્યુત્પત્તિ..... ૩૭૬

સમુદ્રની આરાય..... ૧૫૩

હીરાની કિંમત..... ૧૫૩

નિશાળોનાં ધનામપત્રક .. ૨૯, ૨૮૬, ૩૧૮, ૩૫૦, ૩૮૧

ધ્યાંગ (ઇ. સ. ૧૯૦૬ નું)..... ૧૪

પુસ્તકોની ખર્ચો..... ૯૬

પ્રેમાનંદ..... ૪૬, ૭૯

ખાળગીત—

ધ્વિર પ્રાર્થના..... ૨૦૯

ચોક્કસ ગાયન અને પરચુરણ..... ૨૪૦

ફિલ અને ફિન્ડર્ગાર્ટન..... ૨૨૮

વિષય.	૫૪.
નીતિ.....	૨૧૪
રાજ્યભક્તિ.....	૨૧૧
સામાન્ય જ્ઞાન.....	૨૧૭
ભરૂચ શુદ્ધાના શિક્ષકવર્ગની કોન્ફરન્સ.....	૨૭૮
માધવલાલ મેમોરિયલ ફંડની વ્યવસ્થા.....	૨૮૮
માસ—	
અક્ષરના મરણ વિષે નિબંધ.....	૧૨૯
અંગ્રજીલિતના શિક્ષણ વિષે સામાન્ય દોષ.....	૩૫૩
ઑસ્ટ્રિયાની કેળવણી.....	૩૪
ઇતિહાસનું શિક્ષણ.....	૧૬૧, ૧૬૭
કનાલ અને ટનલોની યોજના.....	૧૭૨
કિન્ડગાર્ટનપદ્ધતિ વિષે મિ. વી. આશીઆના વિચાર.....	૬
કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ (૧૯૦૪-૫).....	૬
કેળવણીનાં સક્ષણ.....	૩૬
ખેતીખાતાનો રિપોર્ટ.....	૬૫
ગત વર્ષનું પુનરવલોકન અને નવીન વર્ષનું દિગ્દર્શન.....	૧
જાતકેળવણી.....	૩૨૧
જાપાનની કેળવણી.....	૩૩
ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર.....	૧૪૦
,, ,, અભ્યાસનો યોગ્ય ક્રમ.....	૩૫૭
ડેન્માર્કની કેળવણી.....	૩૪
પટીઆલામાં ઓકેળવણી.....	૫
ફ્રોબેલ વગેરેના કેળવણીસંબંધી વિચારો.....	૩૯
બંગાળમાં જાહેર કેળવણી.....	૬
બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ.....	૧૩૮
શૂગોળ અને ઇતિહાસનો સંબંધ.....	૧૩૧
શૂગોળને લગતી હકીકત.....	૩૫૮
બેદ અને પ્રયોગ.....	૨૫૯
મિ હર્બર્ટનો સિદ્ધાન્ત.....	૩૧

વિષય.

પૃષ્ઠ

રશિયાની કુળવણી..... ૩૪

શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદનો રવર્ગવાસ..... ૨૯૬

શ્રુતલેખન..... ૨૮૯

વરસચિહ્ન પ્રાકૃતપ્રકાશ..... ૧૭૬, ૩૨૫, ૩૬૨

શાક્યપૃથક્કરણ..... ૧૦૧

વાઝ્ઝાપાર..... ૧૬, ૪૦, ૧૧૭, ૧૪૪, ૨૩૨, ૩૭૧

વિદ્યા (ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા)..... ૩૧૪

શિક્ષકોની હાસિક રસધા..... ૩૭૫

શિક્ષકવર્ગને પૂછેલાં પ્રશ્નપત્રો..... ૧૯, ૩૫૯

દુદ્ધિપત્ર..... ૩૨૦

સંગીત..... ૨૦૨, ૨૭૨, ૨૯૭

કોલેજની કેળવણી—૪૬ કોલેજ છે, તેમાં ૮,૦૦૯ શિષ્ય છે. કુલ ખર્ચ લગભગ સાડા આઠ લાખ રૂપીઆ છે તેમાંથી લગભગ ચાર લાખ ફીમાંથી ઉપજે છે.

પરીક્ષાનાં પરીણામ—

એફ. એ.	૩,૪૯૭ માંથી	૧,૧૯૮ પાસ.
બી. એ.	૨,૦૩૨ „	૨૯૫ „
બી. એસ. સી.	૧૪ „	૫ „
એમ. એ.	૨૦૦ „	૭૪ „
બી. એલ.	૧૨૦ „	૧૩૬ „
એલ. એમ. ઍન્ડ એસ.	૧૧૩ „	૫૯ „

હાર્મ રફૂલની કેળવણી—

૫૬૫ હાર્મ રફૂલો છે, તેમાં લગભગ સવા લાખ છોકરા શીખે છે. કુલ ખર્ચ લગભગ સાડી પચીસ લાખ રૂપીઆ થાય છે, તેમાંથી લગભગ અઢાર લાખ રૂપીઆ ફીમાંથી ઉપજે છે.

પ્રાથમિક કેળવણી—

૪૯,૧૦૦ છોકરાઓની નિશાળો છે, તેમાં લગભગ ૧૪ લાખ છોકરા બળે છે. ખર્ચ લગભગ ૩૫ લાખ રૂપીઆ થાય છે. તેમાં ૧૯૫૫ લાખ ફીમાંથી ઉપજે છે આ પ્રાથમિક શાળાઓ અને હાર્મ રફૂલો વચ્ચે નિઝલ રફૂલો છે, તેની સંખ્યા ૧,૯૦૦ છે. તેમાં લગભગ ૧૧ લાખ છોકરા શીખે છે.

ટ્રેનિંગ રફૂલો—૨૩ સરકારી છે. શિષ્યની સંખ્યા ૧,૨૭૮ છે અને ખર્ચ લગભગ ૧ લાખ રૂપીઆ થાય છે.

પટ્ટીઆલામાં ટ્રીકેળવણી—પટ્ટીઆલાના કેળવણી ખાતાના અમલદારોએ એક નવીન યોજના રચી છે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પોતાની છોકરીઓને મોટી ઉંમરે નિશાળે મોકલવા ખુશી હોતા નથી, તેથી તેવી છોકરીઓને તેમને ઘેર કેળવણી મળે એવી યોજના ઘડી છે. અચુક-શે.

રીની દશેક છોકરીઓ એક ઘેર એકઠી થાય એટલે તેમને માટે એક શિક્ષક નીમવામાં આવે છે; તે તેમને દરરોજ એ કલાક લખતાં, વાંચતાં અને સીવતાં શિખવે છે.

કિર્ગાઈનપદ્ધતિ—‘સ્કૂલ જર્નલ’ નામના પત્રમાંથી ૨ ૭ ઑક્ટોબર ૧૯૦૫ ના ‘એડ્યુકેશનલ ટાઈમ્સ’ નામના કોલેજ ઑફ પ્રીસેન્ટર્સના માસિક ચોપાનીઆમાં વિસ્ત્રેન્સિનના વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણશાસ્ત્રના આચાર્ય ડૉક્ટર એમ. વી. ઓ’શીઆએ ‘કિર્ગાઈનપદ્ધતિ પર ચાલતી ટીકા’ નામના મથાળાથી કેટલાક વિચાર દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે મુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ હજી એ વિષે લોકોમાં ઘણા પરસ્પરવિરુદ્ધ વિચારો છે. મિત્રચર્ચિહિં લોકઃ એ ન્યાય ખીછ જાળતની પેઠે એમાં પણ લાગુ પડે છે. એ વિચારોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

કેળવણીના વિષયોને લગતો સામાન્ય અનિશ્ચય.

કિર્ગાઈનથી તે યુનિવર્સિટિશિક્ષણ મુખી કેળવણીને લગતી એકે શાખા એવી નથી કે જેને વિષે હાલ ચર્ચા અને ટીકા ધ્યા વગર રહેતી હોય. શિક્ષણક્રમ કે વ્યવસ્થાને લગતા કોઈ પણ અગત્યના પ્રશ્ન પર ગયાં દસ વર્ષમાં પણ પહોં વિતા રહ્યા નથી. બંને પંક્ષોમાં વિદ્વાન અને મુખ્ય-સિદ્ધ પુરુષો છે. મુધારક પક્ષવાળાઓ, જેમની સંખ્યા દિનપર દિન વધતી જાય છે, તેઓ ચાલતી શિક્ષણશાસ્ત્રની કૃતિ અને નિયમોમાંનાં ઘણાંજાંને મધ્યયુગનાં કૃતિ અને નિયમો કહે છે અને તેથી પોતે અસંતુષ્ટ છે એમ દર્શાવે છે. એથી ઉલટું, સંરક્ષક પક્ષવાળાઓ દિલગીરી સાથે કહે છે કે આપણા પૂર્વજોની પદ્ધતિથી આપણે જલ્દી દૂર ચાલ્યા ગયા છીએ. શિક્ષણ-શાસ્ત્રની આવી દુર્દશા છે. સમકાલીન શાસ્ત્રીય વિચારની દૃષ્ટિથી જેઓ ગુ-એ છે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યમન વિષે જૂનબરેલા વિચારો પર બંધા-રણ હોવાથી જૂના વખતથી ચાલ્યા આવતા ઘણા વિચારો ખોટા છે. સા-હજિક અભિવૃદ્ધિ અને પરિણામ એ ન્યાયને અનુસરતા શિક્ષણશાસ્ત્રના વિચારોથી બધા વિષયોના શિક્ષણમાં ઉચ્ચપાયાલ યર્ષ રહી છે અને મુધારક પક્ષવાળાઓ ચાલતી પદ્ધતિથી અસંતુષ્ટ થાય તેમાં નવાઈ નથી. અર્વાચીન

શાસ્ત્રના પ્રકાશ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી સુધારકો ફરકાર કર્યા વિના રહેવાનાજ નથી અને સંરક્ષકો જૂની પદ્ધતિનાં વખાણો ગાયાં કરી હાલ કે જવણીની પડતી ચાપ છે એમ કલા કરવાના.

કિંગ્ઝાર્ટન પદ્ધતિના પ્રતિપક્ષીઓએ દર્શાવેલા દાવા.

માત્ર કિંગ્ઝાર્ટન પદ્ધતિનાજ દાવો પ્રતિપક્ષીઓ કાઢે છે એમ નથી. કેળવણીને લગતા અન્ય વિષયો પર પણ એવીજ સખતાપ્રધી દીકા કરે છે. પણ કિંગ્ઝાર્ટન પદ્ધતિ પરની તેમની દીકા હાલ તરતનીજ' હોવાથી આપણા મનમાં વધારે તાણ છે. મન્સ્ટર્બર્ગ અને ગ્રિગ્સ જેવા સંરક્ષકો અને નિયામકો પ્રથમ તો એ પદ્ધતિ પર એવો દાવ મૂકે છે કે એ છોકરાંને સાડ લગવી તેમની દરેક વૃત્તિ સંતુષ્ટ કરવા જાય છે તેથી તેમનામાં ગુરુઓ, વડીલો અને અધિકારીઓ તરફ જેવો પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ તેવો આવતો નથી અને ઉદ્યોગ અને આત્મસંયમની ટેવો પડવી જોઈએ તેવી પડતી નથી. શિષ્યવર્ગ એમ સમજે છે કે શાળા અર્બુત ગમતકારિક વાર્તાઓ અને કીડાનું સ્થળ છે. કિંગ્ઝાર્ટન શાળા હોઆ પછી પ્રાથમિક શાળામાં ધણા સખત ઠપકા મળે છે ત્યારેજ તેઓ આવું સ્વાભાવિક ચાંચલ નિયમિત કરી અધરાં કામ કરવાની ટેવ પાડવાનું શીખે છે. કિંગ્ઝાર્ટન પદ્ધતિના પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે કિંગ્ઝાર્ટન શાળા છોડી પ્રાથમિક શાળામાં ગયલાં ધણાં છોકરાં, ગમે તેમ કેળવાયલાં છોકરાં કરતાં નહારી રિયતિમાં છે; કેમકે નિશાળમાં તેમની પોતાની ફરજ અને હક વિષે તેમનાં મનમાં ખોટા વિચારો દાખલ થયા છે. શિક્ષકે અમારી વૃત્તિઓને સાચવવી અને ખિંલાવવી જોઈએ એમ તેઓ ધારી લે છે અને તેમને પાક કરવા આવે તો તેઓ સામા થાય છે. એમ પણ કહેવું જોઈએ કે આ બધા દાવોની પ્રતિષ્ઠત શિક્ષકો ના પાડે છે. પરિણામ એ છે કે દરેક બાળકમાં કહે છે તેથી પુરાવો વિરુદ્ધ છે.

દાવોની નિર્માલ્યતા.

કિંગ્ઝાર્ટન પદ્ધતિથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે છોકરાં બગડે છે એનો ખાતરી કરે એવો પુરાવો નથી એ તો નસી છે. પ્રતિપક્ષીઓ માત્ર દાસ્ય

કરવાની પદ્ધતિ પર બરોસો રાખે છે. ફિઝર્ગાર્ટનની અમુક જાળતને હસી કોઢી એટલે તેઓ એમ સમજે છે કે આપણે એની વિરુદ્ધ આપણો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો. જ્યારે જૂની પદ્ધતિઓ નવીન પદ્ધતિને અનુસરી ચક્રતા નથી સારે દરેક નવીન જાળતને તિરસ્કારી પોતાની અંશકિતમાં સંતોષ માને છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ફિઝર્ગાર્ટનપદ્ધતિ પરની ટીકા નિરાધાર છે, પણ ટીકાકારો દોષ દર્શાવવામાં શાસ્ત્રીય રીતિ તરફ અનાદર દર્શાવે છે એજ લક્ષમાં લેવાનું છે. ફિઝર્ગાર્ટન શાળાઓમાં જાળકો ધણો સ્વતંત્ર હોય છે. તેમાંથી છૂટી પ્રાયગિક શાળામાં જાય છે. સ્ત્રી નીરસ પદ્ધતિ જોઈ તેની સાથે ટેવાતાં કેટલોક વખત જવોજ જોઈએ એ તંત્ર કંઈ શકાય એમ છે. જે પ્રાયગિક શાળામાં છોકરાં પર ધણો અંકુશ હોય છે ત્યાં ફિઝર્ગાર્ટન શાળાઓમાંથી આવેલાં છોકરાં શાન્ત રીતે બેસે, પાઠો શીખે અને કલા પ્રગણે કરે એમ થતાં વખત લાગે છે. પરંતુ જે પ્રાયગિક શાળામાં અંકુશ અને સખતાઈને બદલે યોગ્ય ચપળતા અને હસીક જોવામાં આવે છે ત્યાં ફિઝર્ગાર્ટનશિષ્ય અન્ય શિષ્ય કરતાં વિશેષ જ્ઞાન ભેતો જોવામાં આવે છે. એનામાં જીજ્ઞાસુ શિષ્ય કરતાં ચપળતા અને જાતમહેનત પર વિશ્વાસ વિશેષ જોવામાં આવે છે.

પ્રમાણભૂત વિચારના અભાવ.

મારા અનુભવ પ્રમાણે જે છોકરાંને ફિઝર્ગાર્ટનપદ્ધતિ બહુ રુચે છે તેમને પ્રાયગિક શાળાના અંકુશ અને નિયમથી કેટલીક વખત અતિશય કંટાળો આવે છે. હું જોઉં છું કે નિયામકો આ જાળતને ફિઝર્ગાર્ટનપદ્ધતિના દોષ સમજે છે, કેમકે તેઓ એમ સમજે છે કે જે રુચતું ન હોય તેવું બિંબુ કરવાથીજ જાળકોનાં મનને કેળવણી મળે છે, અને માનસિક કેળવણી માટે એવાં અરચિત કામો કરાવવાં આવશ્યક છે. હવે આ જાળત પર તકરાર કરવી નકામી છે. કોઈ પણ જાળત વિશે મનુષ્યના વિચારો વાદ્યી બદલી શકાતા નથી તમે જૂની પદ્ધતિના હિમાયતી હશે અને શિષ્યવર્ગ પાસે યાત્રિક રીતે અતિશય જામ કરાવવાથી ધણો લાભ થશે એમ મા-

નતા હશે તો તમે કિંગ્ડોમનપદ્ધતિનો દોષ કાઢશો અને તેમ કરવામાં તમને જોઈએ એટલાં કારણો મળ્યા આવશે; પણ જો તમે કુદરતના ન્યાયને અનુસરી વર્તનારા હશો અને કેળવણીના કામમાં રસિક રીતે કામ કરવાથી માનસિક શક્તિને લાભ થાય છે એવી તમારી શ્રદ્ધા હશે તો તમે કિંગ્ડોમનનાં આધારભૂત તરવો સ્વીકારશો; પણ જોમનો મનુષ્યપ્રકૃતિ વિશે વિચાર તમારાથી વિરુદ્ધ હશે તેની તમે ખાતરી કરી તેના વિચારો ફેરવી શકશો નહિ. આ શુભવશુભરેલા વિષય વિશે હાલ આપણે કંઈ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. કિંગ્ડોમનપદ્ધતિ પ્રમાણે શીખેલા બાળકને અન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખેલા બાળક સાથે સરખાવતાં તેની બુદ્ધિ, મનોવૃત્તિ અને નીતિ જરોબર કેવા પ્રકારનાં છે તે વિશે આપણે કોઈ પ્રયોગો કર્યા નથી. મનુષ્યપ્રકૃતિ અને કેળવણી વિશે માત્ર ગત પ્રમાણે એ બાબત પર વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે જાણ કિંગ્ડોમનશિક્ષકના હાથ નીચે એક જો વર્ષે બાળવાથી નિશ્ચિત લાભ થાય છે.

સુધારાને માટે અવકાશ.

પણ કેટલીક કિંગ્ડોમનને લગતી બાબતો ચર્ચાય છે તેમાં સુધારાનો અવકાશ છે એમ હું ધારૂં છું એ વાત મારે તરત કહેવી જોઈએ. દુનીયાના અનુભવમાં આવવાથી-મનુષ્ય અને પદાર્થનો સંસર્ગ થવાથી જે દુઃખ અને શિક્ષા કુદરતી પરિણામ તરીકે ઉર્જિત થવાનો સંભવ છે તેમાંથી કિંગ્ડોમનશિક્ષક તેને બચાવવા ઇચ્છે છે અને પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્, બાળકને પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણેજ વર્ત્યા કરવા દેવું, એ બીજાના સંસર્ગમાં આવવાથી તેમની લાગણી દુખાય એવી રીતે વર્તે કે પદાર્થો પર રુચે તેમ પ્રયોગ કરવાથી કંઈક અનિદ્ર પરિણામ ઉપજે તોપણ બાળકને કંઈ કહેવું નહિ કે શિક્ષા કરવી નહિ, પણ તેને તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પ્રમાણે આલસ્ય કરવા દેવું એમ તે સમજે છે. કિંગ્ડોમનશિક્ષકને કોઈક વખત એવું શિખવવામાં આવે છે કે બાળક જન્મે છે સારે ઈશ્વરનાજ હાથનું, ધડેલું હોવાથી તેનામાં દૈવ અંશ છે અને તેની વૃત્તિ અને ગ્રેરણાઓ પવિત્ર અને ઈશ્વરી છે. આ કારણથી જો તેના અનુભવમાં એમ અને નરમાશબદ આવે

અને દોરતા કે સખતાઈનો અંશ પણ આવે નહિ તો તેનો દેવી અંશ પરિપૂર્ણ રીતે આવિર્ભાવ પામ્યા વિના રહે નહિ. કિંગ્ડોમનશિક્ષક તેની લાગણી કોઈ પણ પ્રકારે દુષ્પાત્ર નહિ અને કોઈ પણ પ્રકારની કસોટીમાં આવવું ન પડે તેને માટે બહુ સાવધ રહે છે; પણ તે લવમાત્ર પણ વિચાર કરતો નથી કે એમ કરવાથી દુનીઆમાં મોટી ઉમ્મરે તેની વીટબણામાં ઘણા વધારો થશે. મારા સમજવા પ્રમાણે મનુષ્યસ્વભાવ વિશે આધુનિક સર્વ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો એમ વર્ણવે છે કે બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનામાં જે વૃત્તિ અને પ્રેરણા જોવામાં આવે છે તે બહુધા તેના પૂર્વજો પામેલી તેને વારસામાં મળેલી હોય છે અને તે વૃત્તિ અને પ્રેરણા જેવી હોય છે તેવાજ સ્વરૂપમાં બાળકને લોકસમાજમાં રહેવાને લાયક કરતી નથી. અર્થાત્, સમાજમાં રહેવા યોગ્ય થાય તેને માટે તેને અંકુશમાં લાવી તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે બાળકોની વૃત્તિઓ પર અંકુશ મૂકવો અને તેને નિયમિત કરવી એ પણ કળવણીનું જ કામ અને શિક્ષકનું જ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે સામાજિક દિત અને વર્તન તેમજ નીતિના નિયમોને અનુસરીને બાળક વર્તે એવી રીતે તેની મનોવૃત્તિને અંકુશિત અને નિયમિત કરવાની જરૂર છે અને તે કામ જેમ અન્ય શિક્ષકોને છે તેમજ કિંગ્ડોમનશિક્ષકનું પણ છે. પણ બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે શિક્ષા થયા વિના કે કસોટીમાં આવ્યા વિના આ પ્રકારનું વર્તન થાય એવી કોઈ વિદ્યાને યોગ્ય કાટેલી યોજના મારા જોવામાં આવેલી નથી. સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું એ જોયે કંઈ કંઈ સહન કર્યા વિના મળી શકતો નથી અને એ કંઈ સહન કરવાનો સમય જેમ દૂર દરીએ છીએ તેમ કંઈ વધવું સહન કરવું પડે છે. સમાજને અનુકૂળ ન પડે એવા વર્તન માટે જો બાળકને કિંગ્ડોમનશાળામાં કદી પણ કંઈ પણ સહન ન કરવું પડે તો તેને બલિષ્ઠમાં વ્યાજ સાથે સહન કરવાનો સંભવ રહેશે, અર્થાત્, તેની બલિષ્ઠતા પીડા અને વિટબણામાં ઘણાજ વધારો થયા વિના રહેશે નહિ. સમાજ કે નીતિના નિયમોનો ભંગ કરવાથી બાળપણમાં જે શિક્ષા સહન કરવી પડે તે મોટપણે ઘણીજ લાભકારક થઈ પડે છે. જેમ રસી મુકવવાથી એવી રોગોનો ઉર્જવ થતો ચાટકે છે તેમ આવી શિક્ષા બાળ

પણમાં કરવાથી ભવિષ્યમાં ઘણું અનિષ્ટ પરિણામ થતાં અટકે છે. એમ ન થાય તો દુર્વૃત્તિઓં ૩૬ થઈ જવાથી તેને કાણુમાં રાખવાનું કે તેનું હિન્મૂલન કરવાનું કામ આગળ જતાં ઘણું વિકટ થઈ પડે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે બાળકની વૃત્તિઓને સામાજિક વર્તન માટે યોગ્ય કરવી, આપણી વૃત્તિ દુષ્પ્રામાયી આપણું મન દુભાય છે તેવીજ રીતે. આપણે પણ અન્યની વૃત્તિઓને દુષ્પ્રાવીએ તો તેમનું પણ દુભાય છે. અને અન્ય પુરુષોના હક પર તરાપ મારવાનો આપણને કંઈ હક નથી એમ બાળકોને સમજતાં કરવાં, એ પણ ફિઝર્ગાર્ટનશિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અન્ય પુરુષોને સપગ્રાપી ક્ષમ કાઢી લેવાની ગર્વિષ્ઠ વૃત્તિથી ઘણું અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે છે એમ બાળકોને સમજાવવું અને તેમનાં મનમાં જરાબર ઉતારવું એ પણ ફિઝર્ગાર્ટનશિક્ષકનોજ ધર્મ છે.

આધારભૂત વિચારો.

ફિઝર્ગાર્ટનના કેટલાક આધારભૂત વિચારો પર હાસના કેટલાક પ્રશ્ન-કુદરતની પદ્ધતિને અનુસરીને કેળવણી આપવાની હિમાયત કરનારા વિદ્વાનો ઘણી સખત ટીકા કરે છે તે વિષે હવે હું મારા વિચાર દર્શાવું છું. ફિઝર્ગાર્ટનપદ્ધતિ પર એવા દોષો મૂકવામાં આવે છે કે એ ગૂઢ અને કાલ્પનિક છે અને માનસિક શક્તિઓ કેવી રીતે ખીસે છે તેના એકસ અવલોકન ઉપર એ પદ્ધતિનું અંરો પણ બંધારણ નથી. આનું પરિણામ એ થયું છે કે કૃત્રિમ પદ્ધતિ અને સાધનો ફિઝર્ગાર્ટનમાં રાખલ થયાં છે. સાક્ષાત્ કુદરતનું અવલોકન કરાવી સંસર્ગમાં લાવી લાભ મેળવવાને બદલે બાળકને બક્ષીસોથી રમાડવામાં આવે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે ઘણી ફિઝર્ગાર્ટનશાળાને આ સામાન્ય ટીકા યોગ્ય છે. પ્રસક્ષ પદાર્થને બદલે તેનાં ચિહ્નો કે આકારોથી બાળકોને કેળવણી આપવા પ્રયાસ કરવો એ નિષ્ફળ છે, એ મનુષ્યમન કેવી રીતે સામાજિક સ્થિતિને અનુકૂળ થાય છે તે સંબંધી આપણા સર્વ માનથી તેમજ અનુભવથી આપણને માલુમ પડે છે. આવા કૃત્રિમ પદાર્થોના સંસર્ગમાં રાખી બાળકનો વખત નફામાં ગાળવાને બદલે ખરી દુનીયાના જે ખરા પદાર્થોના સંબંધમાં બાળક આવે છે તેનું

પ્રસક્તિ યાન કરાવવામાં, એ વખત કાઢવો એ વધારે લાભકારક છે એ દેખીતું જ છે. બક્ષીસોનો ઉપયોગ બાળકોની યોજક અને ઉત્પાદક શક્તિની ચપળતા વધારવા માટે કરવામાં આવે તોપણ એ કામ થોડે કે ઘણું અંશે કૃત્રિમ અને નકામું થવાનો સંભવ છે. ફિઝર્ગાર્ટનની બહાર બાળકનું કુદરતી ચાંચલ્ય વૃદ્ધિ પામવાનો અને વધારે સફળ અને અસરકારક થવાનો સંભવ છે. ચાર વર્ષની ઉમ્મરનાં બાળકમાં જેથી વિશેષ ચપળતા જોવામાં આવે એવી ચપળતા છ વર્ષનાં બાળકમાં લાવવા કૃત્રિમ યોજનાઓ યોજાતી મેં જોઈ છે. એ સાદું અને યાત્રિક કામ તેઓ કરતા હોય તેથી જે પ્રકારે બુદ્ધિ ખીસે એમ હોય તે કરતાં તો તેની બુદ્ધિ વિશેષ બુદ્ધિ પામી ચૂકી હોય છે. આ વાંધો જધી ફિઝર્ગાર્ટનશાળાઓને લાંબુ પડતો નથી એ તો મારી ખાતરી છે; પણ મને એમ લાગે છે કે એક તરફથી જેમ બાળકની ચપળતા અને ખીછ વૃત્તિઓ પ્રેરવા માટે આવા ઉદ્યોગોની જરૂર અને શક્યતાની યોગ્ય છે તેથી એાછી કદર જાણવામાં આવે છે તેમ ખીછ તરફની તરુણ મનની સામાન્યપ્રયત્નરુ-વર્ગીકરણ કરવાની શક્તિ વિશે જોઈએ તેથી વધારે જિઓ વિચાર બાંધવામાં આવ્યો છે. આનું પરિણામ એ થયું છે કે પાંચ કે છ વર્ષના સાધારણ શક્તિવાળા બાળકને માટે કેટલીક ફિઝર્ગાર્ટન રીતો જરોબર અનુકૂળ નથી.

સુધારાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે.

પણ હું ધારું છું કે ફિઝર્ગાર્ટનમાં જે સુધારા કરવા આવશ્યક છે તે કરવા માટે ઉપાયો યોજવા અગત્ય છે, તેથી તે થવાનો ઘણો સંભવ છે. સામાન્ય રીતે એ સુધારાથી ફિઝર્ગાર્ટનનું કામ કુદરતને વિશેષ અનુસરતું અને શાળાની બહાર બાળકને જે જીવન નિર્ગમન કરવાનું છે તેને વિશેષ અનુકૂળ થાય એવું થયું જોઈએ. બાળકોમાંથી પ્રાતીપ્ત્ય જેથી મળે એવી કેળવણી આપવાના કામ સાથે ફિઝર્ગાર્ટન પદ્ધતિ નીરાળજ રાખતી નથી તેથી બાળકની કુદરતી ચપળતા માટે સાધનો પૂરાં પાડવા માટે તે ખાસ

રીતે યુક્ત થવી જોઈએ. તેની ઉત્પાદકશક્તિ અને રમત રમવાની ચપ-
ળતા પ્રેરાય એવી તેને સચના મળવી જોઈએ કે તેથી તેનામાં કામ-અ-
મલમાં લાવવાની શક્તિ, આત્મસંયમ અને સમાજમાં કામ કરવાંની શક્તિ
વધતાં જાય. એ કહ્યું છે તેમ હાલ પણ કિંગ્મોર્ટન એ પ્રકારનું ધણું કામ
કરે છે, પણ ફ્રોબેલની ફિલસૂફી સામાન્ય રીતે જેમ સગળવામાં આવે
છે તેમ બાળકની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અંકુશમાં લાવી સમાજમાં બળવાને
માટે તેને બરાબર રીતે યોગ્ય કરતી નથી તેમ થવાને બદલે તેને સામા-
જિક વર્તન માટે વિશેષ અનુકૂળ કરવા પર તેનું બંધારણ થવું જોઈએ.

કિંગ્મોર્ટનશિક્ષકની કેળવણી.

કિંગ્મોર્ટનશિક્ષકની કેળવણી પર સાંપ્રત દાળમાં જે ટીકા કરવામાં
આવે છે તેને માટે કંઈક કહેવાની જરૂર છે. એ શિક્ષકની યુદ્ધિની શક્તિ
બહુ ઓછી કેળવાયલી હોય છે અને લામણી બહુ પ્રેરાયલી હોય છે એવો
સામાન્ય વિચાર વિદ્વાનોમાં પ્રચાર પામેલો છે. કહે છે કે યુદ્ધિના સામા-
ન્ય વિષયો—ગણિત, ઇતિહાસ, ભાષા અને વિદ્યાના વિષયોમાં તેઓ છેક
અપૂર્ણ હોય છે. મનુષ્યના મનને કેળવવું એવું જે દુનીયામાં ધણુંજ શુ-
ચવણબરેહું કામ તેનો અભ્યાસ કરવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તેનાં
તેમનામાં બીજા રોપાયાં નથી. પરિણામ એ થાય છે કે બાળકનો ખરો
સ્વભાવ અને તેને જે પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે તેનું તેમને ધણુંજ
ઉપલબ્ધીજ્ઞાન હોય છે. ૩૬ ચપલા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો તેઓ
જાણે છે પણ સ્થિતિને અનુસરીને તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કિંગ-
મોર્ટનશિક્ષકમાં પોતાનું ખાસ કામ કરવાની સામાન્ય શક્તિ હોય છે એમ
તો સાધારણ રીતે કયુક્ત કરવામાં આવે છે; પરંતુ એ શક્તિમાં સ્થિતિને
અનુસરીને તેઓ ફેરફાર કરી શકતા નથી. આ બાબતમાં ધીમે ધીમે સુ-
ધારો થાય છે. કેટલીક ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં કિંગ્મોર્ટનના સિદ્ધાન્ત અને કૃતિના
જ્ઞાનનો પાયો બરાબર રચવા માટે માનસશાસ્ત્ર અને પ્રાણિવિજ્ઞાનની યોગ્ય
કેળવણી આપવામાં આવે છે.

पंचांग.
धनूरी सन १९०६, संवत् १९६२-६३.

तारीख.	मङ्गलवार.		बुधवार.		गुरुवार.		शुक्रवार.		शनिवार.		रविवार.	
	पौष-भाद्र.		भाद्र-शुक्ल.		शुक्ल-शुक्ल.		शुक्ल-शुक्ल.		शुक्ल-शुक्ल.		शुक्ल-शुक्ल.	
	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.
१	१	सो.	१	शु.	१	शु.	१	शु.	१	शु.	१	शु.
२	२	मं.	२	शु.	२	शु.	२	शु.	२	शु.	२	शु.
३	३	सो.	३	शु.	३	शु.	३	शु.	३	शु.	३	शु.
४	४	मं.	४	शु.	४	शु.	४	शु.	४	शु.	४	शु.
५	५	सो.	५	शु.	५	शु.	५	शु.	५	शु.	५	शु.
६	६	मं.	६	शु.	६	शु.	६	शु.	६	शु.	६	शु.
७	७	सो.	७	शु.	७	शु.	७	शु.	७	शु.	७	शु.
८	८	मं.	८	शु.	८	शु.	८	शु.	८	शु.	८	शु.
९	९	सो.	९	शु.	९	शु.	९	शु.	९	शु.	९	शु.
१०	१०	मं.	१०	शु.	१०	शु.	१०	शु.	१०	शु.	१०	शु.
११	११	सो.	११	शु.	११	शु.	११	शु.	११	शु.	११	शु.
१२	१२	मं.	१२	शु.	१२	शु.	१२	शु.	१२	शु.	१२	शु.
१३	१३	सो.	१३	शु.	१३	शु.	१३	शु.	१३	शु.	१३	शु.
१४	१४	मं.	१४	शु.	१४	शु.	१४	शु.	१४	शु.	१४	शु.
१५	१५	सो.	१५	शु.	१५	शु.	१५	शु.	१५	शु.	१५	शु.
१६	१६	मं.	१६	शु.	१६	शु.	१६	शु.	१६	शु.	१६	शु.
१७	१७	सो.	१७	शु.	१७	शु.	१७	शु.	१७	शु.	१७	शु.
१८	१८	मं.	१८	शु.	१८	शु.	१८	शु.	१८	शु.	१८	शु.
१९	१९	सो.	१९	शु.	१९	शु.	१९	शु.	१९	शु.	१९	शु.
२०	२०	मं.	२०	शु.	२०	शु.	२०	शु.	२०	शु.	२०	शु.
२१	२१	सो.	२१	शु.	२१	शु.	२१	शु.	२१	शु.	२१	शु.
२२	२२	मं.	२२	शु.	२२	शु.	२२	शु.	२२	शु.	२२	शु.
२३	२३	सो.	२३	शु.	२३	शु.	२३	शु.	२३	शु.	२३	शु.
२४	२४	मं.	२४	शु.	२४	शु.	२४	शु.	२४	शु.	२४	शु.
२५	२५	सो.	२५	शु.	२५	शु.	२५	शु.	२५	शु.	२५	शु.
२६	२६	मं.	२६	शु.	२६	शु.	२६	शु.	२६	शु.	२६	शु.
२७	२७	सो.	२७	शु.	२७	शु.	२७	शु.	२७	शु.	२७	शु.
२८	२८	मं.	२८	शु.	२८	शु.	२८	शु.	२८	शु.	२८	शु.
२९	२९	सो.	२९	शु.	२९	शु.	२९	शु.	२९	शु.	२९	शु.
३०	३०	मं.	३०	शु.	३०	शु.	३०	शु.	३०	शु.	३०	शु.
३१	३१	सो.	३१	शु.	३१	शु.	३१	शु.	३१	शु.	३१	शु.

तासीय.	जुलार्ध.		ऑगस्ट.		सप्टेम्बर.		ऑक्टोबर.		नवेम्बर.		डीसेम्बर.	
	अपोड- श्रावण.		श्रावण- भाद्रपद.		भाद्रपद- आसी.		आसी- कार्तिक.		कार्तिक- मागशिर.		मागशिर- पौष.	
	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.
१	१०	र.	१२	सु.	१३	श.	१४	सो.	१५	शु.	१	श.
२	११	सो.	१३	शु.	१५	र.	१५	मं.	१	शु.	२	र.
३	१२	मं.	१४	शु.	१	सो.	१	सु.	२	श.	२	सो.
४	१३	सु.	१५	श.	२	मं.	२	शु.	३	र.	३	मं.
५	१४	शु.	१	र.	३	सु.	३	श.	४	सो.	४	सु.
६	१५	शु.	२	सो.	४	शु.	४	र.	५	मं.	५	शु.
७	१	श.	३	मं.	५	शु.	५	सो.	६	सु.	६	श.
८	२	र.	४	सु.	६	र.	६	मं.	७	शु.	७	र.
९	४	सो.	५	शु.	७	सो.	७	सु.	८	श.	८	सो.
१०	५	मं.	६	शु.	८	मं.	८	शु.	९	र.	९	मं.
११	६	सु.	७	श.	९	शु.	९	सो.	१०	शु.	१०	सो.
१२	७	शु.	८	र.	१०	शु.	१०	श.	११	मं.	११	सु.
१३	८	श.	९	सो.	११	शु.	११	र.	१२	सु.	१२	श.
१४	९	श.	१०	मं.	१२	श.	१२	सो.	१३	शु.	१३	श.
१५	१०	सो.	११	सु.	१३	र.	१३	मं.	१४	शु.	१४	श.
१६	११	मं.	१२	शु.	१४	सो.	१४	सु.	१५	श.	१५	सो.
१७	१२	सु.	१३	श.	१५	मं.	१५	शु.	१६	र.	१६	मं.
१८	१३	शु.	१४	र.	१६	शु.	१६	सो.	१७	शु.	१७	सु.
१९	१४	शु.	१५	सो.	१७	शु.	१७	श.	१८	मं.	१८	शु.
२०	१५	श.	१६	मं.	१८	शु.	१८	र.	१९	सु.	१९	श.
२१	१६	र.	१७	सु.	१९	श.	१९	सो.	२०	शु.	२०	श.
२२	१७	सो.	१८	शु.	२०	र.	२०	मं.	२१	शु.	२१	सो.
२३	१८	मं.	१९	शु.	२१	शु.	२१	सु.	२२	श.	२२	श.
२४	१९	सु.	२०	श.	२२	सो.	२२	शु.	२३	र.	२३	सो.
२५	२०	श.	२१	मं.	२३	शु.	२३	र.	२४	सु.	२४	मं.
२६	२१	सो.	२२	शु.	२४	र.	२४	मं.	२५	शु.	२५	शु.
२७	२२	मं.	२३	शु.	२५	सो.	२५	सु.	२६	श.	२६	सो.
२८	२३	सु.	२४	श.	२६	शु.	२६	श.	२७	र.	२७	मं.
२९	२४	शु.	२५	सो.	२७	शु.	२७	सु.	२८	श.	२८	शु.
३०	२५	श.	२६	मं.	२८	शु.	२८	र.	२९	सु.	२९	सो.
३१	२६	सो.	२७	शु.	२९	श.	२९	मं.	३०	शु.	३०	श.
३२	२७	मं.	२८	शु.	३०	सो.	३०	सु.	३१	श.	३१	सो.

સાહિત્યપરિષદ્માં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે 'વાગ્ધ્યાપાર' વિષે વાંચેલો નિબંધ.

વાણીનું યંત્ર મુખ છે. એ યંત્રમાંથી અનિત્ત ઉચ્ચાર નીકળે છે. એ પીનજૂત ઉચ્ચારોમાંથી કેટલાકને આપણે સ્વર ને કેટલાકને અવ્યયન કહીએ છીએ. સ્વરો હસ્વદીર્ઘ-ગુણવૃદ્ધિ-સંવૃતવિવૃત પ્રક્રિયાને લીધે પરસ્પર વધતો ઓછો સંબંધ ધરાવતા અને એકબીજાથી જૂદા પડતા આપણે જોઈએ છીએ. વળી વ્યંજનમાં પણ એકજ વર્ગમાં ભેદ અને સાદસ્યનું તારતમ્ય છે. આ પીનજૂત ઉચ્ચારો કેવા વાગ્ધ્યાપારથી જોવાય છે, તેઓની વચ્ચે કેવો સહજ સંબંધ છે, તથા તે તે વિધાન વાણીના સ્વાભાવિક વ્યાપાર હોઈ ભાષાના વિકાસમાં કેવાં વારંવાર દેખા દે છે-તેનું સહજ નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આપણી ઉચ્ચારગણના આદિજૂત ઉચ્ચાર આ છે તે, વાણીના પ્રવાહનું મૂળ ગળું, તેમાંથી જોવાય છે; ને તે બોલતાં મુખ મધ્યમ રીતે પહોળું રહે છે. અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં માત્ર કંઠનો જ વ્યાપાર છે. શ્વાસક્રિયાના પ્રાણવાયુના સંઘટનથી કંઠલીણામાંથી ઉઠતો ધ્વનિ કંઠ્ય વિધાનના સંસ્કારે અક્ષરરૂપે બહાર પડે છે. એ રીતે અક્ષર કેવળ કંઠ્ય ઉચ્ચાર છે, તે હસ્વ એટલે કુંઠ છે.

વાણીના વિકાસમાં સ્થાનની અનુકૂળતાથી સ્થાનાંતરવિધાન સ્વાભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે. હવે કંઠ્ય ઉચ્ચારનું સ્થાન કંઠ એટલે શુદ્ધામૂળ તે અને તાલબ્ય ઉચ્ચારનું સ્થાન તાલુ સમસ્ય સામસામે છે. વળી કંઠ્ય અને આશ્રય ઉચ્ચાર કરતાં ગળાની જારી અને ઓઠની પોલ બરાબર સામે આવે છે. આ અનુકૂળતાને લીધે ઉક્ત સ્થાનાંતરવિધાનથી કંઠ્ય અને અનુક્રમે તાલબ્ય ઇ-અને ઉ ઉર્જાવે છે. વાણીનો આ સ્વાભાવિક વ્યાપાર અસારે પણ પ્રવર્તતો શ્રુતિગોચર થાય છે. તેને અન્વયે સં. લ-વડાં તે લવિડાં, સં. જનની તે જનુની, આ. શલવાર-ફા. સિરવાલ તે સુરવાલ. આપણી જોડીમાં બોલાય છે. સંસ્કૃતમાં વૃ ઉપરથી ચિત્રીયા આદિ દંડાંતમાં કંઠ્ય વ્યંજનનો તાલબ્ય આદેશ થાય છે, તે એ જ વ્યા-

૧ ગળતાપણું. ૨ વધતાઓછાપણું. ૩ સાંભળવામાં આવતો, કાંને પડતો.

પારનું કૃણ છે. વળી સં. ગો-ગોસ્, ગ્રાસ્ વગેરે શબ્દમાં સંસ્કૃત કંઠ્ય વ્યંજન લાટિનમાં ઓછય રૂપે દેખા દે છે, તેમાં પણ એના એ વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ છે.

અકાર, ઇકાર ને ઉકારનાં ઉચ્ચારસ્થાન આ રીતે બિન્ન છે. પરંતુ તેઓ એક વિષયમાં સમાનતા ધરાવે છે-ત્રણે હ્રસ્વ સ્વર છે. એ સમાનતાને લીધે એકનું બીજામાં આપેલાપ પરિવર્તન થાય છે:-જેમકે સં. ક્ષાયન-પ્રા. કુદાયન, સં. વૃક્ષ-ગૂ. વૃક્ષિક, ફા. સરપેય-ગૂ. સિરપેય, સં. ઇપુકાર-પ્રા. ઉમુકાર, સં. ચિ-ચિતુ-ગૂ. વચણ, સં. વલ્-લતા-ગૂ. વલણ ઇ. ઇ.*

હ્રસ્વ અ ઇ લંબાવવાથી આ ઈ ઊ એ દીર્ઘ સ્વર પ્રગટે છે. દીર્ઘ સ્વરની ઉત્પત્તિમાં દારણ્યૂત વ્યાપાર તે વિલંબનવિધાન. હ્રસ્વ સ્વરની પેઠે દીર્ઘતાના સમાન ધર્મને અવલંબીને દીર્ઘ સ્વરની પણ ગાહોમાંહિ દેશકારી થાય છે. જુઓ સં. ભૂપ-પ્રા. બીયો; જુઓ વળી ગૂ. ખૂટા-ખીટી, જૂઠો-અજુઠું, કીટ-કાટ ઇ. વખતે દીર્ઘ સ્વરને રથાને સંધિસ્વર પણ શુરુતાના સમાન ધર્મને લીધે થાય છે; જેમકે સં. વાલુકા-શુ. વેણુ, સં. માત્રા-ગૂ. મોટ, ગૂ. જરાજર-જરોજર, ખરાખર-ખરેખર-ખરોખર, દાર મારવું-ઠેર મારવું-ઠોર મારવું. વિલંબનવિધાન એ પણ વાણીનો એક સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે, તે આપણી બોલીમાં સં. અધીન ને દામે આધીન, સં. પટલ પ્રા. પડલ ને દામે, શુ. પડાળ, સં. રતન ને દામે થાન, સં. ખનિ પ્રા. ખાણી ને દામે, ગૂ. ખાણુ વગેરેમાં મળી આવે છે. જૂની ગૂજરાતીમાં સમભ્યંત નામ સાથે સંજદ નામનો છટ્ટી સાથે સાતમીનો પ્રલય નિ છે, તે સમભ્યંત નામ હાલ એકારાંત યર્ધ નાગયોગી અવ્યય બની જતાં છટ્ટીસાતમીનો સંયુક્ત નિ પ્રલય ની રૂપે દેખા દે છે, તે પણ વિલંબન વ્યાપારનું કાર્ય છે. ઉદા. સં. રામચ પાસે-જૂ. રામનિ પાસિ-ગૂ. રામની પાસે. પંચમીના પ્રલય તરીકે ઓળખાતા થી પ્રલયનો અંત ઇકાર પણ વિલંબનવિધાનનું કૃણ છે. લગ વળી 'જતી વખતે' વગેરેમાં વર્તમાનકૃદંતને અંતે આવનાર ઇકાર પણ વિલંબનવિધાનથી ઉત્પન્ન થયેલ

૧ ખદલાનું તે. *જુઓ વળી વૃજુ-વૃજિયુ, મગજ-મુગજ જેવાં બેવડાં રૂપો.

છે; પરંતુ તે વિવેક બૂલી આપણે અહારે એસ દીર્ઘ ઇકારમાં સ્ત્રીપ્રસ-
યના જમથી વળતને નારીજાતિ નામ તરીકે પ્રયોજ્યો છીએ.

મૂલપ્રકૃતિરૂપ કંઠ્ય સ્વર અને વિકૃતિરૂપ તાલવ્ય તથા ઓષ્ઠ્ય
સ્વરમાંથી એકાર એકાર અનુક્રમે ઉદ્ભવે છે. એ પ્રત્યેકના પ્રાકટ્યમાં
પરમાગરત્ય વિકૃતિસ્વરનું પ્રાધાન્ય છે. અભ્યાસમૂલ કંઠ્ય સ્વર પ્રધાનમૂલ
તાલવ્ય તે ઓષ્ઠ્ય સ્વરોની અપેક્ષાએ ગુણીમૂલ છે. ગૌણ અભ્યાસના
જિમેરણને લીધે આ નવા વ્યાપારને ગુણવિધાન નામ આપીએ છીએ. તા-
લવ્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાં કંઠ્ય સ્વર એકવાર અભ્યસ્ત. યદ્ય ઉપરાંત
ખીજવાર અભ્યસ્ત થયાથી ખીજું જોડકું એકાર એકારનું પ્રગટે છે. એના
અવિભોજમાં કંઠ્ય સ્વરનો અભ્યાસરૂપે ફરી વધારો થાય છે તે ફાર-
ણથી વાગ્યવ્યાપાર વૃદ્ધિવિધાન સંગ્રાને પાત્ર થાય છે. આ રીતે (અ કે
આ) + (ઇ કે ઈ) ને (ઉ કે જી) = એ ને ઓ એ ગુણવિધાનનું,
અને (અ કે આ) + ઈ (અ કે આ) + (ઇ કે ઈ) ૩ ને ઈ (અ
કે આ) + (ઉ કે જી) ૩ = એ ને ઓ એ વૃદ્ધિવિધાનનું સંગીકરણ બંધાય
છે અને ગુણ વૃદ્ધિ ને તાલવ્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાં અસવર્ણ કંઠ્યસ્વ-
રનું એકવારનું અને વધારા ખાતે ખીજ વારનું જિમેરવાનું કે જોડાનું છે.

ઉદાહરણ એ વ્યાપાર રચનાંતરવિધાન અને વિલંબનવિધાનની
પેઠે વાણીના સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે, એ ભાષાના વિકાસમાં ગોચર થાય
છે. બન્ને વ્યાપારો સંસ્કૃતમાં પૂર્ણ બળે પ્રવર્તે છે; જેમકે વૃદ્ધિ-દેશ-દે-
શિક, વહુ-ઓપધિ-ઓપધ. ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દમાંજ વૃદ્ધિવિધાન
શ્રુતિગોચર થાય છે, જેમકે નીતિ-નૈતિક, પુદ્-બૌદ્. તદ્દેવ શબ્દોમાં તો
માત્ર ગુણસ્વર થાય છે; જેમકે વહુર-વહોર, હુખ-હોહું, ફટ-જોડું,
વનિમિ-મેલ. વૃદ્ધિસ્વર માત્ર સં. બિધસ્ ઉપરથી ચનારા ઓ શબ્દમાં શ્ર-
વણગોચર છે અને સહ-સૌ, ગાઉ-ગૌ, ગાઇ-ગૌ, સમ-સૌ જેવા જેવગં
રૂપમાં સંજળાય છે. (અપૂર્ણ)

૧ ખીજમૂલ. ૨ ઇકાર. ઇકાર અને ઉકાર જિકાર. ૩ ઉત્પત્તિ.
૪ એ-ઓના પાછલા અંશ ને ઇકાર કે ઉકાર અને ઉકાર કે જિકાર.
૫ Augment. ૬ Augmented. ૭ ઉત્પત્તિ. ૮ નામ.
૯ બિન્ન રચાનનો.

શિક્ષકવર્ગને પૂછેલું પ્રશ્નપત્ર. ઇ. સ. ૧૯૦૫.

શિક્ષણશાસ્ત્ર.

૧. માનસશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રને શિક્ષણશાસ્ત્ર સાથે કેવો સંબંધ છે અને એ વિષયો વિષે તમને મળેલા શિક્ષણથી તમને શા લાભ થયા તેનું વિવેચન કરો. ૧૨

૨. સંયોગીકરણ અને પૃથક્કરણની પદ્ધતિ ન્યાયના કયા બે પ્રકારોને કેવી રીતે મળતી આવે છે તે દર્શાવતે સહિત પ્રતિપાદન કરો. ૧૦

૩. ઇતિહાસના શિક્ષકમાં કયા ગુણો આવશ્યક છે ? એ વિષયનું શિક્ષણ કેવી રીતે ફળાશ્રુત કરી શકાય ? ૯

૪. ભૂગોળ શિખવવાની જૂની અને નવી પદ્ધતિનું તારતમ્ય કરો. ૧૦

૫. કિંગ્ફોર્ડનપદ્ધતિનું રહસ્ય જે સમજ્યા હો તે લખો. ૧૦

૬. દુત્તેદમંદ અને શિષ્યપ્રિય શિક્ષક યથા માટે શા શા ઉપાયો યોજ્યો ? નીતિ અને સારી ટેવનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપશો ? સ્મરણશક્તિ વધારે તે કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે તમારા વિચારો લખો. ૧૨

૭. 'પર્વત' કે 'પવન' વિષે ખાંચમા ધોરણમાં આપવાના પાઠની સંક્ષિપ્ત નોંધ તૈયાર કરો. ૧૨

૮. નીચેના વિષયોમાંથી ગમે તે કોઈ એક વિષય વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધ તૈયાર કરો:— ૧૫

(અ) ભાવેપ્રયોગ, ભાવકર્તૃક અને આકર્તૃક ક્રિયાપદ.

(બ) અધુક રહ્યું અધુક સુરતનું વ્યાજ અને તેટલીજ સુરતનો કાપી આપેલો વટાવ એ બેનો તફાવત તે તે વટાવ પરના વ્યાજની બરાબર છે.

૯. સાતમી બક્ષીસની સાધનો શી રીતે તૈયાર કરશો તે વિગતવાર સમજાવો. ૧૦

અર્થાપત્ર.

ચુજરાત યાજ્ઞાપત્રના ઐડિટર સાહેબ,

વિનંતિ કે, નીચેના અર્થાપત્રનું નિરાકરણ કરવા મહેરબાની કરશો. નવસરામકૃત ગરબાવળીમાં નીચેના શબ્દોના અર્થ બરાબર સમજતા નથી. ગ્રંથકારે પ્રસ્તાવનામાં ઇસારો કરેલો છે પણ તે પરિપૂર્ણ નથી. માટે સર્વ શિક્ષકોની તથા ઉત્સુક વાંચનારાઓની જાણને માટે આપ શાજાપત્રમાં તેનું વિવેચન આપી ઉપકૃત કરશો. મારા એક મિત્ર મને ખુલાસો પૂછ્યો પણ યથારિયત ન કહી શકવાથી મેં આપ સાહેબને તરફી આપી છે:—

પૃષ્ઠ.	વિષય.
૧	ચો ચોકા
૩	ચો ચોકા
૪	અષ્ટ ચોકા
૧૦	ત્રિ અઠ્ઠી
૧૨	ચો છકા
૧૩	ત્રિતાળી ચો છકા
૧૬, ૪૧	સપ્ત ચોકા
૨૪	અઠ્ઠ સપ્ત ચોકા ૩૫૬
૩૯	સપ્ત છકા
૫૧	ગરબી
૫૩	ત્રિ અઠ્ઠી
૫૫	ગરબી
૫૮	ઘોળ
૬૨	હાલરડું.

આ દરેક શબ્દનો અર્થ અત્રે આપ જાણવા જરૂર છે.

x x x x x x x
 રાજકોટ બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ } લી૦ સેવક

તા. ૯-૧૦-૧૯૦૫.

માણેકલાલ નાગરદાસ.

જવાબ.

ગાયનની લોકપ્રિયતા તથા કારણોને લીધે છે:—(૧) સુરની ગોઠવણને લીધે ઉત્પન્ન થતી મીઠાશ, (૨) ગાવાનો નિયમિત વખત અથવા તાલ કે ઢંકા, અને (૩) અંગની બાહ્ય એકાગ્રતાથી ગાયનના અર્થનું સ્ફુટીકરણ, અર્થાત્ ભાવ.

ગાવતો બહોળો અર્થ લેતાં તેમાં નાચ અને સરખી રીતે ડગલાં બરીને ફરવાની રીતનો પણ સમાવેશ થાય. 'નૃત્ય' એ શબ્દ જૂના વખતથી એવાજ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે; પરંતુ તેના આધુનિક અર્થમાં સહેજ ફેર છે.

ગરબા ગાવામાં સરખાં ડગલાં બરી ફરવાની અને તાળી દેવાની પદ્ધતિમાં અર્થના સ્ફુટીકરણનો હેતુ ગૌણ અથવા છેત્ર નહિ એમ કહીએ તો આશે. તે માત્ર તાલથી, અને શરીરની નિયમિત ગતિથી ઉપજતા આનંદની પુષ્ટિ માટે છે. પગનો ઢંકા ઘણી વખત પેટાતાલ માટે અને તાળી મુખ્ય તાલ માટે આપવામાં આવે છે. ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરનારને લાગશે કે ગરબો ગાનારની તાળી જેમ સાથે પડે છે, તેમ તેમના પગ પણ સાથેજ ઉપડે છે અને સુકાય છે. પગે પહેરેલા અલંકારની ધ્રુવરીએ સંમળાતી હોય તો તાળીની માફક તેનો આવજ પણ સાથેજ સંમળાય.

ગાત્રમેળ અને અક્ષરમેળ છંદોમાં સુરથી આનંદ ઉપજાવવાનો હેતુ ગૌણ છે; તેને રસમય ફરવાની બીજી ઘણી રીતો છે. પણ ગરબા, બજન, પદ, વગેરેમાં સુર અને તાલ ઉપર રસનો મુખ્ય આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી બંનેની અક્ષરરચનામાં ઘણી વખત સહેજ ફેર પડે છે.

એક લઘુ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલો વખત જાય તેટલા વખતનું 'એકમાત્રા' એવું ગાપ કરાવેલું છે. ગુરુ સ્વર બોલતાં તેનાથી બમણો વખત જાય છે માટે લઘુ સ્વરની એક અને ગુરુ સ્વરની બે ગાત્રા ગણેલી છે. માત્રામેળ, કે અક્ષરમેળ છંદોમાં આ નિયમ સચવાય છે. પણ ગરબી, રાગનાં પદ, ધોળ, બજન, વગેરેમાં કેટલાક સ્વરો અર્ધમાત્રાના કે તેથી પણ ટુંકા હોય છે તેમજ કેટલાક બેથી વધારે ગાત્રા સુધી પણ સંખ્યા છે.

ગાયનમાં અનેક જાતની તાલ આવે છે; પણ તે અમુક રીતે સરખે અંતરેજ ગાઠવેલી હોય છે. વિશ્રાન્તિનો વખત પણ તાલમાં ગણવામાં આવે છે.

દરેક સ્વરને ગાયનમાં પ્રસંગોપાત લાંબો કે ટુંકો ગાવામાં આવે છે. ગાયનના પદમાં કે ગરબીમાં ગમે તે સ્વરને યા કે અર્ધમાત્રાનો, તેમજ ચાર પાંચ માત્રાનો છૂટથી કરવામાં આવે છે.

આ વિષય ધણીને પરિચિત નહિ હોવાથી જવાબમાં લેઈએ, તે કરતાં વિશેષ લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે.

સવાલના શબ્દોમાં પહેલો આંકડો એક પરી લીટીની તાલને માટે અને બીજો અમુક માત્રાએ તાલ આવે તેને માટે થોડો છે. ઉદાહરણ:-

(૧) ચોચોક્કામાં ચાર ચાર માત્રાઓએ એક તાલ ઇધને તેવી ૪ તાલો આખી લીટીમાં અપાય, એ પ્રમાણે ગાવું.

મારી વાલી બેન છે બહુ છોટી ને.*

મારી વાલી બેન છે બહુ છોટી ને.

આમાં પહેલી છએ માત્રાઓ અઠેક છૂટી છે. એક બે માત્રાનું પદ નથી. મુકાબલા માટે ત્રીજેની લીટી સરખાવો:-

મનદર મુજ ભંગની છોટી ને.

ગાતાં 'ને' શબ્દ બોલ્યા પછી બે માત્રા નેટલો મિસામો લેવો પડે છે, અગર 'ને' ના સ્વરને બીજી બે માત્રા નેટલો લંબાવવો પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

દીર્ઘના ડુસ્ત જેવા ઉચ્ચાર ગાટે વળી મેળવો:-

ઝાઝા ઝાઝાનાં ઝુંડજ ન્યાં દીસે.

બે હુ ઝાં ડે નાં... ...

*આવી ગરબીઓમાં અને ગ્રગનાં પદોમાં માત્રાઓ ગણવી એ ધણી નિચારતું અને અનુભવતું કામ છે; કારણ કે ગમે તે ડુસ્ત સ્વરનો દીર્ઘ અને દીર્ઘનો ટુંકો ઉચ્ચાર કરીને સારી રીતે ગાઈ સકાય છે. માત્ર તાલનો વખત સાચવવો લેઈએ.

આ ઉપરથી ગરબાના બધા કવિઓ બહુધા એજ નિયમને અનુસરે છે.

(૨) અષ્ટચોક્કા—એમાં ચાર ચાર માત્રાએ તાલ તેવી ૮ તાલો સંમળવી. ઉદાહરણ:—

સૌ અલિઓ હજિમજિ આ'વો આ'જ
આ'પણ ક'રીએ લિ'જણી'.

ઉપરની લીટીમાં 'આજ' ના 'આ' ની ત્રણ માત્રાઓ છે. એટલું ખસસ યાદ રાખવું કે તાલ સરખે અંતરેજ હોય, અને વિરાગકાલ પણ તેની ગણતરીમાં આવે.

(૩) ત્રીજે પાને 'ચોચોકુ' નથી પણ 'ચોચોકા'જ છે;

(આવૃત્તિ ૧૨ મી.)

(૪) ત્રિઅક્કી—આઠ આઠ માત્રાની ત્રણ તાલો.

'મા ગ'ને નિશાળે મૂકને પાપ લા'ણું મા.

આ લીટીમાં 'મ' ની ૩ અને 'પા' ની ૧ માત્રા છે.

(૫) ચોછકા—૭ માત્રાની એક, એવી ચાર તાલ.

જે આ લગતને નિભા'વે મળું તે'જ ભાવે'

આમાં 'જે' અને 'વે' ની ચક્રેકી માત્રા છે, અને 'ભા' ત્રણ માત્રાનો પુત છે.

(૬) ત્રિનાલી, ચો છકા.

ગાયન અને ગરગામાં ઘણી જનતની તાલો આપવાનો રિવાજ છે. તેના બારીક બેદો હાથ જણાવવાની જરૂર નથી. અહીં માત્ર પ્રયોજન પૂરતું જ કહીશું. આ કેકાણે 'ત્રિતાલ' થી એમ સમજવાનું કે સરખે અંતરે આવનારી ૪ તાલમાં ત્રણ ભરેલી (તાળીવાળી) અને એક ખાલી આવે. ભરેલી ત્રણ તાલ વખત બેસાં દરેક તાલે એક અંદર પગલું ભરતાં જાય છે, એટલે ત્રીજી તાલને અંતે કુંડાળું નાનું ચર્ધ જાય છે. ખાલી તાલમાં પાછાં છટાં ચર્ધ અસલ સ્થિતિમાં આવી

નય છે. એમ બંને કુંડળાં કરતાં છતાં પણ જે દિશામાં ફરતાં હોય છે, તે દિશામાં તેમની સામાન્ય ગતિ કાયમ રહે છે.

આ ગરબીમાં છ છ માત્રાની ૪ તાલો છે, પણ તે ઉપર બતાવેલી ત્રિતાલની રીતે ગાવાની છે.

પેલી વાદળાઓએ ધુ'માડુમી ગાંડી રે.

છ માત્રાએ એક એમ ચાર તાલો.

વિચારો તો માલમ પડશે કે 'વાદળાઓએ' ની ૬ માત્રા થવી જોઈએ; તેમાં 'વા' અને 'એ' એ દરેકની બળે છે. 'દળા-ઓ' ની બધી મળીને ૨ માત્રાજ છે. 'ઓ' ન હોત, અને 'દળા' બન્ને હ્રસ્વ હોત તોપણ સારી રીતે ગવાત. 'ડી' ની ૪ માત્રા છે. પહેલી ત્રણ તાલોએ તાળી પાડી અંદર નવાનું, અને 'રે' ની તાલ ખાલી રાખી ખાઈ હાવાનું છે. છેલ્લી બે માત્રા પહેલી ૪ ની સાથે આવે છે.

(૭) સમયોક્ત—ચાર ચાર માત્રાની ૭ તાલ.

નય છે, નય છે, નય છે રે આ વખત ભણ્યાનો વેલી નય છે.

આ 'સમયોક્ત' છે. 'છે' ત્રણ માત્રા મુધી લંબાય અથવા એક માત્રાનો વિરામ લેવાય. 'આ' ૩ માત્રાનો, 'ત' ને 'વ' બેના અને 'નો' ૧ માત્રાનો છે. 'આ' ને બદલે 'આજ', 'વખત' ને ટેકાણે 'કાળ જો' અને 'ભણ્યાનો' ને ટેકાણે 'અ-મૂલ્ય' મૂકીને ગાઓ એટલે ખાતરી થશે.

(૮) અષ્ટ સમયોક્ત રૂપક—ચાર ચાર માત્રાની આઠ અને સાત તાલ.

'રૂપક' એ શબ્દ અમુક જાતની ધીમી સરખે અંતરે આવતી તાલ આપવાની પદ્ધતિ આટે છે.

દૈક્ષિણ્યમાં છે દમણે ગંગા ત્યાં થોં નિકળે પ્રવાસે રે,
અંમલસાંડ વલસાંડ નવસાંડી લેજો ફણસ અંજાસ,

રમીએ જૂંજરતો રે.

પહેલી લીટીમાં ચાર ચાર માત્રાઓની ૮ અને બીજીમાં ૭ તાલો છે. ટેકની તાલ તેમાં ગણેલી નથી. 'એ' ની એક અને 'વા' ની ૩ માત્રાઓ છે તે ધ્યાનમાં લેવું. 'ર' ને ચાર માત્રા સુધી લંબાવવો કે જે માત્રાનો રાખીને બીજા જે માત્રાનો વિરામ લેવો.

પંચ માં પાનાની ગરબીમાં પણ દરેક લીટીમાં આઠ આઠ માત્રાની ત્રણ તાલો છે. આ ગરબીની દરેક લીટીની સરખાતમાં, અથવા ઉપરની લીટીને અંતે જે માત્રાનો વિરામ લેવાનો છે તેથી ગાનારને ગરબી જેસાડતાં વાર લાગે તેવું છે ખરું. સરખાતમાં 'આ' મૂકીને બોલી જોશો તો રાગ જલદી સૂઝશે.

ચોરો ચોરો આ નોંતિનો નરનારીર;

'ની' ત્રણ માત્રા સુધી લંબાવવાનો છે.

'ગરબી' શબ્દ અમુક રાગ કે તાલને માટે વપરાતો નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓને ગોળ ફરીને ગાવા લાયક કોઈ પણ સાદા ગાયનની બનાવટને માટે વપરાય છે. સ્ત્રીના હાળ સુધી આંસે તે 'ગરબો.'

ધોળ-ધર ધોળવું એ માંગલિક કાર્યનું આરંભસૂચક ચિહ્ન છે. ધોળ-ધવલ, એ શબ્દ મંગલની સાથે વારંવાર જોડાયેલો રહે છે, આ ઉપરથી કોઈ પણ માંગલિક કાર્યમાં ગાવા લાયક ગીત એ ધોળ કહેવાનું હશે. તેને ગાટે માંગલિક સમયના દર્વમાં વૃદ્ધિ કરે એવા યોગ્ય રાગોના પસંદ કરીને યોગ્યતામાં આવે છે. ગાટે 'ધોળ' શબ્દથી 'માંગલિક પ્રસંગના રાગો પૈકીના એક રાગમાં તે ગાવાનું છે' એમ સમજાવું.

જેમ પીરરસ કે કંઠુરસ ગમે તેવા રાગથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ પરંતુ અમુક રાગોના તેને ગાટે યોગ્ય હોય છે, તેમ કેટલાક રાગની જેમ એવી હોય છે કે તે ઉદ્યોગ પુરિ આવે. હાલવું, જુલવું, એ પણ જોઈને મદદ કરતાં છે. ગાટે હાલરડું, હાલરીઉં એ શબ્દથી 'પરણું કે ધોળીઉં, દલાવવાની ક્રિયા કરવાની સાથે જોડાની પુરિ સાર પસંદ કરી યોગ્યતા રાગો પૈકીના એક રાગમાં તે ગીત ગાવાનું છે' એમ સમજાવવાનું છે.

હાલ આટલોજ ખુલાસો આપવો યસ છે. પ્રસંગોપાત્ત અનુ-
કૂલતા પ્રમાણે સુર અને તાલ વિષે તથા તત્સંબંધી યોજનાં વાળું વિષે
વિવેચન કરવામાં આવશે. સુર અને તાલની એકી વખતે સંગ્રાઓ આપ-
વાથી કોઈ પણ ગીત લખનારની ધારણા પ્રમાણે ગાઈ શકાય છે.

દુનિયાદારીનું સામાન્યજ્ઞાન અને નીતિનું શિક્ષણ એ નવીન શિક્ષણ
પદ્ધતિનું તત્ત્વજ છે, માટે છેલ્લા બે પેશના જવાબની જરૂર જેવું નથી.
નીતિના સંબંધમાં કોઈ પણ પરીક્ષાના ધોરણ કરતાં શિક્ષકનું અને તેના
શિષ્યોનું કાયમ વર્તન એજ ઉત્તમ પરીક્ષા છે. નિશાળની તપાસણીમાં આ
બાબતની તપાસણી થાય છે અને ખામીઓ ઉપર પરીક્ષકનું ધ્યાન-ખેંચા-
યછેજ એમ સમજવાનું છે. વળી ઉત્તમ શિક્ષક 'પરીક્ષામાં પરીક્ષક શું જો-
શે' એવું વિચારીને તેટલા પુરતીજ કાળજી રાખેનો નથી, પરંતુ તે ખાસ
પોતાના હોશના પવિત્ર કર્તવ્ય ઉપર ધ્યાન આપે છે.

૬ મી.

કેળવણીખાતાની સ્વર.

મેરી કાર્પેન્ટર સ્કૉલરશિપો.

જાહેર ખબર.

૧. મુંબઈ બેટમાં આવેલી મરેઠી, હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી કન્યા-
શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારી છોડીઓને માટે લંડનની નૅશનલ ઇન્ડિયન
અસોસિએશને ૫ સ્કૉલરશિપો રચાવી છે. તેનું નામ " મેરી કાર્પેન્ટર સ્કૉ-
લરશિપો " રાખ્યું છે અને તે સંબંધી ઇ. સ. ૧૯૦૬ ને માટે નીચે પ્રમાણે
ધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે.

૨. એ સ્કૉલરશિપોની કિંમત તથા તે ગળવાની શરતો નીચે પ્ર-
માણે છે:—

મુખ્યની મ્યુનિસિપલ, આગ્રિત, કેન્જાનગી, પ્રાયમિક અને માધ્ય-
મિક (મિડલ) કન્યાશાળાઓની બોનાફાઇડી (ખરેખરી) વિદ્યાર્થીઓને આની
હરીફાઈ કરવામાં ઘખલ કરી શકશે. પરંતુ આ સ્કૉલરશિપ મળવાનો
ખીલકુલ સંભવ ન હોય તેવી વિદ્યાર્થીઓને ન મોકલવાની કાળજી રાખવી.
નાંસાપક ઊકરીઓની મોટી સંખ્યા મોકલવી તેથી મોકલનાર નિશાળને આ-
ખર કરતાં ગેરઆખર વધારે મળે છે.

૩. કન્યાશાળાના છઠ્ઠા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરનાર
બે ઊકરીઓને દરેક મહિને પાંચ પાંચ રૂપીઆની બે સ્કૉલરશિપો આપ-
વામાં આવશે, પણ તે એવી શરતે કે તે ફત્તેહમંદ ઉમેદવારોએ જ્યાંસુધી
સ્કૉલરશિપ મળે ત્યાંસુધી જે નિશાળમાં સરકારને તપાસણીનો હક છે
તેવી કોઈ નિશાળમાં વિદ્યાર્થીશિક્ષક (મ્યુનિસિપલ ટીચર) તરીકે કામ કરવું
અને તે નિશાળના તન્ત્રીઓને અને સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરોને સંતોષ આપ-
વો. જે ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર છૂંદું, અથવા ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીન્તું
ધોરણ પૂરું કર્યું છે, અને જે ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજ ધોરણ કરતાં કોઈ
ચઢીઆતા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી નથી તેનેજ માત્ર આ સ્કૉલરશિપો
મળી શકશે.

૪. કન્યાશાળાના પાંચમા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કર-
નાર બે ઊકરીઓને દરમાસે ચાર ચાર રૂપીઆવાળી બે સ્કૉલરશિપો આપ-
વામાં આવશે; એવી શરતે કે તેમણે સરકારની તપાસણી નીચેની કોઈ
નિશાળમાં અભ્યાસ કરવો જરૂરી રાખવો અને પાંચમા ધોરણમાં અગર
ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજ ધોરણમાં સંતોષકારક રીતે અભ્યાસ કરવો. જે
ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર પાંચમું, અગર ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર પહેલું ધોરણ પૂરું
કર્યું હશે, અને વર્નાક્યુલર છઠ્ઠા અથવા ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજ ધોરણ
કરતાં ચઢીઆતા ધોરણમાં નહિ હોય તેમનેજ આ સ્કૉલરશિપો મળી શકશે.

૫. જે ઊકરી ચોથા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરે તેવી
એકને ત્રણ રૂપીઆવાળી એક સ્કૉલરશિપ તેવીજ શરતોથી આપવામાં આ-
વશે. જે ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર ચોથું ધોરણ પૂરું કર્યું હશે, અને જે વર્-
નાક્યુલર પાંચમા કે ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજ ધોરણ કરતાં ચઢીઆતા
ધોરણમાં નહિ હોય તેમનેજ આ સ્કૉલરશિપ મળી શકશે.

૬. તા. ૧ લી જૂન-યુઆરી ૧૯૦૬ થી એક વર્ષ સુધી આ સ્કૉલરશિપો મળશે જે વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષાની પહેલાંના ઓછામાં ઓછા છ માસ સુધી મરેલી, હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક (મિડલ) શાળાઓમાં અભ્યાસ કર્યો હશે અને તે નિશાળના અધિકારીઓએ જેમની ચાલચલગત અને નિયમિત હાજરી બાબત સારો રિપોર્ટ કર્યો હશે, તે સંધર્ભોને આ સ્કૉલરશિપો મેળવવાનો હક છે.

૭. જે ઉમેદવારે એક વખત સ્કૉલરશિપ મેળવી હશે તેનાથી તેજ સ્કૉલરશિપ મેળવવા માટે ફરીથી હરીફાઈ થઈ શકશે નહિ, પણ તેનાથી ચઢીઆતી સ્કૉલરશિપ માટે હરીફાઈ થઈ શકશે.

૮. એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી આ હરીફાઈની પરીક્ષા લેશે. એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલના દિવાનખાનામાં તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ સોમવારને રોજ (મુખર્ષના વખત પ્રગણે) સવારના ૧૧ વાગે પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં બેસવાની છમ્મદા રાખનાર ઉમેદવારોએ પોતાનાં તથા પોતાની નિશાળનાં નામે મુખર્ષના એક ઉપયુક્ત એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ ને રોજ અગર તે પહેલાં મોકલી આપવાં.

પૂના, ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૦૫. } R. D. Prior,
એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગ. વિ.

મુખર્ષની નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની બાતુઓ તરફથી
અપાનારી વધારાની સ્કૉલરશિપો.

૧. મુખર્ષની નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની બાતુઓ તરફથી આપવામાં આવનારી બીજી વધારાની સ્કૉલરશિપો આપવાને માટે લેવાની પરીક્ષા તેજ વખતે અને તેજ ઠેકાણે થશે.

૨. એક સ્કૉલરશિપ રૂપીઆ ૧૦ ની, જે છ છ રૂપીઆની અને બે ત્રણ ત્રણ રૂપીઆની, નીચેની બાબતો સિવાય બધી રીતે ઉપરની સરતો પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

૩. જે કન્યાશાળાઓ, અથવા મુસ્લીમ કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજી વર્નાક્યુલર ધોરણ સિખવાલું હશે, તેના વિદ્યાર્થીઓને માત્ર વધારાની સ્કૉલરશિપો મળી શકશે.

૪. દરેક ૬ રૂપીઆવાળી એ સ્કૉલરશિપોમાંથી એક સ્કૉલરશિપ એ-
સો વર્નાક્યુલર છઠ્ઠા ધોરણમાં જે સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરશે તેને,
અને બીજી સ્કૉલરશિપ એસો વર્નાક્યુલર પાંચમા ધોરણમાં સારામાં સારી
પરીક્ષા પસાર કરશે તે કન્યાને આપવામાં આવશે. ૩ રૂપીઆવાળી સ્કૉ-
લરશિપ ઉપરની જાહેર ખજાના પાંચમા ધોરણમાં જે પરીક્ષા બતાવેલી
છે તેજ પરીક્ષાના પરિણામ ઉપર આપવામાં આવશે, અને દસ રૂપીઆ-
વાળી સ્કૉલરશિપ કોઈ યુરોપીઅન અથવા ઇંગ્લેશ શિખવનારી (Eng-
lish teaching) શાળામાંની સારામાં સારી લાયકાત ધરાવનાર વિદ્યાર્થીને
યુરોપીઅન ૬ ઠા ધોરણના બધા વિષયની પરીક્ષા ઉપર આપવામાં આ-
વશે, એવી શરતે કે તે વિદ્યાર્થીએ ૪ થા વિષયમાં કોઈ સ્થાનિક વર્ના-
ક્યુલર ભાષા લીધેલી હોવી જોઈએ.

૫. દસ રૂપીઆવાળી સ્કૉલરશિપ મળી શકે તેવી કોઈ ઉમેદવાર તથા
હોય તો ૧૯૦૫ ના ઑગસ્ટમાં થપલી જમુનિયર સેકન્ડરી ટીચર્સ સર્ટિફિ-
કેટ પરીક્ષામાં જિયામાં જાતી આવનાર છોકરીને આપવામાં આવશે.

૬. જેવી રીતે અને જે વખતે “મેરી ક્રાપેન્ટર સ્કૉલરશિપો” આ-
પવામાં આવશે, તેજીજ રીતે અને તેજ વખતે વધારાની સ્કૉલરશિપો આ-
પવામાં આવશે.

પુના, ૧૮ મી નવેમ્બર } R. D. Prior,
૧૯૦૫. } એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, મ. વિભાગ.

નિશાળોનાં મનામપત્રક.

રાપર કન્યાશાળા—વા. ૫, રૂ. ૧-૬-૦. વિઝાણ કન્યાશાળા—
એજન્ટ, રૂ. ૫-૧૩-૦. દક્કર લવજી સમજી, રૂ. ૬-૪-૦. ગોસાઈ જાદ-
વગરજી ચંદનગરજી, રૂ. ૧-૪-૦. અંજાર નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૬).
મુંદ્રા નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૫-૪-૩. રાપર નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૩-૨-૦.
લચાઉ નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૩). કુધઇ નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૩-૨-૦.
જામી નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૨-૧૦-૦. નળીયા નાઇટ—વા. ૫, રૂ.
૪-૮-૦. દેસલપુર નાઇટ—વા. ૫, રૂ. ૩-૧૩-૦. નખત્રાણ—વા.

૫, ૩. ૪). શેઠ વેલજી માંધવજી, ૩. ૩). શેઠ મેધજીભાઈ વગેરે, ૩. ૪-૧૨-૦. રૈયત, ૩. ૫-૮-૦. નાગલપુર—વા. ૫, ૩. ૭-૧૦-૦ નારણસર—વા-૫, ૩. ૨-૨-૦. નેત્રા—વા. ૫, ૩. ૪) પત્રી—વા ૫, ૩. ૬-૧૨-૦. પલસવા—વા. ૫, ૩. ૬-૧૦-૦. જાગીરદાર, ૩. ૧-૪-૦. કુતેગઢ—વા-૫, ૩. ૫-૧૨-૦, ફરોહી—વા-૫, ૩. ૬-૪-૩ બંધાદીયા—વા. ૫, ૩. ૩-૩-૦. બિટા—વા-૫, ૩. ૬-૨-૦. રૈયત ૩. ૨-૮-૦. બિદડા—વા. ૫, ૩. ૬-૧૨-૦, શેઠ વેલજી ભોજલે, ૩. ૪). જોશી ખીમજી નારણ. તથા નારણ આવજી, ૩. ૮-૮-૦. બેરાજા—વા-૫, ૩. ૬-૧૫-૦. રૈયત, ૩. ૪-૧૨-૦. બેલા—વા. ૫, ૩. ૭-૧૧-૦. લીમાસર—વા-૫, ૩. ૦-૧૨-૦. ભુજપુર—વા. ૫, ૩. ૧૨-૮-૦. મરઝાના હકર લક્ષ્મીદાસ રોપજી, ૩. ૨૧-૪-૦. રા. રોકેશી મૂળજી, ૩. ૪૭-૮-૦. મંજલ—વા. ૫, ૩. ૭). માતાનો મઠ—વા. ૫, ૩. ૦-૭-૦. મનફરા—પીર શી સંતોક હંચડજી, ૩. ૮). વા. ૫, ૩. ૭-૧૩-૦. મંગવાણા—વા. ૫. ૩. ૧-૬-૦. માંખાપર આંધવા સ્કુ—ભક્તીદાસ નિર્ભયરાય, ૩. ૧-૮-૦. માંખાપર—વા. ૫, ૩. ૧૪-૧૦-૦. રૈયત, ૩. ૧૦-૨-૦. માનકુવા—વા. ૫, ૩. ૧-૧૪-૦. માંડવી નં. ૨ જો—વા. ૫, ૩. ૧૦-૦-૦. જોશી રવજી દામોદર, ૩. ૩-૮-૦. માંડવી ખલદ્રાન સ્કુલ—માસ્તર ચતુર્ભુજ શીવજી, ૩. ૨૪-૧૧-૦. શેઠ વિસનજી નંદજી, ૩. ૬-૪-૦, હકર કેશવજી હંસરાજ, ૩. ૪). જોશી રવજી દામોદર, ૩. ૫-૪-૦. મેરાડી—વા. ૫, ૩. ૦-૧૪-૦. રવ—વા. ૫, ૩. ૪). રામવાય—વા. ૫, ૩. ૧-૮-૦. લખપત—હકર વાલજી કેશવદાસ, ૩. ૧૫). વા. ૫, ૩. ૧-૪-૦. લાખણીઆ—વા. ૫, ૩. ૧-૫-૬. સુદા—વા. ૫, ૩. ૩૪-૮-૬. રૈયત, ૩. ૨૧-૧૪-૩. નારાયણપર—શેઠ પુરપોતમદાસ બીમજી, ૩. ૬-૧૧-૦. ભચૌ—ભગાઉ ન્યાયાધીશ, ફોજદાર, ડાકટર અને અદલતો, ૩. ૨૪-૮-૦. જોશી પુંજા નાનજી, વગેરે, ૩. ૨). અંગીઆ—શી ચતુર્ભુજ ખીમજી વગેરે તરફથી, ૩. ૩-૮-૦. કટારીઆ—વા. ૫, ૩. ૨). ક. પાયા—ગોરજી ત્રિભોવન મોતીચંદ, ૩. ૪). શેઠ પ્રધાનભાઈ. નાનજી, ૩. ૩). મહેતાજી દયારામ તુળશી વગેરે, ૩. ૨-૧૩-૦. કોટડી—વા. ૫,

૩. ૨-૨-૩. કોઠારા-શેઠ જાગશી તેજશી વગેરે, ૩. ૧૧-૧૦-૦. ખારી
શહેર-વા. ૫, ૩. ૨. આયડા-વા. ૫, ૩. ૪-૧૦-૦. શેઠ વાલજી
માવજી, ૩. ૨૬-૪-૦. પટેલ નાથા નારણ, ૩. ૬-૬-૦. ચાણદાર કુંવ-
રજીભાઈ, ૩. ૩. ઠક્કર લાલજી વાઘજી વગેરે, ૩. ૨-૬-૦. ખોલણી-
અળખી પ્રાગજી લાધારામ, ૩. ૦-૩૨-૦. ગઢસીસા-વા. ૫, ૩. ૬-૧૦-૦
રૂપત, ૩. ૬-૧૦-૦. ગજુણરામ, ચામુદેવ, ૩. ૩-૧૨-૦. શેઠ ભવાનજી
કલ્યાણજીનાં બેન આણંદભાઈ, ૩. ૨૨-૮-૦. શેઠ ગંગારામ વાઘજીના
પુત્ર માધવજી, ૩. ૩-૮-૦. ગળપાદર-વા. ૫, ૩. ૪-૪-૦. ગોધરા-
વા. ૫, ૩. ૧-૭-૩. ચિત્રોડ-વા. ૫, ૩. ૪-૧૪-૦. લુણા-વા. ૫,
૩. ૩-૧૨-૦ લાયજો-વા. ૫, ૬-૭-૦. ગંગીરદાર, ૩. ૩. ૧. વિં-
ઝાણ-શે. ગોકળદાસ તેજપાળ, ૩. ૪-૩-૦. શેઠ તેજશી ધારશી, ૩.
૩. ૧. સાંભરાઈ-વા. ૫, ૩. ૨-૫-૦. મુંથરી-વા. ૫, ૩. ૬).
સાંધણ-વા. ૫, ૩. ૨-૪-૦. કોઠારા કન્યાશાળા-વા. ૫, ૩. ૭).
દેસી ભીમસી, ૩. ૩. દાગજી અરજણ વગેરે, ૩. ૪). તેરા કન્યા-
શાળા-ઠક્કર વાઘજી મેઘજી, ૩. ૮-૧૪-૦. ભચા કન્યાશાળા-ભવા-
નજી નથુ, ૩. ૬-૪-૦. તાગેચા-વા. ૫, ૩. ૨-૬-૬. મહેતાજી, ૩. ૧)
નિરજા-વા. ૫, ૩. ૧-૪-૩. પૂધર. વા. ૫, ૩. ૦-૬-૦ પલાંસવા-
દુગર નાનચંદ, ૩. ૨). બાડા-વા. ૫, ૩. ૬-૧૪-૦ રૂપત ૩. ૬-૧૨-૦ આયઠ-
શેઠ વિસનજીભાઈ મુનસી, ૩. ૬-૪-૦. શેઠ રામજીભાઈ મુળજી, ૩. ૧૫-૧૦-૦
વા. ૫, ૩. ૧-૫-૦ લધા ગણસી, ૩. ૧-૧૩-૦ પિટ્ટા-વા. ૫, ૩.
૬-૧૨-૦ મઠ-હરીદાસ રામદાસ, ૩. ૫-૧૦-૦ માધાપર-મીસ્ત્રી
મનજી જોરામ, ૩. ૫-૧૧-૦ મહંતા, ૩. ૧). મોથાળા-વા. ૫, ૩.
૪-૮-૦

રેવાકાંઠા પંચમહાલ વિભાગ-કપલસાંડી-દુસેન કરીમ,
૩. ૩). જંનાલ-પટેલ ભાઈલાલ દેસાઈભાઈ, ૩. ૧૦). જઘડીઆ-
રા. ખંડુભાઈ પ્રાગજીભાઈ, ૩. ૩).

ખેડા વિભાગ-વલાસણ-વા. મુળજીભાઈ રામદાસ, ૩. ૧૪).
દાવોલ-પટેલ પ્રજુદાસ ધોરીભાઈ, ૩. ૧૫). શા. હરગોવિંદ પિતાંબર-
દાસ, ૩. ૧૭). સીંગલાવ-જીવસંગ રામભાઈ, ૩. ૧૨). ઝોડ-

ખાઈ સોના, પટેલ ભવાનભાઈ ગંગાદાસની-વિધવા, રૂ. ૪૦) સીંગલાવં-
છતસંમ રાજભાઈ, રૂ. ૧૩). વેહેરા—પટેલ મોતીભાઈ દાજીભાઈ, રૂ.
૧૧). ચીખોદરા—મોતીલાલ-ભોગીલાલ, રૂ. ૩૦). નાપડ—શેઠ બાપુલાલ
વંજલાલ, રૂ. ૫૦).

અમદાવાદ વિભાગ—ભુલાવડી—ગગનભાઈ ગલાભાઈ, રૂ. ૧૫).
પટેલ હુમરભાઈ જોતગદાસ, રૂ. ૩). પટેલ વલ્લભભાઈ સામળભાઈ, રૂ. ૩)

સુરત વિભાગ—સુરત મ્યું. રેકૃ. નં. ૩—રા. વિઠ્ઠલદાસ ગં-
લાભાઈ, રૂ. ૬). શેઠ અવેરચંદ કૃષ્ણાજી, રૂ. ૮-૧૨-૦. એજન નં.
૫ શેઠ પીરન મહમદ હયાત સાહેબ, રૂ. ૩૦). શેઠ હાજી ઇબ્રાહીમ ઈ-
સ્માયલ તુરાયા, રૂ. ૧૦). શેઠ હાજી એહમદ ઈસ્માયલ મીમજી, રૂ. ૫).
શેઠ હાજી ઈસ્માયલ મહમદ પાડીયા, રૂ. ૫). શેઠ ઉસ્માનભાઈ અલીભાઈ
નાપુદા, રૂ. ૩), મી. ઇબ્રાહીમ મોહમદ, રૂ. ૧૨૫) નાં કપડાં. એજન
નં. ૬ શેઠ ધરમચંદ ભિમેચંદ, રૂ. ૫૧). અવેરી કસ્તુરચંદ રાવધંદ, રૂ.
૫૦). મી. છાત્રાજી શુભાજીચંદ વડીલ, રૂ. ૮-૮-૦. અવેરી ગગનલાલ
નગીનચંદ, રૂ. ૮-૮-૦. અવેરી લાલભાઈ ગગનલાલ, રૂ. ૫). એજન
નં. ૮—શેઠ જમનાદાસ શુભાજીદાસ, રૂ. ૪-૮-૦. શેઠ પ્રાણીજીવજી
દુર્લભરામ, રૂ. ૫). એજન નં. ૯—શેઠ ગણેશ દલુજી, રૂ. ૪-૮-૦.
એજન નં. ૧૦—શેઠ ગંગરામ કેવળરામ, રૂ. ૫-૬-૦. એજન નં.
૨૦—શેઠ મગનલાલ મોતીરામ, રૂ. ૪-૧૧-૦. એજન નં. ૧૫—રા.
ના. ખડેરાવ ચિગનરાવ બેદારકર, રૂ. ૨૫). શેઠ મોહમદમીયાં અબદુલ
કાદર, રૂ. ૫). શેઠ હાજી ઇબ્રાહીમ ઈસ્માયલ તુરાયા રૂ. ૫) શેઠ હાજી ઈસ્મા-
યલ દાઉદજી, રૂ. ૩). શેઠ અબદુલકાદર જાનુમીયાં, રૂ. ૫). શેઠ હાજી ઈસ્મા-
યલ ઇબ્રાહીમ આંટીયા, રૂ. ૫). શેઠ અબદુલ દહ, રૂ. ૩). શેઠ મોહમદ મીયાં,
રૂ. ૩). એજન નં. ૬—અવેરી નગીનચંદ કપુરચંદ, રૂ. ૩૫). એજન નં. ૧-
શેઠ મોતીરામ માણેકચંદ, રૂ. ૩). શેઠ ઝીણાભાઈ ઘડીઆળા, રૂ. ૩). એજન
નં. ૫—મોલવી અબદુલ કાદર, રૂ. ૪-૫-૦. એજન નં. ૧૬—શેઠ
તેજાજી અલી . મુક્તા મહમદઅલી મસ્તકી, રૂ. ૧૦૧). ખાતુધાન—શેઠ
અરદેશર કામા, રૂ. ૩). નોગામ—પટેલ દાજી મોસર, રૂ. ૧૫).

અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણુ શોધી કાઢી; તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણુ. ઢગની ગોઠવણુ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે ક્રોપીયુકો કરતાં તે અક્ષીઆતી ચર્ચાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી જાહેર પાડી છે.

૧. સુસ શિક્ષકો આગળ સેંકડો સર્ટિફિકેટો મૂકવા કરતાં જો ક્રોપીયુકો ખીજ સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકો મળવા અદિ મૂકવી વધારે યોગ્ય ધારીએ છીએ.

૨. ક્રોપીયુકોની સદ્ગતિ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ત્રાંખાનાં પત્રાં (કોપરપેટ) કોતરલેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્સ એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની સાહીથી છપાય છે, કોગળ અને કવર જેવાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૩. દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર ગણેલા છે, જેથી જે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી ક્લમ વાપરવાની હરકત દુર થાય, તેમજ એક જ વખત એક જ કદના અક્ષરનું બાજુએ પાકું જાત થાય છે.

૪. શરૂઆતમાં બાજુએ પહેલો નમ્બર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે ત્યારે હાથ ધુજે છે. ને શરૂઆતથી અક્ષર ખમી જ પાતી ધારંતી રહે છે, માટે હમે હમણી ક્રોપીયુકોને પહેલો નમ્બર માત્ર બાજુએ ઘુંટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ દરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી ઘુંટવાની ને તેની નીચે ખીજ લખવાની છે.

૫. ચોથું ધોરણુ શીખી ધણા છોકરા પોતાને ધન્યે વળગે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણુ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૬. જ્યાં ધોરણોમાં ક્રોપી સાથે લખાણુ શીખવાની જરૂર છે, તે ખોટ હમણી ક્રોપીયુકોને છઠ્ઠો નમ્બર ખાત્રી બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં બધવાદારમાં ધણાં ઉપયોગી યથ પડે તેવાં લખાણુ લખાઈ રહેલાં છે. જે તમામ અંગ્રેજી તથા શુજરાતી નિશાળોમાં ધણાંજ પસંદ પડેલાં છે એ ક્રોપીયુકો દેશાવરતા ખરીદ કરનારને સેંકડે તેત્રીશ ટકા સ્થિતિથી આપવામાં આવશે. અને ૨૦૦ ક્રોપી લેનારને રહેલે ખર્ચ આપીયું પણુ પોસ્ટ મારફતનું કે રેલવેથી આગળનું ખર્ચ અપવામાં આવશે નહિ.

ક્રોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સેંકડે અર્ધાં ટકા દક્કસાઈ લઈ મોકલી આપવા ગોઠવણુ રાખી છે. ટેકાણું—આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની. ટેકાણું લેખનકળા ક્રોપીયુકની જોશીસ—કાલ્યાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ મુમ્બાઈ. આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

જોહર ખખર—સરકારે મંજૂર કરેલાં રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈકૃત ભરતખંડના સરળ ઇતિહાસ. રા. બા. લાલચંકર કૃત નાનાં ગણિત. રા. અમીંધર રણછોડજી દેશાઈ કૃત લેખાં બા. ૧ થી ૫, બ્યાકરણ. ભાગ. ૧ થી ૩, સંખ્યા ખવેશ. રા. બા. હરગોવીંદલાસ કૃત. બુલબ. રા. બારોટ અને શાહકૃત. શુજરાતના વાતાંરૂપ ઇતિહાસ એ પુસ્તકોના અર્ધો મુખ્ય એજન્ટ છીએ અને તે મુકો તમા બીજાં સરકારી નિશાળમાં આવતાં તમામ જાતનાં પુસ્તકો અગર દૂધનિથી સારા કમીશનથી મળશે. મુકસેલર્સ—પંરલાશંકર રવિ-શંકર અમ્રદાસાદા ડી.વી.કે. દાગળ વિગેરેના પાત્ર સેપાડી.

સહેલ ગણિત ! નવાં ધોરણ અનુસાર, સહેલ ગણિત !

અંકગણિત શિક્ષણક્રમ, ભાગ ૧ લો. (તૈયાર છે)

(બાળવર્ગ તથા પ્રથેલા ધોરણ માટે) કિંમત બે આના.

એજન્ટ, ભાગ ૨ બે (ખીજ તથા ત્રીજો ધોરણ માટે) છપાવ છે.

કર્તા—રણછોડજી લીમલાઈ નાયક

(ગ્રેમચંદ સપચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજનો પ્રેસિડેન્ટ-સ્કૂલના એસિસ્ટન્ટ)

કુમીયાર સેકડે વીસ ટકા લેખે (પોસ્ટલ તથા વી. પી. ખર્ચ લેનારને માથે)

આસ્તોડીયા રોડ-અમદાવાદ ચીમનલાલ, સુનીલાલની ટુ.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાથમિક શાળા પત્રિકા:

સંસ્થાન જૂનાગઢના કેજવણી ખાતા તરફથી દરમાસે છપાવ છે, કીમત વર્ષ એકના આઠ આના. નમુનાની કોપી મફત મોકલવામાં આવશે.

વડોદરા અને કાઠી. એજન્ટરીમાં ઈ. તથા લાય. માટે ગંજુર મએ નવાં ધોરણ પ્રમ.જે શિષ્ય-શિક્ષક ઉભવને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર બા ૧લો.કિ. ૦-૧-૦૬. પીચ ટકા. જયચંદ બહેર પ્રવેશક માસ્તર, જુનાગઢ

મી. જી. એમ. વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ ! પદાર્થપાઠ ! પદાર્થપાઠ !

તૈયાર છે.

જા. બાળસ્વભાવ, અથવા આઈડિયેસર.

કિં. ૦-૧-૦૦.

વ. જ્ઞાનપ્રદીપ, અથવા નાનું એન્સાઈક્લો પીડીઆ.

કિં. ૦-૧૨-૦૦.

૧-૦-૦૦.

(પાકું પૂર્ણ)

ક. સન્વિત્ર પદાર્થપાઠ, અથવા ઓબ્જેક્ટ. લેસન્સ.

કિં. ૦-૧૨-૦૦.

૧-૪ ભાગ સાથેની.

મી. વૈષ્ણવકૃત પદાર્થપાઠો ઉત્તમ ચિત્રો અને નમુના, તેમજ અનેક વિષયોની સંપૂર્ણ લેખન દૃઢતાથી બરપૂર છે. આ પદાર્થપાઠો રા' દ્વારા ભાગમાં પણ મળી શકશે.

મી. વૈષ્ણવકૃત પદાર્થપાઠ.

૧. બાળવર્ગ અને પ્રથમ ધોરણ, (સાથે)

કિં. ૦-૩-૬.

૨. ખીજું અને ત્રીજું.

કિં. ૦-૪-૦.

૩. ચોથું અને પાંચમું.

કિં. ૦-૪-૨.

૪. ચરતાં ઉત્તરતાં ધોરણવાર અનેક વિષયો ઉપરના પાઠો.

કિં. ૦-૩-૦.

૫. ઉપર દેહલા પદાર્થપાઠનાં ૧ થી ૫ ધોરણ સુધી.

નાં દૃઢમથકની સાથેનાં ચિત્રો. કિં. ૦-૪-૦.

૬. પદાર્થપાઠ વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.

કિં. ૦-૨-૦.

સામગ્રી નક્કી લેનારને સારું દર્શિયન બધાં પુસ્તકો કરતાં પા-

કિંગ્સગાર્ડન પુસ્તક મોટું-પા. ૪૦૦. બધી આફનિ. તા. ૩૧-૧-૧૯૦૬, સુધીમાં થનાર શિક્ષક આદરને રૂ. ૨ બીજાને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩. દાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય. બી. એ. આ. ૩-ઈન્સ્ટિટ્યુટ-અમદાવાદ.

મર્તારૂપ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા રમણભાઈ માડીપતરામ. બી. એ. એલ. એલ. બી-ઈ. ૦-૨-૦ આ પુસ્તક મહેરબાન ડિરેક્ટર માટેના બદાદરે પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સને ૧૯૦૫-૬ થી નિશાળોમાં ટેકરબૂક તરીકે ચલાવવાને મંજૂર કર્યું છે.

ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આસ્ટોરીયારોડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
નિશાળોમાં ચલાવવાને ટેકર-બૂક તરીકે મંજૂર કરેલાં તથા બીજાં.
કથાપત્રનું પુસ્તક (સા. પટવા કૃત) ૦-૮-૦ વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ. ૦-૨-૬
એકગણિતના મૂળતત્વો બા. ૧ લો ૦-૬-૦ દેશ દિગ્ગજ બાગ ૨ એ. ૦-૧-૯
જરતખંડનો સરળ પ્રતિદાસ. ૦-૭-૬ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૯
ભૂતળ (સા. બા. દ. કૃત). ૦-૫-૦ નવું ગુજરાતી બાષાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનામું (છ. લ. શાહકૃત). ૦-૪-૦ દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત.) ૦-૩-૬
રા. રમણભાઈ કૃત ગુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૨-૦ અકગણિતની સમચુતી. ૦-૮-૦

નાનજીઆળો કૃત ગુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૭-૦ ખાતાવાળું ડા. બુક નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
મ. રમણભાઈ કૃત વાક્યપૃથકકૃતિ ૦-૨-૦ એલન નં. ૨, ૩, ૪, દરેકનો. ૦-૧-૦
દે. નામામળાનો બા. ૧-૦-૩ ૪૬૦-૧-૬ ચિત્ર દે. ગુ. ન ૧-૫ નં. ૦-૦-૪

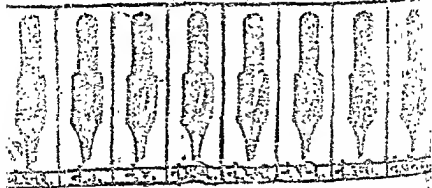
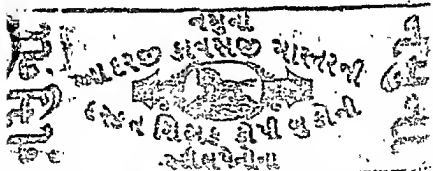
કિંગ્સગાર્ડનની ઠક્કિઓ ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પન્ મને છે. જાણીતી લેખાર ચાલશે.
૩. પેન્ડિંગ, રજા, એન્ટનમીનરે ગ્રાભાષયોમી માલ ઈન્ફોર્મનેન્સીયો.
૪. ઉપર સિવાયનો કે હ પન્ માલ, આગવા પુસ્તકો ૧ ટકા દરેકસાધ્યો
મોકલોયું. પેન્ડિંગ તથા ટેલેવિઝરનો ખર્ચ લેનારને શિર છે.

પ્રકાર્ય પા. ૩ (સમિત) આટ. ૨ જ. [જાગવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ] ૦-૪-૦ લે, માં
[બીજું ધોરણ] ૦-૨-૬ મંજૂર.
[ત્રીજું ધોરણ] ૦-૩-૬ થયેલા.
[ચોથું ધોરણ] ૦-૫-૦

કર્તા. લી. છ. પટેલ. બા. આનિ. મા. આનિ. પ્રા. રફ. ગ્રંથિનાં ઇમેજ
પુસ્તકના આધારે આ નવી આટલિયા ધોરણ રૂપો છે.
આસ્ટોરીયા રોડ ઉપર | ચીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કં.
—અમદાવાદ— | —કામળાપરેના દેવારી.—

ખીછ કોઈ ચંચુ ગૂજરાતી તથા અંગ્રેજી છુકો મેટર ૧ એક ટકાના કમીશનથી
 મોકલી આપવાની જોઈએ. એક વખતે કામ પાડી બેસાથી
 ખાતી થશે. પેકીંગમાં જોઈએ અર્થે માથાં તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય
 તેઓએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેક કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

સ્વસ્ત શિક્ષક કોપીખુકોના બાહરે ભાગેનાં પુરા પુરા રૂબરૂ અંગ્રેજીને
 બં બંધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ-ધોવા-કથી, મહોટે-ખર્ચે ખનીવી મંગાવી છે. એ
 સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સુગ-
 વડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ક્રમ-૬, ક્રિમ્. ૩, વા. જોઈએ જોઈ ૮
 બોક્સ મંગાવનારને ૬ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ પા તેથી વધુ બોક્સ
 લેનારને ૧૨% ટકા મળશે. વેલ્યુમેન્ટલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને
 ખર્ચના બંન્ન વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલથી
 મોકલાવનારનો ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

આદરજી કાવસલ માસ્તર. સ્વસ્ત શિક્ષક કોપીખુકો તથા
 સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતા અને કમિશન એન્ટ, ધોળી તળાવ મુગબક.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ અં.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

અંક ૨.

માસ.

જાપાનની કેળવણી—જાપાનને વિષે જાપાનીઓએ લખેલો એક ગ્રંથ લીખકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આઈટો, ઓયામા, ઓકુબા નામના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના તેમાં લખાણ છે. તેમાંનું એક પ્રકરણ જાહેર કેળવણી વિશે છે. તે પરથી માલમ પડે છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં લાં મિ. નિસ્ટર ઑલ્ફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન નીમાયો હતો અને બે વર્ષ રહીને સર્વ પ્રકારની કેળવણી માટે એક કાયદો પસાર થયો હતો. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે અને ૬ થી ૧૪ વર્ષ સુધી કેળવણી ફરજિયાત છે એ શાળામાં ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી; પરંતુ નીતિનું શિક્ષણ શિક્ષણના વિષયોમાંનો એક ફરજિયાત વિષય છે. જાપાનીસ બાપા, ઍકગશિત અને કસરત એ ખીન વિષયો છે. ચિત્રકામ, ગાયન અને હસ્તકલા (મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ) એ ઐચ્છિક વિષયો છે. માધ્યમિકશાળા (મેકન્ડરિ સ્કૂલો) માં વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો, ઇતિહાસ, ચિત્ર કામ, ખેતી અને અંગ્રેજી શિખાવ છે. નિચાળે જવાને લાયક ઉમ્મરનાં બાળકોમાં સંકેતે તેવું પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લે છે એવી પ્રાથમિક શાળાઓ એકદર ૨૮,૦૦૦ છે તે તેમાં બાળતાશિષ્યની સંખ્યા ૫૦,૦૦,૦૦૦ છે. એ શાળામાંના બધા શિક્ષકો સર્ટિફિકેટવાળા છે, અર્થાત્, ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષણ પામેલા છે. ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ૫૪ છે, તેમાં ૧૨,૦૦૦ શિક્ષકોને કેળવવાની સઘવડ છે. પદર વર્ષે નોદરી કર્યા પછી શિક્ષકોને પેન્શન મેળવવાનો હક થાય છે. આ હકીકત પરથી હરકોઈને સમજાશે કે જાપાનના અવધુદયનું કારણ મોટે ભાગે કેળવણી

રશિઆ—રશિઆની આમ્ય શાળાઓમાં પરીક્ષાઓ શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેને બહુ પ્રિય હોય છે. સ્પર્ધાનો એ ઉત્તમ આર્ગ છે એમ શિક્ષકો સમજે છે અને ઘણે દ્વંદ્વી આવવાનું હોય તોપણ પરીક્ષાના દિવસને શિષ્યો ઉત્સવના દિવસ જેવો સમજે છે. શિક્ષકોને પરીક્ષામાં પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર નથી અને ઇન્સ્પેક્ટરો શિક્ષણપદ્ધતિ તેમજ ચોજનાથી અણવાડેફગાર હોય છે. આ કારણથી પરીક્ષા બહુ સફળ થઈ શકતી નથી.

ઑસ્ટ્રિઆ—જર્મનિમાં શિક્ષકોની સમાજ છે, તેમાં ૧,૦૪,૦૦૦ શિક્ષકો છે. આનો દાખસો લઈ ઑસ્ટ્રિઆના રાજ્યના જર્મન ભાષા બોલનારા ભોટોએ હાલ એક શિક્ષકસમાજ સ્થાપી છે. એમાં ૧૮,૦૦૦ શિક્ષકો છે. આગળ જતાં સંખ્યા વધી સમાજ દ્વિતીયક ધવાની આશા છે.

ડેન્માર્ક—જે બાળકોમાં ગુનો કરવાની વૃત્તિ માલગ પડે તેમને માટે ડેનિશ પાર્લમેન્ટે હાલ એક કાયદો પસાર કર્યો છે. એવું ધારણ થાય છે કે જે બાળક બટકતું કે અપરાધશીલ માલગ પડે તો તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેનાં માળાપોએ પોતાનો ધર્મ બરોજર બજાવ્યો નથી. કાયદો અમલમાં લાવવા માટે દરેક ગામડામાં એક કમિટી નીમવામાં આવી છે. મોટાં ગામોમાં એવી કમિટી ચાત માણસોની બનેલી હોય છે, તેમાં અધ્યક્ષ કાયદો જાણનારા હોય છે અને બીજા સભાસભે દાકતર, શિક્ષક, ઉપદેશક અને એક સ્ત્રી હોય છે. નાનાં ગામોમાં એવી કમિટીમાં પાંચજ સભાસદ હોય છે અને તેમાંનો એક શિક્ષક હોય છે. ગુનો કરવા માટે પકડેલાં તમામ છોકરાંને પોલીસ રથાનિક કમિટીઓને આપી દે છે. એ બધી કમિટી એક મોટી કમિટીના તાબામાં છે તે તેને અધ્યક્ષ ગુનેગાર છોકરાંની સર્વ સંરચાઓ પર દેખરેખ રાખે છે. છોકરાંને માળાપોને બોલાવી જેડ કરવાનો કમિટીને હક છે. એટલી સિદ્ધ સફળ થાય તો છોકરાંનો એક વાલી નીમવામાં આવે છે અને માળાપોને તેની સૂચના પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. નિરાશના વખત પછી બાળકોને શેરીઓમાં

મટકવા દેવાને બદલે ' બાળકોનાં ગૃહ ' માં મોકલી દેવાનો કમિટીને અધિકાર છે. આસપાસના ખરાબ વાતાવરણમાંથી બાળકને લઈ જરૂર હોય તો અન્ય પુરુષોને તેમને હાથેરવા આવે છે. સર્વથી ખરાબ છોકરાંને માટે ખાંસ 'આશ્રમ બાંધેલો હોય છે ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. નિશાળમાં ફરજિયાત ફળવણીનો જે સમય હોય છે તે પૂરો થયા પછી એ આશ્રમમાં એનાં ગુનેગાર છોકરાંને ત્રણ વર્ષ રાખવામાં આવે છે.

— ૧ —

મિ. હર્ષદેવેના સિદ્ધાન્ત—મિ. હર્ષદેવેના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પાઠ આપવામાં પાંચ ક્રમ લક્ષ્યાં રાખવાના છે. એના ગત પ્રમાણે એ પાંચ ક્રમિક બાળકોને અનુસર્યા વગર શિક્ષક સંપૂર્ણ રીતે અસરકારક અને સફળ પાઠ આપી શકે નહિ. એ પાંચ ક્રમિક બાળકોમાં પહેલી તૈયારી છે. તૈયારી એટલે પૂર્વના પાઠ સાથે આપવાના પાઠનો સંબંધ જોડવો તે. અગાઉ શીખી ગયા હોય તે પ્રશ્નોથી બાળકને યાદ દેવાવવું અને જે શિક્ષણ આપવું હોય તે ગ્રહણ કરવા તેમનાં મનને તૈયાર કરવા. આ પ્રમાણે 'તૈયારી' 'આરંભપ્રશ્ન' ને મળતી આવે છે. કેટલીક વખત 'આરંભપ્રશ્ન' માં બાળકને જે શીખી ગયું હોય તેને લગતા એવા પ્રશ્નો પૂછવામાં નથી આવતા કે તેથી તે જે શિખવવાનું હોય તે ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય, પણ એ આરંભપ્રશ્નની ખાત્રી સમજવી. બાળકના મન પર અચૂક પાઠની જે અસર થાય છે તેનો આધાર શિક્ષક જે કહે છે તેના પરજ કે તે જેવી રીતે કહે છે તેના પરજ નથી; પરંતુ શિક્ષણ આપતી વખતે બાળકના મનની જેવી સ્થિતિ હોય છે તેના પર પણ છે. અચૂક સંસ્કાર ગ્રહણ કરવા બાળકનું મન તૈયાર ન હોય તો તે સંસ્કાર મન પર ન પડે એ સ્પષ્ટ છે. શિક્ષક એકજ પ્રશ્નનું શિક્ષણ સર્વ શિષ્યોને આપે છે. તોપણ સર્વનાં મન પર સરખો સંસ્કાર પાડી શકતો નથી તેનું કારણ જુદાં જુદાં મનની જુદી જુદી આદ્યક્ષિતિ તેમજ તે સમયે મનની જુદી જુદી સ્થિતિ. આ પ્રમાણે તૈયારી એ પાઠ આપવાનું પ્રથમ ક્રમિક પગથીલું છે. બીજું પગથીલું નવીન બાળક શિખવવાની રીત— જે શિખવવું હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ છે. એક જ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત તેમ

સંસ્કાર વધારે હોઈને, પ્રીત્તું પંગથીઉ ને શિખવું હોય તે બાળક પાસે સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત શબ્દમાં કહેવડાવવું તે, શિક્ષકની સચૂનાથી એ રીતે છોકરાં લક્ષણ પાંધતાં કે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં પાઠનો સાર કહી જતાં શીખે છે. ને શિખવું હોય તેના સંસ્કાર ચિરસ્થાયી થાય અને જરૂર પડે સારે ભગત યંત્રે તેનું સ્મરણ થાય તેટલાં માટે ‘વિચારના સંસર્ગ’ કે ‘સહચાર’ ની જરૂર છે. એ ચોથું પગથીઉ છે. અમુક બાળક યાદ રાખવાની ઉત્તમ રીત એજ છે કે તેના ઘીજી બાળતો સાથે સંસર્ગ કરવો; અર્થાત્, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાળતો સાથે તે મનમાં દાખલ કરવી. સ્મરણશક્તિ પ્રબળ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે એક વિચારને અન્ય સમ્બંધીય વિચાર સાથે જોડવાનું સત્ત્વ હમેશા યાદ રાખવું. પાઠનો ઉપયોગ એ છેલ્લું પગથીઉ. ઉપયોગ વગરનો પાઠ અસરકારક થઈ શકશે નહિ. આજ કારણથી ગણિતમાં નિયમ જરોબર ઠસાવવા દાખલા આપવામાં આવે છે, વ્યાકરણમાં લક્ષણ સમજાવવા દૃષ્ટાન્તો અપાય છે ને છોકરાઓ પાસે પદ્મજેદ અને વાક્યપૃથક્કરણ કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક અસરકારક પાઠ શિખવવાનાં પાંચ ક્રમિક પગથી-ઓં છે—૧ શિષ્યનાં મન ગ્રહણ કરવા તૈયાર કરવાં (અધિકાર પ્રાપ્ત સુધા વિના ઉપદેશ ન કરવો કે શિક્ષણ ન આપવું એવો આપણા દેશનો પ્રાચીન કાળથીજ સંપ્રદાય છે), ૨ પાઠનું સ્વરૂપ રસિક અને આકર્ષક કરવું કે શિષ્યનાં મન પર જરોબર સંસ્કાર પડે, ૩ બિન બિન સ્વરૂપમાં વિવેચન કર્યા પછી તેનું તેજ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં—ઉપસંહાર રૂપમાં ગ્રહવું, ૪ તેને મળતાં સમ્બંધીય વિચારો તેની સાથે રચી કરવા કે સ્મરણશક્તિને સહાયતા મળે, અને ૫ પાઠનો ઉપયોગ દર્શાવવો.

કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ આ-પેલાં કેળવણીનાં લક્ષણ—પેસ્ટેલોગ્રાઈ કહે છે કે ‘સ્પષ્ટ અનુભવેલાં’ જુદાં જુદાં વિચારો. પરથી સ્પષ્ટ સામાન્ય વિચારો તરફ મન વાળવું એ કેળવણીનું કામ છે.’ અર્થાત્, વિશિષ્ટ વિચારો પરથી સામાન્ય વિચારો પ્રાપ્ત થી શીખવું એનું નામ કેળવણી ક્રોમેલ કહે છે કે ‘દરેક પ્રકારનાં

હુનિઆના વ્યવહારમાં મનુષ્યની સર્વ શક્તિ ખીમે અને તે છૂટી છૂટી નીહિ પંથુ એકએકના સંબંધમાં અતુલ્ય યોગ એવી રીતે વૃદ્ધિ પામે એમોને કેળવણીનું સત્ત્વ રહેલું છે. ' પ્રાચીન ગ્રીક દિલસુદામાં ખેડેા કહે છે કે બુદ્ધિ ખીમે 'તેનાં' પર દેખરેખ સખચી અને 'શારીરિક અને માનસિક' શક્તિઓને વ્યવસ્થિત નિયમમાં રાખી કસવી તેનું નામ કેળવણી. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે ' જાળકોને અસંપૂર્ણ પ્રાણી છે તે ગટાડી સંપૂર્ણ પ્રાણી બનાવવાં એનું નામ કેળવણી. મનુષ્યમાં બુદ્ધિ એ ઉત્તમ છે. તેટલા માટે તે કેળવવી એ કેળવણીનું સુખ્ય કામ હોવું જોઈએ. ' કંટો એન વિચાર વધારે સંદેપમાં દર્શાવ્યો છે તે કહે છે કે ' મનુષ્ય જેટલી સંપૂર્ણતા પામી શકે તેટલી તેનામાં આણવી એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ' હર્મટ કેળવણીને નીતિની વૃદ્ધિ સમજે છે. તે કહે છે કે ' નીતિ એ મનુષ્યનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એમ સર્વ પ્રજા માન્ય કરે છે. કેળવણીનો પણ તેટલા માટે એન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પણ આને માટે નીતિ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રદારની ધારવી આવશ્યક છે. ' સર જી. ઇ. ફ્રિચ કહે છે કે ' શિક્ષણ એક કળા તેમજ શાસ્ત્ર છે. તેમાં અમુક કાર્ય સંપાદન કરવાનું રહેલું છે તેથી તે કળા છે; અને જે નિયમો-તેમાં કાર્ય સંપાદનમાં આવે છે તેનાં આધારભૂત તત્ત્વનું તેમાં સંપાદન કરવામાં આવે છે તેથી તે શાસ્ત્ર છે. '

ક્રોએલ અને બીજા વિદ્વાનોના કેળવણી વિષે વિચારો—
ક્રોએલ એવું ગાની લે છે કે જાળક અજાણતાં પણ ખચીત પોતાને જે હિતકારક હોય તેનોજ વિચાર જાંધે છે. આ એની ધારણા કટલેક અંશે ખરી છે, પણ સર્વ રીતે ખરી નથી, જેમ ખતકનાં જમ્બાં સ્વાભાવિક રીતેજ પાણી તરફ જાય છે કે મરઘીનાં જમ્બાં સ્વાભાવિક રીતેજ ખોરાક મેળવવા માટે જમીન ખોતરે છે, તેમ જાળક જે પોતાને હિતકર હોય તેજ તરફ વળે છે એમ સાદસ્ય દર્શાવી ક્રોએલ સિદ્ધ કરવા પ્રયાન કરે છે, પણ તે ખથી રીતે ખઈ નથી. એવા પણ પ્રસંગ જોઈએ છીએ કે જેમાં જાળકની ઇચ્છા હોવામાં સંપલાવતા પતંગીઆ જેવી છે. ખરી વં

સ્વરિચિતિ એવી ન્દેખાય છે કે શિક્ષકે જાળકની વૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમાંની કંઈ સંતુષ્ટ કરવા દેવી એ જાળકને કલ્યાણકારક છે તેનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. સ્પેન્સરે દર્શાવ્યું છે કે જાળકની યશ્ની ખરી વૃત્તિ, જેવી કે ખાંડ માટે તેને ભાવ હોય છે તે, તેને હિતકારક છે તેથીજ હોય છે. શિક્ષકે જાળસ્વભાવનું અવલોકન અને અધ્યયન કરવું જોઈએ અને જાળકેળવણી જરોજર ખીલે એવી રીતે તેને દોરવો જોઈએ. તેને મરજીમાં આવે તેમ વળવા દેવો ન જોઈએ. કચચિત્, જલા-રકાર કે સપ્તાઈ કરવાની પથ્થુ જરૂર પડે, પથ્થુ અંદરથી પ્રેમની ભૂમિ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શિક્ષકે પોતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ, જ્યાં દુષ્પાથ કે સપ્તાઈથી જાળકની સ્વાભાવિક અખળતા નહીં થાય અને તેને સામાં ચવાવું કે જૂઠું બોલવાનું મન થાય ત્યાં ખરી કેળવણીનો નાશ થયો સમજવો. ઢુકક કરે છે તેમાં શિક્ષકનો કંઈ સ્વાર્થ નથી પણ શિષ્યનોજ સ્વાર્થ સમાયલો છે એમ તે સમજે એવી રીતે શિક્ષકે વર્તવું જોઈએ. જોનાં પર પ્રેમ છે તેને રાજી કરવાની જાળકની ઇચ્છાનો લાભ લઈ તેને સારી રેવ ખાડતાં શિખવવું જોઈએ. જાળકમાં જે હસવાનો સ્વભાવ જોવામાં આવે છે તે તેની સમાજમાં રહેવાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એમ જે ક્રોએલ માને છે તે આગને સર્વથા સહ્ય લાગતું નથી. અમુક ઓરડામાં જાળકને જોઈએ એટલી ગરમી હોય તેથી તે આનંદ પામી હસતું હોય ને કાણું કાણું બોલી કલોલ કરતું હોય તે કંઈ કાઈનો સંસર્ગ થવાથી નથી. ક્રોએલ કહે છે કે કેટલીક વસ્તુઓ જાળક માગે છે તે તેને હિતકારક નથી માટે આપવી ન જોઈએ. માત્ર રડતું અટકાવવાને માટે તેને જોઈતી ચીજ જે આપે છે તેની નજાઈ જાળક તરત સમજી જાય છે. અતિશય મનની વૃત્તિ સાચવવાથી જાળક જગડે છે એમ લોક પથ્થુ કહે છે. દલાન્ત મણા જળવાનું અને અસરકારક છે એમ જે ક્રોએલ કહે છે તે સહ્ય છે. એવા વિચાર એની અગાઉના વિદ્વાનોના પથ્થુ છે ને તે સહ્ય છે. જુદી જુદી વયની કેળવણી એકએક પર મણા આધાર રાખે છે. જેમ પૂર્વ કેળવણી સંપૂર્ણ તેમ ઉત્તર કેળવણી સારી થઈ શકે છે. જાળક, કિશોર કે તરુણને તે જાણાવરમાં, કિશોરવરમાં કે તરુણાવરમાં છે તેથીજ

બાળક કિશોર કે તરુણ ગણવાનો નથી, પણ તે તે અવસ્થાને લાયક શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હોય. તેજ તેને તેવો ગણવો એવો ક્રોએલનો મત છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે વધને યોગ્ય હોય તેવી વિશેષ અપજતા બેવામાં આવે તો તેને ઉત્તેજન આપવું એ શુક્ત નથી. ક્રોએલ કહે છે કે 'ઈશ્વરે મનુષ્યને પોતાના આધારમાં સંભળ્યો છે, માટે તેણે ઈશ્વરની પેઠે પવિત્ર રીતે કામ કરવું જોઈએ.'

'બાળકને કેવી રીતે ઉછેરવું' એ પ્રકરણમાં દર્શાવેલા ક્રોએલનાં વિચારો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં પરિપૂર્ણ નથી, પરંતુ બાળસ્વભાવનું અધ્યયન આવશ્યક છે એમ ક્રોએલ કયુલ કરે છે. છેક બાલ્યોપરચામાં જે દેખે છે તે યદ્યપુ કરે છે. માળાપ અને શિક્ષકનું એ સમયનું કર્તવ્ય માત્ર તેનું પોષણ કરવું અને લુગાં પહેરાવવાં એજ નથી, પણ કુદરતનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું, તેની ખુશી કેવી રીતે સમજવી, એ શિખવવું તેમજ વસ્તુનાં ખર્શો નામ દર્શાવવાં એ છે. ઘણે બાજે બાળક રમતમાંજ શુદ્ધાચક્ષુ રહેશે અને જેવા ઉત્સાહથી તે રમતમાં બાગ લેશે તેવા ઉત્સાહથી આગળ જતાં દુનીઆનાં કામમાં બાગ લેશે એમ કેટલેક અંશે સામાન્ય રીતે માની શકાય. પરંતુ જો તેને સ્વાર્થણુ કે પરોપકારની ટેવ રમતમાં નહિ પાડી હોય તો પછીની જીંદગીમાં તેમનામાં એવી રીતની બહુધા ખાંખી માલમ પડશે. રમતાં રમતાં છોકરાનું માથું ટેળલ સાથે અચકાચ ને તેની મા છોકર્મને રાતું રાખવા ટેળલને મારે તો તેનામાં વેર લેવાની ટેવ પડવાનો સંભવ છે. રમતમાં પ્રસંગ આવે સારે ખીજને મદદ કરવાની ટેવથી આગળ જતાં પરોપકારવૃત્તિ કેળવાવાનો સંભવ રહે છે. સાથે રમત રમવાનો આ એક મોટો લાભ છે. બાળક પોતાની મેળે ગાવાની વૃત્તિ દર્શાવે તો તેને ઉત્તેજન આપવું; પણ તેને જાણું રહેતાં કે ચાલતાં શિખવવાને કૃત્રિમ સાધનો વાપરવાં નહિ. બહુ વહેલાં ચાલતાં શિખવવાથી કેટલીક વખત બાળક લગડું યમાના દાખલા મળી આવે છે. બાળક કોઈ ચીજ બાગી નાખે તો તેને ઠપકા દેવો નહિ; કેમકે તે વસ્તુ રોની બનેલી છે તે તપાસવાની વૃત્તિથીજ તે ઘણુંખડું એ પ્રમાણે કરે છે. બાળકને સ્વાભાવિક રીતેજ ચિત્ર કાઢવાનું મન થાય છે, અને પોતાના વિચાર દર્શાવવાના સાધન તરીકે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આંધાર અને સ્થિતિ

કરતાં જાળક સંખ્યા પર વિશેષ લક્ષ આપે છે. દાખલા તરીકે માણસનું ચિત્ર કાઢતાં એક તરફ બંને હાથ ચીતરવામાં તેને કંઈ વિચિત્ર લાગતું નથી; પણ હાથની સંખ્યાની તે ભૂલ કરતું નથી. એજ પ્રમાણે તે માયાનું ચિત્ર કાઢવામાં પણ તે આંખ કે નાકની સંખ્યામાં ભૂલ કરતું નથી, જે આંખ અને એકજ નાક કાઢે છે; પણ ઘણીખરી વખતે બંને આંખો નાકની એકજ જાણુએ ચીતરે છે. જાળકને માખાપોની સાથે રહેવું, તેમનું અનુકરણ કરવું અને તેમને પ્રત્યે પૂછવા ગમે છે. આવે પ્રસંગે જાળકને સચના આપી તેમની ખાસેજ સલાહના ઉત્તરે દેવશવવાથી લાભ થાય છે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ ૫૪ ૧૮ થી આણુ.)

શુણુવિધાન અને વૃદ્ધિવિધાનથી યતારા સ્વરોની તથા તાલન્ય અને ઓઘ્ય સ્વરોની અદલાગદલી ભાષાના વિકાસમાં આપણે દેખીએ છીએ. જુઓ સં. ઓપધ-ઓસડ, રાખ-રખું, સોભાગ્ય-સોહાગ-સુહાગ, નર-વેર, ચૈલ-ચેડાં ફાડવાં, કોણુ-ખૂણુ, વેદના-વીણુ, ફેન-ફીણુ, કુખુમ-ફેફસું, નૂપુર-નેપુર, પ્રા. પોટ-મ. પોટ-ગુ. પેટ વગેરે. પ્રેમાનંદના સમયની શુન્દરાતીના પછે, વળતેને ઠેકાણે હાલ પછી, વળતી રૂપ વપરાય છે, તેમાં પણ એવી જ અદલાગદલી છે.

ઘણાખરા દ્વંદ્વોત્તમાં એ એ ને સ્થાને તાલન્ય અને એ એ ને સ્થાને ઓઘ્ય સ્વર થાય છે, તે એ બેડાંમાં તે તે પરમાગરય સ્વરનું પ્રાધાન્ય અને અભ્યાસરય સ્વરનું ગૌણત્વ સ્પષ્ટ છે. ગદાન વૈયાકરણ પાણિનિ એ પ્રાધાન્યને અનુક્રમીતેજ 'કહારે ઉકાર્યા એ એ, શુણુ અને એ એ, વૃદ્ધિ કહે છે.

સંધિસ્વરને ગદ્યે તાલન્ય કે ઓઘ્ય સ્વર ન થતાં કોઈ વખતે અભ્યાસના ગૌણકેંદ્ર અકારનો આદેશ થયેલો પણ ગણી આવે છે; જેમકે

Substitution.

ચૌત્તવ્ય-૧ અન્તવાજ-અન્તવાજ, ગોધૂમ-મહુ-ધઉ, હેમન્ત-ખમા ઇ. ઇ.
 આહો કહેવું પડે છે, કે સંસ્કૃત વૈયાકરણો એ ઓ તથા એ ઓ
 ની સાથે અ તથા આને પણ શુંવિધાન અને વૃદ્ધિવિધાનનો કાર્ય માને
 છે તે બરાબર નથી. અ એ ઓને શુભસંગ અને આ એ ઓને વૃદ્ધિ-
 સંગા વ્યાકરણના નિયમો બાંધવાની સંજ્ઞાતાને અનુલક્ષીને તેમણે બન્ને આ-
 પી હોય, તેને આપણે સેવા દેવાં નથી. એ સંકેત વ્યાકરણમાં સંયુક્તકે
 હશે, પરંતુ બાધાવિધાનની દૃષ્ટિએ અંશસ્વીય છે. શુંવિધાન અને વૃદ્ધિ-
 વિધાનથી થનારા સ્વરો અને તેમના ઉત્પાદક અંશભૂત સ્વરો અસંવર્ણ છે.
 એ ઓ તથા એ ઓ તે અ આ સાથે કે ઇ ઈ તથા ઉ ઊ સાથે
 સંવર્ણતા ધરાવતા નથી. એથી જિહ્વું સંસ્કૃત વૈયાકરણના શુભવૃદ્ધિભૂત અ
 આ સ્વરો પ્રકૃતિભૂત અ સ્વર સાથે સંવર્ણ છે. વળી પ્રકૃતિભૂત અ અને
 શુંભૂત અ એ બેના ઉચ્ચારમાં કેઈ પ્રકારનો ભેદ શ્રુતિગોચર થતો નથી
 તો વ્યર્થ તેમનો વિષયવિભાગ પાડવાનું કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી; કદિપિત શું
 અ જિભે કંઈ કરવાનું કારણ નથી. વળી આકારને સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ, દીર્ઘ
 એનું નામ આપ્યું છે ને તે સાર્થક છે તો પછી તેને જગ જિખન્વનાં નંબું
 વૃદ્ધિ નામ આપવામાં પણ કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી જણાવતું. આકાર આકારને
 શુભવૃદ્ધિ સંગ આપીએ, તો તેના પ્રધાન ઉત્પાદક અંશભૂત અની પૂર્વે કોઈ
 અંશભૂત સ્વર અંશસ્ત કહેવો-એના યોગથી અકાર આકાર પ્રગટે એમ
 તે દંડિર્મહોજે તપાસતાં વિવેકરૂપ વૈયાકરણ પરિભાષા અંશસ્વીય છે, એ
 ટલે અપ્રાણ છે. એ પરિભાષાનો મોટાભાગ સાચો ઉત્પન્ન થયો, તે વિચા-
 રીએ. આપણે જોને હ્રસ્વ સ્વર કહી ગયા તેમાં અનુસ્વાર ન મળ્યું હોય
 અથવા તો તેની પછી સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યો હોય, તો હંદશસ્ત્રમાં
 તેને લઘુ સ્વર કહે છે. આપણાં દીર્ઘ સ્વર અને સંધિસ્વર શરૂ કહેવાય છે.
 હવે સં. ૧૮૬ નું ૧૮૬ અને ૧૮૭ નું ચોરૂ થાય છે, તે લઘુ સ્વરને બદલે
 મળતા દીર્ઘ સ્વર-૩૫ અને મળતા સંધિસ્વર-૩૫ સ્વર મૂકવાથી થાય છે.
 આ રીતનો ફેરફાર તે વાણીનો એક સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે તેને અનુસ-
 રીને સં. અધીનનું શુ. આધીન; શુરુનું ચોરૂ વગેરે થાય છે.

ઉપર આપણે હ્રસ્વત્રિપુટી, દીર્ઘત્રિપુટી, ગુણ્યુગ્મ અને વૃદ્ધિયુગ્મ એ રીતે કુલ દસ સ્વર વિષે કહી ચૂક્યા. આ દસ સ્વર જુના છે, વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં તે મળી આવે છે. ઐ-ઐના પ્રાકૃતમાંથી વૈયાકરણીએ બાતલ કરેલા છે. શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃત ઐ-ઐને ઠેકાણે અઘ-અઉ એવી જોડણી મળી આવે છે. પરંતુ લોકની બોલીમાં એવી પ્રયક્ષ્ણિત યર્ધ નહિ હોય, એટલે કે ઐ-ઐ તો ઐ-ઐ રૂપે જ અપ્રયક્ષ્ણિત બોલાતા હશે. એમ ન હોય તો સૈ ઐ સંજ્ઞા પર વૈાદ્ય જેવા સાદા ચાલુ શબ્દોમાં ઐ-ઐનો ઉચ્ચાર સંપ્રદાય વિચ્છિન્ન માનતાં શી રીતે જળવાઈ રહે? વળી સર્ધને આમ્ય વર્ગ રૂ, ન્હાઉ ને ન્હા બોલે છે. તેમાં વૃદ્ધિયુગ્મ અસ્થાને પણ દેખા દે છે; તે લોકવાણીમાં ઐ-ઐના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જળવાયાની સાક્ષી પૂરે છે. આ રીતે મહાસંસ્કૃત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં યર્ધ અતિપ્રાકૃતમાં ઊતરી આવનારા પૂર્વોક્ત દસ સ્વરો જુનાજ છે. એ દસ સ્વરોના ઉચ્ચાર સંવૃત એટલે સાંકડા છે. એમાંના ઐ-ઐ ને મળતા પહેલાં ઐ-ઐ એ બે સ્વરો વિવૃતિવિધાનથી નવા થયા છે. જંગ અને રૌદ્રમાં એ ને ઐ શ્રુતિગોચર થાય છે, તે વિવૃત છે. પરજ્ઞાપામાંથી વિવૃત સ્વર સાથે જ વગર-વિકારે આવેલા જંગ જેવા શબ્દોમાં એ વિવૃત ઉચ્ચાર સ્વતાઃસિદ્ધ છે; અને રૌદ્ર, વૈાક, વૈર વગેરે તર્લ્લવ શબ્દોમાં સાધિત છે. સાધિત પહેલાં ઉચ્ચારનો ઉર્લ્લવ અનેક દારણથી થાય છે. (૧) વખતે એમ બને છે કે શબ્દમાંના એકાદ વ્યંજનનો લોપ થવાથી એકંદર વગરન થટવાને લીધે આપોઆપ સ્વર વિવૃત બોલાય છે; જેમકે પ્રા. પઠટ્ટો-પેટો, પ્રા. વહિલ્લ-વહલ્લ, સં. ચતુષ્ઠ પ્રા. ચઉક્ક-ચૌક, પ્રા. √ચિલુદ્-√ચૌટ ઇ. ઇ. (૨) વખતે કોમળ ઉચ્ચારનું અનુસ્વાર બનેલું હોવાથી ઉચ્ચાર પહેલાં પડે છે; જેમકે દ્વૈટ. ખંચ, વૈંગણ, √પૌક, √ચૌક ઇ; (૩) વખતે જ્ઞપર અનુનાસિક વિવૃત ઉચ્ચાર ઉત્પન્ન કરવામાં સહકારી થાય છે; જેમકે નંણ, કંગ, દંન, મામ, ઘેણી, રૌન ઇ. (૪) વખતે એમ પણ

૧ સંધાયકાં ઉચ્ચાર છૂટા પડવા તે. ૨ છૂટા ન પડેલા. ૩ વેદનું સંસ્કૃત. ૪ સંસ્કૃત કુટુંબની ચાલુ દેસામાંથી જેવી કે હિંદુસ્તાની, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે. ૫ પહેલાં કહેલા. ૬ સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલ. ૭ પછી આવનાર.

ખને છે કે આમાંનું એકે કારણ નથી હેતું છતાં સવૃત ઉચ્ચારવાંજા સ-
રૂપ શબ્દથી નોંખા પાડવાની ખાતર ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં આવે છે;
જેમકે કરે=હાથવડે, કરે=નીપજવે; જોળ, જોળ; મોર, મોર; કોઠી, કોઠી વગેરે.
અહિં કહેતું જોઈએ કે સોમ, રોમ, લોખ વગેરે તત્સમ શબ્દમાં ઓકાર
સંવૃત છે, તો પ્રેમ, સેના, વેન વગેરે તત્સમ શબ્દમાં ઓકાર વિવૃત જો-
લવાનું કંઈ કારણ નથી.

જૂના સ્વરોમાં આ રીતે એક તરફથી આપણે બે નવા વિવૃતસ્વ-
રોનો વધારો કર્યો છે, તો બીજી તરફ આપણે જૂના મૂર્ધન્ય અને દંસ
સ્વરો મૂળમાં જોઈ જોડા છીએ. સંસ્કૃત સિપિમાં નોંખા દંસ અને મૂર્ધન્ય
સ્વરંયણ છે, પરંતુ ઉચ્ચારના સંબંધમાં જોડાજો છે. બધા વૈયાકરણને મૂ-
ર્ધન્ય સ્વરનાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ રૂપ બન્ને ગાન્ય છે, સારે દંસ સ્વરનું હ્રસ્વ
રૂપજ કેટલાક કબૂલ રાખે છે ને કેટલાક હ્રસ્વ ને દીર્ઘ બે આવે છે.
જદીર્ઘ રૂપ ભાષામાં કોઈ પણ જોડમાં મળી આવતું નથી. હ્રસ્વ લૂકાર
પણ માત્ર કંઠ્ય જોડમાં કંઠ્ય છે. વ્યાકરણ પ્રક્રિયામાં લૂકાર-ત્રકારને
એક ગણ્યા છે, જેથી વિચાર્યમાણ લૂકારનું નોંખાપણું નહ યાય છે. બીજું
તરફ ત્રકારનો ઉચ્ચાર રૂપાંતર પામતો આવ્યો છે. પ્રાતિશાખ્ય તેને
છઠ્ઠીમૂલીય એટલે કંઠ્ય કહે છે; વૈયાકરણ મૂર્ધન્ય લેખે છે. પ્રાકૃતમાં મ-
ધન્ય તેમજ દંસ સ્વર છે નહિ, વર્તમાન ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં-
નો ત્રકાર તે રકારમાં આ ઇ મેળવીને જોડીએ, તેવો ઉચ્ચારવામાં
આવે છે. જોડીમાં હ્રસ્વ થયલા ત્રકાર અને પકાર સિપિમાં તત્સમ શ-
બ્દોમાં દષ્ટિગોચર યાય છે, તે તો ચિત્રામણનાં મેનાંપોપટ છે. હ્રસ્વ દીર્ઘ
મૂર્ધન્ય દંસ સ્વરના શુદ્ધ ઉચ્ચાર તો પ્રાકૃતમાં છે નહિ; ને ગુજરાતીમાં
આપણે જોયાજ છે, એમ કહેતું પડે છે. એ સ્વરોનાં ગુણવૃદ્ધિવિધાનથી
કતારાં હ્રસ્વસ્વર અને દૃઢસ્વર તો સંસ્કૃત મહાસંસ્કૃતે જણ્ય આવ્યા છે.
અપૃથક્કૃત સ્વરોચ્ચારને ઠેકાણે અબ્યાસ અને પ્રધાનઅંશભૂત મૂર્ધન્ય દંસ
સ્વરની અપૃથક્ક્રિયાથી થયલાં અરૂ અણ આરૂ આણ એવાં કદંગાં વિકૃત

૧ સંસ્કૃતમાંથી વગર વિકારે જીતસી આવેલા. ૨ ત્ર ને ત્ર. ૩ લુ ૪ લૂ
૫ સંધાયલા ઉચ્ચાર છૂટા પડ્યા તે.

રૂપો વૈયાકરણો આપે છે, જે સંધિકાર્યથી ચયલા એ ઓ એ ઓ એ રચાને રચાને. પૃથક્ક્રિયાથી. ચનારાં અય્ અન્ આય્ આવ્ રચને ગણતાં છે. સરવાળે એ સૂર્યન્ય, એ દંત તથા એ એ સંધિસ્વરભૂત કંઠમૂર્ધન્ય અને દંતમૂર્ધન્ય, એમ આઠ સ્વરોચ્ચાર અલ્પારે વાણીમાંથી હ્રસ્વ ચયા છે, જ્યારે નવા તો એ જ ઉદ્ભવ્યા છે.

આપણા સ્વરોચ્ચારની સરખામણી ઇંગ્રેજી બાપાના સ્વરોચ્ચાર સાથે કરી વિશેષ એટલે વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં લેઈએ. આપણો અકાર જહુધા મધ્ય લયે અને પદ પદાંસને છેડે દ્રુત લયે બોલાય છે. રમત એ પદમાં પહેલા એ સ્વરોચ્ચાર મધ્ય લયના છે; પરંતુ પદાંત તકારમાંના સ્વરનો ઉચ્ચાર દ્રુત છે. તે દ્રુત લયે બોલાય છે તેથી તેને કટલાક વિદ્વાનો સામાન્યતઃ મધ્ય લયે બોલાતા સ્વરોની અપેક્ષાએ શાંત કહે છે. સ્વર જે પ્રકૃતિએ ઉચ્ચાર્ય-ઉચ્ચારાત્મકજ છે તેને શાંત એટલે અનુચ્ચાર્ય કહેવો એ વદતોઆધાત જેવું છે. આ આશાંતિ ઊપજાવનાર દ્રુત લયે બોલાતો અકાર ઇંગ્રેજીમાં છે નહિ. અકાર પછીના ખીમ જધા સ્વર આપણામાં મધ્ય લયે બોલાય છે. ઇંગ્રેજીમાં ત્રિષ્ઠ વચેરે બોલમાં આકાર દ્રુત છે. વળી કાઠમાં વેલંગિત લયનો એ છે. isleમાં મધ્ય લયનો આ અને દ્રુત લયનો ઇ તથા oatમાં મધ્ય આ અને દ્રુત ઉ સંકીર્ણ-પૃથક્ક્રમ રહે છે. જ્યારે આપણા-એ ઓમાં ઉત્પાદક અંશભૂત સ્વરો ગળી જઈ ઉચ્ચારો અપૃથક્ક્રમ-અસંકીર્ણ છે. ઇંગ્રેજીમાં ખીમ પણ સંકીર્ણ સ્વરો છે, પણ તે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં અનુપયોગી છે.

અલ્પારસુધીના જે જે વાગ્વ્યાપારનું નિદર્શન કર્યું છે. તે તેના કાર્ય સાથે અહીં એક વાર ગણાવી આગળ વધીએ. પ્રથમ વ્યાપાર કંઠ્યવિધાન જેણે કંઠીને અકાર પ્રગટયો. ખીજે વ્યાપાર રચાનાંતરવિધાન, તેની પ્રવૃત્તિ-ઇકાર ઉકારના આદિબાવમાં મનોગોચર થાય છે. ત્રીજે વ્યાપાર વિલંબનવિધાન-જેથી દ્રુત સ્વરના દીર્ઘ સ્વર આ ઈ ઊ નીપજે છે. ચોથો વ્યાપાર શુભ્રવૃદ્ધિવિધાન-જેનું કાર્ય એ ઓ એ ઓ છે. પાંચમો વ્યાપાર વિવૃત્તિવિધાન; એને લીધે અં અં ઉદ્ભવે છે. આ રીતે અકારનો ઇ ઉ સાથે, આ બંધાનો આ ઈ ઊ સાથે, એમનો પાછો એ ઓ

ઐ ઐ સાથે અને એમાંના સંવૃત એ ઐ નો વિવૃત એ ઐ સાથે સંબંધ ધ્યાનમાં લેઈશું. તો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત સ્થિતિના આવિર્ભાવના જેવી એક તરેહની અવિચ્છિન્ન શૃંગ્ખલા અથવા પરંપરા પ્રતીત થાય છે.

સ્વરોચ્ચાર ઉપર કહ્યું તેમ બાર છે, પરંતુ ગુજરાતી સિપિમાં નોખા વર્ણુ તો ત્રણ જ સ્વર મળી આવે છે. એ ત્રણ સ્વર હ્રસ્વ ત્રિપુરી અ ઇ ઉ છે. આ સ્વર હ્રસ્વ અના પછે કોનો ઉમેરવાથી, ઈ ઊ હ્રસ્વ ઇ ઉ લેખાવવાથી, એ ઐ અકારને ગાયે માત્રા ચક્રાવવાથી અને ઐ ઐ વર્ણુ કોનો તમા માત્રા બેના ઉમેરણથી આકારાય છે. હવે બાપાવિ-ગાનની દૃષ્ટિએ બારે સ્વરોને જ્યારે અકારનાજ પરિવાર તરીકે જોઈએ, ત્યારે ઇ ઉ ઉચ્ચાર માટે સ્વતંત્ર વર્ણુની શી જરૂર છે ? એ ઐ ઐ ઐને માટે તો સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે નહિ; માત્ર અવર્ણુમાં કાનામા-ત્રાનો વધારો કરી નિર્વાક કરવામાં આવે છે. દેવનાગરી સિપિમાં એકારનું સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે, જેમાં માત્રાના વધારાથી ઐ વર્ણુ લખાય છે. પણ શક રહે છે કે તે ચિહ્ન અવર્ણુના અતિપ્રાચીન-અતિમૌર્ય રૂપમાં પદ્મિમાત્રા મળી જવાથી સહજ દેરકારણી નીપજ્યું હશે. હવે જ્યારે નવ સ્વરના સ્વતંત્ર નિશ્ચિત વર્ણુ નથી, છતાં કાનામાત્રાના સંકેતથી નમાવીએ છીએ. ત્યારે વ્યંજનનાં જોગ પક્ષાખાં કરિયે હિંચે તેમ સિપિમાં વિકૃતિભૂત અ-ગિયાર સ્વર માટે પ્રવૃતિભૂત અકારનાં પણ પક્ષાખાં શા માટે ન ચોંટવા ? વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યેક વિષય સરળ અને પદ્ધતિયુક્ત કરવા તરફ જ્યારે પ્રવૃત્તિ મચી રહી છે; ત્યારે ઉપરની વ્રાત પણ શું ધ્યાનમાં લેવા જેવી નથી ? આ વિષય સિપિ-લેખનના નિચારકનો છે; તેથી તેમનેજ ઉક્ત-વેદના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાનું સોંપું છું.

અપૂર્ણ.

સાહિત્યપરિષદ્માં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે વાંચેલો નિબંધ.

પ્રેમાનંદ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૩૪૦ પુ. ૪૪ માથી.)

ભાંપાભક્તિનો મહામંત્ર પામી ગુર્જરગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રેમાનંદે પ્રાચીન વૈદિક ચરણોની સ્મૃતિ આપતું બાવન અનુવાયીતું સદાકારી મંડળ રચાવ્યું જેમાં કવિજ નહિ પણ કવયિત્રીઓ પણ હોવાનું વાંચીએ છીએ. આ આપણા બાવન વીરનું સચત વક્ષભના એક ઋષિવિજય સર્વેષામાં કરેલું છે. એ પૈકી જેમની કૃતિ પ્રકાશમાં આવી છે એવા તો ગાયક વીરજી, સદાશી હરદાસ, પ્રસાદકવિ હારદાદાસ, અનુવાદકવિ રત્નેશ્વર, નિરંકુશ કવિ મુક્ષમ અને સાદો સુંદર, એ છત્ર છે. એઓમાં પ્રેમાનંદનું પ્રથમ પ્રીતિપાત્ર હૃવીરજી છે. ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ ક્યારે બેઠાયો તે હાલ નક્કી કહી શકાતું નથી. રા. સા. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે કે વીરજીમાં ઉચ્ચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ ન હતી; પરંતુ તેનો કંઠ મધુર હતો, એને લીધે પ્રેમાનંદની એના ઉપર પ્રીતિ થઈ. કહે છે કે પ્રેમાનંદ કાવ્ય રચતા તે વીરજી ગાતો. પ્રતિભા કમી છતાં ગાયક તરીકેના પક્ષપાતથી દોરાર્ધ ગુર્જર સાહિત્યના સ-

xએ સર્વેયો નીચે મુજબ છે:—

છે નવ દાસ અને બઈ બારજ, રતન ભલો દૂધ શિષ્ય કદાવે;

છે ભવ રાસ અને બઈ બારજ, રતન મળાં કવિ વિષ્ય કદાવે;

છે વીર પંચજ, છ ગણિયે તણ, નંદ ચતુરનું નામ મુદાવે;

છે વીર વક્ષભ, શે બણિયે ગણ ? એકજ પ્રેમનું નામ મુદાવે.

હૃવીરજીના મુદ્રાકિત ગ્રંથોની શાલચાર રીપ:—

વિ. સં. ૧૭૨૦ સુરેખાદરણ.

૧૭૨૫ કામાવતીની કથા.

૧૭૩૦ બગિરાજનું આખ્યાન.

૧૭૪૨ દયાવતારકથા.

મુલકર્ષ અર્થેનો મહાન સમારંભમાં કામની વહેંચણી કરતાં પ્રેમાનંદે તેને રા-
રસી-આંરંખી-કડું વાર્તાને ટકોર મારે એવી આદ્યમુત વાર્તાઓ રચવાનું
સોંપ્યું હતું. એ કામ તેણે કામાવતીની કથા આદિ વાર્તા લખી બંજનવ્યું.
પરંતુ તેમાં વિદેશી વાર્તાસાહિત્યના જેવો ચમત્કાર અથવા પૈશાચી બૃહત્કથા
જેવો રસ આવી શક્યો નહિ, તેથી પ્રેમાનંદનું મન ગાન્યું નહિ. કામાવ-
તીની કથા અને બીજા ગ્રંથો કરતાં વીરછતું મુરખાદરણ વધારે લોકપ્રિય
થયું જણાય છે; કેમકે એની પ્રતો સહેલથી મળી આવે છે. બધી પ્રતોમાં
વિ. સં. ૧૭૨૦ ની સાલ જોવામાં આવે છે. એ આખ્યાનના આરંભે વી-
રછ નરાસિંહમહેતા વગેરેને સ્મર્યા પછી પ્રેમાનંદનું નામ લે છે, અને પ્રંબુ,
સ્વામિનંદ એવાં વિશેષણ આપી વંદના કરે છે. તે ઉપરથી મુજરાતી લે-
ખક તરીકે સં. ૧૭૨૦ પહેલાં પ્રેમાનંદની સારી પ્રતિષ્ઠા જન્માનું અનુમાન
થાય છે. સાર પછી જે વર્ષ હરિદાસે સીતાવિરહ રચ્યો તેની સંભાષિએ
વિપ્રગુરુ એવા મબમ શબ્દે પ્રેમાનંદનો નિદેશ છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસ
લખે છે કે હરિદાસ પ્રેમાનંદના ધરતું કારભાર કરનારો વણિક હતો. તે
વિ. સં. ૧૭૨૨ માં પ્રેમાનંદનો શિષ્ય થયો. પ્રેમાનંદની પેઢે એણે પણ
એંશીયા વધારે વરસતું આયુષ્ય જોગવ્યું જણાય છે; સાથી જો એની પત્-
નીનો કાળ થયો ત્યારેજ હરિદાસની હિમ્મર એંશી વરસની હતી. મોટી
હિમ્મરે કવિતા કરવા માટેથી તે તેમાં પણ પ્રતિભા તેજસ્વી નહિ તેથી
હરિદાસની કવિતા જોયા વર્ગમાં મૂકી શકાય એવી નીવડી નહિ. આ કા-
રણથીજ સાહિત્યના સમુલ્લર્પના સમારંભમાં પ્રેમાનંદે તેને કંઈ કામ સોંપ્યું

ખુલાસા સાર જુઓ વીરછ ફત બગિરાગનું આખ્યાન કહ્યું:—

પાવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનંદ ગુણ ગાતાં લલતલય.

હરિદાસના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની સાલવાર ટીપ:—

વિ. સં. ૧૭૨૨ સીતાવિરહ.

૧૭૨૬ સામળશાહનો વિવાહ.

૧૭૨૭ નરાસિંહમહેતાના આપતું થાકું.

૧૭૩૭ ભારતસાર.

નહિ હોય. એના પ્રસિદ્ધમાં આવેલા ગ્રંથો પૈકી સામળસાહના વિવાહની કેટલીક લિખિત પ્રતમાં કર્ત્તા તરીકે આધારભટ્ટ એવું નામ જોવામાં આવે છે. હરિદાસ ને આધારભટ્ટ એક કે બિન્ન એ તકરારનો નિવેડો કરવો જાણ્યું ઉપર મૂકી એ દીર્ઘાયુ પુરુષનીજ હયાતીમાં તેવોજ ખીજો દીર્ઘાયુ ને તેવોજ મોડી કવિતા લખનાર જે દ્વારકાદાસ તેના વિશે કહીએ. હરિદાસ ત્રેમાનંદના ઘરમાં રહી સહવાસથી કવિતા જોડતાં શીખ્યો. એનામાં ધર્મશક્તિ શક્તિ ન હતી. એથી બિલકુલ દ્વારકાદાસમાં નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી, પરંતુ તે અદ્ભુત હતી. તેમની અંસ્કારી જીવિથી પ્રસન્ન થઈ ત્રેમાનંદે તેમને કવિતા કરવાને પ્રેર્યા. એ સમયે તેમનું વય પચાસ વર્ષનું હતું. નિરંકુશ વલ્લભ ઉપવાસ કરી બોલી બોલ્યો કે ‘એ કવિતા કરશે તો પછી શંકીરાંડો કવિતા કેમ નહિ કરે ?’ ત્રેમાનંદના પ્રસાદે ૧૨૬* દ્વારકાદાસે કવિતા કરી અને તે બોલ્યા પ્રકારની કવિતા કરી. એ પખતે વલ્લભનું વય જોછામાં જોછું પંદર વરસનું ગણીએ તો એનો વિ. સં. ૧૭૧૫ માં જન્મ થયો હોવો જોઈએ; કેમકે દ્વારકાદાસ સં. ૧૬૮૦ માં પોતાનો જન્મ થયાનું અને પચાસ વર્ષે શુરનો ગેળાપ થયાનું લખે છે. તે સેષે દ્વારકાદાસને કવિતાની પ્રસાદી સંવત્ ૧૭૩૦ માં થઈ એ અર્થાપન છે. વલ્લભના જન્મકાળે ત્રેમાનંદનું વય x વીસ વરસનું લેઈએ તો સંવત્ ૧૬૬૫ ના અરસામાં જોટલે કે દ્વારકાદાસ જન્મ્યા પછી આશરે પંદરે વરસે અને અઘૂરો મૂકેલો દશમસ્કંધ સુંદર મેવાડે પૂરો કર્યો તે પહેલાં આશરે સોએક વરસે ત્રેમાનંદનો જન્મ થયો લેખાય. ત્રેમાનંદની પ્રસાદી પાખી દ્વારકાદાસ કવિ થયા, તેથી એમને પ્રસાદકવિ કહીએ છીએ. દ્વારકાદાસે ગુર્જર સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરો કરી શુરુએ આદરેલ. મદાન સમારંભમાં નિઃશબ્દ સહાયતા કરી છે.

*જીએ દ્વારકાદાસકૃત બાર માસનો છેવટનો ભાગ—

“સોજસે ઐશીમાં જન્મ છે રે; પંચાશ વર્ષે શુરુ ગેળાપ”

x રા. સા. હરગોવિંદદાસ ત્રેમાનંદનું વય ૩૨-૩૩ વરસનું હતું ત્યારે વલ્લભ જન્મ્યો એવું લખે છે.

પ્રેમાનંદનો મોથો સહકારી ૪૨તેશ્વર સ્તુત્ત્ર પંડિત હતો અને સંસ્કૃત ગુણે મરાઠી વૃત્તબદ્ધ સાહિત્યના જેવું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઊભું કરવા શુરુની આગ્રા હતી તેને માન આપી તેણે કદિન વૃત્તમાં અલંકારમુક્ત કેટલીક કવિતા કરી છે. ઉપરાંત તેણે ઉત્તમ સંસ્કૃત પુસ્તકોના પંડિતમાન્ય અનુવાદ કરી ગુર્જર સાહિત્યની સારી અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એટલા માટે એને અનુવાદકવિ એવું નામ અમે આપીએ છીએ. શુરુએ વ્યાસ ભગવાનના ભારતને આધારે ગુજરાતીમાં મહાભારત રચ્યું, તો વ્યાસ શિષ્ય જૈમિનિના ભારતનો અનુવાદ શિષ્યે આદ્યો. રત્નેશ્વરનો પાંડવાશ્વમેધ સંસ્કૃત જૈમિનીય અશ્વમેધનું ભાષાંતર છે; અને રત્નેશ્વરનું સ્વર્ગારોહણ સંસ્કૃત જૈમિનીય સ્વર્ગારોહણ કપરધીજ રચાયું છે. જૈમિનિનું ભારત નાશ થયું હોવાય છે, તે વાત મને મળી આવેલી સંસ્કૃત સ્વર્ગારોહણની પ્રત ખોટી પાડે છે. જૈમિનિના ભારતનાં ખીજાં પર્વ પછી કદાચ શોધ ખોળા કરીએ તો મળી આવે! ખીજા તરફ રત્નેશ્વરના ભારતનાં ખીજાં પર્વ પછી મેળવી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની અને તેની વ્યાસ ભગવાનના મહાભારત સાથે સરખામણી કરવાની પણ જરૂર છે. અસ્તુ. શુરુએ વ્યાસ ભગવાનના ભાગવત મૂળને આધારે નવું ભાગવત બ્યારે વિસ્તાર્યું, ત્યારે શિષ્યે શ્રીધરી દીક્ષાનું હાઈ લેઈ મૂળનો અનુવાદજ કર્યો. પણ શુરુએ લઘુત્રયીમાં આદિ સ્થાન ભાગવતનાં ઋષ્યવંશનું ભાષાંતર લખ્યું, ત્યારે શિષ્યે બૃહત્રયીમાં

૪- રત્નેશ્વરના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની સાલવાર ટીપ્પણ:—

વિ. સં. ૧૭૩૯ ભાગવત દશમ સ્કંધ.

૧૭૪૦ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ.

૧૭૪૩ પાંડવાશ્વમેધ.

૧૭૪૮ સ્વર્ગારોહણ.

૧૭૭૦ મૂર્ખાવલી.

* મંવત ૧૬૦૪ ના જેઠ સદિ ૭ ને શુરુવારે સમાપ્ત કરેલું કાલો-લના સુરભટ્ટનું સોળ કડવાંતું સ્વર્ગારોહણ પણ મળી આવે છે.

‡ જુઓ વીરજી કૃત કામાવતી, છેવટની પંક્તિઓ:—

કાલિદાસ સરખા કવિજન, રઘુવંશ કાથો પાવન;
તેહતણા પદપંકજ બજ, સેવક થઈ બોલ્યો વીરજી,

માન્ય મનાતા શિશુપાલવધનું ભાષાંતર રચ્યું. આ રીતે ગુરુભક્ત શિષ્ય ગુરુને પગલે પગલે ચાલી શુરના બગીચપ્રયાતનમાં સદાયજીત થવા ઉદ્ધૃત રહ્યો. રત્નેશ્વરે કોઈ નવીન સ્વકલ્પિત કાવ્ય રચ્યું નથી. તેવાં એક નહિ પણ અનેક કાવ્ય રચ્યાનું માનં તો નવલક્ષ્મણે છે. તેણે નવરસનાં નવ કાવ્યો રચી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વંધારો કરવા ઉપરાંત દુરાસાધ્ય પ્રેમાનંદને પણ કૃષ્ણવિદિ કાવ્યથી રંજિત કર્યાં. પિતાની પ્રસન્નતાના ધ્વનિ પાંચાલીપ્રસન્નાધ્યાનના નીચેના શ્લોકમાં સ્ફુરી રહ્યા છે:—

વલ્લભ-પ્રાણચક્રી પણ વલ્લભ ! સુલભ પુત્રિ પિતા શું કમાયો ?

તાત તને નવ કરે તન તાપ નિવારણ તેજ વહવાયો.

આપથી આપ એજ જગ ભીતર, ધન્ય પિતા સહુ દામ મનાયો;

ભીષણુ ભીમ મહા ભડ મ્હા વર, ધન્ય હું, ધન્ય હું, શુભ મવાયો !

વલ્લભની પિતા પ્રેમાનંદ પ્રત્યેની અને મૈયા ગુર્જરીગિરા પ્રત્યેની અનન્ન ભક્તિ એજ નાટકની નીચેની ઉક્તિમાં સ્ફુટ પ્રદર્શિત છે:—

મૃત હું શો થયો ઉત્પન્ન, નવ જનની કરીજ પ્રસન્ન—

જનકે જાણિયો ના શર—જન કહે ગૂમાવ્યું મો વર !

આથવા મને ઉત્પન્ન કરનારે આવા પણ કેમ ન હોય ?

શે કાળ-કાળકતોજ સ્થાય માગે, કહોજ દિયે ઉપાય ?

જો કાળ તેતણી મ્હાય થાય, કહો ક્યમ કરી તે કર્તા મનાય ?

એજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનંદે બીજા સહકારીને પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સંભાર્યા છે. સંબંધ ધરાવતું કવિત નીચે પ્રમાણે છે:—

આ તે લલિત ગુમન મધુકણુ અવે રાકે,

વા મધુરી ગુર્જરીની ગીદાર મોંઘી ધણી !

+ વલ્લભના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની માત્રવાર દીધા:—

વિ. સં. ૧૭૬૦ મિત્રધર્માધ્યાન.

૧૭૭૧ યુધિષ્ઠિરટકોદરસંવાદાધ્યાન.

૧૭૭૭ કુંતીપ્રસન્નાધ્યાન.

૧૭૮૦ દુઃશાસનરુધિરપાનાધ્યાન.

૧૭૮૧ વંશપ્રમોત્તર.

પ્રેમાનંદ.

દિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસ વનું
 અનુદિન-આ-ગુલાબ ગુજરી મહામણિ ।
 ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત ભૂંગ શુંને,
 અદલ પરભૂત આ વાણી દો પ્રેમ તણી ।
 * સુરભિએ સહકાર પ્રકૃષ્ટિત પૂર્ણ કાંધા,
 પ્રસુદિત દિગ ગિરા સુરભિ ચુલામણી ।

આમાં વાસ વનું દિંશુક તે રસની ખામીવાળો વીરજી, મણિ તે રત્નેશ્વર, મત્ત ભૂંગ તે નિરંકુશ વક્ત્રી, પરભૂત તે પ્રસાદપોષિત કારકાદાસ, એ સહકાર કહેતાં સહકારી અને દિગ તે પ્રેમાનંદ પોતે, એવો ધ્વનિ રામાયો છે. પ્રેમાનંદજી મત્ત નિશેષણ આપ્યું છે તેથી વક્ત્રીને અમે નિરંકુશ કવિ કહ્યો છે. એનાં કાવ્યો એની નિરંકુશતાની પ્રતીતિ દરાવવા બસ છે. માત્ર અપસાનકાણે જોને દશમ અધુરો પૂરો કરવાનું સોંપ્યું તે સુંદર મેવાડનું પ્રસ્તુત કવિત્તમાં ચસત નથી; ને તે હોઈ ન શકે. કેમકે સંવત ૧૭૯૬ પહેલાંની સુંદરની કૃતિ જાણવામાં નથી. સુંદરની કવિતામાં વક્ત્રીની ધમક કે રત્નેશ્વરની જગા છે નહિ, તેથી તેને સારો સુંદર કહ્યો છે.

આ કવિમંડળ પૈકી કવિતા કોને કહેવી એ વિષે પ્રેમાનંદને સામળ સાથે ઉઠેલા જગડામાં લાગ લેનાર રથી મહારથી તો વીરજી અને વક્ત્રી એ જ છે. એ વિગ્રહનો આરંભ પ્રેમાનંદની ઉગતી જુવાનીમાં થયો જણાય છે. સંવત ૧૭૨૫ માં પ્રેમાનંદના જાવન વીરમાં આગળ પડતા વીરજીએ સામળજીની સરસાઈમાં કામાવતીની કથા રચી. એ અને કાકુરાજીની કથા સુરેખાદરણીની કથા વગેરે થોજી કાઢી. વાતો લખવાની શક્તિથી વીરજી સામળને હંકારી શક્યો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેને સોંપેલું નાકું છોડી દઈ તેને પાછા હાલું પડ્યું. તે જોઈ ન રહેવાયાથી મહારથી વક્ત્રી આગળ ધસ્યો તેણે સામળ ઉપર વાગ્યાણુનો વરસાદ નરસાની ખૂંચો. કુંતીપ્રસન્ના-પ્પાનમાં તે સામળને માર્મિક વાગ્યદારથી હેડો પાડે છે. જુઓ તે શું લખે છે તે:—

કવિશ્વર આજ્યા એક તેમણે કવિત કયું;

* સુરભિ તે ગુજરગિરાના સંબંધમાં સુવાસ પસારનારા ઈશ્વરાનુમદ

શુભ્ર અભ્ર આ તે, હશે અંબાડી કે વીળળી ?
 ઘેટ કેરો ધોર થાય ચડવા એ લાગ્યો મેઘ ?
 આભૂપણુ જૂલે એ તો રંગની રેખાવળી ?
 હસ્તારોહ આ તો, ન્હોય ધન અટકાવનાર;
 શુભ્ર અભ્ર કરનાર શંકા થઈ ને ટળી.

કવન કવિનું સુણી નૃપ દેવા લાગ્યા દ્રવ્ય,
 જોઈએ ન જઈ મારે વિત્ત કવિતા કવી.
 એવો જોગ જોઈ એક બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો,
 ગુણ ગાવા લાગ્યો ઝટ કવિતા નાંખી ઠરી:—
 શિખિ સમ દાનેશ્વરી નૃપ ! અમે ટેકરખી,
 દા કનેધી દાન લેવું, ખણું લેઉં ના જરી;
 સાંભજો, કવિતા ગારી મારે સંભજાવવી છે,
 હાથી હથોડા જેવા આ દિક્ષ જન્ય છે ઠરી;
 પૂછડાં છે સાત, અને દાંત કળ્યા ચાર, તહીં
 એક શુંડ; પાછલીએ નહિ શે દંતુસરી ?
 દશરથ આજ જેવા ! દાન દીધાં મોટાં તમે,
 કવિયોના કોટ પૂર્વા આપી શેર બાજરી;
 ધન્ય ધન્ય લાગ્યા હાથી ! માતાનું મનાવ્યું મન !
 કોઈથી કરાય નહિ તમારી બચાબરી;
 રાજા રાસભાએ સુણી કવિતા કરામતી આ !
 “આપી દેશે ગાય રાજ્ય ! હું જશે આ તરી ! ”
 તે તો કવિ વદા સારે:—“લાડવો આવો નથી આ
 વર્ણુની સગાઈ કેવી ચોચરણી આંતરી ! ”
 ભીમ લડ દાળી દાંત બેસ્યો, તોડ તોડ્યો તર્ત:—
 ‘કચરાવો આવો કવી જઈ પીલો ધાણીમાં.’
 યુધિષ્ઠિર કહે:—‘ભાઈ ! ભાટ જેવો બ્રાહ્મણ આ,
 તોય કરવી ન નિદા; ધૂળ હોય ધાણીમાં,
 બ્રાહ્મણ ને કવિ તમે; મારે પસાયતું પાણું.’

આડી લીટીએ લખાયું; પાણી લીધું પાણિમાં,
 કર્મ-આવાં ધર્મ કરો ! દયાણુ દયાણુ હોને !
 શિવજીની સેવા સત્તે ! બ્રહ્મ વધો વાણીમાં !
 એવે પેલા કવિ, જોને પસાયતું મળ્યું પૂરું,
 સેતુએ અટવા લાગ્યા ગુણ-ગાર્હ રાયના.
 અર્જુને લા લેણું ઝટ, નૃપને નમન કયું,
 સેતુ સંહારવા કહ્યું, આવા કવિ જાય ના !
 આજ્ઞા આપી નરનાથ : ' કાર્ય કરો સિદ્ધ બ્રાત ! '
 ધનુષાણુ લીધાં હાથ, સેતુ તોડ્યો, સાધ્ય ના;
 એમ હતું નોતું કરી માંતને નંમ્યો દિશીટીઃ—
 ' જીજી કંઈ કરો આજ્ઞા, સેવા સાચી ધાય ના.'

જો રીતે સ્વર્ગ અડવાનું કરેતા આજ્ઞાણુ બાટ કવીશ્વરને લોય ભેગો
 કરી મિત્રધર્માખ્યાતમાં તેની નીચે પ્રગણે નિર્ભક્ષના કરે છે:—

કવીશ્વર પ્રેમ જેવા-દોક તો-અમારા જેવા;
 શામં સક્ષણવેતા છે કાય-રંક સેવંતા,
 અંભેચક્રત તણ, માગણની રીત બણ,
 ચલવાનું તે ન યજી બને મોટા દેવતા !
 દ્વિધર્મ જૂવનારા વાસ વસ્યા, તેણે કરી,
 ગૂંચરાતને કંલેક રેણુ વિણુ દેવતા !

યુધિષ્ઠિરજીદરસંવાદાખ્યાનમાં તો કૃષ્ણને હાથે શિશુપાળની તે વક્તબન
 હાથે સામળની વડે ધાય છે. જુઓ—

‘ સંદ્ર સમ શીતળ જે, બળિષ્ઠમાં મંદાગળ,
 પરિષ્ઠમાં પરિષ્ઠ જે કૃષ્ણદેવ તારકા,
 શુન્દરગિરાની પેડે અજાણના નવીન એ,
 જાણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિના ધારકા;
 સર્વગુણસંપન્ન છે પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
 પૂજા પૂરે માનસે તું સામળા આ વારકા;
 ભાવતું હતું અને બ્યાં વેચે અભિપ્રાય આખો,
 પૃથ્વીપતિએ ત્યાં પજ્યા દરિ-કટહારકા.

ઉલૂકને ગમે નહિ પ્રભાકરનો પ્રતાપ,
 જોવાય ન તોય કરે નિંદા, સુણનાર જ્યાં;
 તેવો નર રૂપી ધૂડ વા ઉલૂક નરપતિ.
 નિંદા કરવા લાગ્યો તે મળ્યા જાણનાર જ્યાં;
 રજના ઊડાડનાર બકે અને નાંખે રજ,
 પ્રેમ જોવા પ્રભાકર ન કેં આણનાર જ્યાં;
 તથાપિ ધણું ચતામાં તાર્ક્ય જીમ જોવો કવિ,
 પાદ ઠોડી ઊભો થાય છે કો; તાણનાર જ્યાં ?

આ વિગ્રહ વિષે સામળના ગ્રંથોમાં ઝાઝો ઇસારો જોવામાં આવતો નથી. માત્ર એના છાંયામાં એક વખત મહત્ત્વ કહ્યું છે કે—‘લહારો રાખે વેર’, ‘સાંમળો સુંદર વાદે.’ વળી બૃહત્કાવ્યદોહનના પાંચમા ગ્રંથમાં મદન-મોહનની વાત છાપી છે તેની સમાપ્તિએ નીચેના દૂહા જોવામાં આવેછે;—

બપ્પો નથી પુરાણ હું, બપ્પો નથી કંઈ વેદ;
 રસાલંકાર ન આવડે, મંત્ર ન પામે ખેદ;
 ધર ધર રાગ તાણું નહિ પુત્ર ન સુજ ગુણ ગાય;
 રાજદરબારે રજાવું—મેળવી નથી પસાય.
 બાટ બ્રાહ્મણ ને ભાંડવા લાંબી મૂકે પોક,
 રીઝી બલા બલા કરે, તેથી થાયે શોક.
 રીઝવે ગાન ને તારની હાંચે લેછ કરતાળ;
 શિષ્યો ગુરુનો ગાંદરો, માલવા ત્યાં શો માલ ?
 જન્મ તેમ શબ્દ જોઈવી રચે ધાટ કુંભકાર,
 કિંતુ કાવ્યથી રીજશે કવીન્દ્ર ને કુંભાર,
 કંઠણ કાવ્ય ને કામનીકુચ રીઝે ન રસિયો પુર્ય,
 પત્થર પકડી રીજશે રસિયો નહિ પણ મૂર્ખ.
 સાદી બાપા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
 સાદાંમાં શિક્ષા કયે તેજ કવિજન એક. *

* પ્રા. કાં. ત્રિ. માં ઉત્તરાર્ધે નીચે સુજળ છે;—

સતવાદીપણું, શાકપણું નરપતિ કરા નેક.

પરંતુ આ વધારા રાક પડતો છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસે અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરી છપાવેલી મદનમોહનામાં આ વધારો છે નહિ. બૃહત્કાવ્યદોહનમાં જ્યાં તે વધારો ગોઠવાયલો જોવામાં આવે છે, ત્યાં તે પૂર્વાપર દ્વિતીય નવાંધો નોખો પડે છે, અને પ્રક્રમનો ભંગ કરે છે. સામ-જના પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા નોંધ પણ પુસ્તકમાં આવી ઉઘાડી નિર્ભરતના મળી આવતી નથી. કદાપિ કરે તો કરીને રહે પણ ક્યાં? વગર જોલ્યે એની વક્ષમ ઝાટકણી કાઢવા ચૂક્યો નથી, તે એ આવાં ઉઘાડાં નમાલાં નિંદાવાક્ય લખે, તો વક્ષમ એની બાપી પણ રાખે કે? એ વધારો સા-મજનીજ કલમનો છે તે સ્વીકારતા પહેલાં પાત્રી પ્રતીતિ થવી અપેક્ષિત છે. વક્ષમ વાગ્યાણુનોજ વરસાદ વરસાવી ઝાટક્યો નથી. ચમત્કારી સ્વ-કશ્પિત વાર્તાના પ્રદેશમાં સામજને છકડ અવરાવવાને પાછળથી કહેવત રૂપ થઈ પડેલાં છઠ્ઠિમિંડુની વાર્તા જોડી મિત્રધર્માખ્યાન લખ્યું છે; કાદના ઘોડાને હંફાવે એવું જૂતા પ્રસ્થાન પ્રમાણે અદ્ભુત રસનું કુંતીપ્રમ્તાખ્યાન રચ્યું છે; અને અંગદવિહિને મહંત્યાપંથ જનાપી દે એવી પ્રેમાનંદના મુખે પણ પ્રસંસા પ્રામનારી કૃષ્ણવિહિ લખીને વીરજની નિષ્ફળતાથી જતી થીતી જગવી વધારી છે. આ મહાન સાક્ષરશુદ્ધમાં પ્રેમાનંદે સીધો ભાગ લીધો નથી; પરંતુ પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત તેણે સામજને ટકાર મારેલા જોવામાં આવે છે. સામજે મૂર્ખચટ કિંવા વિનયચટની પત્નીનું નામ વિદ્યાવિલાસિની રાખ્યું છે ને તેને જાડુ વિદ્વાન પંડેલા પ્રયત્ન કર્યો છે; એને જાંખી પાડવા પડે એણવકાખ્યાનમાં કહોડની પત્ની સુજતાનું ખ્યાસ કરીને વિદ્યાવિનોદિની ઉપનામ રાખી કહોડ સાથે શાસ્ત્રચર્ચાના દો-હડથી સાચું કરી જતાવ્યું છે. વ્યાસ ભગવાનના મહાભારતમાં એકહું સુજતા નામ છે. દ્રૌપદીહરણના નીચેના દોહરામાં-ઉઘમકર્મની વાર્તામાંના દોહરામાં ઉઘમવાદનું તેણે ઉપદાસ કર્યું છે:—

વિદુરસભા નીતિઠ જ્યાં ઉપદેશક મહાભાગ,

દ્રોણ શુર શા શુરુ કર્યા તોય ન સત્ય પર રાગ।

હવે ઉઘોગ દિમાયતી। કરવો કવણુ ઉપાસ।

કર્મ અર્થ કહેતું પડે નિઃસંશય મન ગાય.

એ કાંચ સંમેટતાં પણ “ કવિઓ નૃપના કે સ્ત્રીના હર્ષધર બળધર-
ત્રાસ” વગેરે શબ્દમાં સામળ ઉપરજ પ્રેમાનંદનો કટાક્ષ જણાય છે. વળી
શિવપુરાણની પ્રતિસ્પર્ધામાં રચાયેલા માઈડેયપુરાણના આરંભમાં પણ તેને
સામળભટની પતરાજી અને લડાઈની પચ્ચીસી લીંડાવી છે. જુઓ-

શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ કે’ વાયુવશ તણ;

અગાધ ગતિ એવી નહિ મારી, ક્યાં પહોંચો ક્યાં પહોંચી?

વલ્લભનું લંબાણ સામળ વિરુદ્ધ બિઠકું અને અંગર્યાદ છે, પ્રેમાનંદ
સામળ વિષે લખે છે તે વિવેકની ગર્યાદામાં રહી ગર્ભિત શબ્દમાં લખે
છે: પ્રેમાનંદમાં શાંત સમુદ્રની ગંભીરતા છે. વલ્લભ તોફાનમાં બિંબીતા સા-
ગર જેવો છે. સામળ પોતાને કપીશ્વર લખે છે તેથી ઉસ્કેરાઈ જઈ વલ્લભ
પોતાને ધુરંધર કપીશ્વર, કરિરાજરાજેશ્વર વગેરે લખે છે. સામળ પોતે ર-
ચેલી વાર્તાના મુદ્દાનાં વખાણ સમાપ્તિએ કરે છે તેનાથી, સત્રાયાં વખાણ
વલ્લભ પોતાનાં નવ રસનાં કાવ્યોમાં છેડે કરે છે. સામળ વાર્તાના આરંભે
દૃષ્ટદેવની સ્તુતિનું મંગળાચરણ કરે છે, તેથી બિઠકું વલ્લભ કાંચની સમા-
પ્તિએ વ્યંગ્ય વાણીમાં દેવની વંદના કરે છે, ને નાંદી તો પ્રેમાનંદનીજ
કરે છે. સામળની વાર્તાની પ્રતાવનામાં બોજ વિઠમની અન્યોક્તિથી અ-
થવા તો પોતાના ઐતિહ્યની સીધી ઉક્તિથી રખીદાસની પ્રસંસા હોય છે;
વલ્લભનાં કાવ્યોની પ્રતાવનામાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થેના સંભારંભના
કાઈ ને કાઈ પ્રસંગનું નિદર્શન હોય છે. સામળને બહાલા દોહરા એપદ્ય
ને, છપ્પાનો અનાદર કરી વલ્લભે કવિતામાંજ મોટે ભાગે કવિતા રચી છે.

આ સાક્ષરવિચર ક્યારે શાંત પડ્યો તે ખાતરીથી કહી શકાતું નથી.
પરંતુ સહકારી વીરજી, રતોજી, વલ્લભ અને દ્વારકાદાસના શ્રગથી પાંચાલી,
પ્રસન્નાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદ સંતોષ દર્શાવે છે, તે ઉપરથી એ નાટક રચાયું
તે પહેલાં વિગ્રહનો અંત આવ્યો હશે એવી અટકળ યાય છે. એ નાટ-
કના નામ ઉપરથી વલ્લભે પોતાના અદ્ભુત રસના કાવ્યનું નામ કૃતીપ્રસ-
ન્નાખ્યાન રાખ્યું છે. એ અદ્ભુત રસનું કાવ્ય સંવત ૧૭૭૭ માં રચાયોનો
લેખ છે. તે ઉપરથી સંવત ૧૭૭૦ સુધી ઝગડો પહોંચ્યો એવું કહેવામાં
બાધ ગણાશે નહિ. એનો આરંભ તો સંવત ૧૭૨૫ પહેલાં થયો હતો.
એ લેખે સગમ વિગ્રહ આશરે ૧૫૨૫થી ૧૫૨૬ વર્ષ સુધી પહોંચ્યો

એમ કહી શકાય, આ લાંબા વિગ્રહથી યાની અંખો તો અંજગોળ રહો. એ અંજગપણું જાળવવાજ તે લખે છે કે ' જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ. કિરણ સરજનાં ક્યમ વરણીશ. ' ઉક્ત વિગ્રહનો હેવાલ, વલ્લભઝગડો મળી આવે, તો યથાર્થિત જાણવામાં આવે.

સામળના કવનકાળનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૨૦ પહેલાં થયો જોઈએ. એ અરસામાં તો તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જામી હતી. તેની વાર્તાઓ લોકપ્રિય થઈ વીરજી જેવાએ સુરેખાદરણ તથા કામાવતીકથા આદિ કથાદ્વારા તેની સંસ્કારી કરવાનું આદ્યું હતું. ઉદરપૂરણની ચિંતાથી મુક્ત થઈ તે સીદ્ધજીમાં વિક્રમભોજને રખીદાસનો જસ ગાતો હતો. પરંતુ રખીદાસનું તેનું આવતા પહેલાં અમદાવાદ પાસે વેગણપુર જોને હાલ ગોમતીપુર કહે છે તે પરામાં રહી તેણે કેટલીક કવિતા કરી હશે, જેની કીર્તિ રખીદાસને કાને પહોંચતાં સામળનું સીદ્ધજી જવું થયું. એ લેખે સં. ૧૭૧૦-૧૫ ના અરસામાં તેણે કવિતા કરવા માંડી એવું ધારીએ તો બહુ ખોટું નહિ હશે. એ સમયે એની ઉમ્મર વીશેક વરસની લેખીએ તો પાંચ વરસ પછી એ સીદ્ધજી જઈ રહે એવી તેની ઉમ્મર ગણાય. આ ગણતરી જો ખરી હોય તો સામળનો જન્મ સંવત ૧૬૯૦-૯૫ ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ. એના અવસાનકાળની અટકળ કરવાનાં સાધન નથી. પરંતુ માઈડે-યપુરાણના આરંભમાં સામળની પતરાજીનું ઉપદાસ કરતી નીચેની પંક્તિ છે.

‘ શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ કે’ વાયુવશ પ્રાર્થું ’

એ આખાદ સામળજીના નીચેના છપ્પાને ઉદ્દેશીને છે.

સિંહાસનગત્રીસી તરતીજન કીધી તેણે,

શિવપુરાણ સમર્થ અરય જણાવિયો જેણે;

• કદાચ આ ‘ જ્ઞાની ’ પદને અનુલક્ષી વેદાંત મર્મના આશાવ્રક્ષા-જ્ઞાનના આરંભના કડવાને છેડે નીચેની પંક્તિઓ મૂકી હોય:—

અદ્વૈતકમલમકરંદ મોટો દુર્લ્ભદ્વિ શું ચાખે.

.....મારી ! હુંકિત યામ કપાટ રે,

બલ્લરાની શો પૂર્ણ નહિ; માનું વસમી વાટ રે,

રીઝથી રેખાખંડિ દંડ જમદતનો ટાળી,
ડાકોરનો ડાકોર વર્ણુવીને હદ વાળી;

વેતાળ પચીસી વર્ણુવી, શુક્રબ્હોતરી ભાવે ધરી;

વાયુને વશ છે તરણુ જ્યમ, લગ સામળ કવિએ કરી.

સિંહાસનજત્રીસીમાં વેતાળપચીસી આવી જાય છે, છતાં તેને રી-
રીને નોંખી ગણાવી છે તે સામળશાઈ અનવધાનનો દક્ષાંત છે. આ છ-
પ્પામાં સામળના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનાં નામ આવી જાય છે. એ બધાં
ગ્રંથો સંવત ૧૭૬૬ પહેલાં રચ્યા હશે છે. આથી જે આ છપ્પાને અંતુલ-
ક્ષીને લંબેલી પંક્તિ જે ઉપર આપી છે, તે માર્કડેય પુરાણમાંની છે; તે
માર્કડેય પુરાણની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૬૬ છે. એ ઉપરથી સામળના કવ-
નકાળનો સંવત ૧૭૭૦ નો અડસદે અવધિ બાંધીએ તો અયોગ્ય નહિ ગ-
ણાય. આશરે અર્ધા શતકની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ ધરાવનાર સામળ પ્રેમાનંદ
જેટલું જ લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય એવું ધ્યાનમાં લીધેલી હકીકત ઉ-
પરથી સમજાય છે.

* ઉદયમર્મની વાર્તા પ્રેમાનંદના કૌપદીહરણ પહેલાં એટલે સંવત
૧૭૪૫ પહેલાં, અને વિદ્યાવિલાસિની કિંવા વિનેચટની વાર્તા પ્રેમાનંદના
અદ્યાવકાષ્યાન પહેલાં એટલે સં. ૧૭૬૬ પહેલાં રચાયેલો ઇસારો પૂર્વે
કરી ગયા હોય. પાંચાલીપ્રસન્નાષ્યાનમાં વલ્લભની જે ગૂઢ પ્રશંસા છે તે
તેની કૃષ્ણવિષ્ટિ જોઈ પ્રેમાનંદે પ્રસન્ન થઈ કરેલી ગણીએ તો અંગદવિષ્ટિ
વલ્લભના કુંતીપ્રસન્નાષ્યાન પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૭૭ પહેલાં રચાઈ હશે.
પ્રેમાનંદનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો બ્હોજો ઉપયોગ છે તે સામળના રા-
વણમંદોદરીસંવાદની સરસાધિમાં ક્યાં હોય એમ ટેરીએ તો તે પણ સંવત
૧૭૭૭ પહેલાં રચાયેલ કહેવાય આ રીતે અમે એના કવનકાળનો અવ-
ધિ સંવત ૧૭૭૦ માં બાંધ્યો છે. અહિં કહેવું જોઈએ કે ખૂ. કા. દો. ગ્રં.
૬ માં વેતાળપચીસીને છેડે સં. ૧૭૭૫ થી સંવત ૧૭૮૫ સુધીમાં સિં-
હાસનજત્રીસીની જત્રીસ વાર્તા પૂરી કરી એવું લખ્યું છે; અને ખૂ. કા.
દો. માં પદ્માવતી સં. ૧૭૭૪ માં રચાયું જણાવ્યું છે.

સામંજ સાથેના વિચરના જેટલાજ મહત્ત્વનો પ્રેમાનંદનો પુરાણીઓ સાથેનો વિરોધ છે. સંસ્કૃતમાં કયા કહેવી મૂઝી ગૂજરાતીમાં પોતે રચેલાં આખ્યાનથી પ્રેમાનંદે કથા કહેવા માંડી, લાંથીજ વિરોધતું મૂળ રોપાયું. એની રસમય બાનીથી લોકનાં મન આકર્ષાયાં, ને પુરાણીયાવાનાં માન ઘટયાં. પ્રેમાનંદનાં આરંભનાં આખ્યાનોમાં વિષ્ણુદાસ, નાકર, શિવદાસના વારાથી ચાલી આવેલી શૈલી પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કથાભાગજ ઘણું કરીને ઉતારેલો જોવામાં આવતો; મૂળના જેવો રસ ઝગાવવા તરફ લક્ષ હોય એવું દીસતું નહતું. તેને લીધે પુરાણીઓ તેનો હપદાસ કરતા. આથી પ્રેમાનંદે સંસ્કૃતને પીસારાવી દે એવાં રસમય ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, માંધાતાઆખ્યાન જેવાં આખ્યાનો રચ્યાં. સારે મૂળતું જ્ઞાન નહિ તેથી મૂળનો અર્થ અને રસ જેવો ને તેવો જાળવી નથી રાખતો, કાલે તેમ ગ. ખાટા મારે છે એવું કહી પુરાણીઓ પ્રેમાનંદનો અધિક્ષેપ કરવા લાગ્યા. એમનો નાદ ઉતારવા તથા તેમને જરા ખેડેરાળોખરા કરવા અને રત્નેશ્વરને દેવથી કનકાને દાવ વાળવા પ્રેમાનંદે માફડેય પુરાણનો અનુવાદ હાથમાં લીધો. એ પુરાણને અંતે નીચે પ્રમાણે વચન છે:--

માત દશે તે જળુરો અમાતને સું કહેતું,
અતિશય વૃદ્ધિંગત થયું'તું નિંદકતણું શિર દેતું;
તે આ સમયે નવ આપિયે તો પરબવ પડે આપતું જાણ,
જાડ માંહે જાડ ઉગી વાળી લે માગતું નિર્વાણ;
એમ જાણી આપી દીધું; વળી યાય માગણ અન્ય કોઈ,
સારે ધર્મ ધોઈશું સહુ જોઈશું, કહે કોઈ શું દિન સોઈ?
વનગાર્જનીને ખીજવી મધ્ય મૂંચો પુરોડાશ પાવન,
પછે મોંચી રે'તું જોસી, ક્યમ પ્રસિદ્ધિપ્રાપ્તિ યાય પૂજન ?
મૂર્ખજન કરતા શૈલ્ય એવો, નવ રહે ઉદય આસત સદાય,
કોઈ મહાબ્યાધ આવી માર્જની દણુરો વા પુરોડાશને દેવી ખાય.

વેર ક્યારતુંજો એવું ભારે જ્ઞમયું હતું કે સંવત ૧૭૩૭ માં હરિદાસે ભારતસાર લખ્યો તેમાં એ સમપ્રધાન પશ્ચિમકવિથી ૫૫ પુરાણીઓ ઉ-

પરં વાદ્યપ્રહાર કર્યા વગરં રહેવાયું નહિ. શ્રીસમાજકર્તાઓ તે કહે છે કે—

કહે સુણે ભારત પૂરં છ તેનું આવરણ થાય અધૂરં છ,

એ તો મૂર્ખકેરી છે વાતો છ જાણો અગાનકેરી રાતો છ,

નવ જાણે પુરાણી બાવા છ તેથી એવા ઢોંગ મચાવ્યાં છ.

ખ્રીષ્ટ તરફ રત્નેશ્વરે સંવત ૧૭૩૯ તેજોદેવી પુરાણીઓની વૃત્તિ પંચાવશો ભાગવત આરંભ્યું, અને રેડિયા ભાગવત પણ પાછળથી રચ્યું અને આગળ જતાં જૈમિનીય ભારતનો પણ અનુવાદ આદર્યો. સામળ સાથેના વિવાદમાં મર્યાદા બાળવી મૂગો રહેનાર સાસ્ત્રિક પ્રેમાનંદ શાંતિ ખોઈ પુરાણીઓ ઉપર માર્કડેય પુરાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાગવજના પ્રહાર ઉપર પ્રહાર કરે છે, તે વૈર બહુ જિહ્વુ જામ્યાનું સ્પષ્ટ છે. સંવત ૧૭૩૭ માં એ વૈર જૂનું થયું જણાય છે. તે ઉપરથી *સંવત ૧૭૩૦ માં એટલે કે સામળ સાથે જગડો જિલો થયા પછી પાંચેક વર્ષે એ વૈરનો આરંભ ચાટકળી શકાય છે. સમાધાનકાળ માર્કડેય પુરાણની સમાપ્તિના નીચેના વળણમાં સ્પષ્ટ છે.

ક્ષમા કરજો પુરાણી બાવા ! આવા યાશો ન; કોઈ જૂનું એ ફરી રે.

રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ માર્કડેયપુરાણાંતર્ગત હરિચંદ્રાખ્યાન અને દેવીમાહાત્મ્યની ગમે તે સાલ આપે, પરંતુ માર્કડેય પુરાણ તો સંવત ૧૭૬૬ માં રચાયું એમ ફરી ફરી એ ગ્રંથમાં કરેલા સગયનિર્દેશથી ખાતરી થાય છે; અને તે ઉપરથી પુરાણી સાથેના વિરોધની સંગાતિ સંવત ૧૭૬૫ માં એટલે સામળ સાથેના જગડાંની સંગાતિ પહેલાં આશરે પાંચેક વર્ષે કદાપી શકાય છે. આ વિરોધનો વૃત્તાંત વલ્લભે પ્રેમાનંદ-કથામાં સમાવ્યો જણાય છે.

આપણું.

* સંવત ૧૭૨૯ ના ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં પુરાણીનું નીચે મુજબ મૂલ ઉપહાસ છે:—

બન્યા પુરાણી બુદ્ધશુદ્ધા, સુસ્વરે બાળે શાન;

ઉપપુરાણ પુરાણનું; મેળવે બહુ માન.

કિંગ્ડર્ગાર્ટન.

(સાંધણુ પુ. ૪૪ પૃષ્ઠ ૨૮૮ થી આણુ.)

બક્ષીસં ૯ અ.

૯ મી બક્ષીસ અને રૂઠંગની ૧૦ મી બક્ષીસની વચ્ચે દોરીથી આ-
કાર બનાવવાની નવી બક્ષીસ કેટલાક ઉમેરે છે.

આ બક્ષીસ છોકરાંઓને બહુ ગમ્મત પડે તેવી અને પરિચિત છે.
પતંગ, બમરડો, ચોપડીઓ વગેરે વાપરવામાં દોરી તેમના હાથમાં હમેશ
આવે છે. આ બક્ષીસમાં દોરી, સૂતર, રૂ, વગેરે વિશે તત્સંબંધી વાતચી-
તથી યોગ્ય સામાન્ય જ્ઞાન પણ આપાયે.

વીસેક ઈચ લંબાઈની સાધારણ જગાઈની સૂતરની સફેદ કે રંગેલી
દોરી ભેપી. તેના છેડા એકઠા કરી છોકરાંઓ પાસે ગાંઠ વાગાવવી કે શિ-
ક્ષકે વાળી આપવી. દોરી પાણીમાં ભીંજવવી અને રહેટ ઉપર મુકાવવી.
દોરી રહેટ ઉપર સહજ ચોટી રહેશે, ખસી જશે નહિ; તોપણ અણીદાર
સીસાપેનની અણીથી તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી શકાશે. આ બક્ષીસ
રૂઠંગના શિક્ષણની શરૂઆત કર્યા પહેલાં તેની તૈયારીનું એક ઉત્તમ
સાધન છે.

ઘાટ શરૂ કર્યા પહેલાં દોરી, પાણી, તેનું પાણીના સંયોગથી ચોટી
રહેતું, રમાણની દોરીથી બનાવેલ, સૂતર, કાપડ વગેરે જાળવના પર સ્થિત
વાતચીતથી છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચીને અનેક જગતનું અધિકાર પ્રમાણે
સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

સીસાપેનની અણીથી ધીમે ધીમે દોરીની સ્થિતિ ફેરવતા જવું અને
ઘાટ ઉપજાવવા. શિક્ષકે મોટી અને નાની દોરીથી પાટીઆ પર તે કરતાં
જવું અને બાલકોને સહાયથી અનુકરણ કરવા દેવું. એક ઘાટ થયા પછી
શિક્ષકે બધાનો તે ઘાટ જોવો અને આગીઆ તેમની પાસેજ મુકાવવી.

આપેલાં ફલકમાં શરૂઆતથી ઘાટ આપેલા છે. ગાંઠ વાળ્યા પહેલાંની
પંજુ સ્થિતિ આપવામાં આવેલી છે, અને તે સ્થિતિમાં તેને મળના
ઘાટનો નામ પણ આપેલા છે.

૧ થી ૪ સુધી ધમણુ જોવા આકાર.
૫ આડી લીટી.

૬ ચોરસ.
૭ મુગટ.

૮ વાવટો.

૯ ડાકલું.

૧૦ „

૧૧ સૌંદર્યનો આકાર.

૧ છેડા સાથ કરો આ વાર;

૨ વાળી મૂકો ગોળાકાર.

૩ ગોળ માંદો નીચેથી લઈ,

૪ ખેંચ માંદ કેવી આ થઈ?

૭ ચોરસની એક બાજુ અંદર ખેંચવાથી મુગટ થાય.

૮ ઉપરથી આકૃતિને ફેરવી જોવાથી વાવટો થાય.

૯-૧૦ જામે બાજુ અંદર ખેંચવાથી ડાકલું થાય.

૧૧ જાંબી બાજુ અંદર ખેંચવાથી આ આકાર થાય.

૧૨ ગોળ.

૧૭ જૂટ.

૧૩ ઉભો પ્યાલો, ટીન પોટ.

૧૮ સારો.

૧૪ નાજાચાંચો પ્યાલો.

૧૯ ચમચો.

૧૫ સાહેજલોકની ટોપી.

૧૬ ચપટી ટોપી.

આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા સુંદર ધારો થઈ શકશે.

બક્ષીસ ૧૦ મી.

પ્રસ્તાવના—ક્રિડગોર્ટનપદ્ધતિમાં ફ્રાઇમની બક્ષીસ ખાસ અગત્યની છે, કારણ કે (૧) બાળકોમાં ચિત્ર દાટવાનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક છે અને (૨) વ્યવહારમાં તે બહુ ઉપયોગી છે.

બાળકોના સ્વાભાવિક ગુણો ખિલવવા એ ક્રિડગોર્ટન પદ્ધતિનો મુખ્ય હેતુ છે. ફ્રાઇમ એ બાળકનો સ્વાભાવિક શુદ્ધ છે—પોતાના વિચારો ફ્રાઇમથી દર્શાવવાનું બાળકને યાદુ ગમે છે. બીજી બક્ષીસોનાં સાધનથી બાળક જન્મ આકૃતિનું તેની સપાટીનું કે પરિગિતિનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચિત્રથી પણ તેની પરિગિતિ જાતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જમીન, બીત, પાટ, પાટલા વગેરે ફલક, અને આંગળી, ખડી, કાચલા વગેરે ચિત્ર દાટવાનાં સાધનો બાળકને તૈયાર પૂતા જગ્યામાં ગમે છે. ચિત્ર દાટવામાં બાળક સ્વતંત્રતાના આનંદનો અનુભવ મેળવે છે. પોતે અનુકરણ કરી શકે છે તેમજ કલ્પનાથી નવી વસ્તુઓ પણ પ્રસન્ન હિંમત કરી શકે

છે, એ બાળીને તેના સંતાપનો ખાર રહેતો નથી. કાઈ પંજુ ચિત્ર નેવાતો બાળકને શોખ હોય છે. આગળથી પુસ્તક પણ ચિત્રથી ગરબૂર હોય તો બાળક તેના પહેલો અને સારો ઉપયોગ કરી લે છે. ગમે તે ચિત્ર નેવાતું તેને આટલું ગમે છે તો ખાસ તેના ઉપયોગનેજ માટે કાઢેલા, કે પોતેજ કાઢેલા ચિત્રની તો વાતજ શી ? પોતાનું કાઢેલું ચિત્ર ગમે તેવું બેઠાળ હોય તોપણ પોતે તેને સર્વાત્તમ માનીને ખુશી થાય છે. વાર્તાની સાથે ચિત્ર હોય તો શિક્ષણને ધણી સારી પ્રુટ્ટિ મળે છે. આ બાળકના સ્વાભાવિક ગુણને નિયમમાં લાવીને, તેની ઇદ્રિયોની કેળવણીમાં, જ્ઞાનમાં, અને આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવી એ આ બાળકનો હેતુ છે.

ગોડી ઉમરે પહેંચ્યા પછી કયા ધંધામાં દોઢંગની જરૂર નથી પડતી ? સગપણરખારના દરેક ખાતામાં, દરેક જતની દારીગરીમાં, અને વ્યાપારમાં તેની આવશ્યકતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. પોતાના વિચારો જણાવવાને મનુષ્ય ચિત્રનું સાધન યોજે છે એ વાત કંઈ આજ કાલની નથી. આસ-લના વખતમાં ચીન અને હજીસના લોકો ચિત્રથીજ પોતાના વિચારો જણાવતા અને તેમના અક્ષરોની નિશાનીઓ ચિત્રથીજ બનેલી હતી.

શિક્ષકોએ અને માળાપે સંભાળવાનું એ કે છોકરાંઓ પોતાની આ શક્તિનો અવ્યસ્થિત રીતે ઉપયોગ ન કરે, સાફ તાખવાની વસ્તુઓ કો-ચંક્ષા જેવી વસ્તુઓના ડાઘાથી જમાડે નહિ, અને પોતાનું શરીર તથા કપડાં મેલાં ન કરે. આ રમતમાંથી તેમને આટકારવાં નહિ પણ તેમને સારાં સાધન આપવાં અને સીધે રસ્તે દોરવાં.

સાધન, ખાંચાવાળી ઉભી અને આડી લીટીઓથી પડતા ચોરસ વાળી એક સ્લેટ, તથા એક અણીદાર પેન એ એ સાધન શરૂઆતમાં બાળકને ગાટે જાસ યશોઃ સ્લેટમાં આડી અને ઊભી લીટીઓ જરા ઉડા ખાંચા પાડીને દોરવામાં આવે છે. આથી અવ્યાસરહિત બાળકોની પેનો ખાંચાને ક્ષણગી રહીને ખસી શકતી નથી. અને લીટીઓ આડી અથવા જતી રહેતી નથી. પતરું, લાકડું, કે રંગદાર ચોરસવાળી વસ્તુ સ્લેટને ઠેકાણે વાપરવી નહિ.

કેળવણીખાતાની ખબર.

જાહેર ખબર.

નવી સુધારેલી શુભસંતી પહેલી તર્યા પીછ ઓપડીઓ બહાર પડ્યા પછી તે ટેકસ્ટ બુકોના 'અર્થ' અથવા તેના ઉપર લખેલી નોટવાળાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, અને તે નિશાળોમાં વાપરવાને માટે વેચવામાં આવે છે એવું માલમ પડે છે. એટલા માટે આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે સુધારેલી વર્નાક્યુલર વાચનમાળાનાં તમામ પુસ્તકો ઉપરના સરકારના કેળવણીખાતાનાં હંકો તેમણે પોતેજ રાખેલાં છે, અને એવા - અર્થનાં અથવા સરકારી વાચનમાળા ઉપરની નોટવાળાં પુસ્તકો પ્રથમથી નીચે સહી કરનારની મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય નિશાળોમાં વાપરી શકાય નહિ.

૨. આવાં પુસ્તકો પ્રાયમિક્સાળાઓમાં વાપરવાની તદ્દન મના લાગ્યાં આવે છે, અને સરકારી કેળવણીખાતાના તાબાની નિશાળોના હેતાશ્રીઓ પોતે આવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરશે, અગર છાત્રાઓને વાપરવા દેશે, અથવા નિશાળોમાં લાવવા દેશે, તેઓ ધંધુજી સખ શિક્ષાને પાત્ર થશે. આશ્રિત (એડેડ) શાળાઓના મેનેજરોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જો તેઓ મહેતાશ્રીઓ અથવા વિદ્યાર્થીઓને આવાં પુસ્તક વાપરવા દેશે તો તેમની આન્ટ ઇન એડ બચમાં આવી પડશે. કેળવણીખાતાઓ સ્વીકારેલી (રેકમાઇઝ્ડ) પણ આશ્રિત (એડેડ) નહિ એવી નિશાળોના મેનેજરોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જો તેઓ આવાં પુસ્તકો મહેતાશ્રીઓ કે વિદ્યાર્થીઓને વાપરવા દેશે તો તેમનું સ્વીકરણ બચમાં આવી પડશે.

૩. મ્યુનિસિપાલ બોર્ડોના તાબાની સઘળી નિશાળોને પણ આ હુકમ લાગુ પડે છે અને બોર્ડોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે આ હુકમનો કાંઈ પણ ભંગ કરવાથી પ્રોવિન્સિયલ ફન્ડમાંથી બોર્ડોને જે આન્ટ ઇન એડ મળે છે તે બચમાં આવશે.

ઈ. જામદસ.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન.

પુરાલક્ષ્ય ગોઠણદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી શૃંગ.

કાલ ચાલતાં નવાં ધારણાનો ક્રમ પ્રમાણે હિન્દર ગાર્દન પુર-
તિએ આ કાપીખૂટની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૨ મુખીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ ૭
નંબરો ક્રમશઃ લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આંધપેદારકે મુદ્ધારો નેવા-
માં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દાલની ચાલતી કાપીઓમાં
કપી કાપીખૂટ એક છે તે સમજાશે.

કાળજો ઉઠ્યા કુલ્સકેપ, પૂડું મળખૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કાપીખૂટોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેકડે ૩૦ ટકા કમીશન આ-
પવામાં આવશે. સખએજન્ટ સુરત, જી. એ. દરસનદામ નારણદામ મુખાર્દ.
એન. એમ. પાપાદીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. નરસિંહમ ઉમીયાશકર.
ભરૂચ. માનોદપ પ્રેસ. તમા કે એવ ની કંપની યદવાણમા જી. સે.
જેવદ તલકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ. જામનગર હેમરાજ
ભટ્ટાચ. નંદીઆદ હોટવાલ નિકમદામ.

આ કાપીખૂટોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોરીઆ ફોડ
ઉપર શ્રીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર
અવકાર તેમના તરફ કરવો. પુરાલક્ષ્ય ગોઠણદાસ પટેલ, મુખ્ય એજન્ટ.

ગુજરાતી શબ્દ કોષ, સ્વરવિભાગ, નર્મદોશથી બમણુ કદ, પુષ્કળ
સમ્પદાર્થવાળો. વિદ્વાનોએ જે અર્થમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે વાક્યો સહિત
રોમર્ષ ૮ પેજ, પૂ. ૨૦૮ કિંમત ૩ એ. લલ્લુભાઈ ગોઠણદાસ પટેલ નંદીઆ

વડોદરા અને કાઠી, એન્જનીયરીંગ ઈ. તથા લાય. માટે મંજુર થએલ, નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિશુ-શિક્ષક ઉભયને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર લાઠી ૧ લો. ૦-૬-૦૬. બીજા ટકા. વ્યયનદં બહેર પ્રવેશક માસ્તર, જુનાગઢ.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-૩ સો, પેટાલોડસી અને કૂળનાં જીવન સહિત પહેલી ત્રણ જાણેલાં ખેલો, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ૩.૦૦. ૩૦૦ ઉસમાન ખી. તથા મહાજાતસિંહ એમ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

કાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય બી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ લો. જાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ લો. પહેલું ધો. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ લો. બીજું ધો. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ ધો. ત્રીજું ધો. ૦-૪-૦.

જીની જ ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણોને અનુસરીને રીતોનાં કારણો તથા ગુદ્ધિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

કિન્ડરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ લો. ૧ લી-૨ જાળવર્ગ, કવિતા સાથે. ૦-૧-૦

સદર ભાગ ૨ લો ૩ જાળવર્ગ થી જાળવર્ગ, ૨૫૪ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

સદર ભાગ ૩ લો ૫ થી ૬ થી જાળવર્ગ, ૨૨૬ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

વાક્યપ્રયોગકૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પ્રયોગકૃતિનો નકશો ૦-૧-૦. વ્યાકરણનો નકશો

૦-૧-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ લો. ૨ લો. ૩ લો. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૬.

૧૦ થી ૫૦ સુધી ૧૫ ટકાને તેથી વધારે નકલ ઉપર ૨૦ ટકા કમી રાત. પોસ્ટેજ શુદ્ધ.

ગળવાનું છે.-ચીમનલાલ, સુનીલાલ એન્ડે અમદાવાદ. આરોડીયા.

મેસર્સ ઓન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડે. મુંબઈ. હાલનારેલી રોડ.

સુચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેક કામખેલેવામાં નહિ આવે. સંદી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે ઠાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતું નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે મોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના ઉચ્ચુટી અને એસિરુટ્ટ ઉચ્ચુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સંબંધી હકીકત સ્કૂલબોર્ડો તથા દેશીરાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમજ ખાનગી જાહેરખબરો જે માસમાં છાપવાની હોય તેના આગલા મુદિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. આ પત્ર સાથે દૈનિકિયલ વહેંચવાનું અમે બંધ કર્યું છે.

મનીઓર્ડર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી બાજુના પૈસા છે, તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂલ મવાના સંજવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ, સિવાય ખાંદા ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત આગાઉના વર્સ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલતા, પોસ્ટેજ સાથે આદી આતા; પદરના ખર્ચ લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના જગદિવાળા શિક્ષકો તથા રજાદારોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ કેપ્ટન લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેરખબરો: છાપવાના ભાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો આર્જ અને તે પછીના આર્જોમાં માસ લગી રૂ. ગણો
૧...	...	આર્જ પાંચો, બાર માસથી એકાદ
૨...	...	મુદત દશે તો પહેલે મદિને પૂરો આર્જ, અને પછી દરેક અર્કે અર્ધો આર્જ
૩...	...	લેવાશે.

એ ઉપરાંતનો ભાવ ઉપર પ્રમાણેજ. બાર માસ લગી લાગભાગટ દરો શાળાપત્રની સાથે ફોર્મ પણ દૈનિકિયલ લીધામાં આવશે નહિ.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

માર્ચ ૧૯૦૬.

આનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માસ—

૪. સં. ૧૯૦૪-૦૫ નો કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ...	૬૫-૭૮
ચ. શ. કેસવલાલ દર્શિદાસ મુવનો કવિ શ્રેમાનંદ વિધેનો નિમંધ. ૭૫-૯૨	
ફિઝર્ગાર્ટન...	૯૨-૯૫
કેળવણીખાતાની ખબરો—	૯૫-૯૬

નવામી અગ્રહ ન કરવા વિધેની ઇન્સ્પેક્ટરેસ ઓફ ગર્લ્સ રહે-

દમના હુકમની જાહેરખબર ...

બાળપોથી બાળવર્ગમાં ચલાવવાની જાહેરખબર ...

અવેખાન ફુલેખાન મલેકને જરતરફ કર્યાની જાહેરખબર ...

પુસ્તકોની ધરોઅ... ..

(કેળવણીખાતાનાં હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ ગુનાઈટા ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે દક્ષ સ્વામીન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

માર્ચ ૧૯૦૬.

અંક ૩.

માસ.

સને ૧૯૦૪-૦૫ ના મુનર્ષ ઇલાકાની કેળવણીના મહેરબાન ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને કરેલા રિપોર્ટમાં જાણુવા લાયક જાણતો નીચે મુજબ છે:—

સંસ્થાના વર્ગ,	સંસ્થાની સંખ્યા,		શિષ્યવર્ગની સંખ્યા,	
	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૪-૦૫
સરકારી સંસ્થાઓ.				
વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિ- વર્સિટી) ની કેળવણી— મહારાષ્ટ્રાલયો (આ- ર્ટ્સ કોલેજો)	૧૦	૧૦	૨,૧૩૮	૨,૩૪૨
હુન્નરી વિદ્યાલયો (પ્રો- ફેશનલ કોલેજો).	૫	૫	૧,૩૧૬	૧,૪૨૬
મામાન્ય શાળાની કે- ળવણી—				
માધ્યમિક (મેકન્ડરિ) શાળાઓ.	૪૯૨	૫૦૪	૪૬,૦૨૨	૫૨,૦૪૩

કેકન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. એફ. ઇ. સેલિંગ કહે છે કે ' ધણી વાર એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે અને તેને માટે કંઈક કારણ પણ હોય છે, કે હિંદુ શિષ્યોમાં પ્રુદ્ધિપૂર્વક નિરાસના અભાવ હોય છે. ને વિશ્વવિદ્યાલય મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં અંગ્રેજી ભાષાના પ્રશ્નપત્રનું સ્વરૂપ બદલે તો આ ટીકા વિષે આપણા સાંભળવામાં આવે. હું ધારું છું કે આરંભમાં બીજા શિષ્યોના નેટલીજ હિંદુ શિષ્યોમાં પણ નિરાસા નેવામાં આવે છે તો કેળવણીથી તેમની સ્વાભાવિક નિરાસા શરૂ થાય છે અને તેને કારણે નહિ તેને માટે કંઈ કારણ નથી. પણ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવાનો નિશ્ચિત માર્ગ અંગ્રેજી ભાષાની અનિયમિત અને વિલક્ષણ વાક્યપરંપરાનો અર્થ જાણવો અને ' કૉલ્યુઝન ' અને ' કૉલિઝન ' જેવા સહેલથી એકએકને બદલે જૂઠાથી લખાય કે સમજાવે એવા શબ્દો શીખવા એજ છે એમ શિષ્યવર્ગ સમજે, ત્યારે કંઈ પણ માનસિક શક્તિ કેળવવાને બદલે તેને મૃતતુલ્ય બનાવે એવી સરણિએ જવામાં તેઓ પોતાનો વખત કાઢે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ખરિયાંમે તેમને કેળવણીશબ્દ તરફ પણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય અને પુસ્તકનું દર્શન પણ રૂએ નહિ તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રિન્સિપાલ સેલિંગના કહેવામાં ઘણું સત્ય છે. પરીક્ષાનાં પ્રશ્નપત્રોથી શિષ્યવર્ગનો અભ્યાસ નિયમિત થાય છે. પરીક્ષકો જેવા પ્રશ્નો પૂછે તેવી બાબત પર શિષ્યો વિશેષ લક્ષ આપે એ દેખીતુંજ છે. જ્યાંસુધી પરીક્ષાની શૈલી સુધરે નહિ ત્યાંસુધી અભ્યાસશૈલી પણ સુધરે નહિજ. પરીક્ષકો શિક્ષણમાં ધારે તેવો સુધારો કરી શકે. આજ કારણથી પ્રિન્સિપાલ સેલિંગનું કહેવું સપ્રમાણ છે.

ફર્ગ્યુસન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. પરંજપે પોતાની કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સેલિંગના કહે છે કે તેમણે એક પછી એક પૂરોપની સુસાદરી કરવી, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન સુધારવું અને વિચાર વિસ્તૃત કરવા જોઈએ.

સુસાદરીથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે, બૂલબરેલા વિચારો જતા રહે છે અને મન બહોળા અને ઉદાર વિચારવાળું થાય છે એ નિર્વિવાદ છે.

વળી શિક્ષકો પોતાની સંસ્થા નેવી પરદેશની સંસ્થાઓ વૃદ્ધો છે ભારે તેમને ઘણો લાભ થાય છે.

માધ્યમિક કેળવણી:—

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૦૪ માં હાઈસ્કૂલોની સંખ્યા ૧૨૫ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૦૪-૦૫ માં ૧૩૩ થઈ. શિષ્યવર્ગની સંખ્યા ૨૬,૯૮૪ ને બદલે ૩૧,૦૫૩ થઈ. ૧૩૩ હાઈસ્કૂલોમાં ૨૧ કન્યાઓ ગાટે હતી, તેમાં સંખ્યા ૨,૨૩૦ થી વધીને ૨,૬૫૪ હતી.

મિક્ષ રૂઝો ૩૬૭ ને બદલે ૨૭૧ થઈ અને તેના શિષ્યવર્ગની સંખ્યા ૧૯,૦૩૮ થી ૨૦,૯૬૦ થઈ.

પ્રાથમિક કેળવણી:—

પ્રાથમિક શાળાની હકીકત વિભાગ પ્રમાણે નીચે આપી છે.

વિભાગ	શાળાની સંખ્યા	છોકરા	છોકરી	કુલ
મધ્ય વિભાગ	૨,૪૮૬	૧,૧૬,૯૮૭	૨૦,૪૯૨	૧,૩૭,૪૭૯
ઉત્તર વિભાગ	૨,૨૦૮	૧,૧૭,૫૩૪	૨૪,૮૦૦	૧,૪૨,૩૩૪
કાઠિયાવાડ	૯૫૦	૫૫,૮૫૬	૧૦,૭૩૩	૬૬,૫૮૯
દક્ષિણ વિભાગ	૨,૪૯૧	૧,૦૨,૫૨૯	૧૬,૨૮૬	૧,૧૮,૮૧૫
મિંધ	૧,૪૪૬	૫૭,૦૪૫	૯,૬૯૫	૬૬,૭૪૦
એડન	૩૩	૧,૧૯૫	૧૩૫	૧,૩૩૦
કુલ	૯,૬૧૪	૪,૫૧,૧૪૧	૮૨,૧૪૧	૫,૩૩,૨૮૨

ઉપમા કોષ્ટક ઉપરથી નજારો કે શાળાની સંખ્યા જોઈ દક્ષિણ વિ-

સંખ્યા ૨૦૦ થશે. એ વિષયમાં સિધના ઇન્સ્પેક્ટર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

વર્ષને અન્તે શિક્ષકોની કૃત્યવણી પૂરી થાય છે સારે સુરતે શિક્ષકો દાખલ થયા હતા તેજ આ ચાલક અને બુદ્ધિશાલી શિક્ષકો છે એમ જાણવા અધરા થઈ પડે છે. તેઓ જે જ્ઞાન સંપાદન કરે છે તેને માટે મગરૂણ છે અને તે ખીજને આપવા આતુર છે. પ્રાથમિક શાળામાં તેઓ ધણા અગત્યના થઈ પડશે એવો સંભવ રહે છે.

બુદ્ધિમાન શિક્ષકોના પ્રયત્નોને દેખરેખ રાખનારા અમલદારોની સુધરેલી રીતથી સહાયતા મળે છે. અગાઉની પેઠે ઇન્સ્પેક્ટરો એક ગામથી બીજો ગામ દોડદોડ કરી મૂકતા નથી તેમજ યાત્રિક રીતે પરીક્ષાઓ લેવામાં અને ગાર્ડપત્રકો ભરવામાં વખત ગાળતા નથી; પરંતુ શિક્ષકોને શિખાગણ અને સૂચના આપે છે, તેમના કામની કસોટી કાઢે છે અને પાઠ શી રીતે શિખવવા તે જતાં છે. આ બાબતમાં મળેલા સુધારો થયો છે; પણ હજી વિશેષ સુધારો માટે એ ખાતામાં ઉત્તમ પ્રકારના અમલદારોને જવાનું મન થાય એવો પગાર વધારવાની જરૂર છે.

ગામગામી નિશાળોમાં છેલ્લી જગ્યાઓ માટે યોગ્ય મનુષ્યો મળતાં નથી તેથી કૃત્યવણી વૃદ્ધિ પામતી અટકે છે. પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા હોય એવા ૭ રૂ. ની જગ્યાના ઉમેદવારોની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે ઘટાડો થાય છે એવી જાણી તરફથી ફરિયાદ સંભળાય છે. કૃત્યવણી ખાતામાં જોઈતામાં જોઈ પગાર રૂ. ૭નો રાખવામાં આવ્યો છે તે હવે પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને એજુખાતામાં પેસવાને જોઈએ તેટલો લલચાવતો નથી. આ વિષે અહિં એટલું જ કહેવાનું છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે ઉમેદવારો તૈયાર કરવા સારૂ મધ્યશાળાઓ (સેન્ટ્રલ સ્કૂલો) સ્થાપવાથી, ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં વધારો કરવાથી, અને સરકાર તરફથી મળેલી વધારાની ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ આસિસ્ટન્ટોના રટાફમાં વધારો કરવામાં વાપરવાથી ધણે દરજ્જે આ અડચણ દૂર થશે એવી આશા રહે છે.

પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓના સંબંધમાં મિસ એસ્થર, ગર્લ્સ સ્કૂલોનાં એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના રિપોર્ટમાંથી નીચેની બાબતો જાણવામાં લાયક છે:—

‘ એ શાળાઓની પરીક્ષા કેટલેક અંશે ઉપલક્ષ્ય થયલી હોવીજ ને-
ઈએ; કેમકે ભાષા અને કામ કરવાની સામાન્ય સ્થિતિ, બંને, અપરિચિત
છે. છોકરાં ઘણા ચાલાક અને (સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને) તાજાં મનવાળાં
હોય છે એમ દરકોઈને તરત સમજાય છે અને શિક્ષણ બુદ્ધિ કેળવે એવું
હોય તો તરતજ તેઓ શીખવાનો વિષય સમજી જાય છે. હું ધારું છું
કે એ જાળતમાં સમાન વયનાં અંગ્રેજ છોકરાં કરતાં તેઓ આગળ પડતાં
છે. તેમજ સામાન્ય અંગ્રેજ છોકરાને ધ્યાન આપવામાં જેવી મુશીબત પડે
છે તેટલીજ મુશીબત તેમને પડતી જણાતી નથી. શિક્ષણમાં જુદે જુદે
સ્થળે ધણો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાચન અને લેખ-
નના સાધારણ વિષયો શિક્ષિત (ટ્રેઇન્ડ) શિક્ષકો સારી રીતે શિખવી શકે
છે. પદાર્થપાઠ અને ક્રોએલની બક્ષિસો સાધારણ રીતે યાત્રિક રીતે શિખ-
વાય છે; પણ શિક્ષકો જેમ જેમ એ પાઠોનો ઉદ્દેશ સમજતા જશે તેમ
તેમ એમાં સુધારો થતો જશે એમાં શક નથી. બુદ્ધિ ઉત્તમ રીતે કેળવે
એવું શિક્ષણ આપવાનું કામ પુરુષશિક્ષકો કરે છે. અને થોડોજ વખત
થયાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ આવેલા કેટલાક નવીન શિક્ષકોની
શિક્ષણપદ્ધતિ જોઈ હું ખુશ થઈ છું. શિક્ષણસાહિત્યો બનાવવામાં સાધારણ
સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની અને પદાર્થપાઠનું વિવરણ કરવા માટે ચિત્રો
બનાવવાની તેમની ચતુરાઈથી ખરા શિક્ષકોમાં જેવો ઉત્સાહ હોવો જો-
ઈએ એવો તેમનામાં જણાતો હતો. તેમજ કિંગ્ડર્મન ખેત્રો રમાડવામાં
જાળકોના સ્વભાવને અનુસરવાની તેમની ચતુરાઈ સ્પષ્ટ જણાતી હતી.
શિક્ષિત થયલી (ટ્રેઇન્ડ) પણ સ્ત્રીશિક્ષકો શિક્ષણશાસ્ત્રનાં સામાન્ય તત્ત્વો
એવી (પુરુષશિક્ષકો જેવી) સારી રીતે સમજેલી જણાતી નથી તેમજ
એટલો (પુરુષશિક્ષકો જેટલો) ઉત્સાહ દર્શાવતી નથી. સામાન્ય રીતે તે-
ગનાં કામમાં વધારે યાત્રિકતા અને વ્યવસ્થામાં મનને પસંદ ન પડે એવું
જોવામાં આવે છે.

નિયમિત વખતે કામ કરવું અને દર રોજ નિયમિત વખતે હાજર
રહેવાની જાળતમાં શિક્ષકો તેમજ શિષ્યો બંનેમાં ખામી જોવામાં
આવે છે. આવું ખાસ ગામડાંની નિશાળોમાં દેખાય છે. સાં મેં ઘણી

વાર નીમેલા વખતથી એક કલાક મોડું નિશાળનું કામ શરૂ થતું જોઈએ છે. ઘેર જઈ છોકરાને નિશાળે તેડી લઈ આવીએ તો પછી તેઓને વખત-સર નિશાળે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે એમ શિક્ષકો દ્વિયાદ કરે છે. નિયમિત હાજરી માટે કંઈ ખાસ પ્રતિભ રાખવામાં આવ્યું હોય અથવા તો જે છોકરાં કોઈ દિવસ મોડાં ન આવે કે ગેરહાજર ન રહે તેને માટે એક પ્રતિષ્ઠાપત્રક રાખ્યું હોય તો આ અડચણ ઓછી થશે એમાં શક નથી. શિક્ષકને તો વખતસર અને નિયમિત રીતે હાજર રાખવા માટે કંઈ ખીમ ઉપાયોની જરૂર છે.

બાળવર્જના પાઠો સામાન્ય રીતે બહુ મોટા હોય છે અને તેમની પાસે એકેજ પ્રકારનું કામ કરાવવામાં આવે છે. કામ અને રમતોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી તેમનાં મન રોકે એવો ખાસ શિક્ષક હોય તો સાધારણ લાંબા વખત સુધી તેમને નિશાળમાં રાખવાની હરકત નથી. પણ જ્યારે બરોજર હવાની આવડત ન હોય એવા ખરાબ ઓરડામાં છોકરાંને દહાડામાં પાંચ કે છ કલાક પણ વાંકા વળી બેસાડી મૂકે છે ત્યારે તેમને કેળવણીનો કંઈ પણ લાભ મળતો હોય તેના કરતાં શરીરને વિશેષ હાનિ થાય છે. ફિઝર્જાર્ટન ઉદ્યોગો અને ફ્રેબેલની બહિરો, જે ઘોડો વખત થયો કાખલ કરવામાં આવ્યાં છે, તેથી તેમનાં કામમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર થાય છે અને તેમને લાભ થાય છે. જેમ જેમ શિક્ષકો એ પાઠોનો ખરો ઉદ્દેશ સમજતા જશે તેમ તેની મન કેળવવામાં સારી અસર થતી જશે એમાં કંઈ શક નથી.

ઉત્તર વિભાગમાં ૫૩ શિક્ષકોને ફરી કેળવણી આપવાનો પ્રયોગ ધણો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે. જેમને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેઓ ૧૦ થી ૨૫ વર્ષ લગણુની નોકરીવાળા અને જીવિકાથી શિક્ષકો હતા. નવીન પદ્ધતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તેમનામાં ધણો ઉત્સાહ બેવામાં આવતો હતો.

નીચેના કોઠા ઉપરથી પુરુષશિક્ષકો અને સ્ત્રીશિક્ષકોની દ્વેનિક કાબે-જોને લગતી હકીકત સમજાશે:—

સંસ્થાનું નામ.	૩૧ મી માર્ચ ૧૯૦૫ ને દિવસે સિ- બ્યની સંખ્યા.	કુલ ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે પડતો ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે સરકારને પ- ડતો વાર્ષિક ખર્ચ.
પુરુષશિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો.		રૂપીઆ.	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.
સરકારી.				
પુના ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૫૪	૨૫,૬૪૪	૧૭૨-૧-૯	૧૧૨-૧૫-૧૧
ધુળીઆ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ.	૯૮	૧૧,૮૧૪	૧૭૧-૩-૬	૯૦-૦-૩
અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૩૭	૨૩,૯૮૮	૨૦૧-૯-૩	૧૩૩-૦-૯
ધારવાડ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૨૦૪	૨૪,૨૩૧	૧૨૩-૧૦-૦	૮૮-૧૪-૮
દેહરાદૂન ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૩૪	૧૮,૮૧૮	૧૪૭-૦-૩	૬૧-૧૦-૭
કુશી રોડ ચો.				
નાનકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજ	૫૯	૧૦,૦૫૭	૧૭૩-૬-૪
આમિત.				
(સરકારની આંટયા ચાલતી).				
ગાંધીનગરની નોર્મલ સ્કૂલ.	૩૮	૬,૫૬૭	૧૦૬-૭-૨	૪૧-૧૦-૮
એકંદર.	૮૨૪	૧,૨૧,૧૧૯	૧૫૫-૭-૮	૯૦-૮-૧૦
સ્ત્રીશિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો.				
સરકારી.				
પુના શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૫૯	૧૧,૯૦૩	૨૪૭-૧૫-૮	૧૭૮-૪-૮
અમદાવાદ શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૦૯	૧૬,૧૩૮	૧૬૪-૧૦-૯	૧૨૯-૨-૭
ધારવાડ શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ.	૨૪	૧,૭૧૦	૧૦૦-૯-૫	૫૧-૧૪-૧
લોકલ બોર્ડ.				
દેહરાદૂન ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૬	૩,૭૧૩	૫૩૦-૬-૧૦
મ્યુનિસિપલ.				
કાંચી નોર્મલ ક્લાસ.	૯	૧,૫૪૪	૧૯૩-૦-૦	૧૩૩-૧૦-૦

દેશી રાજ્યોની. ખાઈન શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ. અનાગ્રિત.	૨૨	૭,૦૧૨	૩૧૮-૧૧-૮
કોન્વેન્ટ નોર્મેલ સ્કૂલ બાયબાલા, મુંબઈ	...	૩,૭૩૭
ગિરગામ નોર્મેલ ક્લાસ, મુંબઈ.	૭	૨૩,૪૬	૫૮૬-૮-૦
સેન્ટ મેરિઝ નોર્મેલ ક્લાસ, પુના.	૬	૧૨,૭૫	૨૧૨-૮-૦	૬૬-૧૦-૮
અમેરિકન મિશન બો. સેક્રાઈન ક્રિશ્ચીઅન ક્લાસ, સોલાપુર.	...	૪૫૨
કરાંચી કોન્વેન્ટ નોર્મેલ ક્લાસ. અનાગ્રિત.	૯	૬,૧૩૧	૬૧૩-૧-૭	૧૭૬-૧૧-૨
સેન્ટ હિલ્ડાસ નોર્મેલ ક્લાસ, પંચ હાઉસ, પુના.	૬	૧૪૮	૨૪-૧૦-૮
હૈદરાબાદ શીમેલ નોર્મેલ ક્લાસ.	૨	૨૨૯	૧૧૪-૮-૦
કુલ.	૨૫૯	૫૬,૩૩૮	૨૪૭-૧-૭	૧૨૦-૮-૧૦

મુંબઈ પ્રવાહના દરેક વિભાગમાં લોકલ બોર્ડ, મ્યુનિસિપલ અને
દેશી રાજ્યોની પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકોની સંખ્યા તથા તેમાં કેટલા
શિક્ષિત અને કેટલા અશિક્ષિત છે તે હકીકત નીચેના ક્રમાંમાં છે:—

વિભાગ.	શિક્ષકો.	શિક્ષિત હેડ મા- સ્તરોની સંખ્યા.	અશિ- ક્ષિત હેડ માસ્તરો- ની સં- ખ્યા.	શિક્ષિત માસ્તરો ની સં- ખ્યા.	પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષા- માં પાસ થયેલા અશિ- ક્ષિત મા- સ્તરો.	પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષા- માં પાસ થયેલા અશિ- ક્ષિત મા- સ્તરો.
	પુરુષશિક્ષકો.					
મધ્ય વિભાગ.	લોકલ બોર્ડ.	૬૯૨	૭૫૧	૨૬૪	૫૨૫	૩૮૮
	મ્યુનિસિપલ, મુંબઈ.	૪૨	૨૧	૫૦	૧૧૪	૪૩
	મ્યુનિસિપલ, નિહાની.	૧૫૮	૬૭	૨૨૨	૩૨૮	૧૭૮
	દેશી રાજ્યો.	૭	૧૧૧	૬	૨૭	૬૧
ઉત્તર વિભાગ.	લોકલ બોર્ડ.	૭૭૬	૪૪૪	૧૦૬	૬૭૦	૨૫૯
	મ્યુનિસિપલ.	૧૨૮	૪૩	૧૮૬	૪૬૮	૧૬૪
	દેશી રાજ્યો.	૨૦૧	૨૮૩	૨૬	૨૧૫	૨૭૨
કાઠિયાવાડ.	એન્જિનિ- યીંગી.	૧૮૯	૩૨	૩૪	૧	૩૫૦
	સ્ટેટ.	૪૧૦	૨૦૫	૧૦૦	૧,૨૩૪
		૧૨	૧
દક્ષિણ વિભાગ.	લોકલ બોર્ડ.	૮૪૯	૩૯૨	૨૫૬	૬૯૬	૨૦૮
	મ્યુનિસિપલ.	૧૧૯	૫૮	૧૪૧	૨૨૬	૧૪૦
	દેશી રાજ્યો.	૧૨૭	૪૨૭	૬૨	૨૫૪	૩૧૧
સિંધ.	લોકલ બોર્ડ.	૨૭૫	૧૯૩	૯૪	૨૪૦	૧૦૯
	મ્યુનિસિપલ.	૪૬	૭	૮૯	૧૧૪	૩૮
	દેશી રાજ્યો.	૩	૫૯	૨	૪૨
	કુલ.	૩,૯૮૨	૩,૧૦૫	૧,૬૩૮	૪,૧૭૯	૩,૭૫૮

		શ્રીશિક્ષકો.					
મધ્ય વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૧૩	૧	૧	...	૨
		મ્યુનિસિપલ,					
		મુંબઈ.	૧૫	૬	૧૦	૧	૪૮
		મ્યુનિસિપલ,					
		નિહાના.	૨૪	૭	૨	...	૩૧
		દેશી સંસ્થા.	...	૨	૧
ઉત્તર વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૫૫	૧૫	...	૨	૧૫
		મ્યુનિસિપલ.	૫૧	૬	૧૫	૪	૬૧
		દેશી સંસ્થા.	૨૧	૧૫	૩	...	૩૭
કોલિયાવાડ.	{	એન્જિનિયર.	૨૧	...	૭	...	૨૨
		ખાતગી.	...	૨
		રેલેટ.	૫૨	૨	૨૧	...	૮૧
દક્ષિણ વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૬	૧	૧	...	૨૬
		મ્યુનિસિપલ.	૧૩	૮	૩	...	૪૬
		દેશી સંસ્થા.	૬૧	૧૬	૩	૧	૨૫
સિંધ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૬	૮	૨	...	૩
		મ્યુનિસિપલ.	૧૮	૨	૨૦	...	૧૬
		દેશી સંસ્થા.	...	૮	૨
કુલ.			૩૦૬	૯૯	૮૮	૮	૪૧૬

ઉપરના કોણ ઉપરથી માલમ પડશે કે પુરુષશિક્ષકની એકંદર સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૪,૫૦૧, દક્ષિણ વિભાગમાં ૪,૨૬૭ અને મધ્ય વિભાગમાં ૪,૦૫૫ છે, એમાં શિક્ષિત ગારતરો અને હેડમાસ્ટરોની એકંદર સંખ્યા દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૫૫૪, મધ્ય વિભાગમાં ૧,૪૪૧ અને ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૩૮૩ છે. માત્ર પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અશિક્ષિત

શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૬૫૩, દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૧૭૭ અને મધ્ય વિભાગમાં ૮૮૪ છે. અને કોઈ પણ પરીક્ષામાં પાસ ન થયલા એવા અશિક્ષિત શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૬૮૫, મધ્ય વિભાગમાં ૬૭૦ અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૬૫૮ છે. માત્ર પબ્લિક સર્વિસમાં જ પાસ થયલા શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં સર્વથી વધારે છે. ઉત્તર વિભાગમાં શિક્ષિત શિક્ષકો ખીજા વિભાગો કરતાં ઓછા હાથે છે, પરંતુ મુળમંત્રી મુજરાતી સ્કૂલોના શિક્ષકોની ગણતરી મધ્ય વિભાગમાં થાય છે અને કાઠિયાવાડના શિક્ષિત શિક્ષકો જેઓ ખીજા વર્ગમાં આદિની કોલેજમાં શિક્ષિત થયા તેમની ગણતરી કાઠિયાવાડમાં થાય છે એ બે બાબતો લક્ષમાં રાખવાની છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪-૫ સુધીમાં ગ્રેમર્યંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી શિક્ષિત થઈ નીકળેલાની સંખ્યા ૧,૭૪૮ છે. આ ઉપરથી ગ્રેમર્યંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ અસાર સુધીમાં ખીજા કોલેજો કરતાં વધારે શિષ્યોને કળગ્યા છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયે. દરેક વિભાગમાં લગભગ ત્રીજા ભાગના શિક્ષિત શિક્ષકોની છે અને બાકીનો મોટો ભાગ અશિક્ષિત શિક્ષકોનો છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષિત હેડમાસ્ટરોનો સરાસરી પગાર લોકલ ગોર્ડમાં રૂ. ૧૮-૧૧-૪, મ્યુનિસિપલ ગોર્ડમાં રૂ. ૨૮-૭-૧ (આનું કારણ મુખ્ય શહેરમાં મળતા ભારે પગાર છે), અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૮-૧૪-૧૧ છે. એવીજ રીતે શિક્ષિત હેડ મિસ્ટ્રેસોનો સરાસરી પગાર લોકલ ગોર્ડમાં રૂ. ૨૧-૩-૮, મ્યુનિસિપલ ગોર્ડમાં રૂ. ૨૩-૧૦-૫ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૨૦-૧૫-૫ છે. અશિક્ષિત હેડમાસ્ટરોનો સરાસરી પગાર લોકલ ગોર્ડમાં રૂ. ૧૦-૧-૩, મ્યુનિસિપલ ગોર્ડમાં રૂ. ૧૩-૩-૬ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૦-૧૦-૨ છે અને અશિક્ષિત હેડમિસ્ટ્રેસોનો સરાસરી પગાર લોકલ ગોર્ડમાં રૂ. ૮-૫-૮, મ્યુનિસિપલ ગોર્ડમાં રૂ. ૧૬-૬-૧૧ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૨-૬-૫ છે.

સાહિત્યપરિપક્ષમાં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય

દ્રુવે વાંચેલો નિબન્ધ.

પ્રેમાનંદ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૬૦ ગાંધી.)

પુરાણીઆવા સાથે ગચ્છેલો ઝગડો તમાપ્રધાન હતો; સામળખટ સાચેનો સાક્ષરવિમ્લ રન્નેચુણી હતો; બ્યારે હિંદુસ્તાની સાચેની પ્રેમાનંદની પ્રતિસ્પર્ધા કેવળ સાસ્ત્રિક હતી. એ પ્રતિસ્પર્ધાની દકીકત હવે જોઈએ. વિક્રમના સત્તરમા અદારમા સતતકમાં હિંદુસ્તાની સિવાયની દેશી બાપાઓ બહુ પાછળ હતી. બ્યારે સિંધી કેવળ ખીજવસ્થામાં હતી, બ્યારે બંગાળી પાંગરવા ગાંડી હતી, બ્યારે પંમળીનો રોપ બહારી જાયો વધતો હતો, બ્યારે મરાઠીનો વેલો વાડની વાટ જોતો બોંય પર પથરાતો હતો, ને ને વખતે શુજરાતીવું કહળીયન એક ચતકથી સારા પાણી પાનારની ઓટથી નેહરું મોટા જેવું જણાતું હતું, તે વખતે હિંદુસ્તાનીનો અક્ષયવડ અગ્રણીય શતાવધિ ચક્રથી અને અનેક મોજન ઘેરી લેતી ઘટાથી પ્રસિદ્ધ પંચવટીને ક્યાંએ વીસરાની દે એવો ફાલી રહ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મનો સદ્સશિ-ખાવાઓ પ્રદીપ નિર્ધાણ પામ્યો તે પછીના મંચનકાળમાં ધર્મમૂર્તિ રામચંદ્ર અને પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણચંદ્રની બાવના સાર્વત્રિક પ્રસારને પ્રચાર પામી, તેમણે સાસ્ત્રિક ધર્મવૃત્તિમાં હીન અને રાગસ પ્રેમભકિતમાં ગમે તુલસીદાસ, સુરદાસ આદિ અનેક કવિઓને જન્મ આપ્યો. તેમણે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને સાગર હલકાવી નાંખ્યો. એ હિંદુસ્તાની બાપા આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસરી હતી. બ્યારે ખીજ બાપાઓ દેશવિશેષના નામથી ઓળખાતી હતી, સારે હિંદુસ્તાની ખાસ કરીને બાખા એવા ગૌરવ પ્રકાશતા નામથી વિખ્યાત હતી. પ્રાચીન કાળમાં લોકભાષા કોઈ ને કોઈ પ્રાકૃત, છતાં સિદ્ધમંડળમાં સંસ્કૃત ને પ્રતિષ્ઠા પામતી અને અર્વાચીન કાળમાં ઇંગ્રેજી પામે છે, તે પ્રતિષ્ઠા મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાની પામી હતી. તેમાં કાવ્યો, આખ્યાનો અને રાસાજ માત્ર રચાયા ન હતા, પણ રસ, અલંકાર, છંદ, સંગીત અને નીતિના શાસ્ત્રીય વિષય પણ રચાયા હતા. રાજનીતિમાં રાજ્યનાં અંગમાં કવિની ગણના થઈ હતી, અને રાજદરબારમાં હિંદુસ્તાની કવિતા પોસાતી તથા પૂજતી હતી. હિંદુસ્તાનના પાવતપ્ત દિલ્હીમાંજ નહિ, ગંગા, યમુના અને

સરયૂના પવિત્ર તીર્થાંજ નહિ, પણ જમપુર, જોધપુર, ઉદેપુર વગેરે રા-
જસ્થાનમાં; ગુજરાતમાં અને છેક મહારાષ્ટ્રમાં પણ હિંદી કવિઓ સંમાન
પામતા. આરબી અને ફારસીના પદ્યખાતી મુગલ શંકાનશાહ સાહજહાન
અને મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઝંડો ઊઠાવનાર મરાઠીના સંગી છત્રપતિ શિવાજીએ મું-
દરચુંગારના અને શિવરાજબાવનીના દર્તાને લખપસાય આપ્યો હતો. આ
રીતે હિમાલયથી માંડીને વિંધ્યાચળ અને સાતપૂડાની આડ યોગેશી હિં-
દુસ્તાની દક્ષિણમાં પગદંડો ચલાવી રહી હતી. તે સમયના રાજરજવાડામાં,
કવિદોષિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામતી બાપા જોઈએ તો હિંદુસ્તાની
જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી* મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી.
પરંતુ હિંદુસ્તાનીની યશસ્વર તે પણ થઈ શકી ન હતી. વસ્તુસ્થિતિ આવી
હતી, સાં સ્વરાજ્ય રહિત ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ચૈતન્ય રહિત
ગુજરાતની બાપાની પદવી ક્યાંથી જામી હોય ? હિંદુસ્તાનીનું રસપાન કર-
વાને ટેવાયલા ગુજરાતના સુખા સુલતાન તે નવાબો તથા રાવરાજાઓ ને
રાજાઓનું મતજ એવું બૂલભરેલું બંધાર્ધ ગયું હતું કે ગુર્જરગિરામાં અને
ગુર્જરદેશમાં જાયા પ્રકારના સાહિત્યની ખીલવણી માટે યોગ્યતાજ છે નહિ !
ધાવને ધાવી ઊછરેલા રાજવર્ગની સ્વમાતા પ્રત્યેની આવી અધટિત અવગણ-
નાએ પ્રેમાનંદને ગુજરાતના અધ્યક્ષો પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર વાહુટે, અને તે
શાંત સાત્વિક વૃત્તિનો પણ બાપાભિગાની કવિ તપસાધ્યાનની પ્રસ્તાવ-
નામાં એવા અધ્યક્ષોને આ ભૂમિ ભારે ભારતા વર્ણવે એમાં શી અતિશ-
યોક્તિ છે, શું આશ્ચર્ય છે ? અફસોસ ! સત્તરમા શતકની ગણતરીમાં ગુજ-
રાતી છેક તુચ્છ લેખાતી અને જે તે એમ જ કહેતા કે:—

અવેતવેકે સોલાહિ આને, અઠેકઠેકે વાર,

આઠ હિ આને ફકરંતિકરં, શું શાં પેસે ચાર.

આવાં અધિક્ષેપનાં વચન બાપાબક્ત કવિ સહન કરી શક્યો નહિ. ઉદાત્ત
શાયથી તે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને ઝાંખું પાડે એવાં કાવ્યો રચવામાં ખેતે

* જુઓ! મુધિષ્ટિરવૃકોદરસંવાદાધ્યાનમાંથી પૂર્વે આપેલા ઉત્તારની
નીચેની પંક્તિ:—

કોક બાપાદેવી દીન મલિન ને માલ વની,

કરે માલ વાળી તેને; સાતરો સળવિયો । । ।

ઉદ્યુક્ત થયો, એટલું જ નહિ પણ પોતે સ્થાપેલા કવિમંડળમાં અમરસ્થાને
વિરાજતા કુળદીપક વલ્લભને હિંદુસ્તાનીને ટકાર મારે એવાં કાવ્યો રચવા
આગા કરી. પિતાપુત્રે કર્ણચરિત્ર, દુઃશાસનરુધિરપાન આદિ અનેક કાવ્યો
રચી ‘શુંશાં પેસે ચાર’ કહી મુજરાતીનું ઉપહાસ કરનાર હિંદુસ્તાનીને
હંદાવ્યો. કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનની પ્રસ્તાવના થઈ જ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ચંદે હંદળંદ રચ્યો રાસ આસ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મંદ મતિ તેની બેખિયે;
ભારત સમું પ્રમાણુ ! રાસાના તમાશા ભાળો !
કર્પાં ભારત જે ત્રણુ; આરત હુબેખિયો !
પૃથ્વીશ્વરશંસા કથી ગાન શેનું મોઘું તેમાં ?
પ્રેમાનંદની કવિતા સવિતાશી બેખિયે;
બ્રાહ્મણથી ભાટ ચયા; વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે.
કવી જેની કવિતા નિકંદન તેનું કરાવ્યું;
પાંચ સાત નારી બેળી નર નીપળવિયો;
તોડ્યા શબ્દ છોડ્યા નહિ; જોડ્યા કર તોય જૂડ્યા;
રૂડ રસિકે ન જોયું ભાવ શો બળવિયો ?
પેટ કાજે વેઠ કરી ઠેઠ તેય પહોચી નહિ;
મેટ જૂંડી મથુંકાળે, દેશ આ તત્ત્વવિયો !
અવેરી અવેર-જાણુ ! કંઈ શાં મુખે વખાણુ ?
મંદ ચંદ લખી ‘ચંદ હંદ’ થી સળવિયો !
ચંદ એક રાસો લખ્યો સવાલક્ષ પૂર કરો,
એક પુત્ર આ દિસાળે ? દુનિયાનો રાહ છે;
રાસા જેવડાં જૂદાં પૂરમાં અધિક એથી,
ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાહવાહ છે ?
સુત મારા જેવો કવિ, રવિ જોઈ જાંખો પડે;
ચંદનો તે હંદ કશો ? મંદ સૌ ઉત્તમ છે.
કામી ઠોકી દોલ વાઈ કવીશ્વર વલ્લભ કહે;
ચંદ મંદ, પ્રેમ પૂર-આનંદ અનાદ છે.
મુઓ પ્રધીરાજ અરિદાય એ પ્રખ્યાત પાત;
કર્ણકેરી એવી ખ્યાત, જગતજન જાણુ છે;

પ્રથીરાજરાસો અને કર્ણનું ચરિત્ર વાંચો;

રાસાનો તમાશો ચઢે, કવિ વ્યર્થ વાણુ છે.

કર્ણુ લાંબું પિંગળ અમંગળની વાત જોમાં;

એમાં કવિત્વ કશું છે ? અન્ન તેના પ્રાણુ છે.

ઉપરના બિતારામાં સવાલક્ષ પૂરથી પણ ભોટાં રાસાની સરસાઈ કરનારાં
તથા કાવ્યનાંથી એકેનું નામ સરખું આપણે જાણતા નથી ! કર્ણુચરિત્ર
પણ અપભ્રંશ કર્ણપરાક્રમ અને પૈશાચી વૃહત્કથાની પેઠે માત્ર નામ-
થીજ કર્ણુગોચર છે, ને તે પણ વલ્લભે પ્રસંગવશાત્ નામ લીધું છે તેથી
જ. આટઆટલું કરનાર પ્રેમાનંદની કે તેના પુત્ર વલ્લભની તેગની હયા-
તીમાં લોકે બૃજ જાણી જાણાતી નથી, જેને લીધે વલ્લભ અત્યંત રોષે
ભરાઈ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં લખે છે કે:—

ધિક્ શુર્જર ! છે ધિક્ ! રસિક ન સાથ રાખ્યો,

પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાણ્યો ના કોઈએ !

છંદ પ્રેમતણા ધણા; પદમાં તો શેની મણા ?

દૂહા ને ચોપાઈ ઘણી સાખબંધુ જોઈયે.

ચાર જણે જોઈ કર્ણુ, એક જણે કર્ણુ આંતો,

એનું નવ જુએ કોઈ; ખાંતે અર્ધે ચોપાઈયે;

દૂગા મૃદ નિર્લજ્જ સૌ પેટે પડિયા પાપાણુ ?

શુજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાળ ચોપાઈયે ?

છંદ, પદ, દૂહા ને ચોપાઈ લખવામાં પ્રેમાનંદની સરસાઈ નીચેના
સુપ્રસિદ્ધ દૂહામાંના ચંદનરદાઈ, સરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ
સાથે અભિપ્રેત છે.

ચંદ છંદ, પદ મુરકે, દૂહા વિહારીદાસ,

ચૌપૈ તુલસીદાસકી, કેશવ કાવિતવિલાસ.

કેશવદાસનો અનિર્દિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધી તે વલ્લભ પોતેજ. સદ્ભાગ્ય કે આત્મ-
શ્લાધામાં પ્રવીણ ફક્કડ કવિએ પોતાના કવિત્વનાં વખાણુ નથી કર્યા !

હિંદુસ્તાની સામે બાકરી બાંધી ત્યારે પ્રેમાનંદ પડોશની મરાઠીને
વીસરી ગયો ન હતો, તે આપણે તપત્યાખ્યાનના વસ્તવાક્યમાં જોઈએ
છીએ. તેમાં ગૌરવનું મર્મ પ્રકાસનું સાર્યક 'મહા' વિશેષણ જે શુર્જરીને
લગાડ્યું છે, તે ઉત્પત્તિવિત્તવત્ મહારાષ્ટ્રી સંસ્કૃત સંભારીને લગાડ્યું જણાય
છે, વળી એ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં વ્રજવાસી સાથે મહારાષ્ટ્રી નટને પણ

ખડખડિયું આપવાનું કહ્યું છે, તે દર્શાવે છે કે કવિ મરાઠીને ભૂલી ગયો ન હતો. શેષદર્શિદાસસલામગાખ્યાનના ચોથા અંકમાં ગોપ શ્રીદામાને મુખે હિંદી 'અલિયે અલિયે' તથા ગુજરાતી 'આલો આલો' ની વચ્ચે ચંલો ચંલો મૂકી દીધું છે તે મરાઠીની સ્મૃતિ જન્ય હોવાની સાક્ષી આપે છે. દેશવંદસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસના હંદ ગૂજરાતીમાં જિતાર્યા તેમં તુકારામના અભંગ અને વાગન પંડિતનાં વૃત્તા પ્રેમાનંદે જિતારવા કાળજી દર્શાવી છે. પેસવાની ધનધટામાં મહારાષ્ટ્રી મપૂરની કેકાવલી સંભળાઈ, તે આપણી રસાળ ગુર્જરકુંજના કોકિલનો પંચમ સંભળાતો બંધ પડ્યો તેનાં પછી. પોતાના સમય પહેલાંના લોકપ્રિય કવિ તુકારામને અને વિદ્વત્પ્રિય કવિ વામનને તો પ્રેમાનંદે સ્વીકાર્યા ન હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનીની સ્પર્ધા આદર્યાં બાદ મરાઠીની સ્પર્ધા આદરવા જેવું રહેતું નથી એમ કરી તેને અંખાંટામાં નહિ લીધી હોય.

હિંદુસ્તાની અને મરાઠી સાહિત્ય નવીન કલ્પના અને નાનાત્વના ચમત્કાર સહિત હતું. દેવગિરાના સાહિત્યની સરખામણીમાં તે દંઈ જ ન હતું. સંસ્કૃતના મહાકાવ્ય અને ચંપૂતાં, નાટક અને નાટિકાનાં, આખ્યાયિકા અને કથાનાં હિંદુસ્તાની મરાઠીને સ્વયં પણ આવ્યાં ન હતાં. ગીર્વાણના જેવી નૂતન સૃષ્ટિ સ્ત્રી ગુર્જરસાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડી અદારમા ચતકના સાંક્ષરયુગના વિશ્વાગિત્ર જનવું, એવી ઉદાર અભિલાષા બાપાભક્ત કવિના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી. એ આંતર પ્રેરણાથી લોકની રસવૃત્તિ ઉચ્ચગામી કરવા લોકપ્રિય દેશીના બંધારણમાં અભિગમ્યુઆખ્યાન અને માંધાતાઆખ્યાન પ્રેમાનંદે રચ્યાં; એ આંતર પ્રેરણાથી સંસ્કૃત આદર્શનો પરિચય કરાવવા રઘુવંશ અને માર્કંડેય પુરાણના અનુવાદ આદર્યા, એજ આંતર પ્રેરણાથી અદ્ભુત તર્ક અને અલંકારનો ચમત્કાર દર્શાવવા ઋષ્યશૃંગાખ્યાન લખ્યું. વળી હંદસાસ્ત્રના ગર્ભગને સંતોષના જ્ઞાતિ અને વૃત્તના અન્નપ્રથા પ્રદેશમાં પણ તેણે અંપલાવ્યું અને યતિબંધથી દૂષિત પણ મહાકાવ્યના લક્ષણથી ભૂષિત દ્રૌપદીહરણ આઠ દિવસમાં લખી કાઢ્યું; શાસ્ત્રમાં સ્તુતિનો બાસ આપવા મધુર નિદોષ વૃત્ત અને જ્ઞાતિમાં અણવકાખ્યાન લખી શાસ્ત્રકાવ્યનું ગુર્જર સાહિત્યમાં પહેલ પહેલું વિલક્ષણ આદર્શ પણ તેણે રચ્યું; અને જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કનિઓને હાથે સારાં નાટકો લખાતાં બંધ પડ્યાં હતાં તથા હિંદુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક ગ્રંથમાં લખાયાં

જ ન હતા, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિરાખદત્ત, હર્ષદેવ, શૂદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં. જેમાંનાં ત્રણજ સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જસલાઈની યશસ્વી યોજનાથી મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાં છે. એ નાટકો મૂળરાત્રીમાં અસાર મૂઢીમાં રચાયલાં બીજાં બધાં નાટકોથી અધિકારી છે; અને સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાબુ ઉપર રાખીએ તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં તેનાથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ. પ્રેમાનંદના આ મહાન આરંભનું એક તરફથી ભરતનાટકશાસ્ત્રનેજ વળગી રહી સંકુચિત દૃષ્ટિ વાળા બનેલા પંડિતોએ અને બીજી તરફથી રાસલીલાના રસિયા પ્રજવાસીએ તથા આખા નનાં પેખણાંનો પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ ઉપહાસ કરવા માંડ્યું હોય એમ તે તે નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી સગળ્ય છે. રાવલપિકાસલભાખ્યાનમાં સંસ્કૃતનો દિમાયતી પારિપાથિક નીચેના શબ્દોમાં હૃદયમાં ન સમાતા રાખનો ઊભરો કાઢે છે:—

પારિપાથિક—“ભાવ !... કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, સાંભિલ, જયદેવાદિ કવિશ્વરોનાં નાટક છતાં-ને તે પણ દેવગિરામાં શુણાદિથી હીન સુર્જગિરામાં-અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ અથિત વસ્તુને પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસારત ! ! ! તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાત બહાર મૂક્યો છે, આખ્યાન અને તે બજવવું ! શિવશિવ ! આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું. ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોટા વાળા તેને હામે સુર્જગિરા વાપરશે, પણ સામાન્ય પાત્રની જાલભાષા વિષે શું બોલો છો ?” તપસ્યાખ્યાનમાં પ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રીકૃત તિરસ્કારનું સચન નીચેની ઉક્તિમાં મળી આવે છે.

પારિપાથિક—“આર્ય... પેલો પ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યા કરે છે, તે અમારાથી દેખી ખમાડું નથી ... એ એમ કહી મને ચીડવે છે કે સુર્જગિરા અને સુર્જદેશ આખ્યાન બજવવા ચોખ્ખું નથી. તો શું મારે એ એમનું નસતાળ બૂઠું કયન અવણુ કર્યા કરવું એવી તમારી ઇચ્છા છે ? જો એમ હોય તો અપરાધની ક્ષમા માગી કહું છું કે એવી ઇચ્છાવાળા અધ્યક્ષોએજ આ ભૂમિ ભારે મારી છે !”

આવી પ્રતિકૂલતા છતાં પણ પોતે શી પ્રેરણાથી પ્રેરતી નાટકો લખ્યાં તેના ઉત્તરમાં પ્રેમાનંદ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં સ્વત્રધારના મુખે નીચે મુજબ અકુપ્રસ કરે છે:—

સૂત્રધાર—મારિયવિધાતાએ શું આ - રંગભૂમિવાળી સ્વભાષા પર ભાવ. ધરે એવો એકેય રસય નહિ નીષળ્યો હોય !

એ સ્વભાષા પર ભાવ ધરનાર રસય તે પ્રેમાનંદ જાતેજ. એની જાન્યંત્ર્યમાન ભાષાભક્તિ નાટકોનાં વારતવાક્યોમાં જલમળી બિંદે છે. તપસ્યા-ધ્યાનમાં તટની પ્રાર્થના છે કે—

જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠ પામી રહ્યો,
(તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચાસ્તર છે, બહો ન જાયે કહ્યો)
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી નામે મહાગુર્જરી
વાધો તે સુરસે કસે ગુણગણે જો પ્રિય વાંઝો હરિ !

વળી પાંચલીપ્રસન્નાધ્યાનમાં નરો પ્રાર્થે છે કે—

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે દેલાય દ્રાવી ઘણી !
સર્વે દેશવિદેશ ગુર્જરગિરા સોદાય સોદામણી !
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાપ્ત થઈ છે; આ યામ ચિરમણિ !
આર્યો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો એ આશ પ્રેમીતણી.

સગ વળી રોપદર્શિઓમાં પ્રાર્થના છે કે—

સંગોપાંગ મુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી;
પાદે પાદે રસાળ ભૂપણવતી ચાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણુ-ગિરા ગણાય મણતાં તે સ્થાન એ ક્યો નરી !
માયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન વિપે એ આશ પૂરો હરિ !

પ્રેમાનંદની ભાષાભક્તિ નીચેની ઉક્તિઓમાં પણ સારી રીતે પ્રકાશે છે:—ગુર્જરગિરા પ્રાચને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સર્વે ગુણાદિથી સંપૂર્ણ ભરેલી છે (તપસ્યાધ્યાન). પ્રાણનાય ! ગારી કુશળતાને માટે ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં ગુર્જરગિરાના ગાધુર્વનેજ માન આપવું વધારે સુધટિત છે (પાંચલીપ્રસન્નાધ્યાન). ગારી સખી (ગુર્જરગિરા) આર્યપુત્રે આરંભેલા કાર્યથી ઘણી ખુશી થઈ છે.

વરં વિરોધોઽપિ સમં મહાત્મભિઃ એ ન્યાયે સંસ્કૃત સાહિત્યની સરસાધમાં ઉજ્જવળભાષાભક્તિ જે સમુદ્ધાસ પામી તેનું દેશભક્તિમાં સંક્રમણ થયહું પણ પ્રેમાનંદમાં જોઈએ છીએ. એ સ્વભૂમિના પક્ષપાતે મોટે ભાગે જોયરવાળું ચરોત્તર તે ચાસ્તર જન્યું ! ગાયવા, અપૂર્વ સાહિત્યસમૃદ્ધિથી પ્રેમાનંદે જેને ચાસ્તરજ બનાવ્યું છે તેનું હવે ચૂળ શરીરે પણ

શું કામ છે ? રોપદર્શિકાસસ્યભામાખ્યાનમાં ચારુતર ભૂમિમાં જન્મ પામના-
રને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને મુખે જાગ્યવાન બાખ્યો છે. તપસ્યાખ્યાનમાં સૂત્રધા-
રને મ્હોડે કહેવરાવ્યું કે “ ગુર્જર દેશ તો સર્વ પ્રકારના કાર્યારંભને માટે
દેશવિદેશગાં વિખ્યાતિ પામેલોજ છે. ” વળા એમાંજ આગળ વ્રજવાસી
અને મહારાષ્ટ્રી પ્રતિપક્ષીનાં મુખ મ્થાન કરવા ઋતુવર્ણનના મિષથી ગુર્જર-
ભૂમિનાં નીચે મુજબ નટી વખાણુ કરે છે:—

અવલોકોકા વિદેશી લોકો રોકો દૃષ્ટિ વર્ધાગાં;

ના જાજો *નાજાજો આતુર આતુર આતક તરપામાં,

નવયૌવન કાઈ નારી રહી લીલી સાડી ધારી,

ભાત ઈંદ્રગોપ શું પાડી; અષ્ટાદશ ભારની વાડી;

વિયત રંગે વિહંગમ અનંત વહત,

અમુધર પશુ મદગાતાં સતાંતાતાં છે આ વરપામાં;

પતિપત્ની સંયોગી ન રોગી એ' છે શુચિ મુખ પરશામાં;

ધરવે ધાન્ય જઈયે વારી, પરવે માન્યની જલિદારી.

આ નંદનવન ન્હોયે, અધિકગુર્જરભૂમિ હોયે,

વા શકે રંગભૂગિ ઝુમી ઝૂમી.

પ્રેમાનંદનાં આ કાવ્યનાટકો લોકમાં એના ઓખાહરણુ, રણુચમ, સુ-
દાગાચરિત્ર આદિ આખ્યાન જેવાં જાણીતાં નથી થયાં. તેને લીધે કેટલાક
વિદ્વાનો તેમના તરફ અનાસથાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. વળા ‘ એક કાંકરીએ
એ પંખી મારવાં ’ અને ‘ કાગડો કામહીને ધીરે એવો નથી ’ જેવી ઇંગ્રેજી
કહેવતોને ગળતી ઉક્તિઓ એ અસાર સુધી અપ્રખ્યાત રહેલા અંશેમાં
ગળા આવે છે, તેને લીધે પણ તેમને પ્રેમાનંદની કૃતિ કહેતાં અચકાય છે.
જો લોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે એકસ કવિની કલમથી
લખાયલું ન હોય, એવી વ્યાપ્તિ બાંધી બેસીએ, તો ગુજરાતીમાં કાંઈપરી
રચવાનું માન બાકણુ ખોઈ બેસશે; ગોવિંદમન અને સુરતસંગ્રામ રચ્યાનું
યશોધન નરસિંહ મહેતાનું લૂટાઈ જશે; અને સામળની પણ કીર્તિ કેટલીક
લૂટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. ખીજ તરફથી શિકારની કહેવતોના પ્રત્યે
શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તે તો પ્રેમાનંદનાં ખીજ કાવ્યો ન

વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૌપદીદરશનમાં ચિકારતું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું છે. તે દોરે સખતાં આશ્વાકાંચ્યાનમાં જનકવિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ દોષી જોશે, તો સહેજ તેના બલુવાર્ગી આવશે કે એ વિશે મૃગયારસિક મરાહા, મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનંદ નંદરચારના સન્નતા સમાગમમાં ચિકારની સારી માહિતી ધરાવતો હતો.

આ અનાચારીલ વિદ્વાનોના મુકાબલામાં એવા શ્રદ્ધાચીલ મનુષ્યો છે કે જેઓ પ્રેમાનંદના નામે ચઢેલા હરકોઈ કવિતાના અંથને પ્રેમાનંદની જ કૃતિ માને છે. પ્રેમાનંદના માથે બાગેલાં કાવ્યોમાંનું એક જેને સ. સ. મંજારામ ચર્ચરામ દેસાઈ દ્રૌપદીસ્વયંવર નામ આપે છે, તે છે, એ બહુદાબ્યદોહનના છઠ્ઠા અંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં કર્તા તરીકે 'પડોદરાવાસી ચોખીસા કૃષ્ણચુંદ્ર પ્રેમાનંદ'નું નામ છે. પરંતુ તે સુપ્રસિદ્ધ બદ પ્રેમાનંદની કલમથી લખાયેલું નજીકનું નથી. એનું નામ પ્રકાશક દ્રૌપદીસ્વયંવર આપે છે ખરા, પરંતુ રચનાર તો તેને આદિપર્વજ કહે છે. એ પર્વ પૂરું કરી તે પછીનું પણ પર્વ કવિ લખવાની સૂચના આપે છે. હવે પ્રેમાનંદે પણ ભારત રચ્યું છે. પરંતુ પ્રેમાનંદનું ભારત વ્યાસના મહાભારતના ક્રમે અનુસરે છે. તેથી જિહલું તેને નામે ચઢાવો હીથેલા : દ્રૌપદીસ્વયંવર એટલે વારતવિક દૃષ્ટિએ આદિપર્વના કથાભાગમાં હૂંડી થે-માસુર, કંકાલી અને કળીસની રચારમાં પણ ન કાતે પડેલી કથાના ગોળા ગળાગળી દીધા છે ! શૈલીની વિવિધતા અને કથાભાગના તદ્વાવત ઉપરાંત દેશીઓ પણ પ્રેમાનંદની નથી, પ્રસંગવર્ણન પણ તેનું નથી; અને પ્રતિજ્ઞા તો તેની નથીજ. આ આદિપર્વ ઉદ્દે દ્રૌપદીસ્વયંવર એકજ પ્રતને આધારે છાપ્યાનું લખ્યું છે, તે છતાં પહેલાજ હવાગાં ટાળને જાદલે મુટક એનું પાકાંતર આપ્યું છે ! એ પર્વ રચ્યાની સાલ સંવત ૧૭૩૬ ના આસો વદિ

* જુઓ છેલ્લું (૪ મું) કડનું કડી ૧-૨

વૈસંપાયનને લાગી પામ રતુતિ કરે જન્મેજવરાય;
તમ કૃપાએ શ્રી રખીદેવ આચપર્વ સાંભળું અશ્વમેવ;

... ..
હવે કહો નૌતમ પર્વ, જેમાં સતીતલું ચરિત્ર અપૂર્વ.

૨ ને બુધવાર આપી છે અને અસલ પ્રત જિતાર્થની સાલ સંવત ૧૯૮૫ ના આવંધુની જન્માષ્ટમી છે। એ પણ ફૂંડી, ઘેમાસુર, કંકાળી અને કૃષ્ણ-રાની કથા તુલ્યજ છે. આવંજ ખીલું પ્રેમાનંદને માથે મારેલું કાચ કે જોડકણું તે સ્વર્ગની નીસરણી છે. પંડિત રતનેશ્વર જેવા જેના શિષ્ય હતા અને જે જોડા સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાનની પદે પદે સાક્ષી આપી છે, તે એક બિહરતા અજ્ઞાન જોડકણું જોડનારને પણ ન જાણે એવું નમાલું લખાણ લખે તે તો માનવાને શુદ્ધિ કહ્યું કરતી નથી. આવંજ ખીલું એક દશગલીલા નામે દૂંઢું જોડકણું અને નાંદોદ તામે લાહરસના શોધરં-સિક મહેતાજી હગનલાલ વિદ્યારામ તરફથી મળ્યું છે. એ પણ છે તો પ્રેમાનંદને નામેજ, પરંતુ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી. શંકરાચાર્યના સમયમાં અને તે પછી થનારા ભાવિક પુરુષોએ શંકરાચાર્યને નામે સ્તોત્ર અષ્ટક લહરી અને કાવ્યો લખેલાં આપણે જોઈએ છીએ, તેવીજ રીતે પ્રેમાનંદને નામે આ અને એવાં ખીલનં પુસ્તકો લખાયાં હશે. પરંતુ રોપડશિક્ષા-સસભાગાખ્યાન અષ્ટાવકાખ્યાન વગેરેનો તિરસ્કાર કરતાં જોડલે દરજ્જે અચકલું જોઈએ, તેટલેજ દરજ્જે આદિપર્વ કિંવા ટ્રોપદી સ્વયંવર, સ્વર્ગની નીસરણી વગેરેનો આંખો મોંઘીને સ્વીકાર કરતાં પણ ખંચાવું જોઈએ.

પ્રેમાનંદે દેટલાંક નિર્માલ્ય પુસ્તકો લખ્યાં છે; પણ તે કેવા સંજોગોમાં લખાયાં છે તે જોવાનું છે. એનું લક્ષમણાદરણુ એની કલ્પમને જેળ આપે એવું નથી. એ પોતેજ એને હાથલખમણુ કહે છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ ‘લક્ષમણાદરણુ એ પ્રેમાનંદની કવિતાનો ઉત્તમ નમૂનો નથી. પરંતુ એનું ઉત્તમપણું બનાવટની ત્વરામાં રહેલું છે.’ વિશેષમાં આપણે કહેવું જોઈએ કે પતરાજીની ખાતર નહિ પણ માયામય માધવ મિત્રને હાથે ‘ઘૃતની ગંગા ચલાવી સાકરે પાજ બાંધી’ બ્રહ્મલોકને તૃપ્ત કરવાની ખાતર સમર્થ કવિએ એક દિવસમાં છસે પંક્તિનું એક કલાકમાં વંચાય એવું લક્ષમણાદરણુ લખવાનું સાહસ કર્યું હતું. એ આખ્યાન તો ‘રસ-અલંકાર કાંઈ ન જાણે’ એવા વાણિક શેઠિયાનું મન મનાવવા રચ્યું હતું તેથી, અને એ રચ્યું ત્યારે પ્રેમાનંદ એક વર્ષથી માંદા હતા તેથી તેમાં સાવધાનતાની ખામી જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૭૪૫ માં જ્યારે નંદરખારના રાજની પ્રસન્નતાને અર્થે રાજશુર અને મિત્ર પ્રેમાનંદ આઠ

દિવસમાં આશરે ત્રેવીસસે પંડિતનું દ્રૌપદીહરણુ લખી કાઢે છે સારે વધારે રચનાચાતુર્ય વાપરે છે; જો કે જાતિ અને વૃત્તમાં એ કવિની પહેલવહેલી જ કૃતિ હોવાથી યતિભંગ બહુ જોવામાં આવે છે, અને વખતે સખ્દો પણ બગાડેલા અને માગ્યાતાગ્યા વાપર્યા જણાય છે. અંતરના ઉત્સાહથી સ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્વરાથી રચાયેલા કાવ્યનો નમૂનો સામળશાહનો વિવાહ છે, જે કવિએ એ જ દિવસમાં લખી કાઢ્યો હતો એમ વલ્લભ કહે છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિભાની પ્રખરતા અને કવિતા રચવાની સરળતા દ્રૌપદીહરણુ અને સામળશાહના વિવાહથી પરખાઈ આવે છે.

અમુક ગ્રંથના કર્તૃત્વ સંબંધમાં પ્રેમાનંદ વિશે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા જેમ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે, તેમ તેની શૈલી વિશે વિરુદ્ધ વિચારો પ્રચલિત છે. પ્રેમાનંદનાં લોકપ્રિય આખ્યાનોની સરળતાને વખાણનારા સરળ શૈલીની પ્રશંસા કરે છે, સારે તેનાં નાટકો અને કાવ્યોનો આસ્વાદ લેનારા સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીનો પણ કરે છે. આદિ કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદને પ્રિય તો સરલ શૈલી જ જણાય છે. તેના ઘણાખરા ગ્રંથોમાં એ શૈલીનો જ તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતી વૃત્તિના રસિયા પંડિતજનને સંતોષવા અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં નડી કહે છે તેમ ‘ગુર્જરાણાં મુખં ઘ્રષ્ટમ્’ એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાંખવા પ્રેમાનંદે ‘આસ કરીને કઢિણુ અને પ્રોઢ કરી છે. કરી છે કહેવાનું હાર્દ એ છે કે એ કૃત્રિમ છે. પ્રેમાનંદની એ કૃત્રિમ ગૂજરાતીથી ભૂખાવો ખાઈ સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીની હિમાયત કરે અથવા સંસ્કૃતમુખની આગાહી આપે તે તો રાક્ષસી અને આહીરી ગૂજરાતીથી છેતરાઈ પ્રાચીન અને શુદ્ધ હોઈ વ્યુત્પત્તિવાદી અપભ્રંશની હિમાયત કરે, અથવા જોઈણીમાં વ્યુત્પત્તિપક્ષ માન આપવા યોગ્ય હોઈ અપભ્રંશયુગની સંભાવના કરે તેના જેવું અશ્રદ્ધેય કહેવાય. એમ જણાય છે કે સંસ્કૃત નાટકમાં પાત્રભેદ ભાષાભેદનો જે નિયમ છે તેના સમાદર્શી પ્રેમાનંદે ભારતી વૃત્તિના ઉત્તમપાત્રના સંસ્કૃતને જવાબ આપતી સંસ્કૃતમયી પ્રોઢ ગૂજરાતી ઉપજાવી; માગધી અને શૌરસેની પ્રાકૃતના વૈચિત્ર્યનું કંઈકે જ્ઞાન કરાવવા અપભ્રંશ પ્રાકૃત તથા જૈન પ્રાકૃતનો નમુનો લેઈ આહીરી ઘડી કાઢી, અને ખતદસ્તાવેજના, વૈદ્યજ્યોતિષીના

ચંચી, સાસ્ત્રપુરાણનું પ્રીતિથી પાન કરનારા, ચોવીસા ખાલણોમાં શિરોમ-
ણિ, ધીની નદી ચલાવી સાકરની પાળ બાંધનાર માધવશેઠના મિત્ર, ગુન-
રગિરાતા ચૂડામણિ, શુદ્ધ સત્યના પ્રાધાન્યથી સદૈવ પ્રસન્નમૂર્તિ જે પ્રેમા-
નંદ—તેમને નમસ્કાર । એ બદાલા કવીશ્વરને કાઈને કોઈ રૂપની આંતર-
ભાવનાથી ફરી ફરીને નમસ્કાર ।

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

અનુલેખ:—

પ્રેમાનંદની જયંતી ઉપર તા. ૩૦ મી જુલાઈએ અમદાવાદની સા-
હિત્યસભામાં વાંચેલો આ લેખ છે. આ એકમાર્ગી છે. એમાં પ્રેમાનંદના
જીવનના પાંચ મોટા જનાવો વિશે જ ચર્ચા છે. એ એકમાર્ગી હોવાથી એ-
માં તપસ્યાખ્યાન નાટકની પ્રસ્તાવનાનો બદ પાડ “ વંગવાસી ” બદલી તા-
બી “ મહારાષ્ટ્રી ” કહેખ્યાનાં કારણો આપ્યાં નથી, એ જ એકમાર્ગિતાને
લીધે પ્રેમાનંદે રમ્યાં ન હતાં તેને નામે ચઢેલાં જે ત્રણ કાવ્યનો પ્રસંગો-
પાત્ર નામ જ આપી સંતોષ માન્યો છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનું છત્રીસ કડવાં
આખાદરણુ બાજ ખેડવાળા રાજરામ મુત ગોવિંદરામ—જે પ્રથમ કલ્યાણ-
ભક્તનો અને પાછળથી પ્રીતમનો શિષ્ય થયો હતો અને જે હરિશંદ્રાખ્યા-
નનો કર્તા છે—તેમને હાથે સંવત ૧૮૫૬ ના આસો શુદ્ધ ૭ ને શુરવારે
કેવું વધીને હપ્પન કડવાંનું થયું, અને દયારામને હાથે તેથી પણ વધીને
બમણું ત્રમણું થયું, એ વાતનું સ્મરન સરખું કરાવું નશી. વળી નરસિંહ
મહેતાના જીવનને લગતાં કાવ્યો વિષે પણ કહેવાનો આવકાસ મળ્યો નથી.
સાહિત્યવિગમક ચર્ચા તો થઈ જ શકી નથી. જે પ્રસંગોનું આદિ નિરૂપણ
કયું છે, તેમાંના વિવાદાસ્પદવિષયો ઉપર સંશોધકોને પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

કિંડર્ગાર્ટન.

(સાંધણુ ૫૪ ૬૩ થી)

અભ્યાસ—પહેલાં માત્ર એકજ સીધીમાં આવેલા ચોરસના ઉભા
ખાંચામાં લીટીઓ દોરાવવી. એક હારમાં એક ચોરસની ઉચાઈ નેવડી
પાંચ સાત જિલી લીટીઓ પૂરી થઈ એટલે પ્રથમ પ્રયાસ પૂરો થશે.

નાના 'સિપાઈઓ' કે 'ઝાકરાંની હાર' કહીને રમુજ વાતથી કંઈ સામાન્ય, સાન આપવામાં આવે તો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વિશેષ સ્વચ્છ. એકેક ખાંચો વચ્ચે ઝાડાવી દઈને આડી લીટીઓ કઢાવો એટલે સતેલાં ઝાકરાંની હાર થશે.

આ પ્રમાણે ઊભી અને આડી લીટીઓનો થોડો માંવરો થયા પછી 'સરખા' કંદની સળીઓને આડી અને ઊભી મૂકવાથી જે ધાટો થાય તેવા ધાટો બનાવવાને ઝાકરાંઓ તૈયાર થયાં એમ સમજવું.

એકજ ચોરસમાં આવે એવી આડી અને ઊભી લીટીઓથી થતા ધાટો શિક્ષકે સળીઓથી મૂકી આપવા અને ઝાકરાંઓ તેનું અનુકરણ કરીને સ્થેત ઉપર તેવા ધાટો દોરે કરવું. આવી લીટીઓથી પણ ઘણા સુંદર ધાટો થેાજ શકાય (જુઓ ફલક ૧) કેટલાક ધાટો ઝાકરાંઓ મનથી શ્રાધ્ધી કાઢશે. અને કેટલાકમાં શિક્ષકે તેમને સળીઓના ધાટથી મદદ કરવી પડશે. ચોરસ પાડેલા પાટીઆ ઉપર ધાટો દોરીને પણ તેમને નમુના આપી શકાય. થોડા વખત પછી શિક્ષકને માલમ પડશે કે ઝાકરાંઓ પોતાની કલ્પનાથી ઘણાજ સુંદર ધાટો નિષ્પન્નવી શકે છે. કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજન મળવાનો જેટલો આ બક્ષીસમાં અવકાશ છે તેટલો બીજા કોઈમાં નથી.

ઊભી અને આડી લીટીઓનો થોડો અભ્યાસ થયા પછી એકજ ચોરસના સામ સામેના ખૂણાઓ બેઝાવી તિરકસ લીટીઓ કઢાવવાનું શરૂ કરવું (જુઓ ફલક ૨). એકજ આડી લીટીમાં આવેલા કણ સાંધવા અને લીટીઓનો ઢાળ એકજ દિશા તરફ રહે તેમ દોરાવવી. એકજ દિશામાં દોરવાનો અભ્યાસ થયા પછી તેનાથી સામી દિશામાં દોરવાનું શરૂ કરવું. સારા શિક્ષકો જે દાથે દોરવાનો પણ અભ્યાસ કરાવે છે. ઝાકરાંઓ સહાયદાર અને ચોક્કસ આકૃતિઓ કાઢી શકશે એવું ધારવું. મિથ્યા છે; તોપણ બને તેટલી ચોક્કસાઈ તેમનામાં આવે તેવી ટેવ પાડવી. તેજ લીટીઓની મેળવણીવાળી આકૃતિઓ પણ દોરાવવી.

ઊભી, આડી અને તિરકસ એ લીટીઓને તેજ દિશામાં લંબાવતાં સિખવવું. પહેલા બધા ચોરસ લેવા, પછી વધારે.

આવી તિરકસ લીટીઓની મિત્ર આકૃતિઓ લીધા પછી આડી અને જોળી લીટીઓ તિરકસની સાથે મિત્ર કરાવવી, અને સાદા નમુના શિખવવા: ફક્ત ૩ થી ૬ માં આવી જાતના નમુના આપેલા છે; પરંતુ આટલાજ નમુનાથી કંઈ સંતોષ માની લેવાનો નથી.

છોકરાંઓ પોતાની મેજે અનેક તરેહના મુંદર નમુના ઉત્પન્ન કરશે. ૭ મું ફક્ત જળે ચોરસ સુધી દોરેલી આડી અને જોળી લીટીઓ માટે, અને ૮ મું જળે એકલા ચોરસથી થયેલી એકાદીધે ચોરસના ખૂણા સાંધીને દોરેલી લીટીઓ માટે છે. ૮ મું ફક્ત છોકરાંઓને ડ્રોઇંગમાં સારો માવરો થયા પછીજ શરૂ કરાવવું; કારણ કે તેમાં હાથની ત્રિધરતા અને લંગાઈની અટકળની વિશેષ ખિલવણીની જરૂર છે. ૮ મું અને ૯ મું આવી લીટીઓના મિત્રણથી ચતી આકૃતિઓનું તથા અને ૧૦ મું ફક્ત આગળ આવેલી અને આ જાતની લીટીઓના મિત્રણથી જનેલી આકૃતિઓનું છે. આમાં પણ છોકરાંઓ નવા નમુના ઉત્પન્ન કરે તેમની પ્રમ્થા અને કશ્પનાને ઉત્તેજન આપવું.

આ પછી વાંકી લીટીઓ શરૂ કરવી. જે ચોક્કસ છોકરાંઓની વચ્ચે રહેલી વાંકી લીટીઓના વાંક કે મધ્ય જિઆઈની બાળકોએ અટકળ કરી લેવાની છે. આ જાજતમાં આસ સિક્ક કે તેમની સ્વામાવિક અનુકરણ શક્તિ છે; તોપણ તેમની ખામીઓ દુરસ્ત કરતાં તેમની તે શક્તિ ને માપવું અટકળ કરવાની શક્તિને ઉત્તેજવી. આવા જુદા જુદા વાંકવાળી લીટીઓને અનેકવાર અનેક રીતે માવરો કરાવવાથી આ કામમાં સફાઈ અને ઝડપ આવશે. એક ચોરસમાં દોરેલી વાંકી લીટીઓથી ચતી આકૃતિઓ પણ સાથે સાથે દોરાવવી.

એક ચોરસમાં સાદી વાંકી લીટીઓ આવતા પછી જળે ચોરસની ટલી લંગાઈમાં વાંકી લીટીઓ દોરાવવી.

૧૨ માથી ૧૫ મા સુધીનાં ફક્તમાં આવી એક અને જે ચોરસમાં દોરેલી વાંકી લીટીઓ તથા તેમના મિત્રણથી ચતી આકૃતિઓ બતાવેલી છે.

ડ્રોઇંગનું કામ છોકરાંઓને સંપૂર્ણ અને સફાઈ સાથે આવડે ત્યારપહેલાં પ્રથમ પોતાની આકૃતિઓમાં ફગા પૂરવાનું કામ શરૂ કરવા દેવું. એક અને

ફોન લાકડીઓ ખર્ચમાં સસ્તી કિંમતે મળે છે. અને ગ્રાઈંગમાં રંગ પૂરવાથી તેમને હર્ષમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેટલી બીજા કંસાથી થતી નથી. થોડા માંસથી છોકરાં લાકડીઓથી રંગ પૂરી આંગળા વડે સરખો પથ્થુ કરી શકશે.

૧૬ મા ફલકમાં સીધી લીટીઓથી દોરેલી આકૃતિમાં અને ૧૭ મી. માં વાંકી લીટીઓથી કરેલી આકૃતિમાં રંગ પૂરેલા બતાવ્યા છે.

કેળવણીખાતાની સ્વર.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ઉત્તર વિભાગની કન્યાશાળાઓની હેડ મિસ્ટ્રેસોને ખબર આપવામાં આવે છે કે અમારા તરફ જેટલી નવામી અરજીઓ આવે છે તેના ઉપર અમે લક્ષ આપતા નથી, માટે જેઓને કંઈ પણ અરજી સુખ-રથી હોય તેઓએ અરજીની અંદર પોતાનું નામ હાથ વગેરે ચોક્કસ લખવું. તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

મુ. મહેમદાવાદ.

તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬

H. ASHWORTH.

ઈન્સ્પેક્ટર ઓફ મર્સ સ્કુલ્સ
મુંબઈ અને ઉત્તર વિભાગ.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ વિવિજન કમિટિએ તૈયાર કરેલી સુજસતી બાળપોથી સરકારે મંજૂર કરી છે, અને તે વાપરવાની સત્તા મળી છે. મુંબઈ જિલ્લાની સુજસતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળ વર્ગમાં હવે આ ચોપડી ચલાવવી.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઈન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ, મુંબઈ,
૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

Sd. P. Lory,
For Director of Public In-
struction.

સરકારનો ઠરાવ.

ટેક્સ્ટ બુકો:—

વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ કમિટિએ તૈયાર
કરેલી સુજસતી બાળપોથી.

કેળવણીખાતે.

કિલ્લે મુંબઈ.

નં. ૫૭.

૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબના પત્ર નં. ૯૪૮૧ તા. ૮ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬ નીચે—કરાવ. ખાળપોથી વાપરવાનું મંજૂર કરવામાં આવે છે.

Sd. H. O. Quin,

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે મોજે યાગણા તાલુકે આણંદ જિલ્લે ખેડાની લોકલખોડ નિરાળના પહેલા આસિસ્ટન્ટ જીવેખાન હુલેખાન મલેકને રજા વગર ચેરહાજર રહેવાનો તથા હુકમ ચતાં ફરી નોકરીએ જોડવાની ના કહેવાનો મુનો કરવાથી મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નંબર ૧૦૧૦૮ તા. ૨૪-૧-૦૬ થી બરતરફ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેનું ટ્રેનિંગનું સર્ટિફિકેટ રદ કરવામાં આવ્યું છે. તેને કાર્ડ પણ લોકલખોડ અથવા મ્યુનિસિપલ નિરાળમાં નોકર રાખવો નહિ.

અમદાવાદ ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફિસ.
ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

Sd. J. G. Covernton,
Inspector, N. D.

પુસ્તકોની પહેાંચ.

વડોદરાના વિદ્યાધિકારી તરફથી નીચેનાં પુસ્તકો આવ્યાં છે તેની પહેાંચ ઉપકર સાથે સ્વીકારીએ છીએ:—

- ૧ જમનાજાઈ સાહેબનું ચરિત્ર.
- ૨ શરીરસંરક્ષણ સંબંધી ચાસ્ત્રોક્ત શીખામણ.
- ૩ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ધર્મો.
- ૪ વડોદરાના રાજ્યકર્તા.
- ૫ શ્રીમતીનાં કર્તવ્ય.
- ૬ પ્રયોગશાળા.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કોપી બુક.

દાલ, ચાલતી નવાં ધારણાના ક્રમ પ્રમાણે દિનકર ગાર્ડન પેક-
તિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ
નગરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આશ્ચર્યકારક સુધારો જોવા-
માં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દાલની ચાલતી કોપીઓમાં
કોઈ કોપીબુક એક છે તે સમજાશે.

કામજો હયા કુલ્સકેપ, પૂરું મજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કોપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેંદરે ૩૦ ટકા કમીસન આ-
પવામાં આવશે. સમજોન્ટ સુરત, જી. એ. કરસનદાસ નારણદાસ, મુંબઈ,
જોન. એમ. જાપાદીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. નરસીરામ ઉમીયાચંકર,
ભરૂચ, રામોદય પ્રેમ, તમ્યા કે. એલ. ની કંપની, વડવાણમાં જી. એ.
નેચંદ તલકચી, રાજકોટ લખગીચંદ ઉત્તમચંદ, જામનગર હેમરાજ
બલવંત, વડીઆદ હોડાલાલ ત્રિકમદાસ.

આ કોપીબુકોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોડીઆર રોડ
ઉપર સીમનસાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર
વ્યવહાર નેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ. મુખ્ય એજન્ટ

ગુજરાતી શબ્દ કોપ. સ્વસ્વિચાગ. નમેશસચી ખમણ કદ. મુખ્ય
શબ્દાર્થવાલો. વિદ્યાર્થોએ જે અર્થમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે સાકષો સહિત.
સાલ ૮ પેશ. પૃ. ૨૦૮ દિગત ર. એ. લક્ષ્મીભાઈ ગોકળદાસ પટેલ નડીઆદ.

વડોદરા અને કાઠી, એન્જિનીયરિંગમાં ઈ. તથા લાય. માટે મંજુર નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક ઉભયને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર બા ૧ લો. કિ. ૦-૬-૦૬. વીસ રૂકા. જયચન્દ બહેચર પ્રવેશક માસ્તર, જુનાગઢ

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-૩ સો, પેરદાલોટરી અને કૃષ્ણનાં છવન સહિત પહેલી ત્રણ બક્ષિઓ જેઓ, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ૩ બા. કર્તો ઉમમાન ધી. તથા મહોળતસિંહ એગ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

કાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય ધી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ લો. બાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ ભે. પહેલું ધો. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ ભે. બીજું ધો. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ ધો. ત્રીજું ધો. ૦-૪-૦.

બીજા ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણને અનુસરીને રીતોનાં કારણ તથા બુદ્ધિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

કિન્ડરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ લો ૧ લી-૨ છ બક્ષિસ, કવિતા સાથે ૦-૧-૦

સદા ભાગ ૨ ભે ૩ છ-૪ થી બક્ષિસ, ૨૫૪ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

સદા ભાગ ૩ ભે ૫ થી ૬ થી બક્ષિસ, ૨૧૬ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

વાક્યપૃથક્કૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પૃથક્કૃતિનો નકલો ૦-૧-૦ વ્યાકરણનો નકલો

૦-૨-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ લો, ૨ ભે, ૩ ભે. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૬

૧૦ થી ૫૦ સુધી, ૧૫ રૂકાને તેથી વધારે નકલ ઉપર ૨૦૮ રૂકા કમીશન. પોર્ટ્રેટ છબી મળવાનું છે - ચીમનલાલ, મુનીલાલ એન્ડકો. અમદાવાદ આગ્રેડી આગ્રેડ

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડકો. મુંબઈ. શાળાઓની શોધ

સૂચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ ઝોડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેઠ કમળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અચૂક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાનાં ઉચ્ચુટી અને ઍસિસ્કંટ ઉચ્ચુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય સંબંધી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સંબંધી હકીકત સૂચવેલો તથા દેશીરાજ્યોના અધિકારીઓં લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમજ ખાનગી જાહેરખબરો જે માસમાં છાપવાની હોય તેના આગલા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. આ પત્ર સાથે દેખવિલ વહેંચવાનું અમે બંધ કર્યું છે.

મનીઝાઉર મોકલનારે કૃપન ઉપર પોતાનું ટેકાણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂલ થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટ ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજા ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત આગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટજમાફ. છૂટક નકલના પોસ્ટજ સાથે બહી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા રફેલિરોને દપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારે પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પત્રે રૂ. ૧થી ૨ સુધી આપવામાં આવશે. ચર્ચાપત્રનો એમાં સમાવેશ થશે નહિ.

જાહેરખબરો છાપવાના ભાવ.

૩.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અંગીઆર માસ લગી રૂ. ૧ ગણે
૧...	૪	ચાર્જ પડશે. બાર માસથી બાહી
૨...	૮	સુદત હશે તો પહેલે મહિને પૂરો ચાર્જ,
૪...	૧૫	અને પછી દરેક બંકે અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.

એ ઉપરાન્તનો ભાવ ઉપર પ્રમાણેજ બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે શાળાપત્રની સાથે કેઈ પણ હકબિલ લીધામાં આવશે નહિ.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ફેબ્રુઆરી-૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ

માસ—

૩૨-૪૦

જાપાનની ફેબ્રુઆરી	૩૩
ગણિતમાની ,,	૩૪
ગોણિતમાની ,,	૩૪
ફેબ્રુઆરી ,,	૩૪
મિ દર્શકેતો સિદ્ધાન્ત	૩૫-૩૬
ફેબ્રુઆરીના લક્ષ્ય	૩૬-૩૭
ફેબ્રુઆરીના ગણિતમાની વિશે વિચારો	૩૭-૪૦
ગણિતમાની વિશે વિચારો	૪૦-૪૫
ફેબ્રુઆરી	૪૬-૬૦
ફેબ્રુઆરી	૬૧-૬૩
ફેબ્રુઆરીનાની ખજાનો—	૬૪
વાચનમાળા હપ્તર અર્થ અને તોડો ન વાચવા વિશે...	૬૪

(ફેબ્રુઆરીનાની હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ શુભાષ્ટક ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે દેશ ગુજરાત શાળા ૭)

ગુજરાત શાહીપત્ર.

સ્તિક ૪૫. સું.

એપ્રિલ ૧૯૦૬.

અંક ૪.

માસ.

જેતીખાતાના સને ૧૯૦૪-૦૫ ના રિપોર્ટમાંથી જાણવા લાયક જાતો નીચે આપી છે:—

જેતીખાતામાં વધારા થયો છે. હિંદુસ્તાનના સેક્ટરિ ઓફ ટેટે આ પ્રવાહમાં ત્રણ મોટી જગાઓ મંજુર કરી છે:—૧ જેતીનો પ્રાંસર, ૨ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર અને ૩ જેતીસંબંધી રસાયણશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર. હિંદુસ્તાનની સરકારે જેતીનાં કામગાં સુધારોવધારો કરવા પીસ કાળે રૂપીઆનો વાર્ષિક ખર્ચ મંજુર કર્યો છે, તેમાં મુખ્ય સરકારને સાત પ્રતેષુ લાખ રૂપીઆ આપ્યા છે. જેતીખાતામાં સુધારોવધારો કરવા યોજના થઈ છે, તેમાં મુખ્ય જાળતો નીચે પ્રમાણે છે:—

ખાતામાં વધારો:—ખાસ વિષયનાં જ્ઞાનવાળાં આઠ યુરોપિયન પ્રોફેસર નીમવા, તેમના હાથ નીચે વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરો અને દેશી પ્રોફેસરો નવ નીમવા, તેમનો પગાર રૂ. ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનો રાખવો; અને ૨૦ માણસો હિતરતા દરજ્જાનાં નીમવા, તેમનો પગાર રૂ. ૪૦ થી ૨૦૦ થીનો રાખવો.

વધારાનાં ખેતરો:—ખેતરોમાં નહેરો વાળવાની યોજનાના સંબંધમાં છે ખેતરો નક્કી કરવાં.

સુરત અને ધારવાડનાં ખેતરો વધારવાં કે તેમાં પસંદ કરેલાં કામગાંની ખી રાખવાનો પ્રયોગ કરી જોવાયું છે.

કોઠણમાં વનરપતિશાઝના સંશોધન માટે એક ખાગ જોડાવવો.

દોર ઉછેરવા ત્રણ ખેતરો તૈયાર કરવાં.

કેળવણી—પુનામાં ખેતીની કોલેજ અને સંશોધનસંસ્થા કાઢવાં.

મુખ્યમાં પરેલની પશુવૈદક કોલેજમાં મુધારોવધારો કરવો.

કપાસ રોપવાના અપ્તરા—બ્રિટિશ પ્રદેશમાં બે કરોડ ને સિત્તેર લાખ એકર ખેડાયેલી જમીનમાંથી ત્રીસ લાખ એકર જમીનમાં અને દેશી રાજ્યોમાં વીસ લાખ એકર જમીનમાં કપાસ રોપવાના પ્રયોગ કરી જોવાય છે. બ્રિટિશ પ્રદેશમાં કપાસની કિંમત ૬ કરોડ રૂપીઆથી પણ વધારે છે. જો કપાસનો પાક જમ્મીનામાં બધે રચજો બરોબર ફેલાવ્યો હોય, તો જમ્મીનાની બધી મહેસુલ એ પાકમાંથી પૂરી પડે અને તે ઉપરાંત વધારો રહે. આ વર્ષે નીચે પ્રમાણે કપાસ રોપવાના પ્રયોગો થયા છે:—

(૧) સિંધમાં ઇન્ડિયન રૂ ૩ ઉત્પન્ન કરવા માટે કપાસ રોપવામાં આવ્યું છે.

(૨) પશ્ચિમ કર્ણાટકમાં કપાસનાં ઝાડ રોપવામાં આવ્યાં છે.

(૩) દક્ષિણ અને કર્ણાટકમાં નહેરવી પાણી પૂરું પાડવામાં આવતા પ્રદેશોમાં બરચતું કપાસ વાવ્યું છે.

(૪) સુરત, જલગામ અને ધુળીઆમાં ગુજરાત અને આંધ્રપ્રદેશના કપાસને અને સુરતબરચના કપાસને એકાં કરી મુધારવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) પસંદ કરેલાં કપાસનાં બી અમદાવાદ અને ધારવાડમાં ફેલાવવામાં આવ્યાં છે.

સિંધમાં ઇન્ડિયન રૂ ૩ ઉગાવવાનો પ્રયોગ થયો સફળ નીવડ્યો છે. જમરાવની નહેરમાંથી પૂરા પડતા પાણીવાળા પ્રદેશના ઉત્તમ જમીનદારોને ૧૦ ટન ઇન્ડિયન કપાસનાં બી રોપવા આપ્યાં હતાં. એ લગભગ દોઢ હજાર એકર જમીન પર વાવ્યાં હતાં. પાક ધણી સારો જથ્થામાં અને ઉત્તમ પ્રકારનો થયો છે. એમ માનવામાં આવે છે કે ઇન્ડિયન કપાસ રોપવાની રીત છે તે પ્રમાણે અહિં રોપવામાં આવે તો પાક વધારે સારો

નીવડયા વિના રહે નહિ. આથી જે જમીનદારો એ રીત સમજી શકે એવા હોય તેમનેજ બી આપવાનો ઠરાવ થયો છે. જે પ્રકારનું ઇન્જિન્ટનું કપાસ અહિં ઉગી શક્યું છે:—૧ અબ્સિસ અને ૨ મિત્રિફિક્શન. આમાં અબ્સિસ વધારે હીમતી છે. આ કારણથી મિત્રિફિક્શન બી પ્રદેશ મદાવી અબ્સિસનાં બીની આપાત કરવાની ગોઠવણ થઈ છે. દેશી કપાસને જંતુથી નુકસાન થયું છે તોપણ ઇન્જિન્ટના કપાસને એ જંતુઓ નુકસાન કરી શક્યાં નથી. થોડાં વર્ષમાં એક લાખ ગાંસડી જેટલો પાક થવાનો સંભવ છે.

બેલગામમાં મિ. એફ. ડબ્લ્યુ. ટિલ્કર નામના મૃહસ્થે દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુના રૂતું બી વાવ્યું છે. મિ. ટિલ્કરને આશ્વર્ય કરવા માટે સરકારે ૫,૦૦૦ રૂપીઆ મદદ આપી છે. નાના છોડ ધયા પછી તેને બીજે પ્રદેશે રોપવા સારું મિ. ટિલ્કરને ૧૩૦ એકર જમીન આપવામાં આવી. કમનમીમથી આ વાં બેલગામમાં ધણો ઓછો વરસાદ થયો છે. આથી કેટલાક છોડવા મરી ગયા છે, અને ધણા મોટા થઈ શક્યા નથી; પરંતુ પ્રયોગ કૃત્તેહર્મદ નિવડવાની આશા ગઈ નથી.

બખ્ખે દેશનાં કપાસનાં બી એકઠાં કરી રોપવાના પ્રયોગો જારી છે. ધારવાડમાં કુમટા અને અમેરિકાનાં બી એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે, સુરતમાં સુરત અને બરુચનાં બી એકઠાં કરી રોપાય છે, નડીઆદ અને હારોડીમાં ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણવાડનાં બી એકઠાં કર્યાં છે. ધારવાડમાં પૂરતો વરસાદ ન પડવાથી અને અમદાવાદમાં અતિવૃષ્ટિના તોફાનથી કપાસના છોડ નાશ પામ્યા છે; પરંતુ સુરતમાં સુધરેલા ધણા છોડો ઉગ્યા છે અને ખેતર વધારવાની જરૂર છે. થોડા વખતમાં વધશે એટલે એ સુધરેલા છોડ પુરુષણ રોપવામાં આવશે અને બી જમીનદારોને આપવામાં આવશે કે જિલ્લામાં એના ફેલાવો થાય.

શેરડી—આ ઇલાકામાં શેરડીનો પાક બીજા ઇલાકાઓ કરતાં ઓછો થાય છે; પણ પાક ધણા ઉંચા પ્રકારનો થવાથી તેની કિંમત વધારે હોય છે. આમાં અને અયોધ્યાના એકત્ર પ્રદેશોમાં સાગ બાર લાખ એકર જમીન પર શેરડી વવાય છે અને ધંભળમાં અને બંગાળમાં પણ

એટલાજ પ્રદેશ પર વવાય છે. આપણા ઇલાકામાં માત્ર ૬૦,૦૦૦ એકર પરજ શેરડીની વાવણી થાય છે; પણ જ્યારે આચા, અંબોદપા, પંજન અને બંગાળામાં એક એકરે ૨,૫૦૦ પાઉંડથી વધારે પાક થતો નથી, ત્યારે આપણા ઇલાકામાં એક એકરે લગભગ ૭,૦૦૦ પાઉંડ પાક થાય છે. એના પાકના ખાતરના સંબંધમાં એટલું જણવાતું છે કે દરેક એકરે ૩૫૦ પાઉંડ નાઇટ્રોજન જોઈએ; અને જોળ વાપરવાથી થોડે ખર્ચે, એના લાભ મળે છે. આ શાધથી (જોળ વાપરવાથી થતા લાભથી) પુનાની આસપાસની ખેતી પર થણી અસર થઈ છે.

મગફળી—એનો પાક, ૧,૮૦,૦૦૦ એકર પર થતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં ૮,૦૦,૦૦૦ હંદરવેટ મગફળી પરદેશ ગટી હતી અને તેની કિંમત ૫૫ લાખ રૂપીઆ ઉપજ્યા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી તેની વાવણી એકદમ ઘટી જઈને ૭૭,૦૦૦ એકર થઈ છે અને પરદેશ નિકાસ થતી મગફળી ૪૨,૦૦૦ હંદરવેટ થઈ છે. મુંબઈ એમ્બર ઓફ કોમર્સનું લક્ષ આ તરફ ખેંચાયું છે. તેગના ધારવામાં એગ આજું છે કે પાક ઓછો થવાનું કારણ રોગ છે. આથી પરદેશથી બી લાવી રોપવાની તેમણે બલામણ કરી છે. પાંડિચરિ, વર્જિનિયા, ર્પેન, જાપાન અને મૅરિશિયસથી જુદી જુદી જાતની મગફળીઓ લાવી સરકારી ખેતરોમાં રોપવામાં આવી છે; પરંતુ દેશી મગફળાની પેટે એ જાતોમાં પણ જગાડ થાય છે. ઓછા પાકનું કારણ છેલ્લાં દસ વર્ષ ઓછો વરસાદ આવે છે તે પણ હોવાનો સંભવ છે; કેમકે ઓછા વરસાદથી ડુંગરના વહેણા મુકાઈ ગયા છે, પાણી નીચું ગયું છે અને મગફળી વાવવાને જરૂરે ખેડુનો અનાજ વાવવું સ્વાભાવિક રીતે વધારે પસંદ કરે છે.

મગફળાનો પાક દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને સિંધમાં બીલકુલ અબજ્યો છે. ધારવાડ, નડીઆદ અને મિરપુરનાસના સરકારી ખેતરોમાં તે વાવવામાં આવી છે અને એ પ્રદેશમાં એવી વાવણી દાખલ કરવામાં ખેતીવાડીખાતું સફળ થશે એવી આશા રહે છે. કટલેક રથલે જુડો એ પાકને બહુ તુકસાન કરે છે તેથી ખેડુનો વાવી ચકત્તા નથી. સરતમાં તળપદી મગફળી કરતાં પાંડિચરિ અને વર્જિનિયાની મગફળાનો

મોક જમીનને વધારે અનુકૂળ છે. એકુતો એ વાવવાને રાહ છે અને સંસ્કાર તરફથી તેમને ખી પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે.

તીક—એ વિષે મિ. લેફેએ એક ચોપાનીક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તીકની વસ્તી મે અને જુનમાં વધે છે, જુન અને જુલાઈમાં તેઓ ઘણું ભાગે દક્ષિણના ધાંટ પર અને સાતપુડાની ટેકરી પર ઈડાં મૂકે છે, ઑગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બરમાં કૂદતાં જણાય છે અને ઑક્ટોબર માસમાં પાંખ આવવાથી નવેમ્બરમાં ટોલેટોનાં દેશે દેશ બટકે છે. દક્ષિણમાં શિયાળો થાય છે ત્યારે તેઓ કનારા, ગોવા અને સાવન્તવાડી ભિતરી પડે છે અને લાંબી માર્ચ અને એપ્રિલમાં નીકળી ઉત્તર અને પૂર્વ તરફ જાય છે. કુદરત પણ તેની સંખ્યા ઘણી રીતે ઓછી કરે છે; પણ એ વિષે થોડાનાજ જણવામાં છે. જ્યારે કૂદતાં થાય છે ત્યારે તેમને દેડકા, ધીડીઓ અને ગરોળીઓ પાઈ જાય છે અને પુખ્ત થયા પછી તેમનો એક જાતની માખીઓ ભક્ષ કરે છે. જિડતાં થાય છે એટલે સમડી, કાગડા અને એવાં બીજાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ તેમનો નાશ કરે છે.

છ. સ. ૧૯૦૪ ની પાનખર ઋતુમાં રેવેન્સ ખાતાએ તેમનો નાશ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને ઇનામ તરીકે બે લાખ રૂપીઆ કાઢ્યા હતા. જ્યારે કૂદકા ગારતાં થાય એવાં નાનાં હોય છે ત્યારે જે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળને હાનિ કરે છે. જાડુધા આ સ્થિતિમાં તેઓ હુંગરો પર હોય છે અને હુંગરી જાતોનો વાવેલા પાક પાઈ જાય છે; તેથી એ જાતને ઇનામ આપવાથી સરકારને બે લાખ થાય છે—એકતો તીકનો નાશ થાય છે અને બીજે પાકનું સંરક્ષણ થવાથી સરકારને એ લોકોને આશ્રય આપવાની જરૂર પડતી નથી.

વાક્યપૃથક્કરણ.

વાક્યપૃથક્કરણ—આ વિષયના સંબંધમાં અગારા ઉપર કેટલાંક ચર્ચા-પત્રો આવવાથી તેમજ એ વિષય કેટલાક શિક્ષકોને ગરાગર સમજતો ન હોવાથી એ વિષે થોડુંક વિવેચન અવર કરવું હુક્કા ધાર્યું છે.

પૂર્ણવિચારવાચક પદસમૂહ તે વાક્ય. પદ એટલે વિભક્તિના કે કાળ

ઇલાદિના પ્રત્યયો લાગી જે શબ્દરવરૂપ થાય છે તે તેમજ અવ્યયરવરૂપ. 'રામને', 'રામે', 'જાય છે', 'ગયો', 'જઈને', 'માટે', 'અથવા' ઇલાદિ પદ છે. માત્ર પદસમૂહ તે વાક્ય નથી. 'પર્વત સમીપ જઈને' એ પદસમૂહ છે; પરંતુ એથી પૂરો વિચાર જણાતો નથી, માટે એ વાક્ય નથી. 'છોકરો જાય છે', 'છોકરો જતો નથી', 'છોકરો ચોપડી લખે છે', 'છોકરો શુદ્ધિશાળી છે,' ઇલાદિ પદસમૂહો પૂર્ણવિચારવાચક છે, માટે વાક્યો છે. વાક્યના એ વિભાગ છે:—ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. દરેક વાક્યમાં કોઈ પદ્ય વિષય વિષે આપણે 'કંઈક કહીએ છીએ.' જે વિષયને ઉદ્દેશીને—મનમાં લાવીને—આપણે કંઈક કહીએ છીએ તે ઉદ્દેશ્ય અને તેને વિષે જે કંઈ વિધાન કરીએ છીએ—કહીએ છીએ—તે વિધેય કહેવાય છે. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સમજવાથી એનો અર્થ ખરોખર મનમાં ઠસશે. 'ઉદ્દેશ્ય' (ઉદ્દેશિશ્ત્ય) એટલે ઉદ્દેશ કરવા યોગ્ય. 'ઉદ્' ઉપસર્ગ છે અને એનો અર્થ 'ઉપ' થાય છે; 'દિશ્' ૬ ગ. ૫. નો અર્થ 'જતાવવું' છે. 'ય' પ્રસય વિધિવાચક છે. 'વિધેય' એટલે વિધાન કરવા યોગ્ય. એમાં 'વિ' ઉપસર્ગ છે તે તેનો અર્થ 'વિશેષ' છે, 'ધા' ૩ ગ. ૬. નો અર્થ 'મૂકવું' થાય છે તે 'ય' પ્રસય વિધિવાચક છે. આ પ્રમાણે 'ઉદ્દેશ્ય' અને 'વિધેય' નો અર્થ ઉદ્દેશ કરવા યોગ્ય અને વિધાન કરવા યોગ્ય એવો થાય છે. જે વિધાન વિષે વિચાર કરીએ છીએ તે જેમ વિચાર કરવા યોગ્ય હોવાથી 'ઉદ્દેશ્ય' કહેવાય છે, તેમ તે વિષય વિષે જે કહ્યું હોય તે વિધાન કરવા યોગ્ય હોવાથી 'વિધેય' કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજશે કે જે વિધાન કરવા યોગ્ય હોય તેને માટે 'વિધાન' શબ્દ જોડા છે. ખરો શબ્દ 'વિધેય' છે તેજ વાપરવો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાક્યના ઉદ્દેશ્ય અને વિ-

* 'વિધાન' નો અર્થ 'કહેવું તે' થાય છે; વિનિધાન અને નો એ શબ્દ જુનેલો છે અને 'અન' પ્રસય ક્રિયાવાચક છે, જેમકે 'મજન', 'વાચન' વગેરેનો અર્થ 'મજવું તે', 'વાંચવું તે' થાય છે, 'મજવા યોગ્ય' કે 'વાંચવા યોગ્ય' એવો થતો નથી.

ધેય એ બે વિભાગ છે. દરેક વાક્યમાં એ બે હોવાનું જોઈએ. આગામ્ય વાક્યમાં—‘જાઓ,’ ‘ખેસો’ એવામાં—ઉદ્દેશ્ય (તમે)નો અધ્યાહાર હોય, પણ વિધેયનો અધ્યાહાર કોઈ પણ સ્થળે રહે નહિ. વિધેય તો ઉક્તમાં હોવો જોઈએ. હવે ઉપર લખેલાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય દાખુ છે તે તપાસીએ. ‘છોકરો જાય છે’ એમાં ‘છોકરો’ ને મનમાં લાવી તે વિષે કંઈક કહ્યું છે, માટે ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘જાય છે’ એવું તેને વિષે વિધાન કર્યું છે—કહ્યું છે—, માટે ‘જાય છે’ વિધેય છે. ‘છોકરો જતો નથી’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘જતો નથી’ વિધેય છે; ક્રમકે છોકરાને વિષે ‘જતો નથી’ એવું કહ્યું છે. ‘છોકરો ચોપડી લખે છે’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘ચોપડી લખે છે’ વિધેય છે; છોકરાને વિષે માત્ર ‘લખે છે’ એટલુંજ વિધાન કર્યું નથી, પણ ‘ચોપડી લખે છે’ એટલું વિધાન કર્યું છે, માટે ‘ચોપડી લખે છે’ એ વિધેય છે. સકર્મક ક્રિયાપદ સાથે કર્મ જોડાયલુંજ છે, તેથી સકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો કર્મસહિત ક્રિયાપદ વિધેય થાય છે. ‘છોકરો બુદ્ધિશાળી છે’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘બુદ્ધિશાળી છે’ વિધેય છે. ‘ધર્મીર છે’ એ વાક્યમાં ‘ધર્મીર’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘છે’ વિધેય છે; કેમકે ધર્મીરને વિષે અસ્તિત્વનું વિધાન કર્યું છે—તેની હયાતી કહી છે; પણ ‘છોકરો બુદ્ધિશાળી છે’ એમાં છોકરા વિષે હયાતીનું વિધાન કર્યું નથી, તેથી ‘છે’ એ વિધેય નથી; પરંતુ ‘બુદ્ધિશાળી છે’ એ વિધેય છે. કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદો—હોવું, થવું, બનવું, દેખાવવું, જણાવવું, નીવડવું, રહેવું, ઇત્યાદિ—અપૂર્ણવિધાનવાચક છે. એ ક્રિયાપદો જે જે ક્રિયા બતાવે છે તે પૂર્ણ વિધાન નથી; તેની સાથે કેટલાક શબ્દો આવે ત્યારેજ પૂર્ણ વિધાન થાય છે. જેમ સકર્મક ક્રિયાપદને કર્મની અપેક્ષા છે, માટે કર્મ સાથે ક્રિયાપદ વિધેયવાચક થાય છે, તેમ આવાં ક્રિયાપદો પૂરકશબ્દસહિત વિધેયવાચક થાય છે, એકલાં વિધેયવાચક નથી. ‘હું ધરમાં હતો’ આમાં ‘હું’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘ધરમાં હતો’ વિધેય છે. ઉદ્દેશ્યને વિષે માત્ર ‘હતો’ એમ અસ્તિત્વનું વિધાન નથી, પણ ‘ધરમાં હતો’ એવું વિધાન છે તેથી ‘ધરમાં હતો’ વિધેય છે. તીથેના

‘ નીવડ્યું ’, ‘ રહેવું ’, ‘ બનવું ’; વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો બાદે સંપૂર્ણવિધેયવાચક નથી, પરંતુ અપૂર્ણવિધેયવાચક છે; અને જે અપૂર્ણવિધેયવાચક છે તે વિધેયવાચક કહેવાય નહિ, માટે તેઓ વિધેયવાચક નથી એમ કહેવું યુક્ત-ઉચિત છે. કેટલાક પૂરક શબ્દો આવે ત્યારેજ વિધેય સંપૂર્ણ થાય છે. એ પૂરક શબ્દો નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરે હોય છે. સકર્મક ક્રિયાપદો પણ કર્મ વિના અપૂર્ણજ વિધેય દર્શાવે છે; માટે તેમને પણ કર્મ વિના વિધેયવાચક કહેવાં યુક્ત નથી. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદો જે કર્મ સાથે વિધેયવાચક થાય છે. કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પછી કર્મવાચ્યમાં તેમજ કર્મવાચ્યમાં જે પૂરકો શબ્દો આવે છે તે વિશેષણ હોય છે. ઉપલાં વાક્યોમાં વિધેયનું પ્રયોગરત્ન નીચે પ્રમાણે છે:—

વિધેય.

ક્રિયા.	પૂરક.
૧ નથી (છે નહિ-વિધેયવાચક)	ધરમાં (સમન્વિત નામ, 'નથી'નું વિશેષણ હોવાથી ક્રિયાવિશેષણ)
૨ નીવડ્યું.	સારું (વિશેષણ)
૩ આપી.	બ્રાહ્મણને (જાણકર્મ) દક્ષિણા (પ્રધાનકર્મ)
૪ વિચાર્યો.	તેને (કર્મ) મૂર્ખ (વિશેષણ)
૫ ગણાય છે. (કર્મવાચ્ય)	અહો! (વિશેષણ)

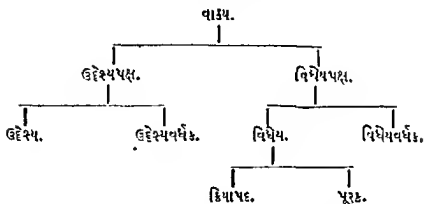
ઉદ્દેશ્ય તેમજ વિધેય બંનેનો વધારો થાય છે. જેમ વિધાન પૂર્ણ કરનારા શબ્દોને પૂરક કહ્યા છે; તેમજ એ વધારો કરનારા શબ્દોને વર્ધક

કહેવા યુક્ત છે. ઉદેશ્યના વર્ધક વિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દો હોય છે, અને વિધેયના વર્ધક શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દો હોય છે.

દાખલા:—૧ શાણો દેવદત્ત આને ધરમાં નથી; ૨ પહોરનું વર્ષ બેશક સાઈ નીવડ્યું; ૩ કર્ણુ જેવા ઉદાર રાજાએ વિદ્વતા પ્રમાણે આજ્ઞાઓને દક્ષિણા આપી; ૪ તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે મેં તેને મૂર્ખ વિચાર્યો. ૫ તે યોગ્ય રીતે ગણા ગણાય છે.

વાક્ય.	ઉદેશ્ય	ઉદેશ્યવર્ધક	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
			ક્રિયા નથી	પૂરક ધરમાં	
૧ શાણો દેવદત્ત આને ધરમાં નથી.	દેવદત્ત	શાણો			આને
૨ પહોરનું વર્ષ બેશક સાઈ નીવડ્યું.	વર્ષ	પહોરનું	નીવડ્યું	સાઈ	બેશક.
૩ કર્ણુ જેવા ઉદાર રાજાએ વિદ્વતા પ્રમાણે આજ્ઞાઓને દક્ષિણા આપી.	રાજાએ	કર્ણુ જેવા ઉદાર	આપી	૧ દક્ષિણા (પ્રધાન કર્મ) ૨ આજ્ઞાઓને (ગૌણ કર્મ)	વિદ્વતા પ્રમાણે
૪ તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે મેં તેને મૂર્ખવિચાર્યો.	મેં		વિચાર્યો	૧ મૂર્ખ (પ્રધાન કર્મ) ૨ તેને (ગૌણ કર્મ)	તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે.
૫ તે યોગ્ય રીતે ગણા ગણાયો.	તે		ગણાયો	ગણા	યોગ્ય રીતે

આ પ્રમાણે વાક્યના વિભાગ નીચે મુજબ થાય છે:—

ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્યપક્ષ તેમજ વિધેય અને વિધેયપક્ષની વચ્ચેના ભેદ બરોબર સમજાવેલા અને જે સ્થળે જે શબ્દ યોગ્ય હોય તેજ વાપરવે. 'છો. કરો નય છે' માં 'છોકરો' ઉદ્દેશ્ય અને 'નય છે' વિધેય છે. 'તે ડાહ્યા છોકરો રોજ નિશાળે નય છે' માં 'તે ડાહ્યા છોકરો' ઉદ્દેશ્યપક્ષ અને 'રોજ નિશાળે નય છે' વિધેયપક્ષ છે.

ઉપર સાદાં વાક્યોનું પ્રયકરણ કેમ કરવું તે દર્શાવ્યું છે. મિશ્રવાક્ય અને સંયુક્ત વાક્યોનું પ્રયકરણ પણ એજ રીતે કરવું.

દાખલા—૧ તે સદ્ગૃહસ્થ છે એ નિઃસંશય છે; ૨ તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો એ હું જાણતો નથી; ૩ વિધવાનું પુનર્લગ્ન સચાસ્ત્ર છે એમ કેટલાક માને છે; ૪ જેમને ઊંડા ઉતરી ચિત્તારવાની ટેવ છે તે આ ગહન વિષય સહજ સમજી શકશે; ૫ જ્યારે હું, અદ્યય પુરુષ, દાથીના જેવો મદાન્ધ હતો, ત્યારે હું સર્વથા હું એમ ગાંડું મન ગર્વિષ્ઠ હતું. પણ જ્યારે ઈચિત્ કિંચિત્પ્રયત્નના પાસેથી મેં પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ હું એમ મારો મદ જ્વરની પેઠે જતો રહ્યો.

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
				ક્રિયાપદ.	પૂરક.	
તે સદૃશસ્વ છે એ નિઃસંશય છે.	ચિત્રવાક્ય.	તે સદૃશસ્વ છે, એ	"	છે	નિઃસંશય	
તે સદૃશસ્વ છે.	નામવાક્ય. 'નિઃસંશય છે' માંના 'છે' નો ક્રિયા-અર્થવા 'એ' ની સં-માન વિભક્તિમાં.)	તે	"	છે	સદૃશસ્વ	
તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો નથી.	ચિત્રવાક્ય.	હું		જાયતો નથી (નિ-વેધવાચક)	તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો તે	૧ આટલો બધો જલદી (કાલદર્શક) ૨ કેમ (કારણ-દર્શક)
તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો.	નામવાક્ય. ('જલ-જાયતો નથી' નું કર્મ, અર્થવા 'તે' ની સમાન વિભ-ક્તિમાં.)	તે		જતો રહ્યો		

વાચ્ય.	પ્રકાર.	ઉદેશ્ય.	ઉદેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
				ક્રિયાપદ.	પૂરક.	
વિધવાનું પુનર્લેખ સ- શાસ્ત્ર છે જોમ ફેટલાક માને છે.	મિશ્રવાક્ય.	ફટલાક		માને છે	વિધવાનું પુ- નર્લેખ સશાસ્ત્ર છે જોમ	
વિધવાનું પુનર્લેખ સ- શાસ્ત્ર છે.	નામવાક્ય ('મા- ને છે' નું કર્મ કે 'જોમ' ની સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	પુનર્લેખ	વિધવાનું	છે	સશાસ્ત્ર	
જેમને જોગ ઉતરી વિ- ચાર કરવાની રેવ છે તે આ ગદન વિધય સહજ સમજી શકશે.	મિશ્રવાક્ય.	તે	જેમને જોગ ઉતરી વિચા- ર કરવાની રે વ છે	સમજી શકશે	આ ગદન વિધય	સહજ (સીતવા- ચક)
જેમને જોગ ઉતરી વિ- ચાર કરવાની રેવ છે.	વિશેષજ્ઞવાક્ય (તે વિશેષ્ય.)	રેવ	જેમને (=જે- મની)	છે	જોગ ઉતરી વિચાર કરવાની	
જ્યારે દુઃ, આશ્ચર્ય પુ- રુષ.....જટો નેલો.	સંયુક્તવાક્ય.					

વાંચ્ય.	પ્રકાર	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ણક.	વિધેય.		વિધેયવર્ણક.
				ક્રિયાપદ.	પૂરક.	
જ્યારે હું અહપમ પુ- રુપ.....ગવિષ્ઠ હતું.	મિશ્રવાચ્ય.	મન	ગારૂ	હતું	ગવિષ્ઠ	હું સર્વેશ હું જોમ. (રીતવાચક) જ્યારે હું, અહપમ પુ- રુપ, હાથીના જેવો મદાન્ધ હતો. (કાલવાચક).
હું સર્વમ હું જોમ.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય.	હું		હું	સર્વમ	હાથીના જેવો, (સાદસ્યવાચક) જ્યારે (કાલવાચક)
જ્યારે હું, અહપમ પુ- રુપ, હાથીના જેવા મ- દાન્ધ હતો.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય.	હું	અહપમ પુરુષ	હતો	મદાન્ધ	જવરની જેઠે (રી- તવાચક). હું મૂર્ખ હું જોમ (રીતવાચક) જ્યારે કિચિત પ્રાપ્ત કરું (કાલવાચક).
જ્યારે કિચિત કિચિ- ત.....રહ્યો.	મિશ્રવાચ્ય.	મદ	મારો	જતો રહ્યો		
હું મૂર્ખ હું જોમ.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય.	હું		હું	મૂર્ખ.	
જ્યારે કિચિત પ્રાપ્ત કરું,	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય.	નું		પ્રાપ્ત કરું	કિચિત.	કિચિત. કિચિત. પ્રાપ્ત કરું

આ વાક્યોમાં ૧,૨,૩,૪ ને ૫ ના આંકડા નીચે જે પેટાવાક્યો લખ્યા છે તેને સંસ્કૃતવાક્યરૂપમાં અવાન્તરવાક્યો કહે છે. મિત્ર અને સંયુક્ત વાક્યોને મહાવાક્ય કહે છે.

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ.

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ બંનેનો સાધારણ પ્રલય 'એ' છે તે ત્રીજી ક્યારે ગણવી ને સાતમી ક્યારે ગણવી તે વિષે ધણાના મનમાં સંકો રહે છે તેથી તેની સમજુતી નીચે આપી છે.

અમને એક ચર્ચાપત્રી પૂછે છે કે નીચેનાં કયાં વાક્યોમાં નામ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે ને કયાંમાં સાતમી વિભક્તિમાં છે. એનો ખુલાસો નીચે આપ્યો છે:—

૧ હું વડોદરે જાઉં છું; ૨ તે રસ્તે હોડ્યો; ૩ તે છાટે ચડ્યો; ૪ તેને માથે પાઘડી છે; ૫ તે આંખે આંધળો છે; ૬ તેણે બકરો ખાંધે લીધો; ૭ લાડુમાં મણે અધમણ આંડ નખાય છે; ૮ તે દહાડે સૂઈ રહે છે; ૯ તે મહિને વિદાયત પહોંચે છે; ૧૦ ઘણે કાળે ફળ મળ્યું.

ત્રીજી વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ કર્તા અને કરણ છે; અને સાતમી વિભક્તિનો અર્થ અધિકરણ છે. કરણ એટલે ક્રિયાનું સાધન; અને અધિકરણ એટલે કર્તા કે કર્મદ્વારા ક્રિયાનો આધાર. 'રામે વાલિને બાણે વાંધ્યો' એ વાક્યમાં 'રામે' કર્તૃવાચક તૃતીયા છે ને 'બાણે' કરણવાચક તૃતીયા છે. 'તે નગરમાં વસે છે' એમાં 'નગરમાં' અધિકરણવાચક સપ્તમી છે; કેમકે વસવાની ક્રિયાનો કર્તાની મારફત 'નગર' એ આધાર છે. 'યાળામાં જમે છે' એમાં 'યાળામાં' અધિકરણવાચક સપ્તમી છે; કેમકે જમવાની ક્રિયાનો કર્મની મારફત 'યાળા' એ આધાર છે. પહેલા દાખલામાં નગર સાથે સંબંધ કર્તાનો (વસનારનો) છે; બીજામાં યાળા સાથે સંબંધ કર્મનો (જે જમવાનું છે તે, અન્નનો) છે. અધિકરણ ત્રણ પ્રકારનું છે—ઔપશ્લેષિક, વૈપવિક અને અભિવ્યાપક. 'ઘરમાં વસે છે' એમાં ઔપશ્લેષિક છે. આખું ઘર વસવાની ક્રિયાનો આધાર નથી, માટે અધિકરણ ઔપશ્લેષિક છે. 'સર્વમાં આત્મા છે' એમાં અભિવ્યાપક છે. 'સર્વમાં'

એટલે સર્વના સર્વ ભાગમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે; માટે અધિકરણુ અભિવ્યાપક છે. થોડા અવયવ સાથે સંબંધ તે ઉપશ્લેષ અને સર્વ અવયવ સાથે સંબંધ તે અભિવ્યાપ્તિ. ઉપશ્લેષવાચક અધિકરણુ તે ઔપશ્ચે. પિક અધિકરણુ અને અભિવ્યાપ્તિવાચક તે અભિવ્યાપક છે. ' મોક્ષમાં ' મન છે, એટલે મોક્ષને વિષે ગન છે. આમાં ' મોક્ષમાં ' એ વૈપથિક (વિપવવાચક) અધિકરણુ છે.

જ્યાં ' એ ' પ્રસય હોય ત્યાં તૃતીયા ને ' માં ' પ્રસય હોય ત્યાં સપ્તમી એવો સહેલો નિયમ રાખી ' એ ' પ્રસયના જે જે અર્થ હોય તે તૃતીયાના અર્થ અને ' માં ' પ્રસયના જે જે અર્થ હોય તે સપ્તમીના અર્થ છે, આમ કહેવું યુક્ત નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં એકજ રૂપો ધણી વિભક્તિનાં હોય છે—રામૌ પ્ર૦ અને દ્વિ૦ નું દિવચન, રામામ્યામ્ તૃ૦, ચ૦, પ૦ નું દિવચન, રામેભ્યઃ ચ૦ અને પ૦ નું બહુવચન, રામયોઃ પ૦ અને સ૦ નું દિવચન છે. પ્રાકૃતમાં દેવ શબ્દનું દેવા પ્ર૦ અને દ્વિ૦ નું બહુવચન છે, ધેનૂ નું ધેનૂણ અને ધેનૂદ તૃ૦ ને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. વહ્ણ, વહ્ણદ પદ્ય વહ્ણ નાં તૃ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. લદાણ, લદાદ એ લદા (લતા) નાં તૃ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે અચુક રૂપ કઈ વિભક્તિનું છે તે, માત્ર પ્રસયથીજ નક્કી કરવું યુક્ત નથી; પરંતુ પ્રસય અને અર્થ બંનેથી નક્કી કરવું જોઈએ. તૃતીયા કર્તૃવાચક અને કરણવાચક છે અને સપ્તમી અધિકરણુવાચક છે, એ ઉપરથી ઉપલાં વાક્યોમાંના ' એ ' પ્રસયાન્ત શબ્દોની વિભક્તિ નક્કી કરવી.

હું વડોદરે જાઉં છું—એમાં ' વડોદરે ' ને તૃતીયા કહેવી યુક્ત નથી. ' વડોદરે ' એ અધિકરણુવાચક છે, માટે સપ્તમી વિભક્તિ છે. ' હું આ રસ્તે વડોદરે જાઉં છું—એમાં ' રસ્તે ' તૃતીયા અને ' વડોદરે ' સપ્તમી વિભક્તિ છે. ' યદહ યાતં પથિમિદેવચનૈઃ ' (દેવોએ સુસાદરી કરેલે રસ્તે તમે આદિ આવો) અને ' જગ્મુર્વિહાયસા ' (તેઓ આકાશ—આકાશમાં યઈને ગયા) આ સંસ્કૃત દાખલાઓથી ' હું વડોદરે જાઉં છું ' માંની ' વડોદરે ' એ તૃતીયાનું સમર્થન કરવું અચુક છે. ૬-

દાન્ત અને દાદાન્તિક (પથિમિર્દેવ્યાનૈઃ એ દદાન્ત-દાખશે અને 'વ-
 ડોદરે' એ દાદાન્તિક-જેને ગાટે દદાન્ત આપ્યો હોય, દદાન્તથી જેતું
 નિરપણુ કયું હોય તે) વચ્ચે સામ્ય-સરખાપણું નથી. પથિમિઃ—એ
 કરણવાચક છે, અધિકરણવાચક નથી. 'દેવોએ મુસાફરી કરેલે ગાગેં અહિ
 આવો'—એમાં 'અહિ' એ અધિકરણવાચક અવ્યય છે, પણ 'ગાગેં'
 તો કરણવાચકજ છે. 'અહિ આવવાનું' 'માર્ગ' એ સાધન છે, ગાટે
 તૃતીયા યુક્ત છે. એજ પ્રમાણે વિહાયસા—આકાશમાર્ગે એ પણ કર-
 ણવાચક છે. આકાશમાર્ગે કંઈક ગયા. જવાનું સાધનજ આકાશમાર્ગ છે.
 સમેન ધાવતિ (સમે—સરખે દોડે છે), વિપમેણ ધાવતિ (વિપમે
 દોડે છે) આમાં સમેન અને વિપમેણ ની તૃતીયા યદ્ધ છે તેને ગાટે
 કાલાયન 'તૃતીયાવિધાને પ્રકૃત્યાદિભ્ય ઉપસંસ્થાનમ્' (તૃતીયાના
 વિધાનમાં પ્રકૃત્યા વગેરેનું ઉપસંસ્થાન કરવું) એવું 'કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા,
 ૨ । ૩ । ૧ ૮ એ પાણિનિસૂત્ર પર વાર્તિક આપે છે. મહાભાષ્યકાર પ-
 તંજલિ એ વાર્તિકનું ખંડન કરી સૂત્રથીજ વાર્તિકકારના પ્રયોગેનું સમર્થન
 કરે છે. મહાભાષ્યકાર કહે છે કે 'કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયેત્યેવ સિદ્ધમ્ ।
સમેન ધાવતિ વિપમેણ ધાવતીતિ । इदमत्र प्रयोज्यं सत्र
 प्रयुज्यते समेन पथा धावति विपमेण पथा धावतीति'—સમેન
 અને વિપમેણ ની તૃતીયા સૂત્રથીજ સિદ્ધ થાય છે, વાર્તિકની જરૂર નથી. સમેન
 ધાવતિ (સમે દોડે છે), અને વિપમેણ ધાવતિ (વિપમે દોડે છે) એ-
 માં જે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તેનો પ્રયોગ કયો નથી. સમેન એ-
 ટલે સમેન પથા (સમ માર્ગે) અને વિપમેણ એટલે વિપમેણ પથા
 (વિપમ માર્ગે). આમાં પથા (માર્ગે) તૃતીયાજ છે ને તે કરણવાચકજ છે.
 આજ પ્રમાણે 'હું આ રસ્તે વડોદરે જાઉં છું' એમાં, 'રસ્તે' તૃતી-
 યામાં છે તે કરણવાચકજ છે. પરંતુ 'વડોદરે' એ તો જે સ્થળે જવાનું
 છે તે સ્થળવાચક છે. સંસ્કૃતમાં તો ગમ્ (જવું) ને તેના જેવા અર્થના
 ધાતુઓને યોગે જે સ્થળે જવાનું હોય તે સ્થળવાચક શબ્દ દ્વિતીયામાં
 અને ક્વચિત્ ચતુર્થીમાં વપરાય છે. માર્ગ ગચ્છતિ, પન્થાનં ગચ્છતિ આં
 માર્ગ પ્રાપ્ય સ્થળ હોવાથી માર્ગમ્ ને પન્થાનમ્ દ્વિતીયા છે. એટલે એને

૨ થયે તૃતીયા તે અતુપપન્ન-અયુક્તજ છે. 'વડોદરે' એ ચુજસતીમાં સ-
સમીજ છે, તૃતીયાંયક શિક્ષે નહિ. ૨

૨ તે રસ્તે હોડયો—એમાં 'રસ્તે' સસમીજ છે; કેમકે અધિક-
રણવાચક છે. 'રસ્તે' = રસ્તા ઉપર. તે રસ્તે યઈ જીનું કહિ ગયો હોય
તોજ 'રસ્તે' કરણવાચક થાય. 'તે એ રસ્તે ગામ હોડયો ગયો' એમાં
'રસ્તે' કરણવાચક છે.

૩ તે જાડે ચડ્યો—આમાં 'જાડે' એ અધિકરણવાચક છે માટે
સસમીજ છે. 'તે ડાળીએ જાડે ચડ્યો' આમાં 'ડાળીએ' કરણવા-
ચક છે માટે તૃતીયા ને 'જાડે' અધિકરણવાચક છે માટે સસમી છે.

૪ તેને માથે પાવડી છે—આમાં 'માથે' અધિકરણવાચક છે, માટે
સસમીજ છે. 'તેણે માથે પોટલી બાંધી છે'—એમાં 'માથે' કરણવા-
ચક છે, માટે તૃતીયા છે.

૫ તે આંખે આંધળો છે—આમાં 'આંખે' એ કરણવાચ-
કજ છે માટે તૃતીયા છે. અંગ વિકૃત (વિકાર—ખોડવાળું) હોવાથી
અંગી પણ વિકૃત થાય છે. વિકારવાળા અંગથી અંગીનું ઘોતન થાય
છે. 'અંક્ષા કાણઃ,' 'પાવેન સજ્જઃ,' 'કર્ણેન ઘધિરઃ,'
(આંખે કાણો, પગે લંગડો, કાને જહેરો) આ પ્રયોગોમાં અંક્ષા,
પાવેન અને કર્ણેન એ તૃતીયા છે. તેજ પ્રમાણે આંખે, પગે અને
કાને તે તૃતીયાજ લેવી યુક્ત છે. વિકારવાળી આંખ વડે તે આંધળો છે
એવું ઘોતન થાય છે—જણાય છે. આ સર્વ સ્થળે કરણતૃતીયાજ છે. ક્રિયા
ગમ્યમાનજ છે, ઉક્ત નથી. ગમ્યમાન ક્રિયા પણ વિભક્તિની પ્રયોજક થાય
છે (ગમ્યમાનાપિ ક્રિયા કારકવિભક્તૌ પ્રયોજિકા).

૬ તેણે બંકરો ખાંધે લીધો—અહિં 'ખાંધે' એ કરણવાચક છે,
માટે તૃતીયા છે. 'તેની ખાંધે બંકરો છે' એમાં 'ખાંધે' અધિકરણ-
વાચક હોવાથી સસમી છે.

૭ લાડુમાં મણે અધમણ ખાંડ નખાય છે—આમાં 'મણે' એ
તૃતીયા છે, ને તે કરણવાચકજ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગમ્યમાન ક્રિયા

પણ વિભક્તિની પ્રયોજક થાય છે. ' મણે અધમણ માપીને ' એવો અર્થ છે. ' શતેન શતેન વત્સાન્ પાયયતિ પયઃ ' (સોએ સોએ વાછરડાઓને દૂધ પાય છે) આમાં શતેન નો અર્થ શતેન પરિચ્છિદ્ય (સોએ માપીને) લીધો છે.

૮ તે દહાડે સૂઈ રહે છે—આમાં ' દહાડે ' કરણવાચક લઈ શકાય; દહાડાને સૂઈ રહેવાની ક્રિયાનું સાધન લઈ શકાય; કેમકે કાળ અને સ્થળ એ ક્રિયાનાં સાધારણ સ્થળ છે. કાળ કે સ્થળ વિના કોઈ પણ ક્રિયા થઈ શકે નહિ; પરંતુ આવે સ્થળે સમગ્રી લેવી હીક છે. ' દહાડે ' એ કર્તૃદ્વારા સુવાની ક્રિયાનો આધાર છે, માટે અધિકરણ છે. ' પાંનો દેવદત્તો દિવા ન મુઢ્ઢકે ' (બડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી) એમાં દિવા એ સમ્પ્રત્યયક અવ્યય છે, તેમ ' દહાડે સૂઈ રહે છે ' માં ' દહાડે ' ને ' દિવસે જમતો નથી ' માં ' દિવસે ' સમગ્રી છે.

૯ ' તે મહિને વિશાયત પહોંચે છે ' એમાં ' મહિને ' એ તૃતીયા છે. સંસ્કૃતમાં ' અપવર્ગે તૃતીયા ' રા શ ૬ એવું પાણિનિશ્ચય છે. અપવર્ગ એટલે ફળની પ્રાપ્તિ, તે જ્યારે ઘોસ-ખતાવવાની હોય ત્યારે ઠાલ અને ગાર્ગવાચક શબ્દોનો ક્રિયા સાથે અસન્ત સંયોગ હોય તો તૃતીયા થાય છે. જેમકે ' અહ્વા ક્રોશેન ચાડનુવાકોડધીતઃ ' (દિવસે કે કોશે-ગાઉએ અનુવાક—વેદનો અમુક ભાગ, ખંડ, પ્રકરણ—શિખાયો) પણ ફળ પ્રાપ્તિ ન હોય તો દ્વિતીયાજ થાય છે—' માસમધીતો નાયાતઃ ' (મહિનો શીખ્યો, પણ આવડ્યો નહિ.) આમાં ' માસમધીતઃ ' એટલુંજ પ્રત્યુદાહરણ લેવાનું છે. નાયાતઃ એતો ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ એમ દર્શાવવા માટે ગાત્ર સ્પર્શીકરણ છે. ગુજરાતીમાં ' મહિને પહોંચ્યો ' ને ' મહિને પહોંચ્યો નહિ ' એ બંને વાક્યોમાં ' મહિને ' ને તૃતીયાજ લેવી. સંસ્કૃતમાં જેમ ફળ પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય ત્યાં ' માસમધીતઃ ' એવો દ્વિતીયાનો પ્રયોગ છે, તેમ ગુજરાતીમાં નથી, માટે બંને સ્થળે તૃતીયાજ લેવી યુક્ત છે.

૧૦ ધણે કાળે ફળ મળ્યું—ઉપર પ્રમાણે ' કાળે ' એ તૃતીયાજ છે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ ૫૪ થી ચાલુ)

નિર્દિષ્ટ બાર સ્વર પૈકી પ્રત્યેકનાં પાંત્રીસ પાંત્રીસ રૂપ છે એમ કહું તો કદાચ તમે માનશો નહિ. પણ જુઓ, રંગભૂમિ ઉપર એકજ મનુષ્ય મુગટથી રાગ તરીકે, કાને કલમથી મુસદ્દી તરીકે, દંડકર્મજળથી સંન્યાસી તરીકે-એમ જુદા જુદા ચિહ્નથી જુદા જુદા પાત્ર તરીકે જોળખાય છે, તેવી રીતે તે તે વિશિષ્ટ ઉચ્ચારસંજ્ઞા ચિહ્નથી પ્રત્યેક સ્વર અનેક વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે. આ વિશિષ્ટ રૂપસંગી ઉચ્ચારાંશ તે વ્યંજન, કેમકે વ્યંજનનો અર્થ ચિહ્ન છે. કું સુ કે તુ પુ જો પાંચે વર્ગમાં એકજ સામાન્ય સ્વર ઉ છે, જેને લીધે પ્રત્યેક ઉચ્ચારાય છે. ઉકાર સામાન્ય છતાં એ પાંચે વર્ગ પરસ્પર વિગ્ર લેખીએ છીએ. એ વિવેક કકાર ચકાર દકાર તકાર ને પકાર ઉપસક્ત હોવાથી ગાય છે. પાંચ વર્ગમાંના ઉકારનો પરસ્પર વિવેક કરવાનાં ચિહ્ન કકારાદિ છે, ગારે તે વ્યંજન એટલે એકજ સ્વરનાં વિવિધ રૂપ ઉપજાવવાનાં ચિહ્ન કહેવાય છે. આ દષ્ટિએ દરેક વ્યંજનની બારાળડી ન દહેવી જોઈએ. બાળાવિદ્યાન ધરાવનારે તો પ્રત્યેકની પાંત્રીસવ્યંજનની કહેવી જોઈએ.

હવે સ્વરની પાંત્રીસવ્યંજનની એટલે તેમનાં પલાખાં કેવા કેવા વ્યાપારથી થાય છે, તે બનતા સંકોગથી જોઈએ. જેમ વાંસળીના છેદ ઉપર સ્પર્શક્રિયા સાથે આંગળી આવનાથી મુખ વડે પૂરાતા પ્રશ્વાસના વિગ્ર વિગ્ર સુર નીકળે છે, તેમ તે તે ઉચ્ચારસ્થાનમાં પ્રાણવાયુના ન્યૂનાધિક સ્પર્શ-ભાગસંપદન સાથે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં કું સુ કે તુ પુ જેવી વર્ગીઓ ઉદય પામે છે. એ રીતે કકારાદિ વ્યંજન શ્રુતિગોચર કુગ્રાપનાર વ્યાપાર તે સ્પર્શવિધાન છે. સ્વર પોતે અગ્રસ્પષ્ટ છે. વ્યંજનમાં પ્રવર્તતું સ્પર્શવિધાન પૂર્ણ અને અપૂર્ણ કે ન્યૂન એમ બે પ્રકારનું છે. એ ન્યૂનાધિક સ્પર્શનાં સ્થાન પાંચ છે:-કંક, તાણુ, મૂર્ધા, દંત ને જોણ. ધાંટા જે કંકમાંથી નીકળે છે અને

જેને તે કારણથી ધાંટા કહે છે, તેનો કંઠમાં રોધ થઈ પૂર્ણ સ્પર્શથી ક-
કાર ઉદ્ભવે છે. તે અધોપ અસ્પ્રાણ છે. પ્રાણવિધાનથી તે મહાપ્રાણ ખ-
કાર રૂપ સંભળાય છે. અધોપ અસ્પ્રાણ કકાર અને મહાપ્રાણ ખકાર
ધોપવિધાનથી ધોપ અસ્પ્રાણ ગકાર અને મહાપ્રાણ ઘકાર રૂપે શ્રુતિગોચર
થાય છે. નાસિક્યવિધાનથી યતો કંઠ્ય ઉચ્ચાર કકાર છે, જે 'ક ધર્મગયો'
જેવા વિરલ પ્રયોગમાં ક્વચિત્ શ્રવણાદિ થાય છે, જે કે તેમાં પણ ઉ-
ચ્ચારવિવેકના અભાવે લખાય છે તે 'કમ' જ.

ધાંટાનો કંઠ્યપ્રસ્તાર આપણે જોયો. એજ પ્રસ્તારપદ્ધતિથી તાણુ, મૂર્ધા,
દંત અને ઓછ રચાનમાં પ્રાણવાયુનો રોધ થઈ પૂર્ણ સ્પર્શથી તે તે અવાં-
તર વ્યાપારે કરીને તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંસ અને ઓછ્ય વ્યંજનપંચક અનુક્રમે
આવિર્ભાવ પામે છે. પાંચ વર્ગમાં નાસિક્યવિધાનથી યનારા અંતિમ ઉ-
ચ્ચારો હ. ગ. છ. ન. મ અનુનાસિક કહેવાય છે. સિંધી કમ્પીમાં વિધ-
ગાન તાલવ્ય અનુનાસિક પ્રશ્નાર્થ 'કાગ' માં શ્રુતિગોચર થાય છે, જે કે
એની પણ લખવામાં જોડણી 'કાંય' એવી થાય છે. પહેલા જે અનુના-
સિક શબ્દના આરંભે મહાસંસ્કૃત, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અતિપ્રાકૃત એકમાં સાં-
ભળવામાં આવતા નથી, ત્યારે મૂર્ધન્ય અનુનાસિક ગાત્ર પ્રાકૃતમાં શબ્દ-
ના આરંભે શ્રવણગોચર થાય છે.

(આપણે.)

ખાંડ.

રસાપણુચાત્રી જે જે ચીજોમાં ખાંડ જેવી ગિદાય દત્તી તે તે ચી-
જોને અગાઉ ખાંડ (સુગર) કહેતા અને સીસાનો એરીટેટ દ્રવ્ય પણ સીસા-
ની ખાંડ (સુગર ઑફ લેડ) નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં ફ્રેન્સિસો
બાર્ટોલેટ્ટીએ દૂધમાંથી ખાંડ તૈયાર કરીથી લાંસુથી ખાંડ માત્ર રોડીમાંથી
બને છે એમ લોકોના જાણવામાં હતું. બર્લિનની " એકેડેમી ઓફ સાયન્સી-

૧ શેદાણુ. ૨ પ્રગટે છે. ૩ કાને સંભળાનો. ૪ છેલા. ૫ દવ-
ણાંજ કહેલા.

જૂ” ની “ ફિઝિકલ કલેસીજ ” ના “ ડિરેક્ટર ” મારગરેટ ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં એવી શોધ કરી કે સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં થતાં બીટરટ અને બીન્ન કંદ જેવાંકે ગાંજર વગેરેમાં પણ ખાંડ રહેલી છે. એ શોધનો ઉપયોગ પોતે (મારગરેટ) કરી ચક્રો નહિ પણ તેના શિષ્ય ક્રાંઝ કાલે આર્યેટ્ટે કર્યો. આર્યેટ્ટે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં સિલેશિઆમાં બીટરટમાંથી ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું. નેપોલીઅનની સંસ્કૃતીય પદ્ધતિને લીધે તથા શેરડીની ખાંડની કિંમત વધી જવાથી યુરોપખંડના થોડો બીટરટની ખાંડ વાપરવા લાગ્યા અને ક્રાન્સ અને જર્મનીમાં પુરુષ કારખાનાં થયાં. ત્યારપછી શાહલગર્જ નામના એક રસાયણશાસ્ત્રીએ કોલતારનેદિધા પર કેટલીક ક્રિયા કરી તેમાંથી એક મીઠો પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યો અને તે સેકરાઇન નામે ઓળખાય છે. સેકરાઇન શેરડીમાંથી બનાવેલી ખાંડ કરતાં ૩૦૦ ગણો ગળ્યો છે. ગધુપ્રમેહથી, પી-ડાતા દરદીઓ ખાંડને જલ્દે આ પદાર્થ વાપરે છે. ખાંડ ઘણી ભૂત્રની બને છે, જેવીકે શેરડીની ખાંડ, બીટરટની ખાંડ, મેપલ ખાંડ વગેરે. ખાંડ કાર-બોન, હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજન એ ત્રણની બનેલી છે અને પાણીમાં જેમ ઑક્સિજન કરતાં હાઇડ્રોજનના અંશ (પરમાણુ) બમણા છે. તેમજ ખાંડમાં પણ ઑક્સિજન કરતાં હાઇડ્રોજનના પરમાણુ બમણા છે. ખાંડની ફોર્મ્યુલા $C_{12}H_{22}O_{11}$ છે.

શેરડીની ખાંડ.

આખી ગૃધી પર દરવર્ષે ૨૨,૦૦,૦૦૦ ટન કરતાં પણ વધારે ખાંડ શેરડીની બને છે અને તેમાંનો ઘણો ભાગ અગ્રિય મુલકની પેદાશ છે. શેરડીનો પાક ૧૯૦૧ માં ૮૨,૪૧૦૦૦ ટન હતો.

શેરડી અસલ હિંદુસ્તાન અને ચીનની વતની છે અને એ પૂર્વમાં-થીજ પશ્ચિમ તરફ ગઈ છે. આરબ થોડો યુરોપખંડ, તથા આફ્રિકાના જે જે દેશોમાં ગયા તે તે દેશોમાં શેરડી ઘાખત કરતા ગયા. રૅબિનઝાઈએ ઇ. સ. ૧૪૨૦ માં મહીરામાં અને ઇ. સ. ૧૪૪૪ માં સેન ડોમિંગોમાં શેરડી ઘાખત કરી. ઇ. સ. ના ૧૬ મા સતકથી દક્ષિણ અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં શેરડીનું વાવેતર થવા લાગ્યું.

. શેરડીને ફૂલ આવે તે અગાઉ કાપીને તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવે છે.

(મધ્ય હિંદુસ્તાન)

પંચાળ	૩,૨૦,૨૫૮
વાયવ્ય તારક્ષત્રી	૨૬,૪૭૮
સરહદનો પ્રાંત	
સંધ	૨૬૩૬
મુંબઈ	૫૩,૮૩૫
મધ્યપ્રાંત	૨૩,૫૦૬
વરાંડ	૧,૩૦૮
મદ્રાસ	૫૯,૯૦૩
દેશીરાજ્યો	૨,૩૮,૪૯૧

મોરશીઅસમાંથી પરદેશ ૨૯,૫૮,૬૬૫
હંડૂવેટ ખાંડ જહાર ગામ મોઠકવામાં
આવી હતી; તે હુપરથી લાં કેટલા એ-
કર જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર થતું
હશે તેનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

મુંબઈ ઇલાકામાં એક એકર શેરડીના ખેતર પર ૪૨૦ ફીચીઆ ખરચ થાય છે. સુરત જિલ્લામાં દર એકરે ખરચ ૨૮૮ ફીચીઆ પડે છે. એક એકર શેરડીના ખેતરમાંથી સરાસરી ૯,૫૦૦ રતલ ગોળ નીકળે છે અને જો સાઈ ખાતર પૂરું હોય તો કોઈ વખતે ૧૩,૫૦૦ રતલ પ્રજુ ગોળ નીકળે છે. તેથી જો ખેડુતો વધારે મહેનત લઈ રસાયણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ખેતી કરે તો વધારે અને સારો પાક નીવડવાની આશા રહે છે.

ખીટરટની ખાંડ.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં ગારગરેદે ખીટ નામના કંદમાં ખાંડ રહેલી છે એવી શોધ કરી. શેરડીનો પાક તૈયાર થતાં જ્યારે લગભગ એક વર્ષ લાગે છે સારે ખીટરટનો પાક પાંચ કે ૭ ગહિનામાં તૈયાર થાય છે. જેવી રીતે શેરડીના રસ બે રીતે કાઢવામાં આવે છે તેવીજ રીતે ખીટરટનો રસ પણ બે રીતે કાઢવામાં આવે છે. ખીટરટને છોલી માપી આવો કરી રસ કાઢવામાં આવે છે. દર ૧૦૦ રતલ ખીટરટમાંથી ૭ રતલ ખાંડ નીકળે છે અને દર વર્ષે બહુ મળીને ૨૫ લાખ ટન ખીટરટની ખાંડ ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, રશિયા અને જર્મનીમાં બને છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ ખીટરટ રોપવામાં આવે છે પણ તેનો ઉપયોગ માત્ર શાંક બાજી તરીકે જ થાય છે. ખીટરટની લાલ અને સફેદ એવી બે જાત આવે છે, તેમાં ખાંડ બનાવવા માટે માત્ર સફેદ ખીટરટ જ વાપરવામાં આવે છે.

બનારમાં જે ખાંડ વિત્રાયતી કહેવાય છે તે ખીટરૂટની ખાંડ છે અને મો-
રસ આથવા મોરસી નામે ઓળખાય છે તે શેરડીની ખાંડ છે. ખીટરૂટની
ખાંડનો વેપાર કેટલો વધ્યો છે તે નીચેના આંકડાઓ પરથી માલમ પડશે.

૬૨ વર્ષનો ખીટનો પાક મૂલ્યમાં.

ટન.

૧૮૩૬-૩૯	૫૦,૦૦૦ ટન	૧૮૭૦-૭૯	૧૨,૧૮,૦૦૦
૧૮૪૦-૪૯	૫૧,૦૦૦ ટન	૧૮૮૦-૮૪	૧૯,૪૦,૦૦૦
૧૮૫૦-૫૯	૨,૪૫,૦૦૦ ટન	૧૯૦૧-૦૨	૬૫,૦૫,૦૦૦
૧૮૬૦-૬૯	૫,૭૪,૦૦૦ ટન		

જુદા જુદાં મુલકોમાં ઈ. સ. ૧૯૦૧-૦૨ માં ખીટનો પાક કેટલો હતો તે તથા ૧૮૯૪-૯૫ થી ૧૯૦૦-૧૯૦૧ ના વર્ષ સુધીના સાત વર્ષનો સરે-
સરી ખીટનો પાક નીચેના આંકડા પરથી માલમ પડશે.

પાક ૧૯૦૧-૦૨

સાત વર્ષનો સરેસરી પાક.

ટન.

ટન.

જમીન	૨૨,૬૩,૬૭૦	૧૭,૭૯,૧૧૦
કાન્સ	૧૧,૮૧,૦૫૦	૮,૪૫,૨૯૨
આરિટ્રા હમરી	૧૨,૯૯,૧૫૪	૮,૨૨,૫૪૫
રસિઆ	૧૦,૮૨,૬૩૦	૭,૫૮,૫૬૬
બેલજીઅમ	૩,૪૪,૪૭૨	૨,૬૮,૯૯૨
હોલાંડ	૧,૯૬,૮૪૧	૧,૩૯,૨૧૮
ધટાલી	૭૯,૭૨૧	૧૪,૦૭૭
ડેનમાર્ક	૫૬,૮૬૧	૪૭,૮૨૬
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧,૮૦,૦૦૦	૫૯,૨૨૨
બીજા રેશો	૨,૫૭,૧૦૦	૧,૫૫,૮૯૪
	<u>૬૯,૪૧,૪૯૪</u>	<u>૪૮,૯૦,૭૪૧</u>

તાડની ખાંડ.

ખાડુરી, નાગિએરી વગેરે કેટલાક તાડના રસમાંથી પણ ખાંડ બ-
નાવવામાં આવે છે. જેની રીતે શેરડીના રસને ઉમળા ઓળ બનાવવામાં

ચર્ચાપત્ર.

મે. શાળાપત્રના અધિપતિ સાહેબ.

આપના માસિકમાં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવનો “ પ્રેમાનંદ ” વિશેનો લેખ છપાય છે તેના સંબંધમાં આપના તરફથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તે સાહિત્યપરિપક્વમાં વંચાયો હતો. તે ખોટું છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભા જેના પરિશ્રમથી ઉક્ત પરિપક્વ મળી હતી તે સભાં વખતોવખત ગુર્જર સાક્ષરોની જયંતી ઉજવે છે. આ જયંતીમાળામાં રા. કેશવલાલે પ્રેમાનંદ જયંતી વખતે “ પ્રેમાનંદ ” પર લેખ વાંચ્યો હતો. સાહિત્ય પરિપક્વનો રીપોર્ટ હાલમાં છપાય છે તેમાં આપના લખવાથી કોઈ વાંચકને એ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એવી ભ્રાંતિ ન થાય માટે આ અધ્યાપન લખ્યું છે.

લી. અધીન સેવક,

મુંબાઈ.

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

૩—૩—૦૬.

ગુજરાત સાહિત્યસભાના પૂર્વના મંત્રી.

“ ગુજરાત શાળાપત્ર ” ના તન્ત્રી સાહેબ—

આપના ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ ના અંકમાં સાક્ષર શ્રી નરસિંરાવના લેખમાં ૩૭૩ મે ખાતે શિરોલિખિત વાક્ય વાંચતાં “ કો'ને ” ના પ્રયોગની શુદ્ધિ વિશે શકા થઈ.

જૂની ગુજરાતિમાં “ કોણ ” “ કવણ ” એ શબ્દ સર્વનામ તથા વિશેષણ તરીકે વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. વળી સંસ્કૃતમાં “ કિમ્ ” નાં રૂપો વિશેષણ તથા સર્વનામ તરીકે વપરાય છે.

પરંતુ હાલની ગુજરાતિ રૂઢિ “ કોણ ” અને તેનાં રૂપને વિશેષણ તરીકે જાણી રાખતી નથી અને સર્વનામ તરીકે જાણી રાખે છે, તે પછી કણું ખડું ગતુબ્ધનાં નામને ગદ્યે જ.

રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીના લેખમાં દોષનો સંભવ ન હોવાથી આપ અગર આપના સાક્ષર વાચકમાંથી કોઈ સંકાતું સમાધાન કરવા કૃપા કરશે તો ઉપકાર થશે.

ભાવનગર,

લા. શિક્ષક.

તા. ૧૧-૧-૦૬.

ચર્ચાપત્ર લખનારાઓને જવાબ—રા. રા. નરસિંહરાવ મોળાનાથ દિવેદીઆ 'શું—એ શું છે' એ મંચાળાનીએ ગયા ડીસેમ્બર માસમાં અને જે એમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે તે સંબંધી લખી મોકલે છે. ગયા ડીસેમ્બર માસના સાળાપત્રમાં ૫૦ ૩૬૯ થી ૫૦ ૩૭૫ સુધીમાં રા. રા. નરસિંહરાવનું ચર્ચાપત્ર અને અમારો તે પર પ્રત્યુત્તર આપવામાં આપ્યાં છે; તેમાં બંને જણે પોત પોતાના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કર્યા છે. ફરીથી આ ચર્ચાપત્ર રા. નરસિંહરાવે જે લખી મોકલ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ હકીકત મળતી નથી; માટે અમે છાપ્યું નથી. જેમને વાંચવાની ઇચ્છા હોય તે મળે 'વસન્ત' માં વાંચવું.

કેળવણીખાતાની સ્વર.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે ગુજરાતી નવી સુધારેલી વાચનમાળાની ત્રીજી ચોપડી સરકારે રીતસર મંજૂર કરી છે, અને તે વાપરવાની સત્તા મળી છે. આ હવાકાની ગુજરાતી પ્રાથમિક સાળાઓમાં ત્રીજા ધોરણમાં આજ સુધી જુની વાચનમાળાની ચોથી ચોપડી ચાલતી હતી તેને ઠેકાણે હવેથી એ ધોરણમાં આ ચોપડી ચલાવવી.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ, પુના;
તા. ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

Sd./P. Lory,
for Director of
Public Instruction.

જાહેર ખબર.

સિંધ પ્રાન્તમાં કઠુની મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળા માટે ટ્રેન્ડ ગુજરાતી બીશિક્ષક અસિસ્ટન્ટ તરીકે જોઈએ છે.

પગાર રા. ૨૦).

સિંધમાં ગર્લ્સ સ્કુલનાં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ઉપર અરજ મોકલવી.

(તેમના પત્ર નં. ૯૮૪ તા. ૫-૩-૦૬ થી.)

એડિટર.

ડ્રાઇંગ-મેમરી ડ્રાઇંગ ફર્સ્ટ ટ્રેડ ડા ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ટ્રેડ ડા ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એડના વિદ્યાર્થીઓ અને ગહેતાજીઓ ખરે.

૨૪ મી વધારે નક્ક મંગાવનારને સેકન્ડે ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કર્તા-ઉત્તમાન બચલ અને ગહેતાબંતસિંહ માતીલાઈ, કાર્ટિંગ યાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ભરૂચ જિલ્લાના ગહેતાજીઓને વિનંતી જે અમારે ભરૂચ કોલોપોર, દરે વાળપર સાળોપયોગી પુસ્તકોને સંગ્રાહનની દુકાન ઉઘાડી છે. બાવ ધીકાયત; કમીશનમાં વધારા પ્રસંગ પાડી ખાતી કરો-જુ. સે. જાણલાલ જગનલાલભાઈ

પુસ્તકો વેચનારની મુખ્ય બે ઓફીસો.

શિક્ષકોને વિનંતી જે નવા ધોરણ મુંબઈની નવી ટેકસ્ટ બુક્સ, ઈ. નામ તથા લાઈબ્રેરીમાં જોઈતી બુક્સો, કિન્ડરગાર્ટન તથા ડ્રાઇંગ બુક્સો, ડ્રાઇંગનો સાગ્રાહન, ગોટા રંગીન નકશા અને કાપી બુક્સો વિગેરે જોઈએ તે અમારી પાસેથી મંગાવશો. શિક્ષકોના જોરડરખર પુરતું લક્ષ ઇં, સુચના મુંબઈ કાગ કરી, સંતોષ ઉપખમ્બી, બચુના માદક કરવા માગીએ છીએ. ટેકસ્ટ તથા ઇનામબુક્સો લોટખે ખરીદી પુષ્ટકળા કમિશન આપવા માંડ્યું છે. આનાની દીકરી પીડી "મુચ્છીપત્ર" ગણત મંગાવી લો.

ધિરિચર-(મ. કા. આડતીઆ ફાં) આશ્રિત રે જ. મણી રાશા કોએ આ પુસ્તક ખરીદી ઇંગ્રેજ બાપાનું સંપૂર્ણ માન મેળવ્યું છે. બ્યા. ફરજના નિયમો કમવાર ગોડવેલા હોવાથી વગર કંટાળે-આનેદથી ખટ શી ખાય છે. ગાટે ઇંગ્રેજ શીખનારે તુરત મંગાવી લેવી શીલકમાં મુદ્રિત પ્રતો રહી છે. કિ. રૂ. ૧-૪-૦. ગિમ્મ ૧૯૧૭-૧૮ ૧૭ મી. મુદ્ર.

ગાલખાતેવી રોક. } માતીલાલ જગનલાલ શાહ એન્ડ અમદાવાદ-સીચીરોડ. } (સન્દર) વમામ વ્યવસ્થા પુસ્તકોવેચનાર.

વડોદરા અને કાઠી એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. ગાટે મેંજુર થયેલ, તથા ધોરણ પ્રમાણે શિક્ષક-શિક્ષક ઉર્જાને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર લા. ૧ લો. કિ. ૦-૬-૦. વીશ ટકા. જયચન્દ જાહેર પ્રવેશક મારતુર, વૃનુંમંડ.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-૩ સો, પેસ્ટાસોટરી અને કમલનાં જીવન સહિત પદ્ધતી નવ જાણીએ જેસો, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ર. બા. કર્તા ઉત્તમાન પી. તથા મહેતાબંતસિંહ એમ. ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સૂચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ ઓક્ટોબર-તરફ મોકલવું. નોંધપેદ કામગીરી સેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ મોખ્ખે અક્ષરે કાગળની ફીકેન્ડ જાણવું. તે અમુક ગારમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ બીજા શુદ્ધરૂપે કૃષ્ણવણી સથા નિઃશાળાવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લેખી મોકલશે તો તે પણ ખર્ચે કૃપા અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શ્રી જાગતેનાં પૈસા છે તે મોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂન્ય થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટ-નો ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઘો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજા ટિકટો સેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અમાઉથીજ વરસા એકનો રૂ. ૧-૦-૦ મુખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરના ખર્ચે લેનારે દસ રૂપીઆ સુધીના પગારનાજા સિદ્ધકો તથા રકાવારોને કપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રૂપદ લેખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલું પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાવેશ થશે નહિ.

હવેથી જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના પ્રાવ.

૧. ૨	લીટી. તો પ્રથમ પૂરો આર્ન અને તે પછી ના અગીઆર માસ લગી રૂ. મહુ.
દસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૫૦	આર્ન પડશે. છ માસ માટે પડેલે
ની લીટીઓ નથુ પ્રમાણે.	સંદિને પૂરો આર્ન, અને પછી દરેક
માસ માસ લગી લાગલાગટ હશે	જાસે રૂ. આર્ન લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે ડોઈ. પણ હેરબિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.

અંક ૫ મો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

મે ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિવેચન	૧૪
માસ—	૧૨૬-૩૪૦
અક્ષરોનાં મરણ વિષે પ્રો. કંકરિયાનો નિબંધ ...	૧૨૬-૧૩૨
કનકા અને ટનસોની ચોજના ...	૧૩૨-૧૩૫
ભૂગોળ સાથે ઇતિહાસનો સંબંધ ...	૧૩૫-૧૩૮
બાળસ્વચ્છતાનો અભ્યાસ ...	૧૩૮-૧૪૦
ટ્રેનિંગ દોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર ...	૧૪૦-૧૪૪
વાચ્યપાઠ ...	૧૪૪-૧૪૭
ખાંડ ...	૧૪૭-૧૫૧
અર્થપત્રીને જ્ઞાન ...	૧૫૧-૧૫૮
વૌધાનું ગાય ...	૧૫૮-૧૬૮
હીરાની કિંમત ...	૧૬૩
સંસ્કૃતી ગાથા ...	૧૬૩-૧૬૬
બરલી ...	૧૬૬-૧૬૮
અર્થપત્રીઓને સહન ...	૧૬૮
કેળવણીખાતાની ખજાર ...	૧૬૮-૧૬૦
પ્રો. જી. કે. ગોખલેના અંકગણિત વિષે ...	૧૬૮
વાચનમાળાની ચોપડીઓની અધે કે સદીક નોંધે વાપ ...	૧૬૮-૧૬૦
રસાની મના ...	૧૬૮-૧૬૦
પુના ચિત્રશાળાના મેનેજરનાં મંજુર થયેલાં ચિત્રો ...	૧૬૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(૪૪૬ દર સ્થાપિત રાખ્યા છે.)

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બર.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્યધ ઇલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શોધી કાઢી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણ દળની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો કરતાં તે ચઢીઆતી થવાની ખાતરી થયા પછી છપાવી બંદાર ખાતે છે.

સુત્ર શિક્ષકો આગળ સેકંડો મટિરિક્ટો મુકવા કરતાં એ કોપીબુકો બીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી. કેટલીક સુચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકો મળવા અદિ મુકવી વધારે યોગ્યધારીએ હોય.

૧ કોપીબુકોની સફાઈ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ત્રાંખાનાં પત્રાં (કાપરશેટ) કાતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની યાદીથી છપાય છે, કામગી અને ક્વચર હયાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨ દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલા છે, જેથી જે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી કક્ષમ વાપરવાની હરકત દુર થાય છે, તેમજ એકજ વખત એકજ કદના અક્ષરનું બાગકોને પાકું જ્ઞાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમ્બર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે ત્યારે હાથ ધુજે છે. તે શરૂઆતથી અક્ષર બગડી જવાની ધાસ્તી રહે છે, માટે હમે દ્વિમારી કોપીઓનો પહેલો નંબર માત્ર બાળકોને ધુટવાનો રાખ્યો છે, તે હાથ હરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી ધુટવાની તે તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪. ચોથું ધોરણ શીખી ધણા છોકરા પોતાને ધન્ય વળે છે, તે ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય. તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૫. જ્યાં ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણો સોંપવાની જરૂર છે, તે ખોટ દ્વિમારી કોપીબુકોના છઠ્ઠો નમ્બર ખાતરી ભરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં વ્યવહારમાં ધણાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં લખાણો દાખલ કરેલાં છે. જે તમામ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળોમાં ધણાંજ પસંદ પડેલાં છે એ કોપીબુકો દેશાવરના ખરીદ કરનારને સેકંડે તેનીશ ટકા કમિશનથી આપવામાં આવશે. અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રેલવે ખર્ચ આપીશું પણ પોસ્ટ મારફતનું કે રેલેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સેકંડે અથવા ટકા દક્ષાઈ લઈ ગોઠવી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. ઠેકાણું—આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની. ઠેકાણું લેખનકળા કોપીબુકની ઓફીસ—કાલગાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ મુખ્યધ.

આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

મે ૧૯૦૬.

અંક ૫.

માસ.

રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખા આગળ અકબરના મરણ વિષે મિ. આર. મિ. કર્કરિયાએ વાંચેલા નિબંધનો સાર—

અકબર ખાદશાહના મરણ વિષે ફારસી મન્યકર્તાઓ હિંદુ અને યુરોપીયન મન્યકર્તાઓથી જુદા પડે છે. સિવાજીનો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે તે કરતાં આ મહાન ખાદશાહનો ઉત્સવ ઉજવવાની વધારે જરૂર છે. હાલ ઐક્ય વિષે સર્વત્ર વાત ચાલી રહી છે તે પ્રસંગે, જે ખાદશાહ સિવાજીની પેઠે માત્ર એક જાતિને પ્રિય નહોતો, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, સીખ, પારસી, અને જુદાધર્મી સર્વનો પ્રિય હતો અને સર્વ જાતિમાં ઐક્ય ફેલાવવાને જેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ખાદશાહની જાન્યતી જાહેર રીતે ઉજવવા જેવું બીજું કંઈ યોગ્ય નથી. એના મરણ વિષે ખરી હકીકત પ્રકાશમાં લાવવી એને ઉત્સવનું એક અંગ સમજવું. ઇતિહાસકારોએ એ જાણત પર હજી સુધી યોગ્ય પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એ જાણત વિષે અકબરના મહાન ઇતિહાસલેખકોએ કંઈ વર્ણન કર્યું નથી; કેમકે તે જાધાઓ, મિઝામુદ્દીન, જહોનિ, અને અબુલ ફઝલ, અકબર પહેલાં મરણ પામ્યા હતા. માત્ર અસદ જેમ અને જહાંગીર જેવા જિતરતા લેખકોના લખાણથી આપણે સંતુષ્ટ થવાનું છે. એમનાં લખાણોની દીકા વગર એદિન્-ઝદન, ફાઝિલ ડી નોર, મેલેસન, ક્રીન અને બીજા અર્વાચીન ઇતિહાસકારોએ કબુલ રાખ્યો છે. અસદ જેમ જહાંગીરનું લખાણ ઉતારે છે; પણ જહાંગીરના લખાણમાં જાડું વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ નથી. લેખાણથી લખે છે તોપણ તે પિતાની માંદગીનું કારણ આપતો

નથી. તેને અપચો થયો એટલુંજ તે કહે છે; પણ અપચાની અસર કંઈ લાંબો વખત પહોંચી નહિ હોય અને તે કંઈ સામાન્ય રીતે નાશકારક નથી. વળી તે કહે છે કે દરબારના હકીમે જૂલ કરી હતી અને આઠ દિવસ લગણુ દવા આપી નહોતી. આટલું છતાં પણ જહાંગીરે તેને માફ કર્યો હતો. આ ઉપરથી વહીવટ નામનો ઇતિહાસકર્તા એવો મન્યૂત શક લાવે છે કે જહાંગીરે એ હકીમની મારફત અકબરને ઝેર દેવાવ્યું; કેમકે તેનાં સામાન્ય લક્ષણથી એ શકને પુષ્ટિ મળે છે. પણ જહાંગીરનાં લક્ષણથી એવું અનુમાન બાંધવું યુક્ત નથી. તે આજસુ અને નળના મનનો વિષયાંધ રાજા હતો; પરંતુ બાપનું, ખૂન કરે એવો ધાતકી, દુષ્ટ પુરુષ નહોતો. 'ખરેખર' આવું અમાનક તોંઈમત તેને શિર લાધવું ઉચિત નથી.

અકબરના મરણ પછીનાં સો વરસમાં જે એ યુરોપીઅનો હિંદુસ્તાનમાં હતા તેમના લખાણું પરથી તેના મંરણની ખરી હકીકત પર ધણું પ્રકાશ પડે છે. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબનાં મુગલ દરબારમાં અઠતાળીસ વરસ લગણુ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામનો વેનિસનો દાક્તર હતો, તેણે તે દરબારનું પોર્ટુગીઝમાં વર્ણન કર્યું છે. આ લિખિત ઐતિહાસિક પુસ્તકને આધારે શાધર કેટ્લન નામના જેસુઇટ મુગલ બાદશાહનાં ઇતિહાસનું એક પુસ્તક રચ્યું અને તે પારિસમાં ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં છપાવ્યું. મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ પોર્ટુગીઝ બાપામાં લખેલું મૂળ પુસ્તક પારિસ અને વેનિસનાં પુસ્તકલયોમાં બગાળાનીં મુલકી નોકરીના ગિ. ઇર્ષિને થોડો વખત ચર્ચા શોધી કોઢ્યું છે અને હિંદુસ્તાનની સરકાર માટે તે ચાર અંકમાં પ્રકટ કરવામાં રોકાયેલો છે. પોતાના ઐતિહાસિક વર્ણનમાં મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ મુગલોના દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તકનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ એ પુસ્તકથી પણ જૂનું અને લગભગ અકબરના સમયમાંજ પ્રસિદ્ધ ચયલ્હી યુરોપિઅન વિદ્વાનને લાયક લખાયેલું પુસ્તક છે. જેહાનીસ ડી લેટ નામના એક ડચનું લખેલું તે વિરલ પુસ્તક છે: તેનું નામ 'ડી. મેન્ડિ મેન્ડોલિસઈપેરિયો' છે ને તેને ૧૬૩૨ માં પ્રસિદ્ધ એલ્ઝીઓધરે લેડનમાં લેટિનમાં પ્રકટ કર્યું હતું. બ્યાંચુથી સર રિપર લેયથિન્ ઇતિહાસકર્તાનું ધ્યાન એ પુસ્તક પર ખેંચ્યું લાંબુ મુગલ બાદશાહના ઇતિહાસલેખક એ પુસ્તક બચતા નહોતા. તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ અર્વાચીન ઇતિહાસકર્તા એ પુસ્તક

કની મદદ લેતો તેથી તેનું કારણ એ છે કે જોની નકલ મેળવવી મુશ્કેલ છે. ઇંગ્લેન્ડ કે હિંદુસ્તાનમાં પૌરાણિક શોધ કર્યા છતાં પણ ખીજ નકલ બજારમાં કે ખાનગી વિદ્યાલયમાં મળતી નથી, તેથી (કલકત્તામાં) જે નકલ મેળવવાપરી છે તે એક જ નકલ છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનવામાં હું જૂલ કરતો નથી. ' મિ. ઠર્કરિયાએ કહ્યું કે એ પુસ્તકની ખીજ નકલ મને યુરોપથી મળી આવી છે. આ વાત મેં સર ત્રાપરને કહી એટલે તેણે દંડપુટ, સોસાઇટી માટે એ પુસ્તકની આવૃત્તિ છાપવામાં ને બાપા-તર કરવામાં મને સાથે ઉદ્દેશ કરવા કહ્યું. હી લેટનું પુસ્તક મુગલ આદલાહીના સર્વોપરિ સત્તાના સમયના ઇતિહાસ અને સ્થળનું વર્ણન લખવામાં ધણું ફાગતી છે અને તે સમયના કેટલાક વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

આવા પ્રકાશ પ્રાપ્તિ વિષયોમાંનો એક અકબરનું મરણ છે; ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં ૩૨ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો પીટર વેન્ડન એક સુરતમાં ડિરેક્ટર હતો તેણે હી લેટને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત પુરો પાડ્યો છે. અકબરનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં થયું અને પીટર વેન્ડન એક ઇ. સ. ૧૬૨૦માં સુરતમાં હતો, એટલે અકબરનો મરણ પછી થોડે વર્ષે તે હિંદુસ્તાનમાં હતો. આંકને મુગલોનાં દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તક જ્યાં સહ વૃત્તાન્ત વર્ણવાતા હતા તે જોવાનો પ્રસંગ હતો અને તેમાંથી તે ઐતિહાસિક હકીકત લખી લેતો હતો. મેન્ડુક્કિએ એજ દરબારી પુસ્તકનો પોતાના ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં ઉપયોગ કર્યો હતો. આંકનાં વૃત્તાન્તમાં અકબરનું મરણ વર્ણવ્યું છે તે પ્રતી સંમત થાય છે કે આદલાહે જૂઝથી એર પી જર્ધ પોતાનું મરણ નિખળવ્યું. એમ જણાય છે કે તેને હજી વખતમાં દરબારના અપ્રિય ઉમરાવોનું શાન્ત રીતે કાસળ કાઢવાની ટેવ પડી હતી. જોતે એર પિનાતી જોણીઓ ગળતો ને તેમને પોતાની રૂબરૂ એરવાળી જોણીઓ ગળાવતો. આ રીતે સિંધમાં ફૂંટાં, ગવર્નર ગાઝીખાનને મારી નાંખવાનો તેનો ઇરાદો હતો; પણ કમનમીખને લીધે જૂઝથી તેને એરવાળી જોણી આપવાને બદલે એર પિનાતી જોણી આપી ને પોતે એરવાળી જોણી ગળી ગયો. આ રીતે અબજુતો તેણે આત્મઘાત કર્યો ને પોતાનું મરણ નિખળવ્યું. આ પ્રમાણે અકબરના મરણની ગૂઢ બાબત જાહેરમાં આવે છે. કારસી-લેખકો પ્રશામતીઆ હતા તેથી આ વાત છૂપી રાખી હતી; કેમકે તેથી અકબરના પ્રામને દંડ

લોક લાગે. યુરોપિયન લેખકોને સહ વાત છૂપી રાખવાનું આવું કારણ ને હોવાથી ખાનગી દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં જેવી હકીકત તેમને માલમ પડી તેવી જાણી. બ્રોક, ડી લેટ અને મેન્ચુક્રિ કેટ્ટનના વર્ણવેલા વૃતાન્તને સર ચોમસ હર્ન્ટ નામના એક ખીજ ગૃહસ્થ તરફથી પુષ્ટિ મળે છે. તેણે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી હતી અને ઇ. સ. ૧૬૨૭-૨૮ થી તે આગ્રામાં હતો. વળી રજપૂત ઇતિહાસો જે આ કોઈ પુસ્તકના આધાર વગર સ્વતંત્ર રીતે લખાયા છે તે પણ બાદશાહના આ મરણને પુષ્ટિ આપે છે. ટાંડે રાજસ્થાનમાં આપેલા સુંદીગ્રન્થનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં એમ લખ્યું છે કે અકબરની ઇચ્છા પોતાની રજપૂત રાણીના બાઈ રામ ગાનસિંગને મારવાની થઈ, પણ ભૂલથી પોતે એર થી ગયો અને એ રીતે અપહરિતિથી મરણ પામ્યો.

આ બંધા વૃતાન્તો પરથી એટલુંજ અનુમાન થાય છે કે એરની વાત સત્ય છે; જોકે એ માનવી આપણને ગમતી નથી. પણ અકબરના રાજ્ય વિષે ગાત્ર ફારસી સિવાય જીલ્લ તે સમયનાં લખેલાં મૂળ પુસ્તકોના જોડા અભ્યાસથી મને ખાતરી થઈ છે કે મહાન અકબર બાદશાહનો સ્વભાવ દલાવસ્થામાં બગડ્યો હતો; અને છેવટના ભાગમાં ન જાણે એવાં કેટલાંક અયોગ્ય કામો તેણે કર્યાં છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ગમે તેવો મોટો હતો તોપણ અકબર તે સમયના આપ અખતારી બાદશાહીના પાશમાં કોઈક વખત સપડ્યા વિના રહ્યો નહિ.

કનાલ અને ટનલોની ચોજના—કૃત્રિમ ખાડીને કનાલ કહે છે અને હુંગર ખોદી વચ્ચેથી કાઢેલા કે નદીની નીચે જમીનની અંદરથી કાઢેલા માર્ગને ટનલ કહે છે નવીન દેશો શોધી કાઢવાનો જમાનો બહુધા ગયો છે. હજી પણ કુર્વ પ્રદેશ આગળ નવા પ્રદેશોનું સંશોધન જારી છે, પરંતુ બહુધા એવું સંશોધન થઈ ચૂક્યું છે એમ કહી શકાય. ભવિષ્યની ભૂગોળમાં ઇન્જનેરીની સુક્તિ અને ચાતુર્યથી ઘણો ફેરફાર થશે. કુદરતના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાનું કામ ઇન્જનેરીની બુદ્ધિએ ચાળીસ વર્ષથી આરંભ્યું છે તે વીસમી સદીમાં એવો ઘણો ફેરફાર જોવામાં આવશે, ઇન્જનેરીના સાહસ

અને અસાધારણ બુદ્ધિજળથીજ એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન શિપ કનાલ, દારિન્ય કનાલ અને રવેઝ કનાલ થઈ છે; તેમજ તેમની અદ્ભુત ચતુરાઈથીજ બંગા રેલ્વેઓ, કેનેડિયન-પાસિફિક રેલ્વે, ટ્રાન્સ સાઇબીરીયાન રેલ્વે, અને કેપ ઓફ ગુડ હોપથી કરો સુધીની રેલ્વે જે હજી થોડી બંધાવણી છે તે, યોગ્ય છે. ઇજનેરોએ ખંડો એકઠા હતા તેને છૂટા પાડ્યા છે અને સમુદ્રો એકઠા હતા તેને જુદા કર્યા છે. રવેઝ કનાલ ખોદવાથી ભૂગર્ભ સમુદ્ર દુનિયાના વહવાદારનો સુખ્ય માર્ગ થઈ પડ્યો છે અને તેથી આફ્રિકા દ્વીપકલ્પ હતા તે દ્વીપ-ખંડ થયો છે. કીલ કનાલથી ઑસ્ટ્રેલિયન સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્ર (નાર્થ સી) વચ્ચે વ્યવહાર ઉઘડ્યો છે અને જર્મન નૌકાસૈન્યને તે ધણી અગત્યનો છે. એ કનાલ ખોદવાથી ડેન્માર્ક દ્વીપ થયો છે. ગયા વર્ષના આરંભમાં આફ્રિકામાંથી સિમ્બલેન્ડ નલ ખોદી છે. નાઈલનો પુરતો એક ભારે ઇજનેરી કામ છે ને એ બાંધવાથી ઇજિપ્તને ધણી લાભ થયો છે. થોડા મહિના પર દુનીયામાં સુપ્રસિદ્ધ અને રમણીય વિક્ટોરીયાના ઘોઘવા આગળ ઝમ્બીઝી નદી પર એક સુશોભિત પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. જે કરોડ ને ત્રીસ લાખ રૂાલરને ખર્ચે કાલિફોર્નિયામાં ઓયેન્સ નદીનો માર્ગ બદલી દ્વારા એન્ગ્લેસ શહેરને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. થોડાં વર્ષમાં પનામા કનાલ પણ તૈયાર * થશે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે પનામાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જોડે કાલકરાર કર્યો અને એ રાજ્યને નવ વર્ષ પછી પ્રતિયર્પ સાવા કરોડ ડોલર આપવા કચ્છલ કર્યું. ત્યારે પનામા કનાલ પૂરી થશે ત્યારે આટલાન્ટિક ને પાસિફિક સમુદ્રો જોડાઈ જશે અને દક્ષિણ અમેરિકા દ્વીપ યશે. પરિણામ ધણું ભારે યશે અને કોલંબસની અમેરિકાની મહાન શોધ પણ આ ઇજનેરી સુક્તિ, જેથી ડેરિયન ને પનામાના અજાનો કૃત્રિમ રીતે જોડાઈ જશે, તેની આગળ દેઈ નથી. પોચ વખેની અંદર ઑસ્ટ્રેલિયન અને કાગા સમુદ્રને જોડનારી એક કનાલ થશે. ઑસ્ટ્રેલિયન પર રાઇગાથી કાગા સમુદ્ર પર ખર્સન લગણુ એ કનાલ જશે. આ પ્રમાણે એ કનાલ

* ૧ ડોલર=૪ શિ. ૨ પે.

* યુનાઇટેડ કાગાપત્ર ૪૨ પુ. નાં ૩૨૯-૩૧ પૃં જુઓ.

એક હજાર માઈલ લાંબી થશે અને તેનો ખરચ દસ કરોડ પાંદડ થશે. બીજી કનાલો ખોદવાની પણ યોજના છે. એક એઝાવના સમુદ્રથી ડાન નદી ઉપર રૉસ્ટોફ સુધી, બીજી કાળા સમુદ્રથી કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી અને ત્રીજી કાસ્પિયન સમુદ્રથી એરલના સમુદ્ર લગલુ. આ યોજના અમલમાં આવે તો કાસ્પિયનના નૌકાસૈન્યને કાળા સમુદ્રના નૌકાસૈન્યની મદદ મળી શકશે અને જો એક કે બંને કનાલ પૂરી થવાથી ઇરાન અને મધ્ય એશિયામાં રશિયાનું બળ વધી પડશે. એલ્બા, વીસર અને રાઇનનાં પાણીને પણ ખાડીથી એકત્ર કરવાની યોજના છે, તેમજ ઑસ્ટ્રિયામાં ઑડર, મોલ્ડા, અપર એલ્બા, વિસ્તુલા ને નીસ્ટરને પણ ખાડીથી જોડવાનો વિચાર છે. બાલ્ટિક સમુદ્રથી એડ્રિયાટિક સમુદ્ર સુધી જળમાર્ગ કાઢવાની ઘણી ભારે યોજના પણ કેટલાકે કરી છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં આમેઝોન, પરાના અને ચોરિનોકોને એકત્ર કરવાની યોજના ચાલે છે. આ ઘણું સાહસિક કામ છે; પણ એથી માન્ટેવીડીઓ પૈરા સાથે અને વેનિઝુલા આર્ગેન્ટિના સાથે સંબંધમાં આવશે. ચિલિ અને પેરુ સિવાય દક્ષિણ અમેરિકાના દરેક રાજ્યને એથી લાભ થશે.

રેલ્વેની યોજનાઓ.

એક ખંડના એક છેડાને બીજા ખંડ સાથે ઇજનેરીની ચાતુરી કેવી રીતે જોડી શકે તે ટ્રાન્સ સાઇબીરીયન રેલ્વે, કૉનેડિયન પાસિફિક રેલ્વે અને મધ્ય પાસિફિક રેલ્વેથી જણાય છે. મુંગાઈથી બહુચિસ્તાન, ઇરાન અને ઉત્તર અરબસ્તાનને માર્ગે યર્ધ કરે અને બૂગધ્ય સમુદ્ર સુધીની રેલ્વેથી હિંદુસ્તાન યુરોપ સાથે પ્રલદ રેલ્વે માર્ગે જોડાશે. હાલ અમેરિકામાં પૂર્વ પશ્ચિમ બે મોટી રેલ્વેઓ છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના ચર્ચાય છે. પૅન અમેરિકન લાઈનથી એલાસ્કા પાટાગોનિયા સાથે જોડાશે.

લવિષ્યની ટનલો.

ઘણી ટનલોની યોજના ચર્ચ છે. તેમાં સર્વથી વધારે સાહસિક બે-હરિંગની સામુદ્રધુનીની નીચેથી ટનલ ખોદી એશિયા અને અમેરિકા ખંડને જોડવાની યોજના છે. આ યોજના અગલમાં આવે ત્યાં સુધી ટ્રાન્સ સાઇબીરીયન રેલ્વેને કૉનેડિયન પાસિફિક રેલ્વેની શાખાઓ જોડે બેકલ સ-

શેવરમાં ચાલે છે એવા મોટા મહવાઓથી સાંધવાની યોજના છે. એ મોટા મહવાઓ દ્રેનને સાંસુદ્રધુનીની પાર ઉતારશે. એહરિંગ સાંસુદ્રધુની પર પૂલ નાંધી યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચે એશિયાને ગાળે બંધાર દાખલ કરવાની યોજના પર સેંટપીટર્સબર્ગ અને પારિસ તેમજ ન્યૂયૉર્કના ધનાઢ્ય પ્રરુપોનું લક્ષ ખેંચાયું છે અને એ પ્રયત્ન સફળ થવાનો સંભવ છે. વળી પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ટાપુથી ન્યુ ઇન્સ્વિક લગણુ ટનક જોદવાની યોજના પણ થઈ છે. ડોવરની સાંસુદ્રધુનીની અંદરથી ટનક જોદવાની યોજના વળી પાછી વિચાર પર લેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ઇંગ્લેંડ તરફની બાજુએ ૨,૦૨૬ વાર ટનલ જોદાઈ હતી, પણ જોડે આવું દેડના કૃલથી એ કામ બંધ રહ્યું, તે ફરી શરૂ થયું નથી. એ કામમાં ઇજનેરી હરકત કોઈ પ્રકારની નથી, માત્ર પાર્લિમેંટની મંજુરી મળવાની જ જરૂર છે.

ભૂગોળ સાથે ઇતિહાસનો સંબંધ—આ વિષય ઉપર અમે શાળાપત્રના પુ. ૪૨ પૃ. ૩૨૧-૨૯ તેમજ ૨૬૫-૭ માં ઘણું લખ્યું છે. એ વિશે ને યોગ્ય વિચાર ‘ ટીચર્સ એડ ’ નામના ચોપાનીઆમાં આગ્યા છે તે અત્ર આપ્યા છે.

પ્રજનું સ્વરૂપ દેશ પરથી બંધાય છે, એ વાક્ય કેવું વિચારપરિપૂર્ણ છે ! હુનીઆનો નકશો જોઈશું તો અનેક દાખલા એવા માલમ પડશે કે જ્યાં કુદરતી સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાની મર્યાદા બંધાઈ છે. નાઈલ નદીનો કણકુપ પ્રદેશ સહારા અને ન્યૂબિયાનાં રણપટ્ટી છટા પડે છે તેથી ઇજિપ્તની અર્જુત ઇતિહાસવાળા સુધરેલી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. આસપાસ બળવાન પ્રજા છે તોપણ આદમ્સ પર્વતને લીધે સ્વિટ્ઝર્લેંડ સ્વતન્ત્રતા મળવી રહ્યું છે. એજ આદમ્સથી ઇટાલિની પ્રજા ઉત્તર તરફ વધતી અટકી છે. સમશી-તોષ્ણ કટિબંધની પ્રજા આસાક હોય છે, સારે ઉષ્ણ કટિબંધની વૈભવ અને વિકાસમાં મગ્ન થયેલી હોય છે. એ કટિબંધોમાંના દેશોમાં પંચ કુદરતી સ્વરૂપથી પ્રજાનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રીતે ધરાય છે. જે દેશમાં ભોડા વસતા હોય તે દેશના કુદરતી સ્વરૂપ પ્રમાણે તેમની રહેણી અને ખુદી

જોવામાં આવે છે. જ્યાં ઝડતુ અને સદ્વિસૌન્દર્ય ઉલટા પ્રકારતું હોય છે ત્યાંના લોકોના સ્વભાવ અને ઇતિહાસ પણ ઉલટા જણાય છે. ગ્રીસ અને હિંદુસ્તાનના સુધારામાં આજ કારણથી ઉલટાપણું દેખાય છે. ગ્રીસમાં પર્વત, નદી, વગેરે કુદરતી દેખાવો ગયંકર નથી. લોકોમાં જાનને જલ્લે તેઓ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. પર્વતો પર ચઢી શકાય એવા છે, નદીઓં ઝાળંગી શકાય એવી છે. એમ લોકોને મોતાની શક્તિને વિષે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને વિષે જિજ્ઞાસા પ્રદીપ્ત થાય છે; અને જિજ્ઞાસાજ્ઞ જ્ઞાનતું મૂળ છે તેથી ગ્રીક લોકો વિદ્યા માટે દુનીયામાં પ્રખ્યાત થયા અને એજ કારણથી તેમનાં પુરાણોમાં કંઈ જાનનક જોવામાં આવતું નથી. પ્રાચીન દેવલોનાં ખંડીઓ પરથી પણ એમ જણાય છે કે તે નાનાં અને નકશીદાર મકાનો હતાં અને તેને બાંધનાર કળામાં ઘણા કુશળ હતા. એથી ઉલટું હિંદુસ્તાનમાં કુદરતનું સ્વરૂપ જાણુ મોટું છે. પર્વતો ઘણા જાંચા છે તે તેમનાં શિખરો હિમથી જરૂર છે, નદીઓ મોટી છે, જંગલો જંગલ છે. આવાં જાનનક કુદરતી સ્વરૂપથી અસલની હાંની પ્રજા વિસ્મિત થાય અને આપણી શક્તિ એના મેં આગળ શા હિસાબમાં એવા વિચાર. તેનામાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં શી નવાઈ! આજ કારણથી તેના પુરાણોમાં ગયની વાતો વિશેષ છે અને જેવું કુદરતનું સ્વરૂપ મોટું છે તેવું અસલના દેવલોનું પણ વિશાળ છે. વળી લોકોના સ્વભાવ વિષે વિચાર રીતું તો માલમ પડશે કે તે પણ કુદરત પરથીજ ઘડાયો છે. એ પ્રમતના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે છે—૧ ઉત્તર મેદાનના અને ૨ હુંગરના અને ક્ષિણુ દ્વીપકલ્પના. પ્રથમ વિભાગના લોકો આર્યન છે, પણ ખીજા વિભાગના જુદીજ નવતના છે. તેઓ સ્થાય વર્ણના અને જિતરતા બાંધના છે. આર્યન લોકો ઉત્તર તરફથી આવ્યા છે અને દેશના સ્વરૂપથી એ લોકોના ઇતિહાસ પર અસર થઈ છે એ તો ખુલ્લુંજ છે.

માત્ર વાયવ્ય કોણથીજ દેશમાં આવવું સહેલું હોવાથી તેજ માર્ગે પરદેશીઓ આવ્યા છે, દેશ સુંદર જોઈ ત્યાં વસ્યા છે તે મૂળ વતનીઓને હુંગરોમાં હાંકી કાઢ્યા છે. જોઈએ ત્રમે પુષ્કળ પાકે એવા ઉત્તમ દેશમાં વસવાંથી તેઓ વિહારી અને નિરુદ્ધમી થયા અને મૂળની શક્તિ ખોઈ બેઠા. આ કારણથી તેમના ઉપર પણ ઉત્તર તરફથી જ્યારે શત્રુનાં ટોળાં

આવ્યાં હાલે તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરી રહેલા નહિ. આમ ક્રમે ક્રમે અનેક પ્રજા દેશમાં આવી વસી અને તેની અસર ઇતિહાસ પર થઈ તે સ્પષ્ટ છે.

બેદ્ધન આરબો તરફ નજર કરશે તો ઘણું બાગે તેમના દેશમાં રેતીનાં રણ માલગ પડશે. આજ કારણથી આરબ લોકો બટકતા, નિર્ભય, હિંમત અને આગતાસ્વાગતા કરવામાં કુશળ છે. પણ અરબસ્તાનના કિનારા પર અને આફ્રિકાની ઉત્તરમાં તેઓ સ્થાયી વતની થયા છે. વળી એજ લોકોની એક સંખ્યા સ્પેનમાં રસાળ પ્રદેશ એન્ડેલુસિયામાં વસી અને હાં તેણે સુંદર શહેરો વસાવ્યાં અને દેવલો ને મેહેલો બાંધ્યાં. હાં તે સુધારામાં ઘણી આગળ વધી અને સમગ્ર યુરોપની પ્રજા તેના જ્ઞાનથી વિસ્મિત થઈ હતી. સ્પેન અને અરબસ્તાનમાં એકજ પ્રજાની શાખાઓ હતી, પણ બિલ્ કુદરતી સ્વરૂપથી તેમના ઇતિહાસમાં કેવો ફેરફાર થયો.

સ્પેનના લોકો પ્રથમ નવી દુનીઆ શોધી શકી હાં જઈ વસ્વા. ઘણા દક્ષિણ અમેરિકાના વિશાળ પેંમ્પસ નામના મેદાનમાં વસ્યા. પણ પરિણામ શું થયું ? મૂળ વતનમાં તેઓ શાન્ત રીતે ધંધો કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, પણ અહિં વિશાળ મેદાનથી લક્ષ્યાઈ બેદ્ધન આરબોની પેઢે બટકતા થયા છે. પણ દક્ષિણ અમેરિકાનો પ્રદેશ ચીન જેવો હોત તો કેવો નવા પ્રકારનો ઇતિહાસ વર્ણવવો પડત.

આફ્રિકાના રાજ્યમાં દુનીઆના અન્ય પ્રદેશોથી નિરાળી પ્રજા વસે છે. એશિયાના અન્ય ભાગોથી દેશને છૂટા પાડનારા મોટા પહાડો અને મેદાનો નહોત તો દેશનો ઇતિહાસ નવોજ ચાત. પર્વત અને મેદાનની આ સીમાથી બે પ્રકારની અસર થઈ. આથી ચીનની પ્રજા બહાર જતી અટકી, તેમજ બહારની પ્રજાઓ અંદર આવતી અટકો. આથી આં મોંગોલીઅન પ્રજા નિરાળોજ જાની. તે સુધારામાં આગળ વધી; પણ તે સુધારો ખાસ પ્રકારનો થયો. વળી ચીનના અંદરના ભાગોના કુદરતી સ્વરૂપથી પણ તેના વિચિત્ર ઇતિહાસના સ્વરૂપને મદદ મળી. મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહથી દેશ ઘણો રસાળ છે અને ધાન્ય, વસ્ત્રાદિ જે નોંધે એ તે સર્વ કુદરત લોકોને પૂરું પાડે છે. આથી દરીઆને માંગે વેપાર કરવાની કે જમીનને માંગે પર્વતો ઝોળીઓ આગળ જવાની તેમને જરૂર રહી નહિ.

લોકોમાં એકાંત જીવન ગાળવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક બંધાઈ, અને હજી પણ તેઓ જૂના રિવાજને વળગ્યા રહે છે ને સુધારો ચતો નથી તેનું એજ કારણ છે. નદીના રસાળ પ્રદેશથી લોકોમાં સ્વદેશને માટે પ્રેમ પ્રેરાય ને શાંત ખેતીનો ધંધો કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી ઉલટું ઓછા જીવન પ્રદેશથી પ્રજાને પરદેશ બાટકવાની વૃત્તિ થાય ને સ્વતંત્રતાના વિચાર તેનામાં પ્રેરાય એ પણ ખુલ્લું જ છે. ગમે તે દેશ તરફ નજર કરીયું તોપણ તેના પૂર્વ ઇતિહાસ, તેની પ્રાચીન ઉન્નતિ કે અવનતિ તેના કુદરતી સ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ.

બાલસ્વભાવનો અભ્યાસ—યોડાં વર્ષે યથાં શિક્ષકના ધંધામાં આ ધણો ઉપયોગી વિષય થઈ પડ્યો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ઈંગ્લંડમાં એ વિષય પર માનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગ કરવા માંડ્યા છે. એ વિષય પર ઓપાનીઆં લખાય છે. એ વિષયનું સંશોધન કરવામાં ક્રોબેલ, પ્રેયર, ટ્રાન્સર અને બાર્નર, સલ્લિ અને ડૉ. સ્ટૅન્લિ હોલનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે બાળકોની ઇચ્છા, લાગણી અને વિચાર વિષે સંશોધન કર્યું છે. એ ઉપરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે માનસિક શક્તિ, મનોવૃત્તિ અને કેટલેક અંશે શારીરિક બંધારણમાં બાળક પુરૂષ ઉમ્મરનાં મનુષ્યથી તદ્દન જુદું જ પડે છે. કલ્પના અને કલ્પિત વાર્તાઓ તેના મનમાં પ્રબળ છે.

ક્રોબેલ કહે છે કે ‘ચાલો, આપણે બાલસ્વભાવના અભ્યાસમાં જીવન ગાળાએ.’ અર્થાત્, શિક્ષકને એ અભ્યાસ આવશ્યક છે. એને શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર બંને સાથે સંબંધ છે. તીવ્ર મનોભાવ, ચપળતા, ઉત્સાહ અને રમત માટે પ્રેમ એ ગુણો બાળકમાં જોવામાં આવે છે તે તેના શારીરિક બંધારણને લીધે જ છે. લોહીના ફેલાવા માટે એટલી ચપળતાની જરૂર છે. શારીરિક કારણોના અજાનથી કેટલીક વાર શિક્ષકો દિલગીરીભરેલી જૂથો કરે છે. શિક્ષક એક બાળકને હકીલું, તોફાની અને જડ માનતો હતો તેની જ્ઞાનતન્તુની રચના પાછળથી અનિયમિત માલમ પડી. એક પાંચ વર્ષની છોકરી ધણીજ હકીલી અને તામસી હતી. તેની કલ્પનાશક્તિ અતિ-પ્રબળ હતી. કોઈ કોઈ વખતે તેનામાં નરમાય જણાતી હતી; પરંતુ સામાન્ય રીતે તે ધણીજ તામસી અને હકીલી હતી. શિક્ષક કેટલીક વાર તેને

એકલીજ રહેવા દે કે તેથી તેને તેની હઠીલાઈની શિક્ષા મળે અને બી-
જન છોકરાંને તેના દાખલાથી બોધ મળે. એક વખત શિક્ષકે તેની સાથે
'તું' થી વાત કરવાને બદલે 'તે' થી વાત કરી. આમ બીજા પુરુષને
બદલે ત્રીજા પુરુષ વાપરવાથી તેની કલ્પનાશક્તિ પર ઘણી અસર થઈ.
તેણે શિક્ષકને વચન આપ્યું કે બ્યારે તે નાની છાકરી (પોતે) હઠીલી
થશે ત્યારે હું તેનો હાથ પકડી તમારી ખાસે લઈ આવીશ. આમ કલ્પના-
શક્તિ ઉત્કેસાવાથી કેટલાંક અકવાડીઆં ફાગળ થયો. પણ યોગ્ય મદિના પછી
તેની તાલીમીત ઘણી નબળી માલમ પડવાથી દાક્તરની સલાહ લેવામાં આ-
વી. દાક્તરે કહ્યું કે આતું કારણ તેની જ્ઞાનતન્તુની રચનાની નબળાઈ છે
ને તે એક વર્ષ ઉપર પડી ગઈ હતી તેવું એ જાણ છે. આ પ્રમાણે ઘણી
વાર જાળસ્વભાવનું કારણ તેના શરીરની રચનામાં હોય છે.

જાળસ્વભાવના અભ્યાસથી શિક્ષણપદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ છે. પેરેટ્લો-
આઈ ઇન્ડિયોની કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપતો તે પ્રમાણે એ વિષય પર લક્ષ
અપાય મારે દાલતા અભ્યાસક્રમમાં ડિઝર્ગાઈન ઉદ્યોગો અને પદાર્થપાઠો
દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. જાળસ્વભાવના અભ્યાસથી બચને બદલે પ્રે-
મનો વિશેષ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. જાળપણમાં શુદ્ધિની શક્તિ ઓછી
અને સ્મરણશક્તિ પ્રબળ હોવાથી ગણિતની અધરી બાજતો અને બ્યાક-
રણનો વિષય ઉપલાં ધોરણોમાં રાખવામાં આવે છે. જાળકની શક્તિ પર
વધારે બોલે મૂકી તેને જલદી ધણું શિખવી દેવાની માળાપોની ઉલ્લંઘાથી
ઘણી વાર માઠાં પરિણામ નીપજે છે. આમ કરવાની જે હાનિ થાય છે
તેવું જાણ તરત જણાતું નથી; પરંતુ સાંજે વખતે માલમ પડે છે. એક
છોકરાને બહુ વહેણે ચાકતા શિખવવાથી તે જીવનપર્યંત લંગડો રહ્યો.
રસો કહે છે કે 'બચાં છોકરાં મોટાં થયા પહેલાં 'ગરણ પામે છે તેથી
માળાપોએ બહુ' વહેણે બણાવી દેવાની ઇચ્છાથી તેમની અસ્ય જંદગી
દુઃખી કરવી ન જોઈએ.'

જાળસ્વભાવના અભ્યાસથી રમતને પણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કર-
વામાં આવી છે. ક્રોનેલ કહે છે કે રમતથી જાળકના શરીરને પુષ્ટિ મળે
છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની મનની શક્તિઓને, શુદ્ધિ અને નીતિને પણ
સામ થાય છે. રમતમાં જાળકને ન્યાયવૃત્તિ, સહ, આત્મસંયમ, સાધાણ-

પાછું વગેરે ગુણો કેળવવાનો પ્રસંગ મળે છે. બાળકોને રમતા જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે તેઓ ધૈર્ય, સહનશીલતા, દૃઢતા વગેરે ગુણો દર્શાવે છે. રમવામાં જોઈએ નજાણા કે નવાસવા હોય તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપતા, દયા બતાવતા અને ધીરજ રાખવાનું શિખવતા જણાય છે. ક્રો-બેલ રમતને ઘણી અગત્યની ગણે છે. તે કહે છે કે 'દરેક શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ છોકરાને ગ્રવા માટે ખાસ જગાની સગવડ કરવી જોઈએ.'

છોકરાને ભૂતકાળના બનાવો જાણવાની ખાસ ઇચ્છા હોય છે અને ખડીઓના તે રમણસ્થાનો જોવાં ઘણા ગમે છે. જો વિષે તેમને વાતો સાંભળવી ઘણી ગમે છે

બાળકમાં કઈ આનીતિ કે અન્ય દોષ જોવામાં આવે તો બનેલાં સુધી તેનું મૂળ શોધી કાઢવા શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કઈ સારી વૃત્તિ દુર્માર્ગે દોરવાયાથી આ પરિણામ આવ્યું છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ. ઘણી વાર માખાપ છોકરા પર પ્રેમ બતાવતા નથી અને બાળકમાં બીજા માટે જે સમભાવનાની વૃત્તિ છે તેને ઉત્તેજન આપતા નથી તેથી આપણે તેમનામાં માયાળુપણાનો અભાવ અને એકલપેટાપણું જોઈએ છીએ. કેટલીક વાર બાળક અવિચારથી કાગ કરે છે, પણ શિક્ષક અને માખાપ બૂલ કરી એવું ધારે છે કે તે હઠીલાઈથી જાણી બુજીને કરે છે આથી કાલક્રમે છોકરા અવિચારીને બદલે હઠીલા તે જીદી થાય છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસમાં હાલ પુરત કંટલાક વિષયોમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે અને આ વર્ષની પરીક્ષામાં તે અમલમાં મુકારો.

(૧) ત્રીજા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી 'અર્થશાસ્ત્ર' નો વિષય ખાતલ કર્યો છે.

(૨) ત્રણ વર્ષમાં મુસલમાન સ્કૉલરોને માટે ફારસી ભાષાની સાથે ઉર્દૂ ભાષામાં ફરજિયાત કરવામાં આવી છે.

- (૩) ઇતિહાસ ભૂગોળનાં વિષયમાં હાલનો અભ્યાસ પદ્ધતીનીએ પ્રમાણે કરાવવામાં આવ્યો છે:—

પહેલું વર્ષ.

- (અ) ઇંગ્લેન્ડ વખતના ઇતિહાસના અને હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિના વિશેષ જ્ઞાન સહિત હિંદુસ્તાનનો સામાન્ય ઇતિહાસ.
(બ) દુનિયાની ભૂગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.

વાતાવરણ, તેનું બંધારણ, દબાણ, અને ઉષ્ણતામાન, વનસ્પતિ અને મનુષ્યજાતિની વહેંચણી, મનુષ્યજાતિના પ્રકાર અને જાત, કુદરતની મનુષ્યજાતિ ઉપર થતી અને મનુષ્યજાતિની કુદરત ઉપર થતી અસર.

બીજું વર્ષ.

- (અ) મુસલમાન, અને મરાઠાના વખતનો હિંદનો ઇતિહાસ.
(બ) મુસલમાનની પહેલાંના વખતનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, (છેલ્લામાં છેલ્લી નવીન શોધો માટે ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધે મુંબઈ ઍએટીયરના પુસ્તકમાં લખેલી હકીકત જોવી.)
(ક) ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મૂળતરંગો;
(‘ Brief Royal History ’ પ્રમાણે.)
રોમન વખતથી ત્રીજા રિચર્ડ સુધી.
(ડ) ઉપર કહેલા ઇતિહાસનો વિષય ખુલાસાવાર સમજાવવાને ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.
સમુદ્ર. (લોંગર્મનની ભૂગોળમાળાના પુસ્તક ૫ પ્રમાણે.)

ત્રીજું વર્ષ.

- (અ) આગલા અભ્યાસનું પુનરાવર્તન, અને પ્રાચીન સમયનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.
(બ) મુસલમાનના સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ. (ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરના મુંબઈ ઍએટીયર પ્રમાણે.)

- (૬) ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો; ૭મા હેન્ડ્રીના સમયથી વિદ્યે-
રિયાના સમય સુધી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ચાલતી સભ્ય-
પદ્ધતિના જ્ઞાનસંહિત.

(' Brief Royal History of England ' પ્રમાણે.)

- (૭) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિશેષ જ્ઞાનસંહિત દુનિયાની ભૂગોળનું
સામાન્ય જ્ઞાન.

જમીન. (લોંગમેનની ભૂગોળગાળાના પુસ્તક ૫ પ્રમાણે.)

ક્રાઇંગ.

ટ્રેનિંગ કોલેજને માટે હાલ નીચે પ્રમાણે ક્રાઇંગનું ધોરણ સ્વીકારવામાં
આવ્યું છે. (આ સાલની પરીક્ષામાંજ તે અમલમાં આવશે.)

પહેલું વર્ષ.

- (૧) કુદરતી અને ધ્વીજ સાધારણ પદાર્થ—પદાર્થપાઠની સ્ત્ર-
નાઓમાં જતાવ્યા છે તેવા—કાળાં પાટીઆં ઉપર
ચીતરવા.

- (૨) સીસાપેન અને કલમથી ચિત્ર પાડવું. ઉપરના જ-
વાજ પદાર્થનાં ચિત્રો સીસાપેન અને કલમથી કાગળ ઉ-
પર પાડવાં.

સૂચના—પ્રથમ સીસાપેનથી અને પછી કલમથી
અભ્યાસ કરવો.

- (૩) ભૂગોળ અને ઇતિહાસના પાઠોનો ખુલાસો આપવાને ન-
કશાં દોરવા.

- (૪) આંકણી, સેટ રફ્ટર, ફૂટપટ્ટીની આંકણી, કપાસ વગેરે સા-
દાં હથિયારો વાપરવામાં, તથા પદાર્થોનાં માપનાં પ્રમાણોની
નજરથી અટકળ કરવામાં, તથા જારણાં, પેટી, જારી, પેટી,
ટેબલ, વગેરે સાદા પદાર્થોનું અરેખક માપ લેવામાં કેળવણી.

સૂચના—૧-૨-૩ વિષયોમાં સ્મૃતિથી ચિત્ર
પાડવાનો કાયમ મહાવરો રખાવવો.

ખીલું વર્ષ.

- (૧) ઉપરના વિષયો વધારે અધરા દૃષ્ટાન્તો લઈને જારી રાખવા.
- (૨) પહેલા વર્ષને માટે જતાવેલા કુદરતી અને ખીલ પદાર્થોનું ચોક્ક અથવા પીછી વડે રંગથી ચિત્ર પાડવું.
- (૩) મિ. સી. એલ. જનર્સનાં ક્રોઈંગ ચાર્ટસમાંની મૂળતત્ત્વોવાળી ક્રોઈંગમાળામાં આખ્યા છે તેવાં સાદાં (મનોર્યત્ન વગર) ભૂમિતિના આકારનાં ચિત્રો પાડવાં, તથા સ્કેલ (માપ) પ્રમાણે ચીતરવું.

સૂચના—પહેલા વર્ષના અભ્યાસ પ્રમાણે સ્મૃતિથી
ચિત્ર પાડવું.

ત્રીલું વર્ષ.

- (૧) પહેલા અને ખીલ વધ કરતાં વધારે સુશકેલ નમૂનાઓ લઈને કાળા પાટીઆ પર ચોક્કથી, અને કાગળ પર પેન્સિલથી, કલમથી, અને રંગથી ચિત્ર પાડવાનો અભ્યાસ જારી રાખવો.
- (૨) ભૂમિતિના ગનોપત્તો અને તેમનો ડિઝાઇનમાં ઉપયોગ મિ. સી. એલ. જનર્સની મધ્યમ ક્રોઈંગમાળાનાં ચાર્ટસ (ફેલ્ડ) પ્રમાણે.
- (૩) આ ત્રીલે વિષય ક્રોઈંગમાં જે સારી શક્તિ ધરાવતા હશે તેમને માટે ખાસ કરીને સૂચવ્યો છે. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને થવું કરીને ફરજિઆત થશે નહિ. નિયામના પાઠોમાં આવતા જતાવો ખુલાસાવાર સમજાવવાને સાદા દેખાવોનું ચિત્ર પાડવું.

સૂચના—આગળ પ્રમાણે સ્મૃતિથી ચિત્ર પાડવું.

તા ૦ ૬૦ કુદરતના અભ્યાસના અને પદાર્થપાઠના સંબંધના પ્રાથમિક શાળાઓના અભ્યાસને ગાટે લાયક પદ્યોની યાદી, કઠિનતા પ્રમાણે અદતા ક્રમમાં ગોઠવેલી થોડાજ વખતમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી ચાલુ.)

સંસ્કૃત વૈયાકરણ્ય અનંતરોક્ત પચીસ વ્યંજનને જ પૂર્ણસ્પર્શથી બોલાતા લેખે છે; અને તેમને સ્પર્શવ્યંજન સંતા આપે છે, પરંતુ આવૈયાકરણ્યને પણ સ્વાનુભવથી વિદિત થશે કે મૂર્ધન્ય ઉકાર છુકાર અને દંસ નકાર બોલવામાં જેમ પૂર્ણસ્પર્શની જરૂર છે તેમ મૂર્ધન્ય ળકાર અને દંસ લકાર બોલવામાં જરૂર છે. સગળ ઉકાર-છુકાર અને ઢકાર-નકારને જેટલે દરજ્જે સ્પર્શવ્યંજન સંતા ધટે છે, તેટલે દરજ્જે ળકાર-લકારને પણ ધટે છે. મૂર્ધન્ય ળકાર મોટે ભાગે ઉકાર સાથે સંબંધ ધરાવતો પણ છુકાર તરફ દળતો અસ્પષ્ટાણુ થોપ ઉચ્ચાર છે, અને દંસ લકાર ઢકાર સાથે સંબંધ ધરાવતો પણ નકાર તરફ ધરતો અસ્પષ્ટાણુ થોપ વ્યંજન છે. એના એજ શબ્દની ઋગ્વેદમાં ળકારથી અને યજુર્વેદમાં તથા લૌકિક સંસ્કૃતમાં ઉકારથી ફરેલી જોડણી જોઈએ છીએ, તે ળકાર ઉકારના સંબંધની પ્રતીતિ આપે છે. ઉદા. અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્-અગ્નિમીડે પુરોહિતમ્. ભાષાના વિકાસમાં પણ સં. ✓ આહુઃ ઉપરથી ગુ. ✓હાગ-હોહો આદિ દર્શાવે એજ સંબંધના ચાપક છે. ળકારનું છુકાર તરફનું વલણ સં. ધૂણું-ગુ. ✓ધોળ, સં. ચૂણું-ગુ. ✓ચોળ એ જોડકાંથી કળી જવાય છે. ળકાર છુકાર બહુ પાસેના એકસરખા જેવા ઉચ્ચાર હોવાથી સાથે બોલતા સુસ્તક પડ્યાથી વ્યુત્પત્તિ-ગ્રામ 'વળણ' ને રથાને 'વલણ' બોલીએ છીએ, તે તો સૌના લક્ષમાં હશે. બીજી તરફ નકાર સાથે દંસ લકાર વધતો ઝાઝો સંબંધ ધરાવે છે તે સંસ્કૃતમાં ઢકાર-લકારના અને નકાર-લકારના સંધિમાં ઢકારને રથાને લકારનો અને નકારને રથાને નાસિક્ય લકારનો આદેશ થઈ આવે છે. ઉદા. વિદ્યુત્તન્નલતા=વિદ્યુલતા; અરિમન્ન-લોકે=અરિમલ્લોકે. વળી સં. ✓૯-

૬-દાહ ઉપરથી લાલ, ✓આન્દોલ ઉપરથી ✓ હીસોળ, ભદ્ર ઉપરથી મ-
 લ્હું-મલ્હું, નીલ ઉપરથી લીલું, આદિ દૃષ્ટાંત એજ સંબંધનો અનુમાપક
 છે. તમે જકારને અર્ધસ્વર કહેશો, તો હું તમને પૂછીશ કે ય ર લં ષ
 નું સંપ્રસારણ બાકરણમાં ઇ ઝ લૂ ઉ કરાવ્યું છે, તેવું જકારનું સંપ્ર-
 સારણ કોઈ કરાવી શક્યું છે ? બીજી રીતે પણ હું બતાવવા તૈયાર છું કે
 જકાર અર્ધસ્વર યર્ધ થકે નહિ. કકારનો મંદાપ્રાણ જેમ ખ અને ગકાર-
 નો ધ બોલાય છે, તેમ ચકાર વકાર જે અંતસ્થ છે તેમનો મદાપ્રાણ
 છે નહિ. એથી જલદું જકારનો સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ મદાપ્રાણ ઉચ્ચાર એક
 વાર વિદ્યમાન હતો. ઝગ્ગેરી અશ્વપ્રાણ જકારનો પ્રતિનિધિ હ અને ગ-
 લપ્રાણ ઉચ્ચારનો ઠ જોવામાં આવે છે. એ મદાપ્રાણ ઉચ્ચાર બોલાતો
 હતો, સારે સિપિ અગ્રાત હતી. સિપિ અગ્રારમાં આવી, તે લૌકિક સં-
 સૃતના સમયમાં. તે વળતે અશ્વપ્રાણ જકારને શિષ્ટ જનના વ્યવહાર-
 માંથી હ્રાપ્ત થયો હતો, તો તેના મદાપ્રાણ જોડીદારની વાત જાણી ?
 આમ છતાં પણ લોકવાણીનો પરમકારણથી આદર કરનાર શુદ્ધ ભગવા-
 નની પવિત્ર પાલી ભાષામાં જકાર વિદ્યમાન છે અને હાલની આપણી
 બોલીમાં જોતરી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવી આટકળ થાય છે કે પાલી
 પહેલાંની લૌકિક સંસૃતમાં અને પાલી સમકાલીન તથા તે પછીની પ્રા-
 કૃત ભાષામાં અને લોકવાણીમાં વૈદિક જકારનો સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન
 જળવાયો હશે. અશ્વપ્રાણ જકાર આવી રીતે બચ્યો. પણ તેનો મદાપ્રાણ
 જોડીદાર તો ધણા જુના કાળમાં નાશ પડ્યો હશે, તે સંયુક્ત કેવળ ઠ-
 કારનો પૂર્વજ હોવા છતાં સિપિમાં જ ને હ નો સંયોગ દર્શાવતા સંયુક્ત
 વ્યંજન રૂપે લખાયો હોવાથી ટેવી ચકાય છે. એ મદાપ્રાણ જોડીદાર
 પ્રાકૃતવર્ગના મુખમાં સં. ✓બી ગુ. બ્હીના જેવી પ્રાણૃથકિયા પામ્યો
 હશે. બ્હી જો કે લખીએ છીએ જ અને મદાપ્રાણ હથી, તોપણ તે બો-
 લાય છે તો જકાર અને પ્રાણાધાન બાપારે અનુપ્રાણિત ઇકારથી; તેવી

૧ અર્ધસ્વરને સ્થાને ગળતો સ્વર થયો તે. ૨ જણવામાં ન આવે-
 લી. ૩ વપરાટ. ૪ ચાલી આવેલી ઉચ્ચારની પદ્ધતિ. ૫ સામાન્ય મનુ-
 શ્યનો વર્ગ. ૬ પ્રાણ જેમાં ભજેલો છે એવો.

જ રીતે ળકારનો જોડીદાર પ્રાણાધાને વ્યાપારે પ્રાણયુક્ત ળકાર રૂપે પરંતુ લિપિમાં બહીની પેઠે ળ હ રૂપે આકારાયો હશે, અને ઉત્પત્તિએ મહાપ્રાણ મૂળ વ્યંજન તદ્દર્શક બિન્ન વર્ણના અભાવે લિપિમાં સંયુક્ત વ્યંજન રૂપે લખાયો હશે તે લખાતાં લખાતાં બોલાયો પણ હશે. આ રીતે અક્ષાવેલી સક્ષમ તપાસમાં અલ્પપ્રાણ ળકારનો મહાપ્રાણ જોડીદાર નીકળી આવવાના કારણથી ળકાર અર્ધસ્વર ગણાઈ શકે નહિ. લકારનો આવો મહાપ્રાણ જોડીદાર નીકળી આવતો નથી, તેપણુ તેના સંબંધમાં બાપોના સ્વાભાવિક વલણનાં આપેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં ચતા સંધિ ઉપરથી અને સર્વવિદિત સ્થાનુભવ ઉપરથી ળકાર અર્ધસ્વર નથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ કે ળકાર લકારમાં પૂર્ણસ્વર વ્યાપાર છે.

ળકાર અને લકારને સ્પર્શવ્યંજનમાં પંક્તિ આપવાની સાથે બીજા બે વ્યંજનોચ્ચાર બેળવી સેવાના છે. તે બે ઉચ્ચાર તે કાઠ ને કાઠમાંના ડને હ છે. બન્ને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર છે, ને તે ડોલ અને ઢોલમાંના ડ ને હ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ૧તીમ ઉચ્ચારણુના ડ હ માર્દવવિધાનથી કાગળ બની ડ હ રૂપે બોલાય છે. એ કાગળ ઉચ્ચારો સ્વાભાવિક માર્દવ ધરાવતા ળકાર ળકાર પરિચિત ન હતાં આનારબે તર્જવ શબ્દમાં શ્રુતિગોચર થાય છે. આ બે નવા ઉચ્ચારને માટે વિશિષ્ટ વર્ણ લિપિમાં છે નહિ.

પૂર્વોક્ત ઓગણત્રીસ વ્યંજનમાં સ્પર્શવિધાન પૂર્ણ છે, સારે હવે પછી તપાસવાના છ વ્યંજનમાં તે ન્યૂન છે. આ છ વ્યંજનો - પૈકી ય ર ને વ એ ત્રણ અંતર્ય કે અર્ધસ્વર કહેવાય છે. અંતર્ય એટલા માટે કે સ્વરની પેઠે તે કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી તેમ વ્યંજનની પેઠે પૂર્ણસ્પૃષ્ટ નથી; પરંતુ બેની વચ્ચે છે; અર્ધસ્વર એટલા માટે કે સ્પર્શીયનો ભાગ કરી સંપ્રસારણુ વ્યાપારથી સંસ્કૃત ગૂજરાતીમાં ય વ તે ઇ ઉરૂપે અને સંસ્કૃતમાં ર તે ઋકારરૂપે દેખા દે છે અને સ્પર્શીધિક્ય ધારણુ કરી ગુજરાતીમાં અનુક્રમે જ ળ ડ રૂપે શ્રુતિગોચર થાય છે. ઉદા. વચ્ચ-પદ, વચ્ચ-ઉક્તા, વચ્ચ-પદ, જયન-જન, લવણ-લણ; યવ-જવ, વચ્ચ-વળ, સોરભ-સોડમ, વજુર-વજાડ. જમનું આગલું આપું અને ટેરું તાણુ અને મૂર્ધાસ્થાનને લગભગ અડોઅડ ચતાં ધાંડાનો કંઠક રોધ ધઈ ન્યૂનસ્પર્શવિધાનથી ચકાર રકાર અનુક્રમે બોલાય છે. વકાર અતિવૈદિક કાળમાં તો

૧ જોડીદાર. ૨ પછી આવેલ. ૩ શરૂઆત સિવાયનું ઠેકાણું. ૪ સ્પર્શનો ભાગ. ૫ સ્પર્શનો વધારો, વધારે સ્પર્શ.

જે ઓઠનાજ પ્રયત્નથી બોલાતો. ઈંગ્રેજ જ જોવો કેવળ ઓછા વ્યંજન હશે; કેમકે તે ઓછા ઉકારને મળતો અર્ધસ્વર છે. પરંતુ વ્યાકરણ રચાયાં સારથી તો નીચલા ઓઠના અને ઉપલા દાંતના સંયુક્ત પ્રયત્નથી બોલાતો દંતોષ્ય છે.

નિર્દિષ્ટ ત્રણ અર્ધસ્વર પણ બોલાતા ઇપિલપ્સ વ્યંજન શકાર ને સકાર છે. જમનું આગલું ચાપું એને ટેરું તાલુ અને દંત સ્થાનને લગતું બગ અડોઅડ થતાં ઘાંટો સાંકડા માર્ગમાંથી ઉબવિધાનથી સીસકારી રૂપે પસાર થતાં શકાર અને સકાર શ્રુતિગોચર થાય છે, તે તાલબ્ધ અને દંત ઉબવ્યંજનની સંગા પામે છે.

છેલ્લો ઇપિલપ્સ વ્યંજન હુ છે. ઉમાના ઉપચયથી ઉબવ્યંજન થાય છે; તેમ કેવળ પ્રાણના ઉપચયથી મહાપ્રાણ હુ થાય છે. ઘાંટો ગળાંમાંથી પસાર થતાં અર્ધમૂળ આગળ ઘૂટાઈ પ્રાણવિધાનથી હુકાર બોલાય છે. વૈયાકરણ એને અર્ધસ્વર કહે છે. જે ન્યૂનસ્પર્શવિધાનને લીધે તેઓ એને આ સંગા આપતા હોય, તો ઉબવ્યંજનને પણ તે સંગા આપવી પડશે. વળી અર્ધસ્વરનું સંપ્રસારણ થઈ મળતો મૂળસ્વર થાય છે. હુકારનું તેવું સંપ્રસારણ છે નહિ, અર્થાત્ હુકારને અર્ધસ્વર કહેવો તે અસાચીય છે.

(અપૂર્ણ.)

ખાંડ.

દૂધની ખાંડ.

સસ્તન પ્રાણીના દૂધમાં પણ ખાંડ હોય છે. ગાયના દૂધમાં ૪૩ ટકા, બકરાના દૂધમાં ૫૩ ટકા અને સ્ત્રીના દૂધમાં ૬ ટકા ખાંડ હોય છે. સ્ત્રી-ડાનમાં પનીર બનાવતાં બનાવતાં ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. જે બચ્ચાને માનું દૂધ મળી શકતું ન હોય તે બચ્ચાને ગાયના દૂધમાં પાણી રેડી લેવાળી થોડી આ પનીરમાંથી બનાવેલી દૂધની ખાંડ નાંખી પાઈએ તો તે મિશ્રણ માનના દૂધની ગરજ સારે છે.

ખાંડ અને ગોળનો ઉપયોગ.

ઔષધશાસ્ત્રમાં ખાંડ અને ગોળના ઘણાં ઉપયોગો બતાવેલા છે. મુખ્યત્વે કરીને ઔષધોની કડવાશ ઓછી કરવામાં એ ઘણાં વપરાય છે એમ બતાવેલું છે. નવા ગોળ કરતાં જૂનો ગોળ ઔષધમાં વાપરવો વધારે ગુણકારક છે. રોરડીનું મૂળાઉ રિતગ્ધ અને ચૂરણનક પદાર્થ તરીકે વપરાયે છે.

૧ થોડાં સ્પર્શવાળાં. ૨ વધારે.

સોમલ, તાંબું અને કોરોઝિવ સખિલમેટનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યારે ઝેર ઉતારવા પશુ ખાંડ અપાય છે. ખાંડ કોઢાણુ અટકાવનારી છે તેટલા માટે મુરખ્ખો અને ચરખતો ખનાવવામાં વપરાય છે. મીઠું પશુ કોઢાણુ અટકાવનાર છે પણ મીઠામાં રહેલી ચીજનો પુષ્ટિકારક ગુણુ ઝોઢો થાય છે અને ખાંડમાં રહેલી ચીજનો પુષ્ટિકારક ગુણુ તેટલો ને તેટલોજ રહે છે. લાંબા વખતની ઉંધ-રસના દરદીને શેરડીના રસનો આદ્ર આપવાથી આરામ થાય છે. એ સિવાય ગોળા, ચાટણો અને ઝોસડની દીકડી ખનાવવામાં તે પુષ્કળ વપરાય છે.

હિંદુ લોકોમાં ગોળ શુભ ગણાય છે અને દરેક શુભ પ્રસંગે ગોળ વાપરવામાં આવે છે. વળી બ્યાંસુધી નવી શેરડી દેવને અર્પણ કરતા નથી લાંસુધી હિંદુ લોકો શેરડી ખાતા નથી. ખાસ કરીને દેવોત્થાનની એકાદશીને દિવસે દેવને માટે શેરડીનો મંડપ કરવામાં આવે છે. વળી ખાંડના પતાસાં હિંદુલોકો લગ્નપ્રસંગે વાપરે છે એટલુંજ નહિ પણ પારસીઓ પણ પતાસાંના પડ વહેંચે છે. દીવાળીના દિવસમાં ખાંડનાં રમકડાં લોકો એક ખીજને લાં ગોઢકે છે. ખાંડની ચાસણી ખીજામાં રેડી રમકડાં બનાવે છે.

જે વખતે યુરોપ ખંડમાં રોગનું રાજ્ય સર્વોપરિ અને મુધરેલું હતું તે વખતે હિંદુસ્તાનથી ખાંડ રોગ અને યુરોપના ખીજ ભાગોમાં જતી હતી. ૧૫ મી સદીમાં આરબ લોકોએ શેરડી યુરોપ તથા આફ્રિકામાં દાખલ કરી લ્યારથીજ લાં ખાંડ હાંદગીની જરૂરીઆતની ચીજોમાં ગણાવા લાગી. સંસ્થાનિકો શેરડીનું વાવેતર કરી ખાંડ ખનાવવા લાગ્યા તે વખતથી હિંદુસ્તાનનો પરદેશ સાથે ખાંડનો વેપાર ઝોઢો થવા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં બહુ ઊંચી જતની ખાંડ જનતી નહોતી તેથી ચીન અને ઈજિપ્તથી સાકર આવતી. ઈજિપ્તની સાકર મીસરી નામે ઝાળખાતી અને તેથી કરીને સાકરને માટે કેટલાક લોક મીસરી શબ્દ પણ વાપરે છે. હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલી ખાંડ અને ગોળ પરદેશ જતાં તે નીચેના આંકડા પરથી ગાલમ પડશે.

ધ. સ. ૧૮૪૫-૪૬માં હિંદુસ્તાનથી ઈંગ્લેંડ ૧૩,૦૮,૦૪૫ હંડરવેટ અને ખીજ દેશ ૫,૭૯૩ હંડરવેટ ખાંડ, મોઢલવામાં આવી હતી અને તેની કિંમત ૧,૭૮,૯૩,૧૮૮ રૂપીઆની હતી. ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનથી ખાંડ બહાર ગામ ઝોઢી જવા લાગી. ધ. સ. ૧૮૮૯-૯૦ માં ૧,૧૧,૩૨૩ હંડરવેટ ખાંડ અને ૧૩,૫૯,૩૨૧ હંડરવેટ ગોળ પરદેશ મોઢલવામાં આવ્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ૨૮,૭૬૮ હંડરવેટ ખાંડ અને ૭,૯૫,૯૭૩ હંડરવેટ ગોળ પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં હિંદુસ્તાનના કયા કયા બાગમાંથી કેટલી કેટલી ખાંડ અને ગોળ કયા કયા દેશમાં મોકલવામાં આવ્યા હતાં તે નીચેના કોષ પરથી માલમ પડશે.

ખાંડ.

	હંડરવેટ	રૂપીઆ		હંડરવેટ	રૂપીઆ
બંગાળા	૧,૮૦૩	૨૪,૨૦૬	મીલોન	૧૬,૨૧૬	૧,૯૫,૫૭૧
મુબઈ	૧૧,૬૧૬	૧,૭૬,૮૭૪	એડન	૩,૧૩૭	૪૦,૭૫૨
સિંધ	૯૫	૧,૪૧૯	ધરાન	૨,૫૭૩	૪૨,૦૧૩
મદ્રાસ	૧૫,૨૦૨	૧,૮૦,૮૫૦	હિંદુસ્તાન (એશિઆ)	૨,૩૨૦	૩૭,૩૧૩
અલદેશ	૫૨	૪૦૫	આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો	૧,૮૭૫	૨૮,૯૫૨
			બીજા દેશો	૨,૬૪૭	૩૯,૧૫૩
	<u>૨૮,૭૬૮</u>	<u>૩,૮૩,૭૫૪</u>		<u>૨૮,૭૬૮</u>	<u>૩,૮૩,૭૫૪</u>

ગોળ.

	હંડરવેટ.	રૂપીઆ		હંડરવેટ	રૂપીઆ
			ઈંગ્લેન્ડ	૭,૫૬,૪૩૮	૩૪,૯૫,૬૯૫
બંગાળા	૪૨૨	૩,૧૦૦	એડન	૧૩,૬૧૧	૧,૧૫,૯૫૦
મુબઈ	૧૩,૭૬૭	૧,૨૩,૨૬૮	અરબસ્તાન	૧૩,૦૨૪	૧,૦૯,૦૩૧
સિંધ	૨૧૨	૧,૮૭૦	સીલોન	૧૦,૬૫૯	૫૭,૮૬૪
મદ્રાસ	૭,૮૦,૨૮૩	૩૬,૫૮,૬૫૮	સેટલમેન્ટ		૪,૦૧૦
અલદેશ	૧,૨૮૯	૪,૯૭૫	બીજા દેશો	૧,૪૬૯	૯,૩૨૧
	<u>૭,૯૫,૯૭૩</u>	<u>૩૭,૯૧,૮૭૧</u>		<u>૭,૯૫,૯૭૩</u>	<u>૩૭,૯૧,૮૭૧</u>

પરદેશથી હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૮૮૯-૯૦ માં ૧૬,૨૩,૬૨૧ હેક્ટર ખાંડ અને ૯૯,૪૯૨ હેક્ટર ગોળ, જુમલ્સે કિમ્મત ૨,૨૦,૦૦,૪૮૮ રૂપીઆનાં આવ્યાં હતાં અને ઇ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ૨૭,૩૪,૪૯૧ હેક્ટર ખાંડ અને ૧,૯૭,૪૧૦ હેક્ટર ગોળ, જુમલ્સે કિમ્મત ૩,૩૯,૯૮,૮૬૧ રૂપીઆનાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં કયે કયે દેશથી કટલાં ખાંડ તથા ગોળ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં તે નીચેના આંકડા પરથી માલમ પડશે.

ખાંડ અને સાકર.

	હેક્ટર.	કિમ્મત, રૂપીઆ.
ગોરીશીપસ.	૧૩,૪૫,૩૮૩	૧,૬૩,૦૩,૧૮૯
બર્મેનિ	૭,૦૯,૧૯૫	૮૪,૦૨,૭૦૭
ઇંગ્લેન્ડ	૨,૮૧,૧૯૬	૩૪,૩૨,૩૫૭
ચીન	૧,૯૫,૯૧૨	૨૬,૧૩,૫૦૮
સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ	૧,૧૪,૪૬૭	૧૫,૦૦,૧૨૪
ખીજા દેશો	૮૯,૩૩૮	૧૦,૧૬,૬૧૧
	<hr/>	<hr/>
	૨૭,૩૪,૪૯૧	૩,૩૨,૬૮,૪૯૬

ગોળ.

	હેક્ટર.	
ગોરીશીપસ	૧,૪૯,૫૬૨	} કિમ્મત, રૂપીઆ. ૭,૩૦,૩૬૫
બર્મા	૪૦,૦૫૩	
સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ	૪,૪૭૭	
અરબસ્થાન	૧,૯૦૮	
સીલોન	૧,૩૬૪	
ખીજા દેશો	૪૬	
	<hr/>	
	૧,૯૭,૪૧૦	

ધ. સ. ૧૯૦૩ માં ૪૯,૫,૪૯,૯૦૯ રૂપીઆની ખાંડ પરદેશથી આવી હતી અને બહાર ગામ ૯,૭૨,૭૮૫ રૂપીઆનાં ખાંડ અને ગોળ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. અને ૧૯૦૩-૦૪ માં બંગાળામાં જોસોર અને ફરીદપુરમાં તાડમાંથી અને શાહબાદ, ગયા, હમિરગા અને ચાંપારણમાં શે-રડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે. મુંબઈ ધણાકામાં પુનામાં, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ગણદેવીમાં, સંયુક્ત પ્રાંતમાં શહાજનપુરમાં, મદ્રાસ ધણાકામાં ગંજમ અને આરકટમાં અને પંજાબમાં સુજનપુરમાં ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ખાંડના કારખાનામાં લગભગ ૪૫,૦૦૦ માણસ રોકાયેલાં છે. ખાંડના કારખાનાવાળા રમ તથા ખીરનો દારૂ પણ બનાવે છે.

ધ. સ. ૧૮૮૯ માં હિંદુસ્તાનમાં ૨૧,૦૭,૨૦૦ એકર જમીનમાં શે-રડીનું 'વાવેતર' થયું હતું. બધા આંકડા હિસાબમાં લેતાં હિંદુસ્તાનમાં ૫,૨૦,૦૦,૦૦૦ હંડવેટ ગોળ ખપે છે અને તે માયાદીક લગભગ ૨૮ રતલ થતો હતો. ખાંડ અને ગોળનું પ્રમાણ ૧ : ૩ ગણાય છે એટલે ૨૮ રતલ ગોળે માયાદીક ૯ રતલ ખાંડ છે. પરંતુ હાલ ખાંડ માયાદીક ૧૮ રતલ આવે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં ૯૧.૬ રતલ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૬૫.૨ રતલ, ફ્રાંસમાં ૩૭ રતલ, જર્મનીમાં ૩૩ રતલ અને ઑસ્ટ્રિયામાં ૧૭.૬ રતલ ખાંડ માયાદીક ખપે છે.

ચર્ચાપત્રનો જવાબ.

(ચર્ચાપત્રી—મે. કલ્લાઈ શામલાલ, બાડલુત, તાલુકે ભરૂચ).

૧. વીધાનું માપ—વીધાનું બધે ઠેકાણે માપ સરખું નથી, કારણ કે હાથનું માપ સરખું નથી, અને મૂળ માપની સાથે મેળવવાનું સાદું સાધન નથી. ૧૮ ઈંચથી ૨૧ ઈંચ સુધીનાં માપો જુદે જુદે ઠેકાણે નીકળે છે. સો હાથ ચોરસ જમીનને વીધું કહીએ તો એકરની વીધામાં નીચે પ્રમાણે હદ બંધાય:—

(૧) ૧૮ ઈંચનો હાથ ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચોરસવાર=૪૮૪૦×૯ ચોરસ ફીટ,
=૪૮૪૦×૯× $\frac{૧}{૧૪૪}$ =૧૯૩૬૦ ચોરસ હાથ,
અથવા ૧૯૩૬ વીધાં થાય.

(૨) ૨૧ ઈંચનો હાથ ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચો. વા. =૪૮૪૦×૯ ચો. ફી.
=૪૮૪૦×૯× $\frac{૧}{૧૪૪}$ =૧૪૨૨૩ $\frac{૩૩}{૪૬}$ ચો. હા.,
અથવા ૧૪૨૨ વીધાં થાય.

ઉપર પ્રમાણે ૧૦ એકરની હદ ૧૪થી ૧૯ વીધાં સુધી બધાય.

(૩) ધણી ચોપડીઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને નિયાગમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં હાથનું માપ ૧૯૬ ઈંચનું લીધેલું છે, તે પ્રમાણે ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચો. વા. =૪૮૪૦×૯ ચો. ફી.
=૪૮૪૦×૯×૧૪૪ ચો. ઈં.
=૪૮૪૦×૯×૧૪૪× $\frac{૧}{૧૪૪}$ અથવા ૧૬૦૦૦ ચો. હા.
=૧૬ વીધાં થાય;

અર્થાત્ ૧૦ એકરના ૧૬, એટલે ૫ એકરનાં ૮ વીધાં થયાં.

આ માપ ગુજરાતમાં ઉત્તર ભાગમાં ધણેખરે ઠેકાણે ગણતું આવે તેવું છે; પરંતુ દક્ષિણમાં વીધાનું માપ મોટું છે.

આપણી નિયાજની ચોપડીઓનાં કાપકા નેશો તો ૧૦૦૦૦ ચોરસ હાથનું નહિ પણ ૪૦૦ ચોરસ કાઠીનું વીધું ગણેલું છે, અને ૫ કાઠીનું માપ $૫\frac{૫}{૪}$ હાથ આપેલું છે. તે પ્રમાણે ગણતાં,

એક કાઠી= $\frac{૩૫}{૪}$ હાથ, એટલે $\frac{૩૫}{૪} \times \frac{૬૫}{૪} = \frac{૨૩૧}{૨}$ ઈંચ થાય.

અને તે દિસાએ—

*૧૮ અને ૨૧ ઈંચનો હાથ ગણતાં ($\frac{૩૬}{૪} \times \frac{૩૬}{૪} =$) $\frac{૩૨૪}{૪}$, અને ($\frac{૬૫}{૪} \times \frac{૬૫}{૪} =$) $\frac{૪૨૨૫}{૪}$ ચોરસ ફીટનો ચોરસ હાથ થાય.

એક એકર=૪૮૪૦×૯×૧૪૪ ચો. ફીચ,

$$=૪૮૪૦×૯×૧૪૪ \times \frac{૩}{૩૬} \times \frac{૩}{૩૬}$$

$$= \frac{૨૩૦૪૦}{૧૬} \text{ ચોરસ ફાટી,}$$

અથવા (૪૦૦ ચો. ફાટીનું પીઠું ગણતાં) ૨૩૦૪ વીધાં યાવ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ૨૪૫ એકરનાં ૨૮૮ વીધાં ચોપડીમાં આપ્યાં છે તે તેના કોટક પ્રમાણે છે.

વ્યવહારમાં તે માપ ઉત્તર કરતાં દક્ષિણને વધારે લાગુ પડવું જણાય છે. ફાટીના ૫ હાથ ગણવાથી અહીંના માપની નજીક આવીએ છીએ.

૨. હીરાની કિંમત—દરેક ચીજની કિંમત જાપ અને છત ઉપર આધાર રાખે છે. હીરાની છત યોડી છે, એજ કારણથી તેની કિંમત ઘણી છે. એની ‘ખપત’ યોડી છે એ માત્ર તેની ઘણી કિંમતને લીધે ઘણા સોદા ખરીદી શકતા નથી તેથી લાગે છે. કિંમત થટે તો યણા થરાક જાગે. સર્વને તે ચીજ ગમે નહિ, અપ્રિય થાય કે તુકસારકારક નીવડે, અને તેથી જો ધરાકી ઓછી થાય તો તેજ ચીજની કિંમત થટે, અથવા હાલ ગળે છે તેથી વધારે જથ્થામાં થોડે ખર્ચે ગળવા લાગે તોપણ તેની કિંમત થટે. હીરાનું તેમ નથી; ધણા સોડાને રાખવો ગમે છે, પણ ઘણી કિંમતને લીધે લઈ શકતા નથી.

૩. સમુદ્રની ખારાશ—એક યાજીમાં નદીનું પાણી ભરીને તડકે મૂકે. જીજે દિવસે ઓછું થએલું જણાશે. તેમાં એવુંજ પાણી ઉમેરે અને તડકે રહેવા દે. એમ ઘણા દિવસ કર્યા પછી પાણી ચાખે અને વિદ્યાર્થીઓને ચખાડે. તે ખાઈ થવલું હશે. એમાં ખાર છે કે નહિ, અને છે તો કેટલો છે તે જોવા માટે એ પાણીને તડકે સુકવી નાંખે, એટલે યાજીને તળાએ અને કાના ઉપર ખાર દેખાશે. નદીનું પાણી સુકવવાથી દરીઆના પાણી જેટલો ખાર જણાશે નહિ, કારણ કે તેમાં પ્રમાણ ઘણું ચોટું છે.

ધણા દિવસ સુધી તેના તે વાસણમાં પાણી નાંખીને ઊડી જવા દીધાથી ખાઈ કેમ થાય છે તેનું કારણ સમજાવેા.

નદીઓના પાણીમાં સદજ ખાર છે, કારણ કે જે જમીનમાં ચર્મને તે આવે છે, તેમાં રહેલો ખાર તે ઓગાળીને લેતી આવે છે.

સૂરના તાપથી જે પાણી ઊડી ગયું તેમાં ખાર ગયો નહિ, પણ ખાર ધાળીમાં રહેલા પાણીમાં રહેા. તેમાં થીજે દિવસે જે પાણી ઉમેરું તેમાં પણ ખાર હતો. એટલે ખારનું પ્રમાણ વધતું ચાલ્યું. આ પ્રમાણે રોજ શેર શેર પાણી ઉમેરવું પડે, અને તે પ્રયોગ જે માત્ર કરીએ તો ૬૦ શેર પાણીનો ખાર ધાળીના થોડા પાણીમાં એક્ટો થાય, માટે ખારા ઉપર લાગે. જે ચાર મણુ પાણી ચૂલા ઉપર મૂકીને તેને વરાળ રૂપે ઊડી જવા દઈએ, અને માત્ર શેર રાખીને ચાખીએ તો તેવુંજ પરિણામ થાય.

લગભગ નદીઓ જમીન ઉપરનો ખાર પોતાની સાથે લાવીને દરીઆમાં નાંખે છે. દરીઆનું પાણી વરાળરૂપે ઊડી જાય તેમાં ખાર જતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉપર ગયલું પાણી વર્ષાદરૂપે વરસી, નદીરૂપે દરીયા જમીનનો ખાર દરીઆમાં લાવવાનું સાધન થાય છે.

આ ક્રિયા ઘણું જાણે કેટલા યુગથી ચાલતી આવે છે અને તેથી સમુદ્રનું પાણી ખાઈ થાય એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

સમુદ્રના પાણીમાં જધે કેમળે સરખો ખાર નથી. કારણ પ્રમાણ ૩ થી ૪ ટકા સુધી છે, એટલે એક ધનકુટ પાણીનું વજન ૬૨૧ શેર મળીએ તો તેમાં આશરે ૧૧ શેરથી ૨૧ શેર સુધી ક્ષાર હોય, અને દાહના પ્રયોગથી એનું પણ સિદ્ધ થાય છે કે કારણ પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે.

કારિપત્ર અને ઓરલ એ જે સમુદ્ર જેવાં સરોવરો છે. તેમને મદાસા ગરના પાણી સાથે સંબંધ નથી; તેમ છતાં તેને ગળનારી નદીઓ જમીનનો ખાર લાવે છે, અને પાણી સર્વના તાપથી સુકાઈને તે સમુદ્રને મળ્યામાં રાખે છે, માટે તે પણ ખારાં છે. મૃત સરોવરનું પણ તેમજ છે. તેમાં કારણ એટલું જાણું પ્રમાણ છે કે તેમાં માછલાં છત્તાં નથી તેમજ કિનારે વનસ્પતિ પણ મૃતી નથી.

ખાલિદક સમુદ્રમાં નદીઓ-મારફત જેટલું પાણી આવે છે, તેટલું સૂર્યના તાપથી ઊડી જતું નથી, કારણ કે તે શીતકટિબંધની નજીક છે. વળી ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન વગેરે દેશો તેની અને ઍટ્લેન્ટિક મહાસાગરની વચ્ચે આવવાથી મહાસાગરના પાણી સાથે તે સીધાં મોઝાં આવીને પાણી મિશ્ર થઈ જાય તેવો સંબંધ ધરાવતો નથી. આ કારણથી તેમાં ખારતું પ્રમાણ ઓછું છે. વર્ષનો મોટો ભાગ તે ઠરી ગયલોજ રહે છે.

જે સરોવરોમાં માત્ર વર્ષાદ્રવુંજ પાણી ભરાઈ રહે છે, અને ખીજ આવક નથી, તે મીઠાં છે. તેમજ જે સરોવરો માત્ર નદીઓના રસ્તામાં છે, એટલે જોમાં નદીઓ મળે છે, અને પાછી નીકળે પણ છે તે પણ મીઠાં રહે છે, કારણ કે નદી જેમ ખાર લાવે છે તેમ લેતી પણ જાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડાની વચ્ચે આવેલાં જ્યાં સરોવરો આવ્યાં છે, તેથી વિશાળ છતાં મીઠાં રહે છે.

ઉત્તર ધ્રુવ ઉપરનો જરફ ખારો કે મીઠો તે જાણવાથી સમુદ્રની પૂર્વની સ્થિતિ સમજાય નહિ; કારણ કે નીચેનું ૫૩ સમુદ્રનું પાણી ઠરીને થયું હોય તો ખાઈ હોય અને તેનું ઉપલું ૫૩ વાદળો ઠરી જઈને ધણાં વર્ષોથી જનતું હોય તો તે જરફ મીઠો હોય.

ધણા વિદ્વાનોના માનવા પ્રમાણે પૃથ્વીનો જોળો પ્રથમ ધણો ગરમ હતો. ધીમે ધીમે એ ગરમી ઓછી થતી ગઈ. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ કે તે પ્રથમ વાયુરૂપ, પછી પ્રવાહી રૂપમાં અને ત્યાર પછી નક્કરરૂપમાં ગઈ. પાણી અને ક્ષારવાળા પદાર્થો પૂર્વે વાયુરૂપમાં, તેમજ ક્રમે કરીને ઉકળતા પ્રવાહીના રૂપમાં યુગે પહેલાં મિશ્ર હોવાનો સંભવ છે. તે ક્ષારવાળા પદાર્થો ગરમી ધટવાથી નક્કર થયા, અને પાણી તેટલી ગરમીમાં ઠરી શક્યું નહિ અને પ્રવાહી રૂપે આવ્યાં છે, તોપણ વરાળરૂપમાં, અને ઉકળતા પ્રવાહી રૂપમાં-જે ક્ષાર તેણે સંઘર્ષો તે છુટા પડી શકે નહિ એ સંભવિત છે. આ ઉપરથી લાગશે કે સમુદ્રનું પાણી મૂળ મીઠુંજ હશે એનું અનુમાન થઈ શકે નહિ. સમુદ્ર પાણીની સ્થિતિમાં આવ્યો ભારે પણ તેમાં ક્ષારનું મિશ્રણ હોવાનો આ પ્રમાણે સંભવ છે. સમુદ્રને તળાંએ જ્યાં

જામુખી જેવા અકરમાતો ગને તોપણ સહજ ક્ષાર પાણીમાં ઉમેરાય.

સમુદ્રમાંથી જેટલું પાણી સોસાય છે તે ગરુડ જમીન ઉપર પડતું હોય તો ખારનું પ્રમાણ જલંદી વધે, પણ તેમ થતું નથી. વર્ષાદત્તો મોટો ભાગ સમુદ્રમાં જ પડે છે અને તેથી ક્ષાર ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં જે માલમ વધતો જણાઈને મર્યાદામાં રહે છે.

૪. કાણુમાછલીને 'માછલી' નું નામ ચોગ્ય નથી. તે છી-પમાં ચનારાં પ્રાણી વર્ગનું છે. પાણીમાંથી ગદાર કાઢ્યા પછી પણ તે આઠ દસ દિવસ જીવી શકે છે.

૫. ભરતી—પ્રવાહી પદાર્થના રજકણોને છુટાં પાડવા સહેલું છે, તેથી આકર્ષણનું ગળ ગદાસાગર ઉપર વિશેષ જણાય છે. પૃથ્વીના નક્ષર પડના રજકણો એક ધીમની સાથે બંધાયેલા રહે છે; આકર્ષણનું બળ તેમને છુટા પાડી શકતું નથી, તેથી તે એક ઠેકાણે ટગલો થઈ જતા નથી.

આકર્ષણનું બળ રજકણોના પ્રમાણમાં અને અંતરના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં છે, તેથી પૃથ્વી ઉપર સૂર્ય કરતાં ચંદ્રના આકર્ષણની વિશેષ અસર થાય છે, કારણ કે સૂર્યના રજકણનું પ્રમાણ જેટલું વધારે છે અને તેનાથી આકર્ષણ જેટલું વધારે થાય, તે કરતાં અંતરના વર્ગના વ્યસ્ત પ્રમાણને લીધે ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. ભરતીના સંબંધમાં સૂર્યના આકર્ષણનું જોર ચંદ્રના ગળનું દૂં ગણાય છે. ગાટે મોટી ભરતી ચંદ્રની ગતિ ઉપર આંબલ રહે એ સ્પષ્ટ છે.

પૃથ્વીના ગોળાનો જે અર્ધ ભાગ ચંદ્ર કે સૂર્ય તરફ હોય છે, તે અર્ધ ગોળાના ભાગનું પાણી ખેંચાઈને તેમની તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને ધીમ અર્ધ ભાગનું પાણી પાછળ પડીને તેમની વિરુદ્ધ ખાતુએ ધકેલાઈ. સાં પણ તેવીજ ભરતી ઉત્પન્ન કરે છે. (૧) પહેલો નજીકનો પાણીને ભાગ ખેંચાય છે, તેથી ભરતી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) તેથી ઉતરતું આકર્ષણ

નેર વચ્ચે રહેનાર પૃથ્વીના નકર ગોળા ઉપર અને (૩) સૌથી થોડું બળ પાછતા એટલે વિરુદ્ધ બાણુ ઉપરના પૃથ્વીના અર્ધ ગોળ ઉપર રહેતા પાણીને લાગેલું હોય છે; તેથી તે પાણી જેમ વગર મને ધસડાતું હોય તેમ પાછળ પાછળ પડતું ગોળાને વળગેલું હોય છે. આ કારણથી તે વિરુદ્ધ બાણુએ એકઠું થઈ જઈને ભરતી ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રના આકર્ષણથી એકી વખતે બે ઠેકાણે ભરતી થાય છે; એક તેની તરફ અને એક તેથી વિરુદ્ધ દિશાએ. સૂર્યથી પણ તેવીજ રીતે બે તરફ અસર થાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય જ્યારે એકજ દિશામાં હોય છે, ત્યારે બન્નેથી થતી બળને ભરતીઓ એક બીજાને મદદગાર થઈ પડે છે, અને તેથી મોટી ભરતી આવે છે. આવી મોટી ભરતીઓ પુનઃમ અને અમાસે થાય એ સ્પષ્ટ છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર જ્યારે સામસામા કે એક તરફ સીધી લીટીમાં ન હોય ત્યારે પાણી વહેંચાઈ જાય છે. એ વહેંચણીમાં સૂર્યનું પણ આકર્ષણ બળ રૂ હોવાથી ચંદ્રથી થતી બે તરફની ભરતીઓ પુનઃમ અને અમાસ કરતાં ઓછી માત્રા પડે છે; કારણ કે ચંદ્રના આકર્ષણથી જેમ પાણી તેની સીધી લીટીમાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ સૂર્ય પણ પાણીને પોતાની તરફ ખેંચે છે. અને તેમનું નેર પર ના પ્રમાણમાં હોવાથી તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ચંદ્રની દિશામાં પાણીની ઉચાઈ અમાસ પુનઃમ જેટલી વધી શકતી નથી, તેમ સૂર્યની દિશામાંથી પાણી છેક આવી થઈ જતું નથી.

સૂર્ય અને ચંદ્ર એક દિશામાં હોય ત્યારે, અને તેઓ વિરુદ્ધ દિશામાં હોય ત્યારે સૂર્યથી થતી આકર્ષણની અસર ચંદ્રથી થતી બે ભરતીઓ સાથે ઉપર કહ્યું તેમ ગણા જાય છે, માટે તે દિવસોએ બે વાર ધણી મોટી ભરતીઓ આવે છે;

પુનઃમ.—(૧) સૂર્ય માથે અને ચંદ્ર અધોર્મિદુમાં હોય ત્યારે,

(૨) ચંદ્ર માથે અને સૂર્ય અધોર્મિદુમાં હોય ત્યારે;

અર્ધાત્, બપોરે અને મધ્યરાત્રીએ.

અમાસ.—(૧) બન્ને માથે (૨) અધોર્મિદુમાં હોય ત્યારે;

અર્ધાત્, બપોરે અને મધ્યરાત્રીએ.

ચંદ્ર અને સૂર્યનાં આકર્ષણબળ પ્રસરીને પાણીને ધસડી લાવે છે, માટે તેનો પૂર્ણ પ્રસાર કરવામાં વખત લાગે છે; તેમજ પૃથ્વીની (અને તેની

ડ્રોઇંગ-મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ રૂ. ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાશીઓ માટે રૂ. ૪ થી વધારે નકન, મગાનના અને એકેડે ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કર્તા-ઉસ્માન ખયલ અને મહેતાશીસિંહ માતીલાઈ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ગરુડ છાત્રના મહેતાશીઓને વિનંતી જે આમોએ ગરુડ ક્ષેત્રોર દર વાત્તપર ગાળોપયોગી પુસ્તકોને સામગ્રીની દુકાન ઉઘાડી છે સાંવ કીશ્વત, કમીશનમા વધારો પ્રસંગ પાડી જાની કરો જુ સે લાઇલાલ છંગનલાલભરૂ

પુસ્તકો વેચનારની મુખ્ય બે ઓફીસો.

શિક્ષકોને વિનંતી જે નવા ધોરણ મુજબની નવી ટેકસ્ટ બુક્સ; ઈ નામ તથા લાઇબ્રેરીમાં જોઈતી બુક્સો, ક્રિન્ડરગાર્ડન તથા ડોઈંગ બુક્સો, ડોઈંગનો સામગ્રી, મોટા રંગીન નકશા અને કાપી બુક્સો વિગેરે જોઈએ ત આમાં પાસેથી મેગાવશે શિક્ષકોના ઓરડેપર પુસ્તકો લઈ દઈ, મુખ્ય મુખ્ય કામ કરી સતોય ઉપજાવી, જાથુના આદુક કરવા માગીએ છીએ ટેકસ્ટ તથા ઇનામ બુક્સો લાઇબ્રેરી ખરીદી મુદ્દકા કમિશન આપના માડ્યુ છે આનાની ટીપીટ પીડી "સુચીપત્ર" મફત મગાવી લો

ધિટિયર-(મ દા આગતીઆ રૂત) આગતિ ૨ છ ધણા ભણતર માં આ પુસ્તક ખરીદી ઈમેજ બાપાતુ ગપૂરુ જ્ઞાન મેગન્યુ છે બા કમળના નિયમો કમવાર ગોઠવેલા હોવાથી વગર કદાજે આનદથી જટ રી આપ છે. માટે ઈમેજ રીખનારે તુરત મગાવી લેવી શીલકમા જુજ પ્રતો રહી છે કે ૩ ૧-૪-૦, સિદ્ધક માટે ૩ ૧) મો જુદ

મુખ્યાઇ-કાલખાદેવી રોડ. ૧ માતીલાલ મગનલાલ રાહુ એન્ડ અમ વાદ-રીની રોડ. ૧ (રાન્સ) તમામ જાતના પુસ્તકો વેચનાર

વડોદરા અને કાઠી. એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. માટે મજુર યજોલ, નવા ધોરણ મગાવે શિક્ષક-શિક્ષક ઉભયને આનિ ઉપયોગી એમુરપતિસાર ભા. વલો કિ ૦-૬-૦૦. રીસ ટકા. જ્યગન્દ જાહેર પ્રવેશક માસ્તર, જુનાગઢ.

ક્રિન્ડરગાર્ડન પદ્ધતિ ભા ૧ સો-૩ મો, યેટાસોટગી અને કુળમના જીવન સહિત પહેલી તથા બહિસો ખેરો, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ગિતો સાથે કિ ૩ વા કર્તા ઉસ્માન ખી. તથા મહેતાશીસિંહ એમ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

અંક ૬ ફો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર.

જુન. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
માસ—	૧૬૧-૧૭૨
ઇતિહાસના નિદાન વિષે જોડે જોડે એડ્યુકેશનની સચના ..	૧૬૧-૧૭૨
ક્રિડાગ્રંથ	૧૭૨-૧૭૪
અર્થપત્ર—“ શું અને કોણ ”	૧૭૪-૧૭૬
વરચિદ્રીત પ્રાકૃતપ્રકાશ	૧૭૬-૧૮૪
કેળવણીખાતાની ખબરો	૧૮૪-૧૮૭
પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષાને લગતી	૧૮૪-૧૮૫
રાજકોટ બાર્ટ ૬ કોમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક	
પરીક્ષાને લગતી	૧૮૬-૧૮૬
શ્રી દાર્મમ ગુજરાતી સભાને લગતી જાહેર ખબર .	૧૮૬-૧૮૭
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઇટીની જાહેર ખબરો	૧૮૭-૧૮૨
ધનામ આપીને પુસ્તકો લખાવવાની	૧૮૭-૧૮૮
શ્રીઓ માટે ધનામી ભાષણોની	૧૮૮-૧૮૮
શ્રીશિક્ષણ પરીક્ષાને લગતી.	૧૮૦-૧૮૨

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ ગુતાપ્રિદ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતી ભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

પ્રો. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.
મમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ.

દીપત. રૂ. ૨-૪-૦

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક
પ્રાણી માત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની છુક તા. નકશા સાથે

દીપત. રૂ. ૦-૬-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHĀ.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas. 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 6.

ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ

રચનાર

વિહુલ રાજરામ દલાલ.

દીપત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરોડ. મુંબાઈ

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
સ્ટેશનરી ઍન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની
લિમિટેડ-માલીક તથા એજન્ટ-
પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રિવેદી.
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુખર્ષી ધંધાકારની સર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને માન
પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
માટે, તેમજ સાયબેરી ધનામ વગેરે માટે મંજૂર થએલી-તથા ખીલ શા-
ળાપયોગી ચોપડીઓના અમે મોલ એજન્ટ છીએ જીથી અમે સૌથી
ફિફાયત બાવે આપી શકીશું.

લઘુવ્યાકરણ (ભા. ૧ થી ૩) } અમીધર { આખાં પુસ્તક જવાબ સહિત
લેખા (ભા. ૧ થી ૫) } કૃત. { તથા છુટા ભાગ

એકગણિત, રા. જા. લાલચકર કૃત.

ભારતખંડનો સરળ ઇતિહાસ-રા. રા. વિઠ્ઠલકામ કૃત

ગુજરાતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ-(ગિ-ખારોડ તથા ચાહ કૃત.)

ભૂતળ-રા. જા. હરગોવિંદલાલ કૃત.

અખ્યા પ્રવેશ-અમીધર કૃત, બાલ રચનાવ-ગિ વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ. { ખાળાગ તથા પહેલુ થો ૦-૩-૬
ખીજી તાર ત્રીજી ૦-૪-૦
ગિ ગ મ. વૈષ્ણવ (મી. ૦-૪-૦
એ ખી, એસ. મી. ટ્રેનિંગ ૦-૩-૦
કોલેજના પદાર્થપાઠના ૦-૩-૦
શિક્ષક) કૃત આખુ પુસ્તક ૦-૧૨-૦

સચિત્ર

જ્ઞાન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં

ઉપયોગી દુકીકતનો સંગ્રહ.

૦-૧૨-૦

એ ઉપગત શાળાપયોગી તમામ પુસ્તકો દરેક જાતના કાગળો પે-
નિસી, ડ્રોઇંગબુકો, વગેરે તમામ માગાન અમે ધણા સારા કમિયનથી
આપીશું. એક વાર કામ પાડી જુઓ. -

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

જુન ૧૯૦૬.

અંક ૬.

માસ.

બાળગીતનો સંગ્રહ છાપવાનો હોવાથી જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસનાં શાળાપત્રો લેમાં કાઢવામાં આવશે, ને તે ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં બહાર પડશે.

ઈંગ્લેન્ડના બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશને શિક્ષકર્મને જુદા જુદા વિષયો કેવી રીતે શિખવવા તે વિષે સૂચનાઓ કરી છે તેમાંથી ઇતિહાસના વિષયને લગતી સૂચનાઓ નીચે આપી છે ઇતિહાસનો વિષય કેવી રીતે શિખવવો, શિક્ષકના પ્રેરણા શ્રેણી દોષા નોંધે એ વગેરે તમામ હરીફતનું અપૂર્ણ વિવેચન શાળાપત્રના પૃ. ૪૪ પૃ. ૩૨૧-૩૩૩ અને પૃ. ૩૫૪ થી ૩૬૬ સુધી મા આપ્યું છે તે સાથે આ સૂચનાઓ આપેલા વિચારોનો મુકાબલો કરવો.

દરેક પ્રકારની શાળામાં ઇતિહાસનું શિક્ષણ કમળું છે, કારણ કે વિષય ધણો વિસ્તીર્ણ છે, ઘણા જ્ઞાન્તો વિષે ખાતરીપૂર્વક હકીકત મળતી નથી અને કેટલીક બાબતો વિષે ધણો મતભેદ હોય છે.

પણ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકનું કામ વધારે આવડું થાય છે, કે મહે શિક્ષણ સરળ તેમજ નસિક અને શુદ્ધિ પ્રગટે એનું દોષ નોંધે, તેની સાથે ઉપલબ્ધ ન થતું નોંધે એમાંના ઘણા છાત્રો બાલ્યાવસ્થામાં જ શાળા છોડી ધણે વળગે એવી ઇચ્છિતિમાં હોય છે તેમને પણ લાભ મળવો નોંધે નળી એ શાળાના ધણાખરા શિક્ષકોને સ્વતંત્ર મનોમન કરવાને તક મળતી નથી, કે મૂળના પ્રમાણુતેષો પરથી જમણે પુસ્તકો રચ્યા છે તેમના પુસ્તકો વાચવાનો આવકાશ કે પ્રસંગ મળતો નથી, તેઓ માત્ર નિર્મિત પુસ્તકોનું ખડકા પામે છે પણ

શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેને અસુક સમયના ઇતિહાસ માટે મૂળનાં પ્ર-
માણ્યપુસ્તકો ને લેખો ક્યાં છે તે બહુવાં જરૂરનાં છે.

પ્રાથમિકશાળામાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં આવી આવી અડચણો
નડે છે, તોપણ દરેક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસનો વિષય હોવો
જરૂરનો છે. એ વિષયના ગાનથી આપણે આધુનિક રીયલિટી પ્રાચીન
રીયલિટી સાથે સરખાવી શકીએ છીએ, સ્વતન્ત્ર પ્રજા હોઈએ તો કેવી
રીતે એ સ્વતન્ત્રતા મેળવી છે તે બહુથી છીએ, અને પરતના
પ્રજા હોઈએ તો શાં કારણથી સ્વતન્ત્રતા ખોઈ છે, અગાઉ કેવી સ્થિતિ
હતી અને હાલ કેવી છે ઇત્યાદિ બાબતોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. મ-
હાત્મ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર બહુથી તેમનાં ઉચ્ચ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવા ને વ-
ર્તનો અનુસરવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરીએ છીએ.

શાળાઓમાં અને અન્ય સ્થળે (મહાવિદ્યાલયોમાં) આગલા સમ-
યમાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં બહુધા વિચ્છેદ અને યુદ્ધો, અને રાજા ને ઉપ-
રાજાનાં જીવનને લગતી વાતોનોજ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો; પણ
સમગ્ર પ્રજાના જીવન વિષે જોઈએ તેટલું વર્ણન કરવામાં આવતું નહોતું,
પણ ઇતિહાસમાં યુદ્ધનાં પરાક્રમોના જેટલુંજ લક્ષ શાન્તિનાં મોટાં કામો
પર આપતું જોઈએ. યુદ્ધનું વર્ણન આવે તેની સાથે સલાહશાન્તિના સમ-
યમાં પ્રજાનાં જે જે બાબતોમાં જેવાં જેવાં અભ્યુદય અને ઉન્નતિ થયાં
હોય તે સર્વનું વર્ણન ઇતિહાસમાં આવવું જોઈએ. અમેરિકાની શોધ,
છાપવાની કળાનું સંશોધન, ગુલામગીરીનો નાશ અને વિદ્યાના વિષયોને
લગતી નવીન શોધોને ઇતિહાસમાં પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

પ્રાથમિકશાળામાં બાળક છોકરાંને શિક્ષણ આપવાનું છે ને તે વર્ણો
નિયમિત વખતમાં; તેથી શિક્ષકે માત્ર સુખ્ય સુખ્ય દલીલોનો કહેવો. જેમ
મૂળોળના શિક્ષણમાં સ્થળનાં નામથી ખોચોખોચ જરેસો નકશો વાપરવો
ન જોઈએ, તેમ ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ઓછી અગત્યની બાબતો પ-
ડતી મૂકવી જોઈએ અને મહાત્મ પુરુષોનાં મહાત્મ દૃષ્ટો પર શિક્ષકે શિ-
ષ્યનું ધ્યાન આકર્ષી લીન કરવું જોઈએ. ખીજા દેશના ઇતિહાસો જે
શિક્ષકે વાંચ્યા હશે તે પોતાનું શિક્ષણ અન્ય દેશના દશાન્તોથી રસિક ક-
રી શકશે.

કઈ હકીકત ખાસ શિખવવા લાયક છે તે નક્કી કર્યા પછી શિક્ષકે તેનો સંસ્કાર શી રીતે ચિરસ્થાયી કરી શકાય ને શિક્ષણ શી રીતે રસિક થઈ દૃષ્ટીભૂત થાય ને વિષે વિચાર કરવો જોઈએ.

ગણા શિક્ષકો આરંભમાં સાદા શિખવવા બહુ અગત્યની ગણતો નથી; કેમકે બાળકના મનમાં વખતનો વિચાર સહેલાઈથી આવતો નથી. ઘણાજ અગત્યના બનાવોની યોડીજ સાદા શિખવે છે ને તે સંબંધી પૂરતું જ્ઞાન આપે છે. જેમ જેમ જાણ્યાં ધોરણોમાં બાળક જાય છે તેમ તેમ શિક્ષક વધારે, પણ મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનીજ સાલો શિખવે છે.

દરેક પ્રકારના ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ચિત્રો ઘણાં કિમતી છે; પણ કાળા પાટીઆ પર શિક્ષક પોતાને હાથે જે ચિત્ર દાઢે છે, અને જેને અનુસરીને છોકરાં પોતે દાઢે છે તે અપૂર્ણ હોય તોમણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છાપેલાં ચિત્ર કરતાં પ્રથમ તેમનાં મન પર વધારે અસર કરે છે. બાળકો મોટાં થાય ત્યારે નામીયાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો, લાઠીનાં કે અન્ય ઐતિહાસિક રથોનાં ચિત્રોથી ઐતિહાસિક શિક્ષણ આપેલું બનાવો બનેલા જોયા હોય તેવી—પ્રત્યક્ષ દર્શન જેવી—અસર કરે છે. નકશાનો ઉપયોગ કરી ઇતિહાસના શિક્ષણને જુઓળના શિક્ષણ સાથે જોડતાં ચૂકવું નહિ.

ચિત્રો ગમે તેવી સારી અસર કરે, પણ ઐતિહાસિક રથોના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી જેવી અસર થાય તેવી કરી શકેજ નહિ; માટે મહાન પુરુષોનાં પદ્મમંથરો અને મોટાં મોટાં સલાહશાન્તિનાં કૃત્યનાં રથોએ શિખ્ય-વર્ગને લઈ જવા. તે વિષે ત્યાંજ જ્ઞાન આપવાથી શિક્ષણ દૃઢ આકર્ષક થઈને ચિરસ્થાયી સંસ્કાર કરે છે.

વળી મુખપાઠ માટે કવિતા પસંદ કરવામાં આવે તેમાંની કેટલીક ઐતિહાસિક વિષયને લગતી હોવી જોઈએ. નિબંધના વિષયો પણ એમાંથી પસંદ કરી શકાય. આ રીતે ઇતિહાસનું શિક્ષણ સફળ થાય છે.

આરંભમાં વાર્તારૂપે ઇતિહાસ કહેવો ને પાછળથી બીજી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો. આગળ જતાં સારી રીતે લખાયેલું ઇતિહાસપુસ્તક છોકરાંઓના ઉપયોગ માટે નક્કી કરવું.

ઇતિહાસ શિખવવાની મુખ્ય બે શૈલી છે:—એક વર્ણનક્રમથી પ્રમાણે શિખવવાની અને બીજી શિખ્યની સક્તિને અનુસરી જુદાં જુદાં પ્રકારના વૃત્તાન્તો—રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યને લગતાં ઇત્યાદિ—શિખવવા.

વાની. દરેક શૈલીના ખાસ લાભ છે; પરંતુ બે શૈલીનું સંમિશ્રણ કરવાથી વિશેષ લાભ થશે. પહેલી શૈલીનેજ અનુસરી શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને વૃત્તાન્તો પરજ શિષ્યવર્ગનું લક્ષ ખેંચવું. પણ જેમ જેમ વખત જતો જાય તેમ તેમ હકીકતો વધારે કહેતા જવું અને વિગતવાર વિવેચન કરતા જવું. બીજી શૈલી પ્રમાણે શિષ્યની શક્તિને અનુસરી પ્રથમ રાજકીય વૃત્તાન્તો, પછી સામાજિક, પછી સાહિત્યને લગતા, અને પછી રાજ્યવંધારણને લગતા વિષયો શિખવવા.

મૅન્ટિક લૅન્ડર્નથી જુદા જુદા બનાવોને લગતાં ચિત્રો દર્શાવવાથી શિક્ષણ રસિક અને વિશેષ ફળીશ્રુત થશે.

ઇતિહાસ શિખવવાની વખતે નકશો પાસે રાખવો અને છોકરાઓને જૂગોળ તે ઇતિહાસનો સંજોધ બેડમાં શિખવવું. દેશની કુદરતી રિયતિ અને રચનાથી તેના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ દેવી રીતે ઘડાય છે તે તેમને શોધી કાઢતાં શિખવવું.

ઇતિહાસનું શિક્ષણ અસરકારક થયું હશે તો શિષ્યને આગળ જતાં એ વિષય પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ વધારે વાંચવાની આભિરુચિ થશે. આ રિયતિમાં શિષ્યને સારા પુસ્તકાલયમાં લઈ જઈ ભાંનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતાં શિખવવું.

કોઈ પ્રદેશનો સાંપ્રત કાળનો ઇતિહાસ આકર્ષક હોય તો શિષ્યનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવું. ઇતિહાસનું શિક્ષણ ફળીશ્રુત થયું હશે તો વર્તમાન વૃત્તાન્તોમાં શિષ્યને રસ ઉત્પન્ન થશે.

અગલના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોનું જ્ઞાન આપવાથીજ શિક્ષકે કૃતાર્થ થયા સમજવું નહિ, પરંતુ ઇતિહાસનું વલણ અમુક પ્રકારનું થવાનાં શાં કારણો છે તે શોધી કાઢતાં શિખવવું એ તેનો આખરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી શિષ્યનું લક્ષ આરંભમાં સુપ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ચરિત્રો અને વૃત્તાન્તો તરફ ખેંચવું. જાળકને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થશે અને શિક્ષકનો ઉદ્દેશ ફળીશ્રુત થવાને સાધન મળશે. શિક્ષકે સમજવું જોઈએ કે જાળકો તેનો ઉદ્દેશ સમજવાનાં નથી. જોછી અગલેની જાળતોને વિશે કહી હકીકત કહી મુખ્ય જાળતો પરજ વિશેષ લક્ષ ખેંચવું.

ધતિહાસના શિક્ષણનાં સાત વર્ષ પારી તેમાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે વિષે જોડની યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલું અને બીજું વર્ષ.

આ વર્ષમાં છોકરાને મોંઝેથી ઇતિહાસ શિખવવો, પુસ્તકો વાંચવા દેવાં નહિ. દરલાક મુખસિદ્ધ પુરુષ ને સ્ત્રીનાં જીવનચરિત્રો જેમ અને તેમ આખેલું ચિત્ર નજરે પડે તેમ શિખવવાં. તેમનાં નામો સાથે આકર્ષક વાર્તાઓ કે બતાવો જોડાયલાં હોય તે કહી બતાવવાં. અંગ્રેજી ભાષામાં એવી વાર્તા કે ચરિત્રનાં જોઈએ તેવાં પુસ્તકો છે, તેમાંથી શિષ્યનું ધ્યાન ખેંચાય એવી જાળવો પસંદ કરવામાં શિક્ષકને મહેનત પડશે નહિ. વાંચનાનાં નામકાના ને જોનાં ચરિત્ર કહેવાં હોય તે સ્ત્રીપુરુષોના સહયુક્તો વિષે ખાસ વિચેચન કરવું જોઈએ ને ચિત્રોના બહોળા ઉપયોગ કરવો જોઈએ; અને તેઓ મન પર તાર્કિક અસર કરે એવાં જોઈએ. ઘણી વાર્તા ઉપર ઉપરથી કહેવા કરતાં અગલની થોડી વાર્તા શિષ્યની વધતે અતુંસરીતે મથાધોગ્ય સવિસ્તર કહેવાથી સંસ્કાર વધારે દૃઢ થશે. પૃથ્વીના ગોળાનો કે કુનીઆના નકશાનો ઉપયોગ કરવાથી શિક્ષણ રસિક અને વધારે અસરકારક થશે. આની સાથે જોગાળતો સંબંધ જોડી કટલીક હકીકત વાર્તા રૂપે કહી શકાય. એ હકીકતનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે:—જંગલી પ્રજાનું જીવન, જંગલો, જંગલી પ્રાણીઓ અને તેનો સ્વભાવ, પાળેલા પ્રાણીઓની જંગલી રીતો, સુધરેલી પ્રજા સાથે જંગલી પ્રજાનો પ્રથમ સંબંધ થયો તેની હકીકત, જંગલી પ્રજાનો પછીથી થયેલો સુધારો, એ સુધારો પ્રથમ કિનારા પરના પ્રદેશમાં જ્યાં વહાણો સહીસહામત રહી શકેલાં શરૂ થાય છે, પછી નદીમાં દેશની અંદર પ્રસરે છે, ને જેમ જેમ દરીઆથી અમુક પ્રદેશ દૂર હોય તેમ લાં મોડો થાય છે, અર્વાચીન સમયમાં આગળોડીની સડકો ચલાથી તે સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે.

ત્રીજું વર્ષ.

હવે ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો શિખવવાં. એ પસંદ કરવામાં કાલેનો અનુક્રમ લક્ષમાં રાખવો. પ્રથમ વાર્તા રૂપે ચરિત્રોનું નિરૂપણ કરવું, અને તે પ્રદેશોનરૂપે અને અસરકારક થવું

જોઈએ. શિક્ષકે વાર્તાના રૂપમાં ચરિત્ર વર્ણવી સારા ઇતિહાસના પુસ્તકમાંથી તે વાંચી જતાવતું. એ પુસ્તક ઉત્તમ રીતે લખાયેલું તથા ચિત્રોથી ભરપૂર હોવું જોઈએ. નવ વર્ષનાં છોકરાંને આનુકૂળ થાય એવી તેની ભાષા સરળ અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. પાઠ વખતે કુદરતી સ્વરૂપ સમજાય એવો ઇલિડનો (રીલીફ) નકરો પાસે રાખવો; ચિત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવો ને જાને સાં જનિત લેન્ટર્નના પ્રયોગ કરવા. પણ ઉત્તમ નકશા ને ચિત્રો મળી આવતાં હોય તોપણ તે કરતાં શિક્ષકે જાતે કાળા પાટીઆ પર દોરેલાં ચિત્રો વધારે અસરકારક થાય છે એ વાત શિક્ષકે કદી ભૂલવી નહિ. શિક્ષકે વાર્તાસ્વરૂપે જે હકીકત કહી હોય તે એકાદ શિષ્ય પાસે બધી બોલાવવી અને વરસમાં દરેક શિષ્ય પાસે એ પ્રગણે જોજામાં જોછી એકવાર બોલાવવા ભૂલવું નહિ. આ વર્ષમાં તેમજ એની પછીના વર્ષમાં બુજાળનો સંબંધ જોડી ઉપલા વર્ષમાં આપેલા સંગ્રહમાંની કેટલીક બાબતો શિખવી શકાય.

ચોથું વર્ષ.

ત્રીજા વર્ષમાં જતાવેલીજ શૈલી આદરવી, પરંતુ મહાત્મી સ્ત્રીપુરુષોનાં તમામ જીવનનાં ને કૃત્યનાં ચિરસ્થાયી પરિણામો પર શિષ્યનું ધ્યાન આપવામાં ખાસ ખેંચવું. આથી પૂર્વ સમયના વૃત્તાન્તોથી દાલના ઇતિહાસ પરથી અસર થઈ છે તે સમજાશે. ચિત્રો વગેરેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. વર્ષને અંતે પાસેનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લેવી અને તે સ્થળે ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપવું. ઇતિહાસને લગતા નિબંધો લખાવવા.

પાંચમું, છઠ્ઠું ને સાતમું વર્ષ.

પાંચમા વર્ષથી શિક્ષણ વધારે નિયમસર ને પદ્ધતિસર થવું જોઈએ. હજી શિક્ષકે મોંના શિક્ષણનોજ વિશેષ ઉપયોગ કરવો; પરંતુ જેમ જેમ છોકરાં મોટાં થતાં જાય તે જેમ જેમ તેમને જાતમહેનતની ટેવ પડતી જાય તેમ તેમ સાફ ઇતિહાસપુસ્તક તેમને માટે નક્કી કરી તે વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ઇતિહાસના શિક્ષણથી ધ્યાનપૂર્વક મનમાં વાંચવાની ને વિચાર કરવાની ટેવ કેળવવાનો ખાસ પ્રસંગ મળે છે, તેથી ઇતિહાસપુસ્તક ઉત્તમ પ્રકારનુંજ પસંદ કરવું જોઈએ. એ પુસ્તકમાં બહુ પારિભાષ

ધિક શબ્દો ન હોવા જોઈએ. તેમાં અન્ય ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો વર્ણવેલા હોવા જોઈએ, અનિશ્ચિત દહીકતો ન જોઈએ. મુદ્રસિદ્ધ પુરુષો અને વૃત્તાન્તોનું વર્ણન સવિસ્તર હોવું જોઈએ અને વાર્તાનો સંબંધ તૂટવો ન જોઈએ. વળી પુસ્તક પસંદ કરવામાં ચિત્રોનું ઉપયોગીપણું પણ વીસરી જવું નહિ.

ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવવા માટે પુસ્તકો ઘણાં ઉપયોગી છે, તોપણ શિક્ષક જે વ્યાખ્યાનરૂપે ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે તેની ખોટ કોઈ પણ પુસ્તક પૂરી પાડી શકશે નહિ. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ અને પુસ્તકનું વાચન, જાનેનું સંમિશ્રણ કરવાથી ઉત્તમ પરિણામો નીપજે છે. વ્યાખ્યાનથી શિક્ષણ રસિક થઈ સંસ્કાર ઉઠા પડે છે. વાંચવાથી યાદ રહે છે તે કરતાં સાંભળવાથી વિશેષ યાદ રહે છે. તેમજ નિર્મિત પુસ્તક વાંચવાથી મુનરાવર્તન કરવાનો પ્રસંગ મળે છે અને જ્ઞાન નિશ્ચિત અને દૃઢ થાય છે.

જે નિશાળોમાં શિક્ષકોની સંખ્યા યોડી હોય છે તે સાહિત્યો પણ નિયમિત હોય છે તે નિશાળમાં ત્યાં કે ઘેર અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકમાંથી યોડો ભાગ નક્કી કરવો તે પછી તેને લગતા પ્રશ્નો પૂછી તેમની પાસે વાંચેલી દહીકત ઓળખે કહેવડાવી કે વંચાવી તેમના જ્ઞાનની કસોટી કરવી. પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતી વખતે બુદ્ધિનું નહિ કે ઊંઘાંઓ પુસ્તકનાં પાનાં ગોળી ન નાંખે. આ ભય જો રીતે ઓળખ કે દૂર કરી શકાય. શિક્ષક વ્યાખ્યાનશૈલીથી પુસ્તકના વિષયને રસિક કરી શકે, તેમજ જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં એજ વિષયને લગતી દહીકતો ઊંઘાં પાસે વંચાવી તેમને વિષયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે અને મુકાબલો કરી કંઈ સપ્રમાણ છે તે કંઈ નથી તેની પરીક્ષા કરવાની ટેવ પાડે.

અભ્યાસક્રમ કેટલો નક્કી કરવો તે કેવી રીતે શિખવવો તેનો આધાર ઘણે ભાગે ઊંઘાંની ઉમર, ઇતિહાસના વિષય માટે જેટલો વખત રોકી શકાય તે વખત, શિક્ષકની અભિરુચિ અને શિક્ષકવર્ગની સંખ્યા ને યોગ્યતા પર રહે છે. પણ નાનામાં નાની નિશાળમાં પણ સાધારણ બુદ્ધિવાળું બાળક નિશાળ છોડતા પહેલાં ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસની મુખ્યત્વેસર દહીકતોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી શકે એવી ગોઠવણ કરી શકાય. એવી

મોટી નિશાળોમાં જ્યાં શિક્ષકવર્ગ મોટો હોય ને સાંદિલ્યો પુષ્કળ હોય ત્યાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના વધારે અગત્યના બનાવોનું વિશેષ ગાન આપી શકાય, તેમજ ઇંગ્લંડના કાયદાના બંધારણની ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઉદય ને વૃદ્ધિની હકીકત શિખવી શકાય અને પરદેશને લગતી પણ કેટલીક હકીકત કહી શકાય.

વિષય એવો તો વિસ્તીર્ણ છે કે તે શિખવવાની પદ્ધતિઓ પણ અનેક હોઈ શકે. શિક્ષકે અધિકાર ને પાત્રને અનુસરી અમુક પદ્ધતિનું અવસરમન કરવું. ત્રણ શૈલીઓ મુખ્ય છે. પહેલી શૈલી પ્રમાણે આરંભમાં આખા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ શિખવવો, પછી ક્રમે ક્રમે હકીકત વધારે વધારે કહેતા જવું. આથી સાતમા વર્ષનું શિક્ષણ લીધા પહેલાં જે છોકરો નિશાળ છોડશે તેમને પણ આખા ઇતિહાસનું સાધારણ ગાન મળ્યું હશે. વળી તેની તેજ હકીકત વિશેષ સંપૂર્ણતાથી અને કેટલીક નવીન હકીકતના વધારા સાથે કહેવાથી પુનરાવર્તન થશે અને સંસ્કાર દૃઢ થશે. બીજી શૈલી પ્રમાણે કાલાનુક્રમણીને અનુસરીને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગ કરી એકેક ભાગ એકેક વર્ષમાં શિખવાયે છે. આથી ત્રણે વર્ષ પદ્ધતિમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી ને પહેલી શૈલી કરતાં વિશેષ હકીકત કહી શકાય છે. દેશનો સમગ્ર ઇતિહાસ શિખવવાને બદલે થોડો ભાગ શિખવવાનો હોવાથી તે ભાગ વિગંતવાર હકીકત સાથે શિખવાય છે. ત્રીજી શૈલી વધારે ઊંચા પ્રકારની છે અને બંને શૈલી કરતાં એ વિશિષ્ટ શિક્ષણને લગતી છે. પહેલું આખું વરસ યુરોપનો ઇતિહાસ શિખવવામાં જાય છે, અને બીજાં બે વરસો શહેરી તંત્રીક ફરજ અને ખાસ મુદતનો ઇતિહાસ શિખવવામાં જાય છે. જે શાળામાં શિક્ષકવર્ગ પૂરતો હોય, શિષ્ય સાધારણથી ઊંચા હોય અને તેમનો પાછલો અભ્યાસ ધણો સારો થયો હોય ત્યાં આ શૈલી ઘણી સફળ થાય છે.

આમાંની ગમે તે શૈલી સફળ થવા માટે કથિતપાઠની સારી યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ ને તે દરવામાં શિક્ષકે યોગ્ય વખત લેવો જોઈએ તેમજ મનન કરવું જોઈએ. ઇતિહાસના વિષયમાં કથિતપાઠ પદ્ધતિસર આપવાનો જેને આવરો નથી તે પહેલાં વરસમાં મહિનામાં એક વાર સારો પાઠ તૈયાર કરી, સદેશ અને પ્રદેશ કરતાં બીજા વરસમાં વધારે વાર આપી શકશે.

આ પ્રમાણે એની પાસે ઘણા પાઠો તૈયાર થશે. આમ નિયમિત યોજના પ્રમાણે પાઠો તૈયાર કર્યા પછી કોઈ કોઈ વખત શિક્ષકને જુદા પાઠો આપવાનું મન થશે; કેમકે નવીન નવીન પુસ્તકો વાંચવાથી તેને નવાં વિષયો જાણશે કે જૂના વિષયો પર નવો પ્રકાશ પડશે. ઇતિહાસનું શિક્ષણ રસિક કરવાની શક્તિ તેનામાં આવશે એટલે આવા નવા પાઠોમાં છોકરાનું ધ્યાન ખેંચી શકશે, તેમજ વર્તમાન સમયના ઐતિહાસિક બનાવો તરફ પણ તેમનું મન વાળી શકશે ને વિચાર ને સંશોધન કરવાની ટેવ પાડશે.

જ્યાં પાઠોમાં ઇતિહાસ અને જૂજોળનો સંબંધ જોડવો, અને શિક્ષણ રસિક કરવા માટે ચિત્ર અને અન્ય સાહિત્યોની મદદ લેવી. ચિત્રો, છબીઓ, ગેજિક લેન્ડર્નથી દર્શાવાતાં ચિત્રો, જૂના સિક્કા ને છાપાનો ઉપયોગ કરવાથી વિષય આકર્ષક થશે. જેમ જેમ વિષય શિખવાતો જાય તેમ તેમ નકશા, ચિત્રો અને સંક્ષિપ્ત નોંધ કાળા પાટીઆ પર લખવાથી વૃત્તાન્તો પ્રત્યક્ષ બનતા હોય એવા રસિક અને અસરકારક થશે. રાજા અને મહાત્મ પુરુષોનાં ચિત્રો દર્શાવવાથી તેમનાં શ્રવણચક્ષુ મન પર વધારે ઠસશે. ઉત્તમ ઐતિહાસિક પુસ્તકો—મેકાલે, ક્રાઉડ જેવા અન્યકારોના—વર્ગમાં વાંચવાથી શિષ્યનાં મન પર પાઠની છાપ વધારે ઊંડી પડશે ને તેમને વિષય પર અભિરુચિ ઉત્પન્ન થશે. ખીજાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો, કાવ્યો ને વાર્તાઓ વાંચવાની છોકરાંને ટેવ પાડવી. ઐતિહાસિક રચના—જૂનો કિલ્લો, મઠ, રણક્ષેત્ર કે કબરો—શિષ્યવર્ગને જતાવવાથી જે લાભ થાય છે તે તરફ દુર્લભ ન થયું જોઈએ. ત્રણે વર્ષમાં શિષ્યોને જે ઇતિહાસ શીખ્યા હોય તે માંએ કહેવાની તેમજ લખી લાવવાની ટેવ પાડવી. વધારે બુદ્ધિશાલી શિષ્યોને નિશાળનાં પુસ્તકાલયોમાંથી સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનું કહી સ્વતંત્ર સંશોધન કરતાં શિખવવું. દરેક શેલીમાં શિક્ષકનો ઉદ્દેશ માત્ર વૃત્તાન્તોનું જ્ઞાન આપવાનોજ નહિ પણ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા શિષ્યની વૃત્તિ ઉત્તેજવાનો હોવો જોઈએ. ત્યાંજુધી એ વિષય પર અભિરુચિ થઈ નથી ને અવકાશને સમયે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા મન ઉત્કંઠિત થયું નથી ત્યાંજુધી શિક્ષણ રજીમૂત થયું નથી એમ સમજવું અને શિક્ષકે પોતાને કૃતાર્થ માનવો નહિ.

ઈંગ્લંડના ઇતિહાસની ત્રણ શૈલીઓ.

અ.

વ.

ક.

પાંચમું વર્ષ.

પાંચમું વર્ષ.

પાંચમું વર્ષ.

ઈંગ્લંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. કથિતપાઠથી શિખવેલી હકીકત સાંનિરૂપણ કર્યું હોય તે સારાં ચિત્રો હોય એવાં પુસ્તકની મદદથી સંપૂર્ણ કરવી. પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને નામીયા બનાવેને લગતી હકીકત વધારે વિગતવાર આપવી. દેશાભિમાનને ઉત્તેજે એવાં કાવ્યો ને ગરબીઓ મેળો કરાવવાં.

ઇ. સ. ૧૪૮૫ સુધી ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ. ઇંગ્લંડ શી રીતે બન્યું ને પાર્લિમેન્ટની સત્તા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે ખાસ ધ્યાન ખેંચવું. કાર્યકારણબાવ પર ભાર મૂકવો કે વિચારશક્તિ તેમજ સ્મરણશક્તિ કેળવાય.

યુરોપના ઇતિહાસનો ગુરવીર સ્ત્રીપુરુષો; તેમજ લગભગ ને સમાલશાન્તિમાં, પ્રાચીન ને આધુનિક યુરોપના ઇતિહાસના ગુપ્ત બનાવો. વિષય વિશાળ છે, તેમાંથી ઘણાં આકર્ષક બનાવો-જેવાકે થમોપિલી આગળ લીઓનીડાસ, સોક્રેટીસ, હેન્રી બીચ, જુલિઅસ સીઝર, શાર્લમેન, ગહાન ફ્રેડરિક વગેરે—શિખવવા.

છઠ્ઠું વર્ષ.

છઠ્ઠું વર્ષ.

છઠ્ઠું વર્ષ.

વધારે વિગતવાર ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ. વધારે ઉપયોગી સૈકાઓ અને વિશેષે કરીને રાજ્યની વૃદ્ધિ પર ધ્યાન ખેંચવું. ઐતિહાસિક વાતો પાંચવી. ચોગ્ય કાવ્યો મેળો કરાવવાં.

ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૮૮ સુધી. ઇંગ્લંડમાં ધર્મનાં સુધારો થયો તે પર તેમજ રાજ્યની વૃદ્ધિ અને રાજન અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે સત્તા માટે તકગર પર ખાસ લક્ષ ખેંચવું.

ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્યનો ઉદય. મોટી મોટી શાસ્ત્રીય શોધો, નવીન યોગના કરનારા ને ચોદાઓનાં જીવનચરિત્ર. શહેરાપણા વિષે પ્રથમ પાઠ, રચાનિક ઇતિહાસ. લંડનની શાળાઓમાં ટાવર, સેન્ટ પૉલ ને વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબિની મુલાકાત સાથે મુડીના વધારાના ઇતિહાસને જોડવો. પ્રાચીન ઐતિહાસિક જગાઓવાળાં સ્થળોમાં રચાનિક ઇતિહાસ અને સંભારણાનાં ચિત્રોને ચિત્રણનાં આધારભૂત કરવાં.

સાતમું વર્ષ.

એથી પણ વધારે ત-
પસીલવાર ઇંગ્લેડનો ઇ-
તિહાસ. ઇતિહાસના કા-
ર્ગકાગળભાવના અભ્યા-
સથી, સંસ્થાના અંદરના
બાપાન્યા અને શહેરી-
પણા વિષે કથિત પાઠથી
ઇતિહાસની તપસીલ વ-
ધારવી. આ સમયે ખાસ
મુદતને લગતો ધણો બા-
રીક અભ્યાસ થઈ શકે.
જે સ્થળે શાળા હોય
તેની સાથે જ મુદતને
સંબંધ હોય તે વધારે
સારું. જેમકે—

(૧) ઇંગ્લેડના પશ્ચિમ-
માં : એલિઝાબેથના મ-
મયના સાહસિક પુરુષો
અને ઇંગ્લેડના દરીઆઈ
બળની વૃદ્ધિ.

(૨) પૂર્વમાં : એલિઝાબેથના
ક્રાન્સ અને યુરિટન
સોકોએ કરેલા દેરકાર.

(૩) ઉત્તરમાં : ઓ-
ગોગિક દેરકાર.

(૪) મધ્ય ભાગ : મો-
ટો સ્થાનિક વિચલ (સિ-
વિલ વોર).

(૫) વેલ્સ : એવેન
એનકાવરનું ચરિત્ર.

(૬) લંડન : લંડનનો
ઇતિહાસ.

ખાસ વિષય પરના પા-
ઠો ખાસ પુસ્તકો (વા-
નો કે જીવનચરિત્ર) વાં-

સાતમું વર્ષ.

૪. સ. ૧૬૮૮થી સાં-
પ્રતકાળ મુઘી ઇંગ્લેડનો
ઇતિહાસ. સામ્રાજ્યની
વૃદ્ધિ અને ઔદ્યોગિક દે-
રકાર પર વિશેષ લક્ષ
આપવું. શહેરીપણા વિ-
ષે પાઠો.

સાતમું વર્ષ.

સ્થાનિક અને સમગ્ર
પ્રજાને લગતા શહેરીપ-
ણા વિષે પાંત્રીસ પાઠો.
મુલાકાતો જારી રાખવો.
આસરે ત્રીસ વર્સની
ખાસ કાલમર્યાદા (જે-
વી કે એલિઝાબેથનું રા-
જ્ય, લાંબી પાર્લમેન્ટ,
એનનું રાજ્ય) ને લગતા
અને તે સમયના સા-
હસ તથા મહાતો ને
સ્મારક સ્થળોને લગતા
૩૫ પાઠો; ઇતિહાસનાં
સાધનોનો પ્રથમ વિ-
ચાર ને પ્રમાણભેદ ઉપ-
યોગ.

ધરતું વાચન ને પુસ્ત-
કાલયનો ઉપયોગ.

ચી કે યોગ્ય કાવ્યોથી
પરિપૂર્ણ કરી શકાય.

પાસેના સ્થળમાં એ-
તિહાસિક સ્થાનો, જેવાં
કે જૂનો કિલ્લો, મઠ,
રણક્ષેત્ર, વગેરેની મુલા-
કાત સેવાય ને તેનું વ-
ર્ણન કરી શકાય.

કિંડર્ગાર્ટન.

પુસ્તક ૪૫, ૫૦ ૯૫ થી ચાલુ.

કિંડર્ગાર્ટન ઉદ્યોગની બક્ષીસો ૧૧ થી ૨૦.

આસાર સુધીની રગતો એવી આવી કે જે આકાર બાળકો બનાવે
તે આકાર તેજ સ્થળે ભાગી નાંખી તેનાં સાધનો પેટીમાં મૂકી દે. તેમનાંથી
પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ બહાર લઈ જઈ જતાવી શકાય નહિ. આ કારણથી
મિત્રો અને માખાપને પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ બતાવવાથી ઉત્પન્ન થ-
તો સંતોષ અને તૃપ્તિનો અનુભવ તેમને કોઈ વખત મળી શકે નહિ.
આ તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાના હેતુથી હવેથી આવનારી (૧૧
થી ૨૦ સુધીની) બક્ષીસો યોજાશે છે.

આ બક્ષીસોમાં અમુક ઉદ્યોગમાં કામમાં આવતાં અને કારીગરોને
વાપરવાનાં સાધનમાત્ર બાળકોના હાથમાં મૂકવામાં આવે છે.

આ સાધનોનીજ મદદથી બાળકો પોતાની મેલે આજ સુધી અપા-
યક્ષા જ્ઞાનની મદદથી નવીન નમુના તૈયાર કરે છે, અને તે નમુના બી-
ન્નઓને બતાવી તેમની પ્રસન્નતા અને વખાણથી ચતા આનંદનો સંપૂર્ણ
અનુભવ કરે છે.

આજ સુધી આવેલાં સાધનોથી જે આકાર બાળકો બનાવતા તે
આકારોમાં બૂલ થયલી હોય તો તે વગર મહેનતે લાંબા સાધનો-દેરથી
સુધારી શકાતી, એટલે કદાચ બાળકોની વારંવાર બૂલ થાય તોપણ શિ-
ક્ષકનું કે બાળકનું પોતાનું બહુજ ધ્યાન અને કાળજી ન રહે એ સંભવિત

છે. પણ હવેથી જે બક્ષીસો આવવાની તેમાંની ઘણીખરીમાં ચનારી બૂલો જસદી સુધારી શકે તેવી નહિ હોવાથી, તે બૂલો બાળકને બહુ મહેનત આપે છે, અથવા ન સુધારી શકે તો બહુ વખત તેનું દુઃખ અને દિલ-ગીરી તેને સોસવી પડે છે. આને લીધે બાળકને બહુજ કાળજીથી કામ કરવાની રેવ પડે છે. સોયા વતી એકાદ ખોટું કાણું પડાયું તે કદી મિથ્યા થવાનું નહિ. એ ઘાટ બગડ્યો તે બગડ્યો, પાછો સુધરવાનો નહિ અને જ્યારે જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેની તે બૂલ નજરે પડ્યા વિના રહેવાની નહિ, તેમજ તેથી ઉત્પન્ન થતી દિલગીરી પણ થયા વિના રહેવાની નહિ. એક કામ ખોટો મૂક્યો કે કાગળ અને નસુનો બધું નાંખી દેવુંજ પડે. આપણે મોટા માણસ છતાં પણ જેમાં વગર મહેનતે બૂલો સુધરી શકે તેવાં કામો કરીએ ત્યારે બેદરકારીથી ઘણી બૂલો કરીએ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. પરંતુ તાજમહેલ કે આણુનાં દેવજો જેવાં મકાનના પથ્થર ઘડનારના મનને કેટલી સાવચેતી રાખવી પડતી હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરો. એક આખા પથ્થર ઉપર હજારો રૂપીઆ જેટલી મજુરી થઈ ચૂકી હોય તોપણ એક ટાંકણું ખોટું, કે ભારે ઘાગ્યું તો તમામ કામ રદ !

આ બક્ષીસોમાં વળી બીજી જાતની સંભાળ લેવી પડે છે. આજ સુધી બાળકોના હાથમાં જે સાધનો આપવામાં આવતાં તે તેઓ ગમે તેમ વાપરી શકતા તેથી તેમને હરકત કે તુકસાન થાય તેવો સંભવ ન હોતો. આ સાધનો તેવાં નથી. કાગળની ચીપો જેવાં સાધનો સંભાળથી ન વાપરે તો ફાટી જાય અને નાંખી દેવાં પડે. તેગજ સોયા, કાતર વગેરે જેવાં અણી અને ધારવાળાં હથિયાર સંભાળથી ન વાપરે તો પોતાનેજ વાગી જશે, થોડી નીકળે અને સખ હેરાનગતિ થાય. વટાણા સાવચેતીથી ન વાપરે તો એક પણ ઘાટ સારો થાય નહિ, અને સાધનો ખસી જાય કે ભાગી જાય. મીણુ બેકાળજીથી વાપરે તો દાઢ ચીકણા અને ગંદા થઈ જાય. માટીના ઘાટ કરતાં સૌથી વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે; કારણ કે માટી બીની, પોચી અને જ્યાં અડકે ત્યાં ચોંટી જાય તેવી હોય છે. આ કારણથી તેગના હાથ બગડ્યા વિના રહે નહિ. અને તેઓ પોતાના અંચલ સ્વભાવ પ્રમાણે તે હાથ ધણે દેહણે અડકાણા

વિનો પણ રહે નહિ. આંધી તેમનું શરીર કપડાં, ચહેરા, વગેરે જરૂર રાખ થાય, અને તે કાઢા પાણીથી ધોયા વગર જાય નહિ.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ઉદ્યોગની બક્ષીસોમાં જેમ બાળકની શક્તિઓને ખિલવવાનો અવકાશ પુષ્કળ છે તેમજ શિક્ષકોએ બાળકોને સાવચેતી, કાળજી, અને સદ્ગુણ શીખવવાની પણ જરૂર થયેલી છે. શિક્ષક પોતે સદ્ગુણવાળો, કાળજીવાળો, અને માવસાવાળો ન હોય તો પોતે કોઈ વખત સાચું શીખવી શકે નહિ. સદ્ગુણનો ઉપદેશ કરનારનાં પોતાનાં જ કપડાં બગડેલાં હોય, પોતાનાં જ હાથ હોલાતા, ધસાતા કે કપાતા હોય, પોતાનાં જ કરેલા ધારો ગંધ, સદ્ગુણ વિનાના કે બેડોળ થયેલા હોય, અને તૈયાર થયા પછી છોકરાઓને નમુના તરીકે બતાવવાને પણ શરમાય તેવા હોય, છોકરાઓને કદાચ તેમનાં કપડાં, અને ધાટ જોઈને દસે. સારા માવસા વિનાના શિક્ષકને ઉદ્યોગની બક્ષીસો શીખવતાં આનું ઘણીવાર બને છે, માટે આ બક્ષીસો શીખવવામાં બાળક માવસાવાળો શિક્ષક કંઈ જ કામનો નથી. શિક્ષક હથિયાર શી રીતે પકડે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે, તે શિષ્યો ધારી ધારીને જુએ છે, (ન જુએ તો દેખાડવું પડે છે) અને તેનું બનતાં સુધી અનુકરણ કરે છે. માટે આગાંની કોઈ બક્ષીસ શીખવતા પહેલાં શિક્ષકે કાળજી રાખવાનો, સદ્ગુણી કામ કરવાનો અને હથિયાર ઘણી જ સારી રીતે વાપરીને સુંદર નમુનાઓ બનાવવાનો પક્ષો માવસો કરવો જોઈએ. (અપૂર્ણ.)

“ શું અને કોણ ”

ગુજરાત શાળાપત્રના તન્વી—

સાહેબ,

આપના એપ્રિલ ૧૯૦૬ના અંકમાં આવનમરના ‘ શિક્ષક ’ નું અર્થાપન બાંહેધું છે, તે વિશે ખુલાસો આપવાની જરૂર છે. ‘ શિક્ષક ’ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરેલું હોત તો આપના પત્રની જગ્યા ના રોકતાં પરમાયો ઉત્તર આપના જ હું કદાચ આપત. પરંતુ હૈમની જ કૃતિથી તે અશક્ય હોવાને લીધે આપના કીમતી પત્રની કીમતી જગ્યા રોકવાની ફરજ પડે છે.

‘શિક્ષક’ની શંકા શી છે તે મ્હારાથી એ પત્ર વાંચતાં તો સમજાયું નહિ. પ્રથમ દર્શને ‘કો’ને’ માં હકાર માટે હેમની શંકા હશે એમ લાગ્યું. પણ વળી તરત જ ‘કોણ’ તે સર્વનામ છે કે વિશેષણ તે પ્રશ્ન ચર્ચા છે, એટલે એ શબ્દની વ્યાકરણમાં સ્થિતિ વિશે શંકા હશે એમ લાગ્યું. પરંતુ મ્હં એ સર્વનામ છે કે વિશેષણ તે પ્રશ્ન ચર્ચા જ નથી તેથી ‘શિક્ષક’ની શંકા શી છે તે સમજાયું નહિ. ‘શિરોલિખિત વાક્ય વાંચતાં’—એમ શિક્ષકે લખ્યું છે; પરંતુ આપે છાપેલા પત્રને મથાળે ચર્ચા વિષય વાક્ય લખ્યું ન હોવાથી આ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ જણાઈ. આ કારણથી મ્હં મ્હારો લેખ સાદ્યન્ત વાંચી જોયો. તો ‘કો’ને’ એ શબ્દ એકજ ટેકાણે વાપરેલો જણાયો; તે નીચેના વાક્યમાં:—

“વ્યાકરણમાં ‘નામ કો’ને દહેવાય?”

હવે કાંઈક લાગ્યું, કે ‘કો’ને’ તે સ્થળે ‘શેને’ નોંધીએ એમ ‘શિક્ષક’ને આશય હશે. અનુક્રમણિકામાં શિક્ષકના આ ચર્ચા પત્રને ‘શું અને કોણ’ એ મથાળું આપે આપ્યું છે તેથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળી.

સર્વનામ છતાં વિશેષણ તરીકે એ શબ્દને મ્હં વાપર્યો છે નહિ અને ‘શિક્ષક’ની તે તરફથી ફરિયાદ હશે એમ લાગતું પણ નથી. તેથી ‘કોણ’ તે સર્વનામ કે વિશેષણ એ એ પ્રશ્નનું વિદ્વાત્ત બરેલું અન્વેષણ ‘શિક્ષક’ કર્યું છે તે ધણે ભાગે અસંબંધ બને છે.

શંકાનો વિષય માત્ર એટલોજ છે કે ‘કોણ’ એ મનુષ્યનાં નામને બદલે વપરાય છે છતાં મ્હારા વાક્યમાં ધૃતર સંબંધે વપરાયો છે તે કેમ? મ્હારા લેખમાં દોષનો સંભવ ન હોય એમ કહીને ‘શિક્ષક’ મ્હને અયોગ્ય માન આપે છે, એ પ્રકારનો દોષો હું કરતો જ નથી. સર્વથા નિર્દોષતાનો દોષો મનુષ્યને વિશે વાળખી ગણાયજ નહિ.

પરંતુ ખુલાસા માટે બે બોલ લખું છું. ‘શિક્ષક’ મોતેજ ઘણું ખર્ચ મનુષ્યનાં નામને બદલેજ ‘કોણ’ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે એમ કહીને જકારની દૃઢતાને ‘ઘણું ખર્ચ’ શબ્દથી વાળખી રીતે શિથિલ કરે છે, અને ‘કોણ’ નો અતિવિરલ પ્રસંગે મનુષ્યમાત્રને ઉદ્દેશીને પ્રયોગ થાય છે તેનું જ ઉદાહરણ ચર્ચાવિષયબદ્ધ મ્હારા વાક્યમાં મળે છે. રૂઢિબળે હેને પ્રસંગે ‘શેને’ ને બદલે ‘કો’ને’ એમ પ્રયોગ થયેલો અનુભવગોચર હો.

વાર્ધી મહે સ્વાભાવિક રીતે એ વાખ્યો છે. આથી વધારે ખુલાસાની જરૂર
પણ નથી અને પ્રસંગ પણ નથી. એટલું જ ઉમેરેલું કે આ પ્રસંગે દ્વિતીયા
શિવાય ઇતર વિભક્તિઓમાં 'કોણ' નહિ પણ 'શું' શબ્દનોજ પ્રયોગ
થાય છે; અને પ્રથમામાં 'શું' ને જદ્વે 'કિયું' હાવે સ્થળે પ્રયોગ્ય
છે. પરંતુ રૂઢિગણે કેટલાંક સ્થળોમાં હામાં પણ ફેરફાર થાય છે.

રત્નાગિરિ નિશ્લેષો.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૨૬-૪-૦૬

વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ.

(પુ. ૪૪ પૃ ૩૦૭ થી જારી)

અથ પञ्चमः परिच्छेदः ।

अत ओत्सोः ॥ १ ॥

‘અકારાન્તાચ્છન્દાત્ પરસ્ય સોઃ સ્થાને ઓત્સં ભવતિ ॥

વચ્છો । વસહો । પુરિસો ॥ વૃક્ષઃ । વૃષભઃ । પુરુષઃ ॥

આકારાન્ત શબ્દથી પર સુ (મં. ઇ. વં નો પ્રસય) ને સ્થાને
ઓ થાય છે. વૃક્ષઃ (ઝાડ) નું વચ્છો, વૃષભઃ (આખરો) નું વસહો
અને પુરુષઃ (પુરુષ) નું પુરિસો થાય છે. વચ્છ+સુ નું વચ્છ+ઓ
યર્થ. ૪:૧ પ્રમાણે અન્ત અ નો લોપ થઈ વચ્છો થાય છે.

जज्ञशसोर्लोपः ॥ २ ॥

‘અત્ત ઇત્યનુવર્તતે । ‘અકારાન્તસ્યાનન્તરં યૌ જજ્ઞસૌ ત-
યોર્લોપો ભવતિ ॥

૧. અકારાન્તાત્ સોઃ સ્થાને ઓકારો ભવતિ ॥ ૬. ૨
અત્ત ઇત્યનુવર્તતે. આટલું ૬ માં નથી. ૬ અકારાન્તાજ્જમૂશસો-
ર્લોપઃ સ્વાત્. ॥ ૬.

વચ્છા સોહંતિ । વૃક્ષાઃ શોભન્તે ॥ જગ્જ્ઞસ્ઙ્ઙસ્યાંસુ દીર્ઘ
ઇતિ દીર્ઘે કૃતે પથાલોપો જસઃ ॥

વચ્છે ણિઅચ્છહ । વૃક્ષાન્ નિયચ્છત । એ ચ સુપિ ઇત્યેત્વે
કૃતે શસો લોપઃ ॥

પૂર્વ સૂત્રમાંથી અતઃ (આકારાન્ત શબ્દથી પર) એની અનુવૃત્તિ છે.
અકારાન્તથી પર ને જસ્ (પ્ર૦ જાં ૧૦) અને શસ્ (દ્વિ૦ જાં
૧૦) છે તેનો લોપ થાય છે.

વૃક્ષાઃ શોભન્તે (આકાર શોભે છે) નું વચ્છા સોહંતિ થાય છે.
એમાં વૃક્ષાઃ (પ્ર૦ જાં ૧૦) નું વચ્છા થાય છે. વચ્છ+જસ્ એમાં
જગ્જ્ઞસ્ઙ્ઙસ્યાંસુ દીર્ઘઃ ॥ ૧૧ ॥ (આગળ ૧૧ મું સૂત્ર છે તે)
પ્રમાણે વચ્છ ના અન્ત અકારને દીર્ઘ કરી આ (૨) સૂત્ર પ્રમાણે
જસ્ નો લોપ થઈ વચ્છા રૂપ થાય છે.

વૃક્ષાન્ નિયચ્છત (આકારને નિયમમાં રાખે) નું વચ્છે ણિઅ-
ચ્છહ થાય છે; તેમાં વૃક્ષાન્ (દ્વિ૦ જાં ૧૦) નું વચ્છે થાય છે.
વચ્છ+શસ્ એમાં એ ચ સુપ્યઙ્ઙિહસોઃ ॥ ૧૨ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત
અકાર નો પકાર થઈ શસ્ નો લોપ થઈ વચ્છે થાય છે.

અતો મઃ ॥ ૩ ॥

અકારાન્તસ્યાનન્તરં યોડમ્ દ્વિતીયૈકવચનં તદકારસ્ય
લોપો ભવતિ ॥

વચ્છં પેક્ષહ ॥ મો વિન્દુરિતિ વિન્દુઃ ॥

અકારાન્તથી પર ને જીછ વિભક્તિના એકવચનનો પ્રસય અમ્ છે
તેના અકારનો લોપ થાય છે.

વૃક્ષં મેક્ષતે (તે વૃક્ષ જુએ છે) નું વચ્છં પેક્ષહ થાય છે. વ-
ચ્છ+અમ્ નું વચ્છ+મ્ થઈ વચ્છં થાય છે. એમાં મો વિન્દુઃ ॥
૪ । ૧૨ ॥ પ્રમાણે મ્ નું અનુસ્વાર થાય છે.

ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥

અતોડનન્તરં ટામોસ્વતીયૈકવચનપઘ્નીવહુવચનયોર્ણકારો
ભવતિ ॥

વચ્છેણ । વચ્છાણ । એ ચ સુપીત્યેત્વમ્ । જગ્શ્શ્મ્હસ્યાંસુ
દીર્ઘ ઇતિ દીર્ઘઃ ॥

અકારાન્તથી પર ટા અને આમ્ તૃતીયાના એકવચન ને પઘ્નીના બ-
હુવચનના પ્રલયોનો ણકાર થાય છે.

દૃષ્ટેણ નુ વચ્છેણ થાય છે. એ ચ સુપ્યઙિહસોઃ ॥ ૧૨ ॥ સ્ત્ર
પ્રમાણે અકારનો એકાર થાય છે. વચ્છ+ટા=૪ પ્રમાણે વચ્છ+ણ થઈ,
૧૨ પ્રમાણે વચ્છેણ થાય છે.

દૃક્ષાણામ્ નુ વચ્છાણ થાય છે. વચ્છ+આમ્ નુ ૪ પ્રમાણે વચ્છ+
ણ થઈ જમ્શ્શ્મ્હસ્યાંસુ દીર્ઘઃ ॥ ૧૧ ॥ પ્રમાણે વચ્છ નો અન્ત્ય અ
દીર્ઘ થઈ વચ્છાણ થાય છે.

દ્વેષીક હસ્તક્ષિપિત પ્રતોમાં વચ્છાણં ૩૫ ૫૭ ૫૦ ૫૦ નું
આપ્યું છે.

મિસો હિં ॥ ૫ ॥

અતોડનન્તરસ્ય મિસો હિં ભવતિ ॥

વચ્છેહિં । એ ચ સુપિ ઇત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી પર મિસ્ (તૂં બં વં) ને સ્થાને હિં થાય છે.

વચ્છ+મિસ્ ને સ્થાને ૫ પ્રમાણે વચ્છ+હિં થઈ એ ચ સુપ્ય-
ઙિહસોઃ ॥ ૧૨ પ્રમાણે અન્ત્ય અને એકાર થઈ વચ્છેહિં થાય છે.

હસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥

અતોડનન્તરસ્ય હસેઃ પશ્ચમ્યેકવચનસ્ય સ્થાને આ દો દુ
હિ ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ ॥

૧ અકારાન્તાત્ મિસ્સ્થાને હ. ૨ અકારાન્તાત્ હસેઃ જ.

વચ્છા । વચ્છાદો । વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥ જગૂશસૂડસ્યાં-
સુ દીર્ઘત્વમ્ ॥ .

અકારાન્તથી ૫૨ પંચમીના એકવચનના હામ્ પ્રલયને સ્થાને આ,
દો, દુ અને હિ એ આદેશો થાય છે.

વચ્છ+હામ્=વચ્છ+આ=વચ્છા; વચ્છ+હામ્=વચ્છ+દો. અ-
હિ જગૂશસૂડસ્યાંસુ દીર્ઘઃ એ મૂળ પ્રમાણે વચ્છ નો અન્ય અક્ષર
દીર્ઘ થઈ વચ્છાદો રૂપ થાય છે. એજ પ્રમાણે વચ્છાદુ અને વચ્છાહિ
રૂપો થાય છે.

ભ્યસો હિંતો સુંતો ॥ ૭ ॥

‘અતોઽનન્તરસ્ય ભ્યસો હિંતો સુંતો’ ઇત્યેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥
વચ્છાહિંતો । વચ્છાસુંતો ॥ એ ચ મુપિ શત્તિ ચકારેણ
દીર્ઘત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી ૫૨ પંચમીના બહુવચનના ભ્યસ્ને સ્થાને હિંતો
અને સુંતો એવા આદેશો થાય છે.

વચ્છ+ભ્યસ્=વચ્છ+હિંતો કે વચ્છ+સુંતો. એમાં એ ચ મુ-
પ્યઙિઙ્ક્ષ્તોઃ ॥ ૧૨ ॥ મૂળમાં ચક્ષર છે તેથી અન્ય અક્ષર દીર્ઘ થઈ
વચ્છાંહિંતો અને વચ્છાસુંતો રૂપો થાય છે.

સ્સો હસ્ : ॥ ૮ ॥

‘અતોઽનન્તરસ્ય હસ્ : સ્સ’ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥ વચ્છસ્સ ॥

અકારાન્તથી ૫૨ પદ્મીના એકવચનના હામ્ ને સ્થાને સ્સ એવો
આદેશ થાય છે. વચ્છ+હામ્=વચ્છ+સ્સ=વચ્છ સ્સ.

હેરેમ્મી ॥ ૯ ॥

૧ અકારાન્તાત્ હં. ૨ અકારાન્તાત્ હં.

“અતોઽનન્તરસ્ય હેઃ એ મિમિ હસાદેશૌ ભવતઃ ॥

વચ્છે । ક્વચિદ્ હસિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ વચ્છમિમિ ॥

અકારાન્તથી પર સપ્તમીના એકવચનના હિ ને રૂપાને એ અને મિમિ એવા આદેશો થાય છે.

વચ્છ+હિ=વચ્છ+એ. આદિ ક્વચિદ્ હસિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ ૧૩ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે વચ્છના અન્ત્ય અકારનો લોપ થઈ વચ્છે રૂપ થાય છે.

વચ્છ+હિ=વચ્છ+મિમિ=વચ્છમિમિ થાય છે.

સુપઃ સુઃ ॥ ૧૦ ॥

“અતોઽનન્તરસ્ય સુપઃ સુઃ સ્વિત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

વચ્છેસુ ॥ એ ચ સુપિ સ્વિત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી પર સપ્તમીના બહુવચનના પ્રત્યય સુપ્ નો સુ એવો આદેશ થાય છે.

વચ્છ+સુપ્=વચ્છ+સુ. આદિ એ ચ સુપ્યહિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ ૧૧ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત્ય અકારનો એકાર થઈ વચ્છેસુ રૂપ થાય છે.

જશ્શસોર્લોપઃ સુઃ દીર્ઘઃ ॥ ૧૧ ॥

જસાદિષુ પરતોઽતો દીર્ઘો ભવતિ ॥

વચ્છા સોર્લોપઃ । જશ્શસોર્લોપ ઇતિ જસો લોપઃ ॥ વ-

ચ્છાદો આગદો । વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥ હસેરાદોદુહયઃ ॥

વચ્છાણ ॥ ટામોર્ણઃ ॥

અકારાન્ત નામના અન્ત્ય અકારનો જસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) જસ્ (હિ૦ બ૦ વ૦), હસ્ (પ૦ એ૦ વ૦), અને આમ્ (પ૦ બ૦ વ૦), પ્રત્યયો પર છતાં દીર્ઘ (આકાર) થાય છે.

વચ્છા સોર્લોપઃ । એમાં જશ્શસોર્લોપઃ ॥ ૧૨ ॥ એ સૂત્ર પ્ર-

૩ અકારાન્તાન્ત્રુ હેઃ સ્થાને હ. ૪ અકારાન્તાન્ત્રુ હ.

માણે જન્મ નો લોપ થઈ અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થઈ વચ્છા રૂપ થયું છે.

વચ્છાદો આગદો । (વૃક્ષથી આવેલો) વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥

જામાં ઠસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે આ, દો, દુ ને હિ આદેશો થઈ, અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થઈ પંચમીના એકવચનનાં રૂપો વચ્છાદો, વચ્છાદુ અને વચ્છાહિ રૂપો થયાં છે. એ ઉપરાંત વચ્છા રૂપ પથુ, આ આદેશ થાય ત્યારે, થાય છે.

વચ્છાળ એ પછીના બહુવચનના રૂપમાં ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે આમ્ ને સ્થાને ણ આદેશ થઈ ૧૧ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થયો છે.

દીકામાં શમ્ (૧૬૦ બં ૧૦) નો દાખલો આપ્યો નથી. વચ્છે રૂપ થાય છે તે ઉપરાંત આ સૂત્ર પ્રમાણે વચ્છા રૂપ પથુ થાય છે.

ए च सुप्यङिङसोः ॥ १२ ॥

અત અકારસ્પૈત્વં ભવતિ સ્તુપિ પરતો ણિઙ્સો વર્જયિત્વા ।
ચકારાદીર્ઘશ્ચ ।

વચ્છે પેક્ષ્વહ ॥ જશ્શસોર્લોપઃ ॥ વચ્છેળ । ટામોર્ણઃ ॥ વચ્છેહિં । વચ્છેસુ ॥

ચકારાદીર્ઘશ્ચ । વચ્છાહિંતો । વચ્છામુંતો ॥ બ્યસો હિંતો સુતો ॥

अङिङसोरिति किम् ॥ वच्छमि । वच्छस्त ॥

અક્ષાન્તના અક્ષરનો ણિ અને ઠમ્ (સં એં ૧૦ અને ૫૦ એં ૧૦) પ્રસયો સિવાય બધા વિભક્તિના પ્રસયો પર છતાં એકાર થાય છે. સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અક્ષર દીર્ઘ થાય છે.

વચ્છે પેક્ષ્વહ (વૃક્ષોને બુઝો) . અઙિ જશ્શસોર્લોપઃ ॥ ૨ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે જન્મ લોપાયો છે. આ સૂત્ર પ્રમાણે અક્ષરનો ઇ-કાર મયો છે.

વચ્છેળ માં ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥ પ્રમાણે ટા (૧૦ એ. ૧૦)
તો ણ યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

વચ્છેઈ. એમાં મિસો હિં ॥ ૫ ॥ પ્રમાણે મિસ્ (૧૦ ૫૦
૧૦) તો હિં યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

વચ્છેસુ. એમાં સુપઃ સુઃ ॥ ૧૦ ॥ પ્રમાણે સુપ્ (સં ૫૦
૧૦) તો સુ યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અન્ત અ દીર્ઘ થાય છે; જમકે વચ્છા-
હિંતો । વચ્છાસુંતો । એમાં મ્યસો હિંતો સુંતો ॥ ૭ ॥ સૂત્ર પ્ર-
માણે મ્યસ્ (૫૦ ૫૦ ૧૦) તો હિંતો અને સુંતો આદેશો યઈ અ-
ન્ત અકારનો દીર્ઘ યઈ આ થયો છે.

સૂત્રમાં અદિહસોઃ (હિ અને હસ્ પર છતાં નહિ) એમ કશું
છ તેનું શું પ્રયોજન ? વચ્છમ્મિ (સં એ. ૧૦) અને વચ્છસ્સ
(૫૦ એ. ૧૦) એ રૂપોમાં અન્ત અકાર દીર્ઘ થતો નથી.

કચિદ્ હસિહયોલોપઃ ॥ ૧૩ ॥

અતો હસિ હિં હત્યેતયોઃ પરત્તઃ કચિહોપો ભવાતિ ॥
વચ્છા આગદો । હસેરાદોદુહય ઇતિ ॥ વચ્છે ઠિર્ઞ ॥ જે-
રમ્મીત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તના અન્ત અકારનો હસિ (૫૦ એ. ૧૦) અને હિં
(સં એ. ૧૦) એ પ્રસયો પર છતાં ક્વચિત્ લોપ થાય છે.

વચ્છા આગદો (વૃક્ષથી આવેલો). એમાં હસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥
એ સૂત્ર પ્રમાણે હસિ ને સ્થાને આ આદેશ યઈ, વચ્છ+આ યઈ,
અન્ત અનો લોપ યઈ વચ્છા રૂપ થયું છે.

વચ્છે ઠિર્ઞ (વૃક્ષમાં રહેલું). એમાં જેરમ્મી ॥ ૯ ॥ એ સૂત્ર
પ્રમાણે હિં ને સ્થાને ઇ આદેશ યઈ, વચ્છના અન્ત અનો લોપ યઈ
વચ્છે રૂપ થયું છે.

વચ્છનાં રૂપો.

	એ૦ ૫૦	બ૦ ૫૦
૫૦	વચ્છો	વચ્છા
૬૦	વચ્છં	વચ્છે, વચ્છા
૭૦	વચ્છેણ	વચ્છેર્હિ
૫૦	વચ્છા, વચ્છાદો, વચ્છાર્હિતો, વચ્છાસંતો	
	વચ્છાદુ, વચ્છાહિ	
૫૦	વચ્છસ્સ	વચ્છાણ, વચ્છાણં
૬૦	વચ્છે, વચ્છમ્મિ	વચ્છેસુ
૬૦	દે વચ્છ (રબ્ધપ્રભાણે)	દે વચ્છા

इदुतो : शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति ॥

अग्निणो पेक्खह ॥ वाउणो पेक्ख ॥

ईकारान्त અને ઉકારાન્ત રબ્ધથી પર શસ્ (૬૦ બ૦ ૫૦) નો
 ણો યાય છે. અગ્નિણો પેક્ખહ (અગ્નિજ્ઞાને ને), વાઉણો પેક્ખ
 (વાયુજ્ઞાને ને).

उसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्उसो वा णो भवति ॥

अग्निणो । अग्निस्स ॥ वाउणो । वाउस्स ॥ अग्नेः ।

वायो : ॥

ईकारान्त અને ઉકારાન્ત રબ્ધથી પર હસ્ (૫૦ એ૦ ૫૦) નો
 ણો વિકલ્પે યાય છે. અગ્નેઃ (અગ્નિનું) નું અગ્નિણો કે અગ્નિસ્સ
 યાય છે, અને વાયોઃ (વાયુનું) નું વાઉણો કે વાઉસ્સ યાય છે.

१ इदुतो : उ.

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી જાહેર
ખબર વાંચવી.

અમદાવાદ
તા. ૧૭ મે સને ૧૯૦૬.)

F. B. Pendarves Lory,
એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉ. ભા.

જાહેર ખબર.

રાજકોટ બાર્દન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા (સને
૧૯૦૬ ની સાલની પરીક્ષા નવા પાંચમા ધોરણ પ્રમાણે થશે.)

૧ કાઠિયાવાડ વિભાગની તમામ નિશાળોના માસ્તરો આસિસ્ટન્ટ
અને સીશિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે રાજકોટ બાર્દન ફીમેલ
ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવા જે બાઈઓ ઉમેદ રાખતી હોય તેમની
ઉમ્મર, અભ્યાસ વગેરે હકીકતનું પત્રક (સને ૧૮૯૩ ની સાલના ગુજ-
રાત શાળાપત્રના પૃષ્ઠ ૨૬૪ મે છાપેલા નમુના પ્રમાણે) બનાવી તેમાં
માગેલી હકીકત બરાબર પૂરી આ જાહેર ખબર પહોંચે કે જમ બને
તેમ તાકીદથી અમારા તરફ મોકલવું. તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૬
પછી આવાં પત્રકો લેવામાં નહિ આવે.

૨. સને ૧૯૦૩ ના ગુજરાત શાળાપત્રના પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે તે સાલની
પ્રાવેશિક પરીક્ષાની જાહેર ખબર છાપેલી છે તેની કલમ પહેલી અને
હકી સિવાયની બાકીની પાંચે કલેમોમાં લખેલી શરતો આ સાલને માટે
પણ લાગુ છે એમ સમજવું.

૩ આ સાલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૩ જુન સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬
સોમવારના રોજ સવારના ૧૦ા વાગે આ કોલેજના મકાનમાં શરૂ થશે.
રાજકોટ તા. ૨૧ માહે મે સને ૧૯૦૬.

E. Corkery.

લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

કાઠિયાવાડ બાર્દન ફી. ટ્રે. કોલેજ,
રાજકોટ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાની એક સમસ્ત સભા તા. ૧૫ જુન
આરી-૧૯૦૬ ને દિન પિ. આતરેખલ મિ. ઇ. એમ. એચ. પુલ્લન

સી. એસ. આઈ. આઈ. સી. એસ. એઓ - સાહેબની પ્રમુખતા નીચે મુજબના ટાઉન હોલમાં મળી હતી. તેમાં સભાને પ્રથમ ઉદ્દેશ “ગુજરાતી સર્વે જુના કવિતા આદિના પૂર્વના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો” છે તે વિષયે વિચાર થઈ તે કાર્યનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય થયો છે.

જે અન્યો આજ સુધી છપાયા વિનાના તથા પૂર્વના કવિલેખકોએ લખેલા હોય અને જે તેઓની પ્રાચીનતા તથા યોગ્યતાને લીધે રક્ષણ કરનાં યોગ્ય નજારો તેવા અન્યો, પાનાં, ચોપડીઓ મૂલ્ય આપી લેવામાં આવશે.

તેવા અન્યો આદિ જેઓની પાસે હોય તેઓએ તે ગ્રન્થનું તથા તેના કર્તાનું નામ, તે લેખનું વર્ષ, તથા તેની સંખ્યા અને મૂલ્ય આદિ ઉપયોગી વૃત્તાન્ત નીચે સહિ કરનાર પ્રતિ લખી મોકલવાં.

હસાલી તથા ઉદ્યોગી જનો—લેખકો શાળાના ગહેતાશ્રમે વિદ્યાર્થીઓ આદિ જેઓ જેઓ એ કાર્યમાં સહાયશ્રુત થયા ઇચ્છતા હોય તેઓએ, નીચે સહિ કરનારને પોતાની યોગ્યતાની વિગત સાથે જે જે કશરથી એ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તે પણ વિગતથી લખી મોકલવું.

ગિરગામ, મુંબઈ. } મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
સં. ૧૯૬૨ વૈશાખ વદિ ૮ } કાર્યસ ગુજરાતી સભાના
તા. ૧૫ એ ૧૯૦૬. } માનકમંત્રી.

ઈનામ આપીને પુસ્તકો લખવાની જાહેર ખબર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તકર્તા દૂરદર્શકો ખાતેથી ઇનામો આપીને નીચેનાં પુસ્તકો લખાવવાનાં છે.

સૌ. પાર્વતીકુંવર સ્મારક ફંડ ખાતેથી—

(૧) “માતાએ જાગડોને કેવા પ્રકારનું	}	ઈનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
“શુદ્ધિપ્રકાશ”નાં છા-
પેલાં ૫૪ ૬૦ થી ૭૫
અને કેવી રીતે ઘેર શિક્ષણ આપવું.”		
(૨) “સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી.”	}	ઈનામ અને કદ ઉપર
પ્રમાણ.

સૌ. કુંકુભાઈ સ્મારક ફંડ ખાતેથી—

- (૩) 'ફોરેન્સ નાઇટિંગેલને જીવનચરિત્ર.' } ધનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
ઉપર પ્રમાણે.
- (૪) 'સીતા, કૌપદી, તારા, દમયંતી અને સા- } ધનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
વિત્રી એમના જીવનચરિત્રની સરખામણી } ઉપર પ્રમાણે.
અને તે ઉપરથી સ્ત્રીઓના કર્તવ્ય વિષે
લેવાનો બોધ."

- (૫) "લગ્ન, તેનો ઇતિહાસ, હાલની લગ્ન- } ધનામ રૂ. ૩૦૦ કદ
પદ્ધતિ અને તેમાં સુધારણી આવશ્યકતા." } "યુ. પ્ર." નોંધાયે-
લાં પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી ૨૫૦
(આ નિબંધમાં દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોની લગ્નપદ્ધતિઓની આ-
પણા દેશની પદ્ધતિ સાથે સરખામણી કરી વિવેચન કરવું.)

- (૬) "હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન. } ધનામ રૂ. ૨૦૦ કદ
સ્ત્રી કવિઓનાં જીવન વૃતાન્ત." } "યુ. પ્ર." નોંધાયેલાં
(તેમની કવિતાના દર્શાવ અને વિવેચન સાથે.) } પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી ૨૦૦
- (૭) મિલકૂત "સમજેકશન એન્ડ વીમેન." } ધનામ રૂ. ૨૦૦
નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનું બાપાન્તર.

ઉપરનાં સાત પુસ્તકો સ્ત્રીલેખકોને લખવા સોંપવાનો વિચાર છે, માટે સુશિક્ષિત સત્કારીઓનું આ તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે, સ્ત્રીલેખકના અભાવે પુરુષલેખકને સોંપવામાં આવશે.

મેમ્બર હાઇ સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆ અધ્યક્ષાણી
ફંડ ખાતેથી—

- (૧) મુસલમાનોએ પોતાની ચઢતીમાં કરેલો } ધનામ રૂ. ૫૦ કદ "યુ
વિધાનો પ્રચાર. } પ્ર." નોંધાયેલો
(૨) મુસલમાનોની આગંલી અને હાલની } ધનામ રૂ. ૫૦ કદ ઉપર
નીતિસંબંધી સ્થિતિની સરખામણી. } પ્રમાણે.
- (૩) સર સાલરજંગનું જીવનચરિત્ર. } ધનામ રૂ. ૫૦
- (૪) સર સૈયદ એહમદનું જીવનચરિત્ર. } ધનામ રૂ. ૫૦
- ઉપરનાં પુસ્તકો મુસલમાન લેખકોને સોંપવાનો વિચાર છે. તેના અભા-
વીનાં વહુનાં લેખકને સોંપવામાં આવશે. ઉપરના પુસ્તકોમાંથી જે પુસ્તક
સોંપાઈતીને લખી આપવાની જગમગ હોય તેમણે તા. ૧૫મી જુલાઈ
૧૯૦૬ મુદ્દામાં નીચે સહી કરનારને જણાવવું. તે સાથે જે પુસ્તક લખ

વાની ઇચ્છા હોય તેનાં પ્રકરણોની અનુક્રમશીલ તથા લખાણના નમુના માટે ગમે તે એક પ્રકરણનાં લખેલાં પાંચ છ પૃષ્ઠ મોકલવાં.

અમદાવાદ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર,

તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૦૬ } જોનરરી સેક્રેટરી, ગુજરાત વ.સોસાયટી-અમદાવાદ

સ્ત્રીઓ માટે ઇનામી ભાષણોની જાહેર ખબર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તકલા સૌ. પાર્વતીકુંવર સ્મારક ટ્રસ્ટ આતેથી સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ નીચે જણાવેલા વિષયો પર સ્ત્રીઓ પાસે અમદાવાદમાં ભાષણો કરાવવાનાં છે. માટે જે સત્તારીઓની ઇચ્છા ભાષણ કરવાની હોય તેમણે તા. ૧૫ મી જુલાઈ સન ૧૯૦૬ સુધીમાં નીચે સહી કરનારને પોતે કયા વિષય પર ભાષણ આપવા ખુશી છે તે જણાવવું,

ભાષણ કરવા માટે જગને પસંદ કરવામાં આવશે તેમણે પ્રથમ ભાષણ લખીને આપવું પડશે; અને તે ઉપર સર્વ પ્રકારના હક્ક સોસાયટીના રહેશે.

(૧) “ દુનિયાના મુશ્કેલા જુદા જુદા દેશોની સ્ત્રીઓની કેળવણી તથા સંસારસ્થિતિનો મુકાબલો ”—ઇનામ રૂ. ૫૦)

(૨) “ સ્ત્રીઓએ ઘરની બહાર પરોપકાર કરવાના પ્રકાશ અને રસ્તા ”— (આ ભાષણ હરીશંકરી કરાવવાનું છે. હરીશંકરમાં જેનું ભાષણ ઉચ્ચ ઠરણે તેને પહેલું ઇનામ રૂ. ૪૦) નું મળશે. બીજું ઇનામ રૂ. ૨૫) નું અને ત્રીજું ઇનામ રૂ. ૨૦) નું .

(૩) સૃષ્ટિવિજ્ઞાન—(સાયન્સ)—ઇનામ રૂ. ૫૦) આ વિષય પર સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ મેજક લેન્ટર્ન વગેરે સાહિત્યની મદદ વડે સ્ત્રીઓની સભા મજે એવી પદ્ધતિથી ભાષણ કરવાનું છે. ભાષણ કરીને ભાષણ માટે એક કરતાં વધારે બેઠકો કરવાની જરૂર જણાશે તો તેમ કરવાને હરકત નથી. સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હશે તેવી સ્ત્રીને આ ભાષણ કરવાનું સોંપવામાં આવશે. તેવી લાયકાતવાળી સ્ત્રીના અભાવે તેવા પુરુષને સોંપવામાં આવશે.

અમદાવાદ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર,

તા. ૨૬—૪—૧૯૦૬.

} જોનરરી સેક્રેટરી, ગુ. વ. સોસાયટી-અમદાવાદ.

સ્ત્રીકેલવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ગુજ- રાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ કરેલી નવીન યોજના સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા.

(આ પરીક્ષા સને ૧૯૦૭ ના માર્ચ માસમાં લેવામાં આવશે.)

૧. નિશાળ છોડ્યા પછી સ્ત્રીઓને ખોતાને અભ્યાસ વધારવાને ઉત્તેજન મળે, અને સ્ત્રી-ઉપયોગી જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં વૃદ્ધિ થાય એ હેતુથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા લેવાની યોજના કરી છે.

૨. એ પરીક્ષા વરસમાં એક વખત વખતો વખત યોગ્ય લાગે તે માસમાં અમદાવાદમાં લેવામાં આવશે. મુકરર દિવસની જાહેરાતો યોગ્ય મુદત પહેલાં આપવામાં આવશે.

૩. પરીક્ષાનાં ધોરણ અને વિષય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી વખતો વખત દર્શાવશે.

૪. પરીક્ષાનાં હાલ બે ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે:—

૧ લેન્ગ્વેજ ધોરણ.

૨ નીચું ધોરણ.

૫. જાને ધોરણમાં જાને પ્રશ્નપત્રો આપી ગુજરાતી ભાષામાં લેખી પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૬. ૧ લો પત્ર:—ભાષા સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિમાન, તથા મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૨ લો પત્ર:—મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૭. સને ૧૯૦૩ ની સાલ માટે નીચેનાં x પુસ્તકો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે:—

લેન્ગ્વેજ ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય વિષય. (ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ કૃત.)

x આ ધોરણ માટે કરેલાં પુસ્તકોની કિંમત નીચે પ્રમાણે છે; અને તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્પોન્સરમાં મળે છે:—

બીજો પત્ર:—૧ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિત ઉપાય: (ડૉ. ધનજી-
ભાઈ હોરગસજી મહેતા કૃત.)

૨ છોકરાંઓની આરોગ્યતા. (સ. દોલતરામ કાશીરામ
પંડિત કૃત.)

પુસ્તકનું નામ.

કિંમત.

૧ ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય વિદ્યા.

૦-૧૦-૦

૧ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિત ઉપાય.

૧-૦-૦

૩ છોકરાંઓની આરોગ્યતા.

૦-૬-૦

૪ શિક્ષાવ્યવસ્થા.

૦-૧-૦

૫ આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા.

૦-૧૦-૦

અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.

૦-૪-૦

૭ માંદાની ગાયબજત.

૦-૨-૦

નીચા ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—૧ શિક્ષા વ્યવસ્થા. (ગુ. વ. સોસાયટીએ છપાવેલી.)

૨ આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા. (ડૉ. ત્રિભોવનદાસ મો-
તીચંદ સાહ કૃત.)

૨ જો પત્ર:—૧ અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ. (ડૉ. ત્રિભો-
વનદાસ મોતીચંદ સાહ કૃત.)

૨ માંદાની ગાયબજત (ડૉ. ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ સાહ કૃત.)

૩ પત્ર (કૃત)

૮. શાળાઓમાં શિખવતી સ્ત્રીશિક્ષક, ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શિક્ષકે થવા માટે બાણુનારી સ્ત્રીઓ તથા શાળામાં નહિ જનારી કે નહિ ગ-
એલી હરકોઈ સ્ત્રીને આ પરીક્ષાઓમાં દાખલ કરવામાં આવશે. -

૯ નીચા ધોરણમાં પાસ થયા વગર ઊંચા ધોરણની પરીક્ષામાં દાખલ
કરવામાં આવશે નહિ.

અપવાદ:—યોગ્ય કારણસર આ નિયમને કોઈ અમુક વર્ષ લાગુ
ન પાડવા સોસાયટી મુખત્યાર છે.

૧૦ પરીક્ષાના દિવસ પહેલાં નિધન ૧૫ દિવસ અગાઉ પરીક્ષા આ-
પવા આવનાર ઉમેદવારે નીચેની હકીકત તથા સર્ટીફિકેટ સોસાયટીના
સેક્રેટરીને મોકલવાં:—

૧. પોતોનું નામ, આપનું નામ તથા (પંચુ હોય તો) પંચુનું નામ.

૨. જાત.

૩. ઉમ્મર.

૪. કયા ગામથી પરીક્ષા આપવાનું છે.

૫. કયા ધોરણમાં પરીક્ષા આપવાની છે. (હાંચાં ધોરણમાં આપવાની હોય તો) નીચું ધોરણ કઈ સાલમાં પાસ કર્યું છે.

૬. શાળા કયારે છોડી છે, અથવા કઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક છે.

૭. અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો છે કે નહિ, ને કર્યો છે તો કેટલો.

૮. ઉપરની માહિતી સાથે પોતાના બાપ કે વાલીનું સર્ટિફિકેટ એવી મતજળનું કે ઉગેદવાર શાળામાં જતી કે ગઈ નથી; તથા પરીક્ષા આપે તેમાં તેમની સંમતિ છે.

(બાપ કે વાલી ન હોય તો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થનું સર્ટિફિકેટ મોકલવું) ૧૧. પરીક્ષામાં પાસ થનાર સર્વને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે; તથા પાસ થવાના અનુક્રમ પ્રમાણે તેમનાં નામ—“શુદ્ધિપ્રકાશ”માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૧૨. અંગ્રેજી એવા ધોરણ ઉપરાંત અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય તેવી જે સ્ત્રીઓ હાંચે નમરે પાસ થશે તેમને માટે નીચે પ્રમાણે ઇનામો હાવવામાં આવ્યા છે:—

હાંચા ધોરણ માટે.

૧ હું.	રૂ. ૨૦ નું.
૨ જી.	રૂ. ૨૫ નું.
૩ જી.	રૂ. ૨૦ નું.
૪ થી.	રૂ. ૧૫ નું.
૫ થી.	રૂ. ૧૦ નું.

૫

૧૦૦

નીચા ધોરણ માટે.

૧ હું.	રૂ. ૨૫ નું.
૨ જી.	રૂ. ૨૦ નું.
૩ થી ૬ સુધી દરેક	રૂ. ૧૫ નું.
૭ થી ૧૨ સુધી દરેક	રૂ. ૧૦ નું.
૧૩ થી ૧૯ સુધી દરેક	રૂ. ૫ નું.

૧૯

૨૦૦

૧૪. પરીક્ષા વખતે પરીક્ષા લેવાના દોડમાં જાનતાં સુધી ફક્ત સ્ત્રીઓ જ રહેશે, પુરુષો દાખર રહેશે નહિ.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર.

આનંદરી એકેડમી, શુ ૫૦ સોસાહટી—અમદાવાદ.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક.

દાલ ચાલતા નવાં પીરણોનાં કમ પ્રમાણે કિન્દર ગાર્દન પદ-
તિએ આ કાપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૬ સુધીમાં જોવી રચના કરેલી છે કે માળકો એ છે
નંબરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આચર્યકારક સુધારો જોવા-
માં આવશે.

તમે એક વખત વાંચી જોશો એટલે દાલની ચાલતી કાપીઓમાં
કોઈ કાપીબુક એવું છે તે સમજશે.

કાગિજો હંચા કુદસકેપ, પૂઠું મળખત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કાપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટરે ૪૦૦૦૦૦૦૦ કમીચન આ-
પવામાં આવશે. સખએજન્ટ સુરત. જી. સે. હરસનદાસ નારણદાસ સુંબાર્ધ.
એન. એમ. જાનપાદીની કંપની. વલસાડ. જી. સે. નરસેરામ ઉમીયાસંકર.
ભરૂચ. મનોદાસ. એસ. તથા કે. એલ. ની કંપની. વઢવાણમાં. જી. સે.
જેયંદ તથાકશી. રાજકોટ લખગીચંદ ઉત્તમચંદ. જામનગર હેમરાજ
નદવજ. વડીઆદ હોટાલાલ ત્રિકમચંદ.

આ કાપીબુકોનાં સુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોરીયા રોડ
ઉપર ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. આટે, જો સંગ્રહી સવેચક
અવધાર તેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ. સુખ્ય એજન્ટ

દેશીનામું.

મલાકાની નિશાનોમાં રેહ્યું થયું છે. રચના કેવાળા લાભ કરતાં. મહેનક
અને પ્રવેશકના ઘણા પ્રશ્ન, તેના ખુલાસાસહ મુદ્દાઓ છે. કિ. ૦-૪-૦ પે.
૦) કનિ. ૨૫ ટકા પેકીંગ લેવારમે શીર. એજન્ટ-અમદાવાદમાં ગીમનલાલ,
ચુ. ની કંપની. સુરતમાં હરસનદાસ નારણદાસ. સુંબાર્ધમાં એન. એમ. જા-
નપાદીની. રાજકોટમાં બહેચર મેવજી. વઢવાણમાં જેયંદ તથાકશી.
છગનલાલ લલુભાઈ શાહ-દેશીનામાવાળા-વડોદરા

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ ખનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીમત રૂ ૦-૧-૯

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી ઓટલે ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સેક્ટર ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રહેવેલું તુર, પેકીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માયે.

(૨) સેક્ટર ૩૧થી દેશાવરથી મંગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જ્યાં ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેક્ટર ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંયંધ સામંતી રેકમની એકી વેળે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર બવહારથી નીચે સહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુકો બહુજ સુંદર છાપાથી તાલન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતાં જેમ સારી તેમજ સસ્તી છે. મેંમાની જોવાથી ખાતી થશે. તા. ૦૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નંગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાનાં માલિકાં મુદત

દારીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ ભા. બાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ ભા. પહેલું થા. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ ભા. બીજું થા. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ થા. ત્રીજું થા. ૦-૪-૦.

બીજા ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણોને અનુસરી રીતોનાં કારણે તથા બુદ્ધિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

કિંદરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ ભા. ૧લી-૨ છ બક્ષીસ, કવિતા સાથે. ૦-૧-

સદર ભાગ ૨ ભા. ૩ છ-૪ થી બક્ષીસ, ૨૫૪ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-

સદર ભાગ ૩ ભા. ૫ થી ૬ થી બક્ષીસ, ૨૧૬ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-

વાક્યપૃથકકૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પૃથકકૃતિનો નકરો ૦-૧-૦. વ્યાકરણનો નકરો

૦-૧-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ ભા. ૨ ભા. ૩ ભા. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૧

૧૦થી ૫૦ સુધી ૧૫ ટકાને તેથી વધારે નકલ હપત ૨૦૮૬ કમીશન. પોસ્ટેજ મળવાનું છે. -ચીમનલાલ, સુનીલાલ એન્ડ કો. અમદાવાદ આરોડીઆ

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કો. મુંબઈ. દાણાદેવીરામ

કિંડરગાર્ટન પુસ્તક મોટું-૫૪૦૦. બંધી આકૃતિ તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬
સુધીમાં. યનાર શિક્ષક આદરને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩.
દાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય. બી. એ. આ. કે-૪-૨-૨-૨-અમદાવાદ.

વાર્તારૂપ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા. રમણભાઈ માહીપતરામ. બી. એ. એલ. એલ. બી. સ્કી. ૦-૨-૦
આ પુસ્તક ગુરુભાઈ હિરકર સાહેબ બહાદુરે પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિશાળોમાં દેકરેબૂક તરીકે ચલાવવાને મંજુર કયું છે.
ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આસ્ટોડીયારોડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
નિશાળોમાં ચલાવવાને દેકરેબૂક તરીકે મંજુર કરેલાં તથા બીજાં
કલાપતનુ પુસ્તક (રા. પટવા કૃત) ૦-૮-૦ બ્યુટાપત પ્રકાશ. ૦-૨-૬
અંગ્રજીતનાં મૂળતત્વો બા. ૧ લો ૦-૬-૦ દેશી-લક્ષ્યાન ભાગ ૨ જે. ૦-૧-૯
અરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ. ૦-૭-૬ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૯
ભૂતળ (રા. બા. હ. કૃત). ૦-૫-૦ નવું ગુજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનામું (હ. લ. શાહકૃત). ૦-૪-૦ દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત). ૦-૩-૬
રા. રમણભાઈ કૃત. ચુ. ઈ. વાર્તા. ૦-૨-૦ મોટા અંગ્રજીતની સમજુતી. ૦-૮-૦

નાનજીઆણી કૃત ચુ. ઈ. વાર્તા. ૦-૭-૦ ખાનાવાળી કો. છુક. નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
રા. રમણભાઈ કૃત વાચ્યપૃથકકૃતિ ૦-૨-૦ એવન નં. ૨, ૩, દરેકને. ૦-૧-૦
દેહિ. નાંમજીતત્વો બા. ૧-૨-૩-૪, ૬૨-૦-૧-૬ ચિત્ર. કો. છુ. નં ૧-૫, ૬૨. ૦-૦-૯

કિંડરગાર્ટનની બહિષો ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પણ મંગે છે. બાકીની તૈયાર થાય છે.
૩. પેન્સિલો, રજર, રેટરનરીવગેરે ચાળોપયોગી માલ જાણપતે મળશે.
૪. હાથર સિવાયનો કોઈ પણ માલ અથવા પુસ્તકો ૧ ટકા હકસાધથી
મોકલોયુ. પેકિંગ તથા રેલવેવિગેરેનો ખર્ચ લેનારને ચિત્ર છે.

પાંચે ધો- [બાળવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ] ૦-૪-૦
રણની- [બીજું ધોરણ] ૦-૨-૬ લે. માટે
[ત્રીજું ધોરણ] ૦-૩-૬ મંજુર
[ચોથું ધોરણ] ૦-૪-૦ થયેલા.
પદાંબ પાઠ. પાંચેમું ધોરણ ૦-૪-૦

કર્તા. લી. હ. પટેલ. આ. આસિઠ માસતર પ્રા. રેફસ. અમદાવાદ.
આસ્ટોડીયા રોડ હાથર રૂ. ચીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કં.
અમદાવાદ-મોબેલ વગેરેનાં વેપારી.

ડ્રોઈંગ-મેમરી ડ્રોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ રૂ. ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ રૂ. ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને ગઢેતાળઓ માટે રજૂ થી વધારે નકલ મંગાવનારને એકડે રૂ. ૮૬ કમીશન આપમાં આવશે.

કર્તી-ઉચ્ચમાન ખચલ અને મહેતાબતસિંહ મોતીભાઈ, કાશિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ભરૂચ છત્રદાના મહેતાળઓને વિનંતી જે અમારે ગરૂચ ક્ષેત્રોપર હરવાખપર સાલોપયોગી પુસ્તકોને સામાનની દુકાને ઉઘાડી છે. ભાવ પ્રાપ્યતઃ કમીશનમાં વધારો પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરાવ્યું છે. જાણલાલ છર્ગનલાલભરૂ

પુસ્તકો વેચનારની મુખ્ય બે ઓફીસો.

શિક્ષકોને વિનંતી જે નવા ધોરણ મુજબની નવી ટેકસ્ટ બુક્સ, ઈનામ તથા લાઈબ્રેરીમાં ભેળવી બુક્સો, કિન્ડરગાર્ટન તથા ડ્રોઈંગ બુક્સો, ડ્રોઈંગનો સામાન, મોટા રંગીન નકશા અને કાપી બુક્સો વિગેરે ભેળવે તે અમારી ખાસેથી મંગાવશે. શિક્ષકોના ઓરડાપર પુસ્તકો લઈ ઇ, મુખ્ય મુજબ કામ કરી, સતોપ ઉપજાવી, જાથુના આદક કરવા માંગીએ છીએ ટેકસ્ટ તથા ઇનામબુક્સો લાટખંધ ખરીદી પુષ્ટકા કમિશન આપવ માંગ્યું છે. આનાની ટીકીટ જીડી "સુચીપત્ર" મફત મંગાવી શો.

ધિટિગર-(મ. દા. આગલીઆ ફૂત) આગેતિ ર. છ. ધણી શિક્ષકોએ આ પુસ્તક ખરીદી ઇંગ્રેજ શાપાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. બાકરજીના નિયમો કમગર મોઢેલા હોવાથી વગર દંડાને આનંદથી જટ થી આવે છે. માટે ઇંગ્રેજ શીખનારે તુરત મંગાવી લેવી. શીક્ષકમાં જુન પ્રતે રહી છે. કિ. રૂ. ૧-૪-૦. શિક્ષક માટે રૂ. ૧), પો. નંદે.

મુંબાઈ-કાલબાદેવી રોડ.) મોતીલાલ મગનેલાલ શાહ એન્ડ અમ વાદ-રીચીરોડ.) (સન્સ) તમામ જાતનાં પુસ્તકોવેચનાર

વડોદરા અને કાઠી. એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. માટે મંજુર થએલ. નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક કબજને અગિ ઉપયોગી ઇન્ટરપ્રિસિસાર લા. જલોકિ. ૦-૬-૦૬. વીચ ટકા. જયચન્દ બહેચર પ્રવેશક માસ્તર, જુતાગઢ.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-રસો, પેરડાસોટરી અને કબજનાં જુવન સહિત પ્રદેશી ત્રણ બેઠિસો બેસો. દવિતા, વાત્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. રૂ. ૦.૦૦. કર્તી ઉચ્ચમાન બી. તથા ગઢેતાબસિંહ એજ. ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

બુકસેલર બેચર મેધલ, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સરકારે ઇનામ માટે તથા લાકષ્મીચીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો. કૌતકમાળા રા. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રા. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રા. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ભા. ૧ થી રા. ૦-૮-૦.

માસ્તર હસમાન બી. તથા મહેબુબસિંહ મો. ના બનાવેલા ગ્રોઉંગ સહિત ધોરણવાર પદાર્થ પાકો બાળવર્ગ રા. ૦-૧-૦, ધો. ૧ થી રા. ૦-૧-૬, ધો. ૨ થી રા. ૦-૨-૦, ધો. ૩ થી રા. ૦-૨-૬, ધો. ૪ થી રા. ૦-૪-૦, અને ધો. ૫ થી રા. ૦-૪-૦; મેમરી ગ્રોઉંગ ફર્ટ ઓફ આર્થિક્સ ૩ થી રા. ૦-૪-૦, સેકન્ડ ઓફ રા. ૦-૬-૦, સાફ ગ્રોઉંગ ધો. ૧ થી ૭ માં અને પ્રવેશક દલાસ માટે રા. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ હીએ. અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે મેમરી ગ્રોઉંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સફાઈ ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બુકો, બુચાલ ફૂલ અને આદરણ ફૂલ કોપી બુકો, લોગમન્સ ગ્રોઉંગ બુકો, અમારી દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીચ બહિસો, બારોટ અને ચાહ ફૂલ તમામ પુસ્તકો સારા ડિસ્કાઉન્ટ અને શીફ્ટવેર, સેટરકવેર તથા ગ્રોઉંગનો સામાન કિશોર બાળકો મળશે.

સુચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ ઓડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેડ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની ઓકળ જાણુએ લખવું. તે અચૂક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાંદું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ઈનીન શુદ્ધચો કેળવણી તથા નિઃશ્રાણવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ ચોખ્ખે અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને સ્ત્રી ખાખતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિનાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઘે આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય ગીજ ટિકટો સેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ ઓકતો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આનો; પદરતા ખર્ચ લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા ચિલ્દો તથા રકોલરોને ટપાસખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અચાપત્રનો ઓમાં સમાસ થશે નહિ.

હુવેથી જાહેરખબરોનાં લાવમાં નીચે અમારો ફરફાર કયો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાનાં લાવ.

૩. લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અગીઆર માસ લગી કે મહિના ચાર્જ પડશે. છ માસ માટે પડેલ મહિને પૂરો ચાર્જ, અને પછી દરેક માસ લગી લગભગ દરેક માસે કે ચાર્જ લેવાશે.
૪. ૨	ના અગીઆર માસ લગી કે મહિના ચાર્જ પડશે. છ માસ માટે પડેલ મહિને પૂરો ચાર્જ, અને પછી દરેક માસ લગી લગભગ દરેક માસે કે ચાર્જ લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુકમિત વર્ણવવામાં આવશે નહિ.

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.
અમદાવાદ પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHĀ:

(HITOPADESH)

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

વિઠ્ઠલ રામરામ દલાલ.

કિંમત, રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કલકત્તા-વીરોડ. મુંબાઈ

સરસ્વતી-પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
રેશનરી એન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની
લિમિટેડ-મોલીક તથા એજન્ટ-
પ્રભાશંકર-રવિશંકર-ત્રિવેદી,
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુદ્દા પ્રકાશિતી સર્વ પ્રાયગિક શાળાઓમાં વપરાતી અને મોન
પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
માટે, તેમજ સામગ્રી ધનામ વગેરે માટે મંજૂર રાખેલી-તથા ખીજી શા-
ળાઓમાં સોપડીઓના અંગે મોલ એજન્ટ જીએ લેખી, અંગે સોપડી
વિશયત માલે આપી રાખીશું.

લિખ્યાકરણ (ભા. ૧ થી ૩) અગીધર આખી પુસ્તક જવાબ સહિત
લેખા (ભા. ૧ થી ૫) કૃત. તથા છુટા ભાગ.

અંગ્રેજી, ૨૫ બા. લોકશક્તિ કૃત.

લોકશક્તિનો સરળ ઇતિહાસ-૨. ૨. વિકુલદાસ કૃત.

ગુજરાતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ-(ગિ-બારોડ તથા શાહ કૃત.)

ભૂતળ-૨. બા. હરગોવિંદદાસ કૃત.

સંખ્યા પ્રવેશ-અગીધર કૃત; બાલ સ્વભાવ-ગિ. વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ. બાળવર્ગ તથા પહેલું ધો. ૦-૩-૬
બીજું તથા ત્રીજું ૦-૪-૦
ગિ. જ. મ. વૈષ્ણવ (બી. ધો.) તથા પાંચમું ૦-૪-૦
એ.બી.એસ.સી. ટ્રેનિંગ ચતુર્થ ઉત્તરમાં ધોરણવાર ૦-૩-૦
કોમેનના પદાર્થપાઠના આખું પુસ્તક ૦-૧૨-૦
(શિક્ષક) કૃત.

સચિત્ર

જ્ઞાન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં

ઉપયોગી હકીકતનો સંમલ.

૦-૧૨-૦

એ. ઉપરાંત શાળાઓમાં તરબોળ પુસ્તકો દરેક જાતના શાળા પે-
ન્સિલો, ડ્રોઇંગબુકો, વગેરે તમામ સામાન અંગે સજ્જા સારા કમિશનરની
આપીશું. એક વાર કામ પાડી જુઓ.

શાખાનાં અનેક પુસ્તકો રચાયાં છે. કોઈ ખીજા વિષય કરતાં એ વિષયનું પુસ્તકો બહુ વધારે છે. જેમ-જેમ માણસ એ વિષયનાં વધારે વધારે પુસ્તકો વાંચે છે તેમ તેમ વિષય કેવો વિસ્તીર્ણ છે અને હજી પોતે કેવે અજાણી છે તે કેટલું બંધું વાંચવાનું રહ્યું છે તે તેને સમજાતું જાય છે આ મુશ્કેલી પ્રાથમિક શાળાનાં તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસના સર્વ શિક્ષકોને નડે છે. સહ વિષે સંશય અને ધણી હકીકતોનું તકરારી સ્વરૂપ એ ખીજા એ સામાન્ય મુશ્કેલીઓ છે; પણ એ પહેલી મુશ્કેલી જેવી બારે નથી. શિક્ષકે પ્રમાણભૂત પુસ્તકો વાંચવાં અને પ્રામાણિકપણે અને નિષ્પક્ષપાતથી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવો. પ્રાથમિક શાળામાં ખાસ મુશ્કેલી છે. બાળકો નાની ઉંમરે શાળા છોડી જતાં રહે છે; તેટલાં માટે શિક્ષણ ઉપલબ્ધીઈ થવાનો સંભવ છે. ઘણાં છોકરાં યૌદ્ધ વરસની ઉંમરે નિરીક્ષણ છોડે છે તે થયે વળગે છે. ઘણું વિગતવાર ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપવાથી તેમને એ વિષય કંટાળાભરેલો યઈ પડે છે. તેમજ વિષય પર પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય એવું ઉપલબ્ધીઈ શિક્ષણ આપવાથી તે નિષ્ફળ જાય છે. ખીજા પ્રકારની—વિચિત્ર મુશ્કેલી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને નડે છે. પ્રમાણભૂત મૂળ પુસ્તકો ક્યાં છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન હોય તો વાંચવાનો અવકાશ નથી. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષકનો ધર્મ એ છે કે તેણે જે પુસ્તકોને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે સ્વીકારેલાં હોય છે એવાં પુસ્તકોને આધારે વૃત્તાન્તો શિખવવા. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે જોઈતા જ્ઞાનવાળો શિક્ષકજી ખરાબ પાઠ આપે છે એમ નથી. વધારે જ્ઞાનવાળો શિક્ષક પણ કેટલીક વાર ખરાબ પાઠ આપે છે. શું અગત્યનું છે તે શું અગત્યનું નથી તે જાણવા વગર એવા શિક્ષકો મરજીમાં આવે તેમ છોકરાંને હકીકતો શિખવે છે. છોકરાં પણ શું અગત્યનું છે તે શું નથી તે સમજતાં નથી. આથી શિક્ષણ નિષ્ફળ જાય છે.

ઇતિહાસ શીખવાથી થતા લાભ:—ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે સહેરી તરીકે આપણાં હક અને કરજ સમજીએ છીએ, આપણી પ્રજા અન્ય પ્રજાથી કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જાણીએ છીએ, મહાન પુરુષોનાં સારાં અને નકારાં દર્શાવતાં જોઈ આપણી હંદગી સન્માર્ગે દોરવીએ છીએ અને અસન્માર્ગથી નિવૃત્ત કરીએ

છીએ. જે સરશ્ચિએ તેઓ ચાલ્યા હોય તે તેમને. લાભ થયો હોય તે સરશ્ચિએ આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અને જે સરશ્ચિએ જવાથી તેમને અનિષ્ટ પરિણામો નીપજ્યાં હોય તેમાંથી આપણે નિવૃત્ત થઈએ છીએ. આ વિષયના અભ્યાસથી આપણે શિષ્યને ધ્યાન દઈ વિચારપૂર્વક મનમાં વાંચતાં શિખવીએ છીએ અને એ એક શિક્ષણનો મહાન ઉદ્દેશ છે; કેમકે જ્ઞાન આપવા કરતાં જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ સર્વ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ભૂતકાળના જ્ઞાન વગર વર્તમાન કાળના વૃત્તાન્તો સમજી શકાય નહિ. ‘ ઇતિહાસના ચોડા પશુ જ્ઞાન વગર કોઈ માણસને રાજ્યતંત્રની બાબતમાં રસ પડશે નહિ અને ઘણા જ્ઞાન વગર તે વિષે કહી શકે અને ગંભીર વિચાર ણાંધી શકે નહિ ’ ‘ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં દરેક સહેરીને જાહેર કામમાં દૂર પશુ દિત રહેલું છે, તેથી મોટા બનાવો અને દિત-અહિતનાં કામોનો તેણે અભ્યાસ કરવો એ તેનાં સ્વાભિમાનને માટે તેમજ જાહેર દિત માટે જરૂરું છે, એવા અભ્યાસથી તે પોતાની ફરજ બજાવવા યોગ્ય થશે. જાહેર કામમાં મોટા ભાગ લેનારો કે તે પર અસર કરવાનો તેને પ્રસંગ ન આવે, તોપણ તેમાં તેને રસ પડે અને પોતાના સમયના ઇતિહાસના પ્રવાહને સુદ્ધિપૂર્વક અનુસરી શકે તેને માટે ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. ’ ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણને બચિષ્યનું જીવન દોરવવાને પુષ્કળ બોધ અને સચના મળે છે. સામાન્ય રીતે કાર્યનું પરિણામ થયા પછી આપણામાં હઠાપણુ આવે છે; પણ ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણામાં પરિણામ આવતા પહેલાં હઠાપણુ આવે છે. વળી પુસ્તકો પર પ્રેમ અને વાચન પર અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઇતિહાસથી કોઈ વિષય પ્રબળ નથી. બાળકો નિશાળ છોડે તે સમયે જો તેમને એ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય તો તેમનો નિશાળનો વખત બહુધા નિર્ચક ગયો સમજવો. પણ તેમને પુસ્તકો પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હશે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેઓ શીખ્યા હશે તો તેમનું શિક્ષણ ફળીભૂત થયું સમજવું.

ઇતિહાસના અભ્યાસથી વિચારશક્તિ અને વિવેકશક્તિ કેળવાય છે. છેક બાળક છોકરાં પણ સાધારણ કાર્યકારણભાવ સમજી શકે છે, જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ દૂરનાં સૂક્ષ્મ કાર્યકારણભાવ પણ

કહેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. શિષ્યને હકીકત જાણવાની શ્રમે તેવી ઈતેન્નરી હોય તોપણ તે હકીકત સારી બાયામાં વર્ણવાતી તેને ધણી પસંદ પડે છે. આ ઉપરથી સમજશે કે શિક્ષકે જ્ઞાતાન્તો આકર્ષક અને સુંદર બાયામાં મૂકવા ધણા જરૂરના છે. આઠ નવ વર્ષના બાળકો ઇતિહાસનું જ્ઞાન શિક્ષકના વ્યાખ્યાનથી જ મેળવે છે તે વિષયની અભિરુચિ કે કંટાળાનાં બીજ તેજ સમયે રોપાય છે; માટે શિક્ષકે રસ ઉત્પન્ન થાય એમ વ્યાખ્યાન કરવાની ટેવ કેળવવી જોઈએ. વાર્તા કહેવાની કળા તેણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

જ્ઞાન, વિવેકશક્તિ અને વાર્તા કહેવાની ચતુર્થા ઉપગંત શિક્ષકમાં સારૂ અવિષ્ય ગાની લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. તેને વારંવાર નિરાશા ઉત્પન્ન થશે. છાત્રાં હકીકતો વારંવાર બૂલી જશે કે બાંધી સમજશે. પણ તેના પાઠમાં છાત્રાંને કેવો રસ પડે છે અને ધણાં છાત્રાં તેના શિક્ષણની કેવી કદર કરે છે તે જાણવાથી તેને ધણીવાર ઉત્તેજન મળશે.

સાલ—ઇતિહાસના શિક્ષણમાં સાલ શિખવવી કે નહિ, તે કેટલી શિખવવી તે વિષે વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનની 'સૂચના'માં એ વિષે ત્રણ મુદ્દા આપ્યા છે:—(૧) બાળકને વખતનો વિચાર અદ્યક્ષ કરવો અધરો પડે-છે; (૨) સાલની પુનરુક્તિથી બુદ્ધિ કેળવાતી નથી; અને (૩) માત્ર ધણી અગત્યની જ સાલ મોંએ કરવી જોઈએ. પહેલો મુદ્દો ખરો છે. તેને માટે આપણે બાળકને ગદ્ય કરવી જોઈએ. બીજો મુદ્દો ખરો નથી; કેમકે પુનરુક્તિથી સંસ્કાર દૃઢ થઈ શકે. રચુશક્તિને સહાયતા મળે છે, પરંતુ તેથી કંટાળો ઉત્પન્ન થાય એમ ન જોઈએ. ત્રીજો મુદ્દો ખરો છે; પણ કઈ સાલો શિખવવી તેને માટે શિક્ષકે વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જમ જૂગાળમાં કેટલીક વખત નાતી નદી અને નાનાં શહેરો મોટી નદી અને મોટાં શહેરો કરતાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, તેમ ઇતિહાસમાં કેટલીક સાલો દેખીતી અનુપયોગી હોય તોપણ બહુ ઉપયોગી હોય છે.

પણ હાલના સમયમાં સાલ ન શિખવવી એમ શિક્ષકને ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી. હાલ તો એથી ઉલટો ઉપદેશ કરવાની જરૂર જણાય છે, એક શિષ્યશિક્ષકે મને વાતમાં કહ્યું કે, 'અમે ઇતિહાસ શીખીએ'

છીએ—ખરે ઇતિહાસ જેમાં સાલ નથી શિખવાતી તે. 'ખરે' એ હેરો ખંગડેલો જેઈ તેણે સુધારીને કહ્યું, 'હા, માત્ર યોડીજ સાલ શિખવાંય છે.' પણ હાલમાં આપણે ઘણી વાર એવું સાંભળીએ છીએ કે ભૂગોળમાં વસ્તી, પેદાશ વગેરેની સંખ્યાની જરૂર નથી, ઇતિહાસમાં સાલનું કામ નથી ને અંકગણિતમાં હાંખલો ખરે-છે કે ખોટો છે તે કંઈ અંગસતું નથી. આ વિચારો માત્ર પૂર્વના શૂલભરેલા વિચારોથી પ્રતિબૂળ છે; પરંતુ એને પણ મર્યાદામાં રાખવાની જરૂર છે.

સાલથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ કંટાળાભરેલું થાય એ ખરે જાય છે. વળી કાલાનુક્રમણીને આધારે યુગાન્તોનો સંગ્રહ કરાવવો એ કંઈ ઇતિહાસનું તત્ત્વ નથી. એક શિષ્ય એમ કહેતો કે કટિસના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં લખેલી બધી સાલ મને આવડે છે. તેને પૂછ્યું કે (પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં) ફરેતા ન્યાયાધીશોએ કંઈ સાલમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું, આનો તેણે તરત જવાબ દીધો; પરંતુ 'ફરેતા ન્યાયાધીશો' એટલે શું એમ પૂછ્યું તેના જવાબ તેનાથી ફેલાયો નહિ. મિ. ચોક્કર બ્રાઉનિંગ આવીજ એક ધાત વર્ણવે છે. ઇટનમાં એક શિષ્યે મને અમુક સાલ કહી તેને મેં પૂછ્યું કે એ સાલ ખી. સી. (ઈ. સ. પૂર્વ) કે એ. ડી. (ઈસવી સર્વની). તે શિષ્ય ગભરાયો ને તેણે જવાબ દીધો કે-એ 'ખી. ડી.' (જેનો અર્થજય તો નથી). આવા શિક્ષણમાં સાલનું શિક્ષણ શુષ્ક અને નિરર્થક નીવડે છે.

પણ સાલ વગર ઇતિહાસનું શિક્ષણ અસંભવિત છે. જાળકો પણ યોડી સાલ યાદ રાખતાં કંટાળતાં નથી. તેમને પણ પોતાનું જ્ઞાન ચોક્કસને નિશ્ચિત કરવું ગમે છે. આ જ્ઞાન જો ખાલ્લાવંદ્યામાં નહિ મળે, તો પછી મળી શકશેજ નહિ. સાલને ઇતિહાસની એક આંખ કહે છે અને એ કહેવું વાજપી છે. વળી ઇતિહાસમાં સાલ તે ગણિતમાં આંકના કોડા જેવી છે એમ પણ કેટલાક કહે છે. જો કે આ ઉપમા સર જોશુઆ દ્વિત્વના મત પ્રમાણે યોગ્ય નથી; તોપણ એટલું તો ખરું છે કે ઇતિહાસના શિક્ષણમાં સાલ શિખવવામાં યોડો વખત કાઢવો અયોગ્ય નથી ઇતિહાસમાં ઘણી બાજતો યાદ રાખવાની છે એમ અમે અગ્રાજ કહ્યું છે અને એમાં સાલ ઘણો અગત્યનો ભાગ છે.

પણ શિક્ષકે એ સમજવું જોઈએ કે ઘણાં બધાંનો ખાટો અમુક વ.

વર્ષ. ચોગ્ય સાલ નથી. તે બનાવો કંઈ તેજ વર્ષમાં પૂરા બન્યા હોતા નથી. ઇંગ્લંડમાં ફ્યુડલ (જમીનને કાગતો) ધારો ક્યારે સ્થપાયો, પ્રધાનમંડળની સંસ્થા ક્યારે થઈ, વગેરે બાબતોમાં અમુક વર્ષજ ચોગ્ય નથી. બાબતની વચને અનુસરીને સાલ શિખવવી. પરદેશના ઇતિહાસના વૃત્તાન્તો આપણા દેશના તેજ સમયના વૃત્તાન્તો સાથે જોડવાથી સ્મરણ રાખવા સહેલા પડે છે. ઉપસંહારરૂપે એટલું કહેવું જાસ છે કે આપણે સાલ શિખવવી જોઈએ અને તે આગલની છે એમ છોકરાંના મનમાં ઠસાવવું જોઈએ. પણ સાલ યાદ રાખવામાંજ ઇતિહાસનું શિક્ષણ સમાયલું છે એમ શિષ્યવર્ગના મનમાં આવવું ન જોઈએ; તેમજ કંટાળો ઉત્પન્ન થાય એટલે દરજ્જે સાલ યાદ રખાવવી નહિ.

ભૂગોળનો સંબંધ—જેમ સાલ ઇતિહાસની એક ગાંધ છે તેમ ભૂગોળ એની બીજી ગાંધ છે. હાલના સમયમાં નકસા વગર કોઈ ઇતિહાસ શિખવતું નથી; તેમજ ચોક્કસ ઇતિહાસનાં પુસ્તકો નકસા વગરનાં હોય છે. દરેક ફલ જાનવાને કંઈ સ્થળ હોવું જોઈએ ને તે ભૂગોળથી માલમ પડે છે. ભૂગોળના અભ્યાસથી ધણીવાર બનાવો અમુક રીતે બન્યા તેવું કારણ સમજાય છે. એવિશામ શહેર અને તેની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીએ તો એવિશામનું મુદ્દ જરોખર સમજી શકીએ. ઇ. સ. ૧૬૪૩ માં ૧ લા આર્દર્સની હાર થી રીતે થઈ તે સમજવા માટે આપણે રાંજપૂરી સૈન્ય આદિ બામાં જે સ્થળે હતું તેની સ્થિતિ, તેમજ આગળ વધવાંતી મુશીબતો અને એકત્ર થવામાં જે અડચણો નડી તે જરોખર સમજવું જોઈએ. જેમ દેશના કુદરતી સ્વરૂપથી મનુષ્યજીવન પર કેવી અસર થાય છે તે સમજવાથી ભૂગોળના શિક્ષણનું તત્ત્વ સમજાય છે, તેમ જે રંગભૂમિ પર મનુષ્યો ધુમ્મા હોય અને સુપ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્તો બન્યા હોય તે રંગભૂમિના અભ્યાસથી ઇતિહાસના શિક્ષણમાં નવીન પ્રકારનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. કાલોદલ કહે છે કે “એવું કોઈ પુસ્તક તમારી પાસે નહોતો રાખ્યા વગર વાંચવું નહિ. અન્યકાર જે સ્થળનું નામ દે તે સોધી કાઢી તેની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરો. આમ કર્યા વગર તમે તેવું કહ્યું સમજવાના નથી તો યાદ તો ક્યાંથીજ રાખશો? મુખ્ય બનાવોની સાલ યાદ રાખો. તેને જાણો અને સ્મરણ કરો. નહોં જરોખર રાખો. સાલ અને ભૂગોળ એ ઇતિહાસના બે દીપ છે.”

કાર્યકારણુભાવ—વૃત્તાન્તો સમજવામાં કાર્યકારણુભાવ ધણો અગત્યનો છે. બારેક વરસનાં યાવ છે. લાંબુથી બાળકોને તેમાં રસ પડી શકતો નથી, પણ સદંજ આરંભ કરી શકાય. એથી નાની ઉંમરમાં વખત અને સ્થળના પ્રજ્ઞામાં તેમને રસ પડે છે. કાર્યકારણુભાવમાં પણ બૂજોળને ધણો સંબંધ છે. નદી અને પર્વતો પ્રજ્ઞની અતિ અને વ્યાપાર પરં ધણી અસર કરે છે અને રણુક્ષેત્રના પરિણામનાં ધણા ઉપયોગી અંગ છે. અંગ્રેજ લોકો ખિટનમાં આવીને વસ્યા તેમાં નદીથી અને પર્વતોથી તેમનાં મૂળ સ્થાન નિશ્ચિત થયાં છે. કુદરતી કારણો સાથે કૃત્રિમ કારણોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જૈન રાણીના સરદારો અને નેપોલિયને રૂપેન પર મદદ કરી અને વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમાં ફેશના કુદરતી સ્વરૂપ. તેમજ પ્રજ્ઞના સ્વભાવની અસર આપણને ખુલાં માલમ પડે છે. ટ્યુડર અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયનો અભ્યાસ કરવાથી એકજ પ્રજ્ઞમાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે આપણે સમજીએ છીએ. ટ્યુડર અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓને સરખાવવાથી જનસ્વભાવથી ઇતિહાસ પર કેવી અસર થાય છે તે આપણા જોવામાં આવે છે. આના સંબંધમાં કાલોઇલના જોવાજ ખુલાંનો મત નથી એ ચાહ સમજું.

નીતિતું શિક્ષણ—યુદ્ધથી હમેશા બારે ખસ યાવ છે ને પરિણામ અનિષ્ટ આવે તો તે લોકોમાં અપ્રિય થાય છે. ૩ જા હેન્રિ, ૬ ટૂા હેન્રિ વગેરે રાજાઓના સમયમાં આના દૃષ્ટાન્તો મળશે. આવા દાખલાઓ ઉપરથી છોકરાંઓને વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરતાં શિખવવો. આના સંબંધમાં નીતિતું શિક્ષણ આપી શકાય. જૈન હેમ્પડન જેવા વીર પુરુષોના દાખલા તેમાં ઉપયોગી થઈ પડશે. આમાં જે સચના લક્ષમાં રાખવાની છે. (૧) અતિસ્તુતિ કરવી નહિ. બેગહાટ કહે છે કે ત્રીજા વિલિયમની અતિસ્તુતિ મેકોલે જેવા ગ્રંથકારે ફરેલી પણ વાંચવાથી ફટાજો ઉપજે છે. (૨) હમેશા નીતિનો સાર કાઢવો નહિ. ‘આનો સાર એ છે’ આવા શબ્દોથી કંટાજો ઉપજે છે. બાળકો પોતાની મેજેજ વિચાર કરી નીતિ ગ્રંથણ કરે એ વધારે સારું છે. વાર્તામાંથીજ જો સાર એવી મેજે બાળકને સજે નહિ તો વાર્તા કહેવામાંજ દોષ સમજવો.

સંગીત.

આજે આપણે નવીન રસ અવલોકન કરવા તત્પર થઈએ છીએ. સર્વ કોઈના સમજવામાં સહજ છે કે મનુષ્યમાત્ર, સ્ત્રી યા પુરુષ, જન્મ્યા પછી ધીમે ધીમે કેળવણી અને સોજાતથી માણસાઈના ગુણો મેળવે છે, ને તે મેળવ્યા બાદ ગૃહસ્થ, સદ્ગૃહસ્થ, સંજ્ઞન એ પ્રમાણેના યોગ્યતાવાળા માનને પાત્ર થાય છે. હેવાન અને ઈન્સાનમાં તદ્દાવત પણ માત્ર ઈન્સાનીઅતથીજ પરખાય છે, બાકી પશુધર્મ જેવા ક્ષુદ્ર આચરણથી મનુષ્ય ઉત્તમ પંક્તિમાં આવી શકતો નથી. વળી મનુષ્યમાત્રને ધર્મોર્ત્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે, પણ તે સધળાંનો સાર અને તારતમ્ય તે ઉત્તમતા મેળવવા માટેના ઉદ્દેશમાંજ સમાવલો હોય છે. સાદા રૂપથી અને ઉત્તમ શિક્ષા તરીકે એક વિદ્વાન લખી જણાવે છે:—

“What is our duty here ?

From good to better then to best.”

આ દુનિઆમાં આપણે જે રિચ્છિતિમાં હોઈએ તેથી સારા, વધારે સારા અને શ્રેષ્ઠ થવા માટે આપણું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. આપણામાં “સદ્ગૃહસ્થ,” “સંજ્ઞન” મનુષ્યકોટિમાં જેમ માનવંત ગણાય છે, તેમજ પશ્ચિમ દેશોમાં પણ “જેન્ટલમેન”ની પદવી આપરદાર ગણાય છે. ઈંગ્લંડના મરહુમ માનવંતા પ્રધાન મિ. ગ્રેડરને પોતે બીજા આપરના ઇશ્વરોને બદલે સાદી સદ્ગૃહસ્થની યોગ્યતાવાળી ‘મિસ્ટર’ની છાપ શ્રેષ્ઠ ગણી પોતાનોજ દાખલો જગતમાં બેસાડી આપ્યો છે, તે તેમના જીવનચરિત્ર પરથી સમજાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે સદ્ગૃહસ્થની ઉત્તમ તુલના હોય છે, સારે તે મેળવવા કોને હોંસ અને આતુરતા નહિ થાય ? પરંતુ તે પદવીએ પહોંચવામાં સતત શ્રમ, નિયમ, નીતિરીતિ, વ્યવહારમાં દક્ષતા, સારાં કર્તવ્યોમાં દૃઢતા, સ્વાભિમાનનો સદુપયોગ, સત્યતા, શુદ્ધ રહેણીકરણી વગેરે ગુણોના અવલંબનની બહુજ જરૂર જણાય છે. વળી તે ગુણો લાંબી સુદૃઢ સ્થિતિમાં પાળવામાં પણ તેવુંજ ઉત્તમ સાદસ ઉદાવનું પડે છે અને પછી આખરે સુપાત્ર મનાય છે ને સંજ્ઞન વગેરે સારાં ઉપલક્ષણોથી યંત્રાય છે. આવા ગુણોનું અવલંબન અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો ઉત્સાહ પ્રાચીન

વિદ્વાનોના લેખથી તથા તેમના ગુણોની અનુકૃતિથી કેટલેક દરજ્જે મેળવી શકાય છે. તે ઉપરથી જીવનચરિત્રો અને વિદ્યાભ્યાસનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન બહુ ઉપયોગી છે, તે સર્વ કોઈ તુર્ત સ્વીકારશે.

વિદ્યાભ્યાસ માણસને ખરૂં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિદ્યાવિલાસ એ માનવગતિને સુખ અને સતકીર્તિનું એક મોટું સાધન છે અને તેના અનેક દાખલા સઘળા પ્રજાઓના આગેવાન ગણાતા શિષ્ટ પુરુષોના વૃત્તાંત ઉપરથી મળી આવે છે; તેથી વિદ્યાનો આશ્રય લેવાથી સદ્ગુહસ્થ એ યોગ્ય પદ પળાય છે. તોપણ તેમાં વિશેષ અસાધારણ ચૈતન્ય મેળવવા અધિક ઉચ્ચ શ્રેણિનું અવલંબન જોઈએ, જેથી માણસ ખીજાઓથી એકદમ અધિક સરસાઈ મેળવી શકે. આ પ્રમાણેના ઉમદા આશયો ધ્યાનમાં રાખીને એક વિદ્વાન એક વ્યક્તિને ખીજાઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવવા સાહિત્યાદિની યોગ્યતા કહી બતાવે છે.

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ । સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિપાણહીનઃ
તૃણં ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ ભાગધ્રેયં પરમં પશૂનામ્ ॥

આદિ સાહિત્ય અને સંગીત, એ પદોને પ્રથમ યોજેલાં છે, તેથી તેની પ્રબળ સત્તાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે. તેમજ સાહિત્ય અને સંગીત એ બન્નેને પરસ્પર સંબંધ પણ ધણો નિકટ છે, વગેરે કારણોથી દરેક મનુષ્યે આ સંગીતવિદ્યામાં પોતાની શક્તિ મુજબ અભિરુચિની સાથે લાભ લેવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બાર મૂકીને બોધવચન દર્શાવેલું છે. મિત્રમંડળમાં આ સંગીત જાણનાર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પોતે આનંદ લે છે અને ખીજાઓને આપે છે. પોતે કલામાં કુશળ હોઈને પોતાની તોદુરસ્તી સારી રીતે સાચવી શકે છે; મનોબળ વધારી શકે છે, ખુશ મિત્રજથી રસીલો બની શકે છે, ચિત્તવૃત્તિને એકજ વિષય તરફ સળગી રાખવા ચુસ્ત બની શકે છે. એકાગ્ર મનોવૃત્તિ બનાવવા સંગીતને મોટો આશ્રયરૂપ માનવામાં આવે છે, તેથી વિશ્વની તમામ પ્રજાઓએ ધર્મની સંસ્થા નિભાવવા અને મનનું રસમય ઐક્ય જાળવવા સંગીતનો સદુપયોગ નિર્માણ કરેલો છે. સંગીત-કુશળ સ્ત્રી યા પુરુષ સર્વ સ્થળે સર્વના માનને યોગ્ય થઈ શકે છે અને જમાનાને અનુકૂળ ઉચ્ચ વ્યક્તિના ગૃહસ્થોમાં તેમને પ્રવેશ અનિર્વાર્ય થાય

છે; તે તેમની તુલના પશું તેવીજ ઉચ્ચભાવનાયુક્ત બને છે. સંગીતનો નીતિદ્વારા સદુપયોગ ધણીજ કદરંધી પિછાંનાય છે, તેથી સંગીત જાણનારને ઘણું માન મળે છે. વળી પશ્ચિમ દેશોમાં આ વિદ્યાને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે તેથી આ વિદ્યામાં પ્રવીણ પુરુષો 'men of qualification and tastes', (લક્ષણવન્તા અને રસિક પુરુષો) એવાં રુચિકર નામથી ઓળખાય છે.

આર્યવર્તમાં પ્રાચીન કાળથી ગૃહસ્થોને કાવ્યનાટકાદિના વિનોદ સાથે પણ સંગીતનો સારો પરિચય થતો હતો, પરંતુ મધ્ય સમયમાં અમુક કારણોને લીધે તે શોષને ગાણ માનવામાં આવ્યો હતો. હાલની સુધરેલી પ્રજાઓમાં સંગીતનો શોષ ઉત્તમ ગણના સાથે વધતો આવ્યો છે, સારે આપણે પણ ઉત્તરિએ પહોંચેલી સંગીતવિદ્યા જે હમણાં કંઈ છિન્ન-ભિન્ન નષ્ટભ્રષ્ટરૂપે વિલપે છે તેને ફરી સજીવન કરવા સંશોધનક્રિયાઓમાં અવગાહન કરીશું તો તે પ્રયાસ નિષ્પ્રયોજન ગણાશે નહિ. ઉપર કહી ગયા તેવી રીતે સંગીતને અને સાહિત્યને બહુ બને છે એટલે તેમનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. સર્વ કોઈના સમજવામાં હશે કે કાવ્યોદિક તેમજ રસ, અલંકાર આદિ વિનોદથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને પણ સંગીતથી વધારે પુષ્ટિ મળે છે; ઘરણુ કે સંગીત પોતે કાવ્યના નવ રસોને સુસ્વરો મારફત રસ ધન બનાવી આપે છે અને તેજ મતલબથી ઉપર કહી ગયા તે શ્લોકમાં કવિજીએ ભાર મૂકીને સંગીત ઉપર ધ્યાન ખેંચી કહ્યું છે કે ને માણસ સંગીત જાણતો નથી તે ખાણસ નથી. આપણામાં ગંધ, પદ, ગાથા વગેરેના સમૂહમાંથી રસ અલંકારાદિ સંઘટનાથી જે આનંદ માણસને મળે છે તેજ આનંદ સુસ્વરાદિ સંગીતપ્રબંધોના શ્રવ્યનથી રસધન થઈ અવલોકિત મારફત મનને વધારે પ્રકૃષ્ટિત કરે છે, ચરીરસંપત્તિ વધારે છે, અને તર્કશક્તિ, પરાય-કર્ણબુદ્ધિ, ઉદારતા, વગેરે ઉચ્ચ મનોભાવને ઘણું પોપણ આપે છે.

કાવ્યને લેગતાં પિંગલ, રસ, અને અલંકારાદિકના સંબંધમાં ઘણું ઘણું શ્રેયો લેખાયા છે, તેમજ તે વિષે આપણા મુંબઈ ઇલાકાના નિવાસી બાઈજો સહેજ પરિચિત જણાયા છે; પરંતુ સંગીતવિષય ઉપર ઘણું ઓછું ધ્યાન આપાયું જોવામાં આવે છે; તે સમજથી આ જગાએ તે તરફ ઉત્સાહ વધારવા મારે બહુજાને રુચિકર થાય એવાં સહેલાં પુસ્તકો

સૂચવવા મત્ત કહે છું. કેટલીક વખત ખાસ શાસ્ત્રીય શબ્દો વાપરવા પડ્યાં છે, પરંતુ તેના ખુલાસાઓ નીચેના પેરેગ્રાફો વાંચવાથી ધ્યાનમાં બેસશે, તોપણ આ મોંઘ એક બે વખત લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાથી વધારે સંતોષ ઉપજશે એમ આશા છે.

વિધાની ખીણ શાખાઓની પેઠે સંગીતવિદ્યા પણ સમજવી કઠણ હોય છે. કેઈ પણ વિષય ઉપર મોહ ઉપજ્યા સિવાય અને તેની પ્રજ્ઞા સત્તાં જાણ્યા સિવાય માણસની રુચિ કે વલણ તે તરફ યતાં નથી. પ્રેમ હોય નહિ તો તે મેળવવા મત્ત પણ સંભવે નહિ; માટે ઉપરના શ્લોકથી, તેમજ ઉપર લખેલા સંગીત વિષેના વિવેચનથી વાચકનું વલણ આ સંગીત બાબત જાણવા ઉત્સુક થયું મानी ખાસ આ વિષય ઉપર થોડુંક લખવામાં આવે છે.

સંગીતવિષય ધણે કઠિન, ગહન, બહોળો પણ રસમય છે, તેની સંમજા ફૂંકમાં આપવી તે પણ તેનુંજ મુશ્કેલ કામ છે, તોપણ તેનાં જુદાં જુદાં અંગો અને ઉપાંગો ઉપર થોડું ઘણું લક્ષ આપવુંજ જોઈએ.

“ગીતવાદિત્યનૃત્યાનાં ત્રયં સંગીતમુચ્યતે”

કંઠસ્વરથી ગાવું, વાજાં વગાડવાં અને નાચવું એ ત્રણ સંગીતનાં મુખ્ય અંગ છે. આ ત્રણે બાજનો આપણી નજર નીચે વ્યવહારમાં દરરોજ જોવામાં આવે છે, તોપણ તેનો પરસ્પર સંબંધ અને તેની રચના વગેરે ઉપર આપણામાંથી ઘણા થોડા ભાઈઓ નજર પહોંચાડતા હશે. આમાંના ગીતવિષયને પ્રધાન માનવામાં આવે છે; કારણ કે ગીતને અનુસરીને, અને તેનીજ નકલ કરીને જુદાં જુદાં વાજાં જનાવવામાં આવ્યાં છે ને તે વગાડવાથી આનંદ પણ તેવોજ ઉપજે છે. વાદ્યને ગીતના પેટામાં ગણેલું છે તેથીજ હિતે “ત્રય” (ત્રણ) ગીતવિષયનું અનુકરણ કરી બાલ્યેષ્ટાના ઉમેરણથી રસની વૃદ્ધિ કરે છે તે પણ સંગીતના પેટામાં આવી જાય છે. સંગીતના ત્રણ અંગમાં વપરાતાં અથવા તો તે અંગોનાં ઉત્પાતકારણ, ખીજરૂપવસ્તુ—‘સ્વર’ અને ‘તાલ’—વિષે આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ. સ્વર અને તાલ આખી દુનીયામાં એક સરખે અંશે મુખ્ય આનંદનું ખીજ ગણવામાં આવે છે, અને તેજ ગીતનું મુખ્ય

વંધારણ નક્કી કરે છે. વાદ્ય અને નૃત્ય (નાટ્ય) માં પણ સ્વર અને તાલ એ તેવાજ ઉપયોગી અને અસરકારક નીવડે છે. ગીતવિષયના નિયમોનું જેમ જેમ વધારે ધ્યાનથી અવલોકન કરીએ છીએ, તેમ તેમ વાદ્ય અને નૃત્ય વિષયના ખુલાસાઓની દરકાર આપો આપ ઓછી થતી જાય છે. આવાં કારણોને લીધે ગીતવિષયનેજ સંગીત તરીકેનું બહોળા અર્થનું નામ આપી ગ્રંથકારો ગીતને પ્રથમ પદ આપે છે. આર્યવર્તમાં અસલથીજ ગીતની પ્રજાજ સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે ને તે સુજાગર પશ્ચિમ દેશોના સંગીતવિદ્વાનો ગીતવિષયને વંધારે મહત્ત્વ આપતા ચાલ્યા છે.

સંગીતની ત્રણે જાગતો (ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય)ની વસ્તુસંકલના, સ્થૂલ, રચના, તથા ફળની પરિસીમા પણ એકજ તરેહની હોય છે. ત્યારે આપણે જોઈએ કે સંગીતનું જીજ્ઞાસુ અને કૃષી રીતે વર્તે છે, પ્રસરે છે, વિકસે છે, અને વિરાગ પામે છે.

ધ્વનિ, અથવા નાદ એ તેનું જીજ્ઞાસુ છે. અને આ જીજ્ઞાસુ સૂક્ષ્મ, અવાજ જુદી જુદી તરેહથી સમુદ્રની લેહેરોની માફક તરંગરૂપે વર્તે છે, તે દેખાય છે, અને આખરે અનેક જાતના નામથીજ સ્પષ્ટ પરખાય છે. મોવા અવાજ પોતાના સ્વરૂપમાં મૂળરૂપે અથવા સંયુક્ત પ્રકારે વિકસે છે. સૂક્ષ્મ રૂપમાંથી સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પણ તમામ જાતના અવાજોને-ધ્વનિ મથવા નાદને-તેના તેજના નામથી જોળણવામાં આવે છે અથવા વિશેષ જ્ઞાન માટે ચોક્કસ નામ પણ પાડવામાં આવે છે, જેમકે ઘંટાનાદ, શંખનાદ, મેઘનાદ, મૃદંગધ્વનિ, વગેરે, સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂળ સ્વરૂપ માંહેના અવાજોને અવાજોને આપણે ભિન્ન ભિન્ન પારખી શકીએ છીએ, જેમકે પશુપક્ષીના અવાજ, સ્ત્રી વા પુરુષનો અવાજ, પાણીના પ્રવાહનો મૃદુ ખજખજાટ અથવા ધોધના ધડધડાટ, પાંખોના ફડફડાટ, કામળના હાલવામાં અથવા હસવામાં ખડખડાટ, ગાડીના ચાચકામણના અને પૈડાં સિંચિલ થવાને લીધે નીકળતા જુદા અવાજો, જારીખારણાં અરજાવાથીનીકજતા બડબડાટ વગેરે. આવા અસંખ્ય જાતના અવાજો આપણા દરરોજના વ્યવહારમાં આપણને મળી આવે છે ને આપણે તેને તેજ સ્થિતિના સ્થાયી સ્વરૂપમાં ચોખ્ખા ભિન્ન પારખીએ છીએ. પણ તેની તુલના કરી સમજણ મેળવવી જોઈએ. આ અસંખ્ય ધ્વનિઓને આપણે ત્રણ પ્રકારથી વિચારીશું.

(૧) મધુર, રસમય, સ્પષ્ટ પ્રકાશથી આનંદ ઉપભવનાર તે ઉત્તમ ધ્વનિ, નાદ, તેન, સુસ્વર, સ્વર.

(૨) સાધારણુ પણ નિયમિત અસર અને ઝોખાઝાઝાનો મધ્યમ અવાજ.

(૩) સાંભળવાથી ગેભરાઈ જવાય, કંટાળો ઉપજે, અથવા ભય કે ત્રાસ નીપજે તેવા અવાજો.

સિંહગર્જના, તોપોના ધગદગ, સમુદ્રના તોફાની મોજાનો ઘુઘવાટો વગેરે અવાજો આપણને અમુક પ્રમાણમાં આનંદના કરતાં ભય અને ત્રાસ વધારે ઉપજાવે છે તેથી તેને સ્વસ્તુ નામ નહિ આપતાં ઘોંઘાટની ઉપમાથી ઝોળખી ત્રીજા વર્ગમાં ગણીએ.

મધ્યમ રીતે રસીલા અને નિયમિત સ્વરપથી ઝોળખાતા અવાજો જેવાકે, કોપલ, મોર બુલબુલ વગેરે પક્ષી તેજા સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અવાજો, તે મધ્યમ બીજા વર્ગમાં ગણી તેને અવાજ સંગ્રાથી ગણી કરીએ.

ઉત્તમ, પેહેલા વર્ગના અવાજોને આપણે સંગીત સ્વરના નામથી ઝોળખીએ છીએ. સંગીતમાં જે સ્વરો જોલાય છે, ગવાય છે તે “સુસ્વર” પણ બની શકે છે, કારણ કે તેમાં કંઈની અથવા વાદ્યની મધુરતા કેળવવાથી વધારી શકાય છે, તેથી સંગીત સાંભળનારને અને ગાનારને પોતાને પણ આનંદ થાય છે. એ સ્વરોને સંગીતમાં સરિગમપધનિ એ હુંદી સંગ્રાથી પણ ઝોળખવામાં આવે છે.

હવે કહી ગયા તે પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારની ધ્વનિરૂપસાધનબીજ-રચનાથી શ્રવિત કરી જ્યારે ઉત્તમ સંગીતચોજક રસલીન બુદ્ધિથી સારા પ્રબંધમાં કાવ્યોમાં સુસ્વરો જોડાવે છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્તમ ફલરૂપ આનંદ ને અમૃત સરખી તુલિ શ્રવણેન્દ્રિય મારફત મનુષ્ય મેળવે તેમાં આશ્ચર્ય શું?

હવે ત્યારે સંગીતમાં જે જે સ્વરો વપરાય છે તે વિષે આગળ ચાલીએ. ઘણી તરેહના અવાજો સંગીતમાં વપરાય છે, પરંતુ તેઓ સઘળા પરસ્પરમાં ઘણાજ નિકટ સંબંધી બંધાયેલા રહે છે. કેટલીક વખતે મૂળધ્વનિરૂપેજ સ્વરો વપરાય છે ને કોઈ વખત ભાષાના વર્ણોચ્ચાર સાથે એ સ્વરો યોજવામાં આવે છે. જેમ ગદ્યમાં વર્ણ, શબ્દ, વાક્ય, અને પંદેઆદિ તેમજ કાવ્યમાં ચાર ચરણ, વિરામ ઇલાદિ ઉત્તરોત્તર નિયમિત

સંકલના ચાલી આવે છે, તેવીજ રીતે જ્યારે મુજબનિરૂપે સ્વરો વપરાય છે ત્યારે તેના પણ શબ્દ બને છે, તે ધ્વન્યાત્મક શબ્દ ગણાય છે, ને પછી તેવી રચનાને ધ્વન્યાત્મક ગીત કહેવામાં આવે છે, તે ભાષારૂપ કાવ્યને સ્વરોમાં ગાવાથી 'વર્ણાત્મક ગીત' એ નામનો ભેદ ઓળખી શકાય તેમ છે. આવી રીતથી અર્થયુક્ત વર્ણાચાર અને ધ્વનિ એ બંનેનાં જે જે સ્વર-સ્વરૂપો બને છે તે આપણે ધનથી ભિન્ન ભિન્ન જાણીએ છીએ. આવાં અવાજોને આપણે ઝીણો, ટીણો અવાજ, પુરુષનો મોટો ને જાડો અવાજ, સ્ત્રીનો માતળો ને મૃદુ અવાજ, તેમજ બાકી નીચો અવાજ એ પ્રમાણેનાં નામ આપીએ છીએ, તેથી અસંખ્ય અવાજોની જાતિ અને જાણીએ એ પ્રમાણે બે ભેદ બને છે તે વિષે સ્પષ્ટ સમજ ધ્યાનમાં રાખવાની અગત્ય છે. પરમકૃપાળુ જગદીશ્વરે કંઠસ્વરોને અમુક અંતરથી ને અમુક પ્રમાણમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગોઠવીને મનુષ્યને જન્મ સાથે ગાવાની શક્તિ એ એક મહાન બક્ષીસ આપી છે પણ તે દરેક વ્યક્તિએ ખીલવવી તે પ્રગલ ઉપર આધાર રાખે છે, નહિ તો તે બક્ષીસની મૃદુતા, ઉચ્ચ વિકાસને પહોંચતી નથી.

જેમ ગણિતશાસ્ત્રમાં દર્શાવમાં પુનરાવર્તન આવે છે તેવી રીતે અમુક સ્વરો અમુક અંતર પછી તેના તેજ મંચી આવે છે, તોપણ પુનરાવર્તનનો દાખલો આપી સમજાવ્યા પછી પણ સ્વરોનો જે સદૃજ તદ્દાવર જણાય છે તે સમજવાને બીજો દાખલો લેવો જોઈશે. માયાની દિશાઓ ઉભણી અને પછી માળ વગેરે ઉપર જતાં દિશાઓની પહોળાઈ સાંકડી થતી જાય છે ને તેથી મહાનની મન્યુતી બની રહે છે, તેજ મિસલે પ્રત્યક્ષપ્રકૃતિના સ્વરો નીચેનાં રૂપમાં પહોળાઈને મોટાઈની ઉપમાથી વિજ્ઞાત ગણાય છે ને જેમ જેમ સ્ત્રીપ્રકૃતિના જાણે સ્વરો લેવામાં આવે છે તેમ તેમ તે માતળાને ઝીણા ગાનાં છે. આ મૃદુભંધરણની રચના વિશેષ દાખલા બને કમ (જાણે ચડતું ને પાતળું થતું) થી સંગીત સ્વરોને ઘણું પડે છે, તે ખ્યાલમાં રુચશે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭.

સ રિ ગ મ પ ધ નિ, સ રિ ગ મ પ ધ નિ, સ રિ ગ મ પ ધ નિ.

પુનરાવર્તનની સાથે સંગીતસ્વરો નીચે મુજબ સદૃજ નાના મોટા ને.

કં.

જીવો ખીલ્લીની લગઈ, બેમાં ત્રીજે પેસે બાઈ.
રોટલા સાંર વઢી પડીને ગઈ વાંદરા પાસ,
વાંદરબાઈ તો ખાઈ ગયા, બે ખીલ્લી થઈ નીરાશ, જીવો.
માટે બાઈઓ સંપ રાખીને કરજો સર્વે કામ;
સંપ થકી તો સુખજ મળશે રાત્ર રહેશે રામ, જીવો.

સામાન્યજ્ઞાન.

૧. ગાય.

ચોખાઈ.

ચુંણવાળી ચોંગાળી ગાય, પાણી પીતી ને ખડ ખાઈ;
કેવો છે એનો આકાર, આર પગાળી આંચળ ચોર.
કુરીને પગ ને ખરીમાં કાઠ, ઘણો રપાળો બાળ્યો ઘાઠ;
પછપાડે પૂછડે છે વાળ, નિલ ગોવાળ કરે સંભાળ.
હોઠ હલાવે બેઠી હોય, કાળી ધોળી રાતી કોય;
દોતાં દૂધ બહું દેખાય, તેનાં દહીં માખણ ધી યાય.
પેડા બરસી ને દૂધપાક, ખાતાં ખીર ન લાગે યાક;
બાસુદી ને બને ચોખંડ, કરે પેટમાં ઉપજે દંડ. ક. દ. ગ.

૨. વાછડી.

(ગયા ગીતની રાહ)

આવો આવો અહીં ગોહોઆ ગાય પાસે,
જોની જોની આ વાછડી છે પાસે.
બની બની તે વાછડી આમ ચંઈને,
મારે મારે તે ચેકડો ઝપ દઈને.
પગે પગે તે ઝંઝર ઝમકે છે,
કોટે કોટે તે ધુધરા ધણકે છે.
દોડી દોડી તે વાછડી ગાય પાસે,

હમી હમી તે પૂછડી છે વાંસે, ૪
 જોલે જોલે તે જ જ જ જેવું, ૫
 ધાવે ધાવે તે જમ્ય જમ્ય જમ્ય કેવું. ૫

૩. કુતરો.

(ભોળ ભગતના ભજનની રાહ.)

કુતરો ઘર તણો રખવાળ, પણ છે બિલ્લી કેરો કાળ, - ૨૬
 તૂ તૂ કરતાં તરત દોડીને તલથી દુકડા ખાય,
 ખાય, વધે તે મોંમાં ઝાલી ખૂણામાં લઇ જાય; કુતરો. ૧
 પગે પગે ત્યાં ખાડો ખોદી, મૂકે મઝાની સાથ,
 કચરે ઢાંકે કાળજીથી એ, કેવી કુચળ ભૂત; કુતરો. ૨
 આંગણુ ખેસી બહાદુરીથી, ચોક્કી કરતો પ્રાકી,
 અણુજાણ્યાને દેખી આવતાં, દોટ મૂકે પગ તાકી; કુતરો. ૩
 ખંડખંડતાંમાં ખમળા ઉડી, ભો ભો કરતો ધાય,
 મુતેલો ધણી જગી જીઠે, ચટ દઈ ચોર અલાય; કુતરો. ૪
 કાટે પટો શોભિત મહેર, ફાનસ મ્હોંમાં રદાય,
 વાંકી પૂછડી હમી કરીને, શેઠની રાધે જાય, કુતરો. ૫

૪. બિલાડી.

(ભોળ ભગતના પદનો રાહ.)

બિલ્લી વાઘતણી માસી, નેઈને જાંદર જાય નાસી-ટેક.
 આમડી ઉપર ચઢાપડાને પૂછડી પટપટ યાય,
 ખૂણા ખચકા ખોળીખોળીને, ઝડપી જાંદર રદાય; બિલ્લી-૧
 ભૂરે ડોળે ભડું બાળતી જવ અંધારૂં ઘોર,
 એકજ ઘરમાં ગોઠે નહિ, એ આંખે ગામે ચોર; બિલ્લી-૨
 અભવંતે પાણી એ પીતી, આંખોં મીચી ખાય;
 ફાંદે એનો કાળજ માટે, દેખી નાસી જાય; બિલ્લી-૩

૫. ઊંદર.

(બોલ બજનની રાદ)

ઊંદર બિલ્લીને બાળી, નાસે મુઠ્ઠોએને વાળી.
 ચાર પગને લાંબી પૂછડી, મુંવાળી ચંચળ જાત,
 જીણી આંખે આંખે બાળી, ફરે ફોડે આખી રાત. ઊંદર
 લાવી લાવીને લુગડાં કાપે, ફોદી ફરડી ખાય,
 જ્યારે દાંતે જમીન ખોતરી, ખૂણે જઈ ક્ષતાય ઊંદર
 દીઠે દીવટ મૂકે નહિ, અંધારે મચવે સોર,
 દાણા ખાઈને દાટવાળે એ, ચાર પગનો ચોર. ઊંદર
 આવ્યા જતાં હાય ન આવે, પકડે ના પકડાય,
 ઉપાય કરતાં કાંઈ વળે નહીં, બિલ્લીથી સુખ થાય. ઊંદર

૬. ઊંદર.

ચોપાઈ.

વધ્યા ઊંદર હારે હાર,
 પકડ્યા પશુ નહિ આવ્યો પાર.
 રાતે તે માંડે રંગડ,
 ગડગડ જાણે આવી ધાડ.
 ખાસાં કપડાં કરડી ખાય,
 દીવાની દીવટ લઈ જાય.
 એનો એકે નહિ ઉપાય,
 મની મળે તે મહાસુખ થાય. કં. દ. ડ.

૭. ચોપટ.

ચોપટ એઠો પાંજરે, ખોલે મીઠા ખોલ;
 સુણતાં મનમાં સર્વને, ઉપજે દરળ અતોલ.
 કાટે દાળો કાંડો, નમણું સુણું નાક;
 અંજે લીલા રંગનો, ધારે ધણીની ધાક.

આવી બીજી કીડી ચાર, લીધા ઘણા જઈ તે વાર;
સાબ્યાં સંખી ખાધું સાથ. સંખીલી કીડીની જાત. ગો. ક. દેસવી

૧૪. ધાન્ય.

દોહરો.

બાજરીઆમાં બાજરી, જાર કણસલે જોય;
હાથીમાંતો હાથજે, ઘઉં ડાંગર જવ હોય.
તલના તે તો તલસરા, શિંગે સર્વ કડોળ;
યાય ચણાના પોપટા, શેરડી સાકર ગોળ.
ચોમાસાના ચારમાં; યાય બાજરી જાર;
શીયાળામાં ઘઉં ચણા, તે સર્વે તૈયાર. ક. દ. ડા.

૧૫. લીંબોળી ને રાંચણ.

ગરબી.

લીંબોળી—હું સુંદર મારા જોવી. બેન, રૂંડે રૂંડે રહીઆળી.
ઘડા જોવો આકારજ. બેન, પોળી ને વળી છે વહેલી.
આપણુ બે સરખા સરખી જોડ, આવ બહી સાથે રમીએ.
સાકર સરખી, નવ દીસે ખોડ, રમત ગમત ચાલો કરીએ.
રાંચણ—દેખીતી સરખી સાતો બેન, ગૂણુ ન એક, બલે હરખો.
રૂંડે રૂંડે આકાર, બેન, એક, તોય નહિ ગૂણુ સરખો.
કડવી વું છે ગૂણુમાં દુંખદમ, ત્રીડી દું લાગું બારે.
મજરો દમ બેની જોડી બાઈ, ગૂણુ આવગૂણુ સદુ ઉર ધારે.
ગો. ક. દેસવી

૧૬. જમણ.

ચરણાકુવક હંદ.

પાળી પોળી પોળીઆ, ઘણા ધીમાં જમણીઆ,
તો ખોડ દૂધપાકમાં, સવાદ, ખૂણ, શાકમાં.

પડે ઝરમર ઝરમર નીર,	ચોમાસું.
બરે નદી સરોવર તીર,	ચોમાસું.
તીર તોડી પાણી વહી જાય,	ચોમાસું.
બીજે ધરતી ને ધાન્યજ થાય,	ચોમાસું.
આ ધાન્યથી જગથી જીવાય,	ચોમાસું.
ઈશ, ગુણ કેમ તારા ગણાય,	ચોમાસું.

૨૨. ચોમાસું.

(પુનઃપ્રસંગનીની રાદ.)

વા' વા' જો જો બેની, ખેલ બન્યો છે આગતોરે. . .
જૂઓ મેઘાંબર, કીધો શો ધનધોર,
કાળી વાદળીઓએ આજે શી ધટા કરીરે. . . ટક.

સાખી:—જગલની શોભા જુઓ, સુદર નાના છોડ: . .
લીલાં પટ ધારણ કયા, જોભા સૌ કરજોડ,
નમતી, ફરતી, આ જો જાય પવનની લહેર,
જાણે મેઘરાજને વધાવતી હરખે બરીરે. વા' વા' જો જો.

સાખી:—પેલો જો ગોવાળીઓ, ઘેટાંનો રખવાળ;
જોભો ટકી લાકડી, છે કરતો સંભાળ,
જેરે ચમકી વીજળી, ચો દિશ આ આકાશ,
ઘેટાં નાકાં સુણીને, ગરજોર્ જો કડકડ કરીરે. વા' વા' જો જો.

સાખી:—નાહી બેસો બડકતી, ગર્જનથી ગભરાઈ,
જોભા રહો ચઈ વેગળા. મારી બેસે બાઈ,
વરસે વાદળ બીજે, વાંસો બેનો જંગ,
હરખે નાચે કુદે બેસ બહી ઉભગબરીરે. વા' વા' જો જો.

સાખી:—મોર પોકારે મેઘને, હંચે હરખ ન માય,
જો નાચે છે એકલો, આગળ પાછળ થાય,
જેવો બંકો રાજા, મેઘ ખર્યો દેખાય,
નાચે કળા કરીતે સચવતો, પધરામણીરે. વા' વા' જો જો.

સાખી:—જો આ ખેતર ખેડતો, જોભો ખેડુન એક,

૧૯. સાંજનું ગીત.

કલ્યાણ.

/ સુખકારી સુખકારી, પ્રભુજી સુખકારી સુખકારી-૨૬.

સરજ આયમ્યો, સાંજ પડી છે, શાન્ત હવા સુખકારી;	પ્રભુજી ૧
નહાનાં પંખી ગાજે પેઠાં, આરામ લેવા ધારી;	પ્રભુજી ૨
અંધારાનો અમંલ થયો છે, દંડી સુરખી સારી;	પ્રભુજી ૩
સુગન્ધી ફૂલો થઈ કળીઓ, નહાતી ઝાકળ વારી;	પ્રભુજી ૪
ચન્દ્ર ચાંદરણી જગ શોભાવે, દીપે શોભે ધરખારી;	પ્રભુજી ૫
સાયો સ્વામી સરજે, પાજે, જગ ઘટના બલિદારી,	પ્રભુજી ૬
બર નિદ્રામાં ઉંધુ નિરાંતે, પ્રભુ એ મે'ર તમારી;	પ્રભુજી ૭
અરુણ ઉગે નિત કરે પ્રાર્થના, તારી થઈ આભારી,	પ્રભુજી ૮

૨૦. વરસાદનું ગીત.

ચોપાઈ.

કેવો વરસે છે વરસાદ, એથી નીપજશે પરસાદ,
 વાદળોંઓ દોડે આકાશ, ઉપરા ઉપરી ચારે પાસ,
 ઝમકે વીંજળી/ગડગડ યાય, ઉપર પાણી પડતું જાય;
 સાથે પવન તણું છે જોરે, ધન ગાજતે બોલે મોર.
 એ પાણીનું તોલ ન યાય, ફેરાં ગણીએ તો ન ગણાય;
 નદી સરોવર રેલઈ જાય, હરિ ગુણ ગાતાં પાર ન થાય.

૨૧. ચોમાસું.

ગરળી.

ગગને' જામ્યો' ધન ધોર, ચોમાસું આંબું રે.	
વધ્યું વાદળોંઓનું જોર, ચોમાસું આંબું રે.	
જગ જગ જામ્યો અધકાર,	ચોમાસું
યાય વીંજળીના ચમકાર,	ચોમાસું
ગાજે મેઘને ગડગડ યાય,	ચોમાસું
હોરે મીઠા વાસુની વાય,	ચોમાસું

લીસો આંખોને આપે આનંદ અતિ ધણો રે,
માટે સરગયો કુદરતથી અપરપાર—રાખી જમણાં,
સાખી.

નાદળમાં રાતો મળે જાંબુડો તું જાણ,
ખણ વાદળી વિશેષથી ખીજે રંગ પ્રમાણ;
ન તો બાગેજાંબુઓ રંગ નાગ કહેવાય છે રે,
એવા સર્વ મળાને રંગ યથા છે સાત. રાખી જમણાં

૨૪. રંગ.

મૂળ રંગ વિષે.

લાહી રંગ ત રાતો લાલ, હળદર જેવો પીળો બાળ;
રંગ વાદળી ને આકાશ, મૂળ રંગ તો છે ત્રણ ખાસ.

મિશ્ર રંગ વિષે.

લાલ અને પીળો કર એક, નારંગી નક્કી તું દેખ;
વાદળી સાથે રાતો મળે, જાંબુ સમ જાંબુડો કરે.
નાદળી પીળો માથે મળે, તેનો લીસો રંગ ગણાય.
સફેદ ને કાળો ને રંગ, તેને પધુ લાગેમો સંગ,
રંગ ધણ છે આ જગમાંય, પારખીએ તો તે પરખાય.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

૨૫. રંગ.

ધન્યામી.

સુદર રંગ જણાય, આ શા સુંદર રંગ જણાય;
પ્રથમ રાતો રંગ રૂપાળો, કંકે લોહી ગણાય;
ખીજે પીળો રંગ રસીલો, હળદરનો કહેવાય;
ત્રીજે વાદળી રંગ ધણો છે, આકાશ દેખાય,
મૂળરંગ એ ત્રણેથી ખીજ, મિશ્રરંગ તો થાય.
રાતો પીળો ભેગા કરતાં, નારંગી દેખાય;
પીળા ભેગા વાદળી કરતાં, લીસો રંગ જણાય;

ટેક.

॥ આ શાં ॥

॥ આ શાં ॥

૫ આ શાં ॥

॥ આ શાં ॥

॥ આ લોસૂધી ॥

॥ ૨

યેપાકું પુલળી ગયું, આનંદી છે છેક,
 ગાયે લલકારી :એ જોરે રાગ મલાર,
 જાણે ગાંડા જોવો ગાય, રાગ તે ફરી ફરીરે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—ગાંડું ગર્ધવ આ જુવો, લાંબકણ કહેવાય,
 ઉંલું છે વરસાદમાં, લાંબા કાન લોખંડય;
 નાહું ભું ભું કરતું, બાવે કીર્તન ગાઈ.
 હરિના, આવો દિન આવ્યો છે, જોરણીઆગણોરે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—નદી નાળાં સૌ ઉંછળે, હૈયે હરખ ન માય,
 બે કાંઠે તરબોળ છે, પાણી તદિ સમાય;
 પાણી ચાલ્યું જો આ, લાગે ઢળતું જાય,
 મળવા માતાજીને દોડે શી પ્રીતે કરીરે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—વરસ્યો મે', હંક યઈ, પશુ પંખી હરખાય,
 દુનિયા સૌ રાજ સમ, મંડપ આ શોભાય,
 વા' ! વા' ! વિશ્વપ્રીતિએ, કીધી લીલા લહેર,
 ઇન્દ્રે હમેદઅલી, આવા દિન આપો-હરીરે. વા' ! વા' ! જો જો

૨૩. રંગ.

પૂનમ ચાંદની ખીલો પુરી અહીં રે—એ રાંચ.
 ચાલો જોડો સરવે, આજ રમત રમીએ નવી ર.
 લઈ ધન્ય પતાકા કરીએ ઉત્તમ ખેલ,
 રાખી જમણા હાથે રંગે રમીએ આપણે રે—
 સાખી:

લાલ પીળા ને વાદળાંએ ત્રણ રંગોનું મેળ,
 બાકીના બીજાં પધારોળોળેળ નંદર;
 ફરીએ જોળ કુડાળું આપણુ આજે સાંધમાં રે,
 કેવા જૂદા રંગે ફરકે સૌને હોય—સાખી જમણા
 સાખી:

લાલ અને પીળા મળી, નારંગી કહેવાય,
 પીળામાં વાદળી જાળે, લીલો રંગ ન સાંધ.

લીલો આંખોને આપે આનંદ અતિ ધણો રે,
માટે સરળયો કુદરતથી અપરંપાર—રાખો જમણાં
સાખા,

વાદળમાં રાતો મળે જંપુડો તું જણ,
પણ વાદળી વિશેષથી ખીન્ને રંગ પ્રમાણ;
ત તો ભાગોજંપુડો રંગ નામ કહેવાય છે રે,
એવાં સર્વ મળાને રંગ થયાં છે સાંત. રાખો જમણાં

૨૪. રંગ.

મૂળ રંગ વિષે.

લોહી રંગ ત રાતો લાલ, હળદર જેવો પીળો બાળ;
રંગ વાદળી ને આકાશ, મૂળ રંગ તો છે ત્રણ ખાસ.

મિશ્ર રંગ વિષે.

લાલ અને પીળા કર એક, નારંગી નંદી તું દેખ;
વાદળી સાથે રાતો મળે, જંપુડ સમ જંપુડો હરે.
ખદળી પીળા સાથે મળે, તેનો લીલો રંગ ગણાય.
સફેદ ને કાળો જો રંગ, તેને પણ લાગેશે સંગ,
એ ધણા છે આ જગમાંય, પારખીએ તો તે પરખાય.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

૨૫. રંગ.

ધન્યાશી.

સુંદર રંગ જણાય, આ શા સુંદર રંગ જણાય;	ટેક.
પ્રથમ રાતો રંગ રૂપાળો, કંકુ લોહી ગણાય;	॥ આ શા ॥
ખીન્ને પીળા રંગ રસીલો, હળદરનો કહેવાય;	॥ આ શા ॥
ત્રીન્ને વાદળી રંગ ધણો છે, આકાશ દેખાય;	॥ આ શા ॥
મૂળરંગ એ ત્રણથી ખીજા, મિશ્રરંગ તો યાય;	॥ આ શા ॥
રાતો પીળા બેગા કરતાં, નારંગી દેખાય;	॥ આ લોસંધી ॥
પીળા બેગા વાદળી કરતાં, લીલો રંગ જણાય;	॥ આ ॥

સાતો વાદળી ભેગા કરતાં, જમણી રંગ ગણાય; ॥ આ શાં ॥
 એ રીતે ત્રણ રંગ બને છે, જમમાં બહુ દેખાય; ॥ આ શાં ॥
 ધોળો કાળો નજરે દેખો, રંગ બધે ભરમાય; ॥ આ શાં ॥
 માણસને ખુશ કરવા માટે, રંગ કયાં જગરાય. ॥ આ શાં ॥

ફિલ અને કિન્ડર્ગાટન.

૧. ફિલ.

ફિલ. મરાહી રાહ કે સવૈયો* (વખત ૫ મિનિટ.)

લશ્કરી કુચના રાગમાં ગવડાવવું.

મહદતર મૂકી જીંઠો સરવે કપડાં લતાં સાફ કરી,
 જમણા થઈને ચાલો વહેલા ડાબો જમણો પાંચ ધરી.

+ ડાબો જમણો કરતા જાઓ,

સરખાં ડગલાં ભરતા જાઓ...

ડાબો, જમણો, ડાબો, જમણો પગ મૂકીને આગળ જાઓ,
 રમવાનું દેકાણું આવ્યું, બેહારે સોં સીધાં યાઓ.

સલામ કરીને આદળ કરો સૌ, હાથ મૂકી છૂટાં થઈ જાઓ,
 જમણા, ડાબા, ડાબા, સીધા, ધુટણુ બેસી જિભાં યાઓ;

* સામા થઈને હાથ ઝાલીને ગોળ કુંડાળે જિભા રહો,

જમણા, ડાબા, ડાબા, સીધા, હુંધુટણુ બેસી જિભા યાઓ.

* આ ચાલ પહેલાં ધીમી ચાલે ગવડાવવી. માવરો થયા પછી ઉતાવળે ગવડાવવાની હરકત નથી. જાર છોકરાઓ રમત રમે અને બાળ બેચ.

x કલાસમાંથી બહાર જવાની ક્રિયા. + જ્યાંસુધી રમતને સ્થલે પહોંચે ત્યાંસુધી આ ચોપાઈ સવૈયાની તાંબમાંજ લશ્કરી રાત્રે ભેડી દઈ ગવરાવવી. ॥

ફિલિફ કે પદાલકની સામા. પ્રદરેકની વચ્ચે એકથી બે હાથનું અંગ્રીજી દારૂની જીંઠો દારૂના સામી. ઈંચના છોકરાઓ પલુ હાથ ચાલે. ૧૨ ટટાર બેસવું. આ રમત આટલે ૧૨ થી ૧૬ ફૂટ સુધી બેજાઓ દોરી કુંડાળું ચાલતી રાખવું.

એકી જમણા, એકી ડાબા, ૧ કુસ્તીનો સૌ કરજો હાથ;
 ૨ હાથ મેળવી ગરદન ડાલી, ૩ ઘુંટણ પડી છોડો સૌ હાથ.
 ૪ ડો, ૫ અવળા, હાથ મેળવી, ૬ કુદડી બાજે સાથે ફરો;
 ૭ થીજ વાર વળા તેમ ફરીને, હાથ છોડીને ૮ અવળા ઠરો.
 એકી ૯ બદલો, બેકી ૧૦ બદલો, તાળી ૧૧ થઈ અવળા થઈ જાઓ;
 એકી બેકી સાથે બદલો, સૌ સાથે સીધા ૧૨ થઈ જાઓ.
 ૧૩ બદલો ડાબો, છેલ્લો જમણો, સાથે ચાલી અંદર ધસો;
 બીજા અર્ધ પાછળ તેની, સરખાં ડગલાં બરીને ખસો.
 એકી ૧૪ અંદર પડીને જમણા, બેકી ડાબા બહાર ઠરો;
 ૧૫ ડાબાં જમણાં ડગલાં ભરતા, ભરતા એકજ ગોળે ફરો. ૧૬

૧ કુસ્તીની શરૂઆતમાં હાથ ઉપર મેળ દોકે છે તેનું કૃત. ૨ શેક હેન્ડની માફક. ૩ કુસ્તીનો ગરદન ડાલવાનો દાવ. ૪ એક ઘુંટણ પર. ૫. જે દિશામાં હતા તેથી-વિરુદ્ધ દિશામાં એટલે બીજા છોકરાઓ સામ સામે થશે. ૬ જે સામ સામેના છોકરા પાસે પાસેના (એકનો જમણો બીજાનો ડાબો) છૂટા જાયે પકડીને (છોકરાઓ કુદડી ફરે છે તેમ નહિ.) કુદડી એવી રીતે ફરવી કે છોકરાઓના ચહેરા સામ છે તે વળી પીઠ સામી આવે અને વળી ચહેરા સામ આવે. આ કૃતમાં હાથ વળગેલા માથાથી જિયા રહે છે, છોડવાના નથી. દરેક છોકરો પોતપોતાનું શરીર પોતાના હાથ નીચેથી ફરવી હાથ છોડ્યા વિના અસલ સ્થિતિમાં પાછું લાવે છે. ૭ બીજા પડોસી સામા. ૮ એકી છોકરાઓ એકજ દિશામાં સાથે પોતાનું સ્થાન છોડી પાસેના એકી છોકરાને સ્થાને જાય. ૯ ૮ પ્રમાણે. ૧૦ સામ છોકરાને. ૧૧ મધ્યબિંદુ સામા. ૧૨ એકનાં બે કુંડાળાં થઈ જશે, અને પોતાને સ્થાનકે આવશે. જરૂર લાગે તો 'ડાબા; જમણા' વાળી ચોપાઈ એકવાર બોલાવવી. ૧૩ એકી અંદરના કુંડાળા ઉપર બેકી બહારના. (વિરુદ્ધ દિશામાં મોં આવશે.) ૧૪ એવી રીતે પગલાં ભરાવવાં કે અંદરના અને બહારના ફરીને તેજ સ્થાનકે સાથે આવે. અંદરનાનાં કુંડાં અને બહારનાનાં લાંબાં-ડગલાં થવાનાં. અસલ સ્થાનકે આવે લાંસધી 'ડાબા, જમણા' વાળી ચોપાઈ બોલાવવી.

ઝીંઝો ઝાંવાર, ઝાં
 ઝીંજી વળીવાર,
 મૂકો સૌ સાથ,
 કરો સંધાત,
 પડો નહિ છેલા—જુઓ
 વારંવાર આ તુક બોલી ફલ કરવા.

૧૦. બક્ષીસ ૨ જી. ગોળો.

ખાસ બાળકોઓ માટે. વિજ્ઞાનો રાગ,
 આ કેવો ઘડીઓ ધાટ દડારો ગોળાનો ગોળાનો,
 સુતારે ઘડીઓ ધાટ દડારો
 એ ગોળો બેનો કેવો ! ભારે ને લીસો તેવો,
 છે કઠુણુ તે ધન નેવો, કરે અવાજ પડતાં તેવો,
 ગળાધી બેને વાહ, ખેલ આ ગોળાનો ગોળાનો.
 દોરથી ટાંગો ખેલ બીજો, આ
 આ કેરી નેવો લટકે,
 આ લોલક પેરે ભટકે,
 આ ચકરી નેવો ફરેતો,
 આ લંગર પેઠે ભમતો,
 બે યુવો ધળાકો, ભાંચે પડતાં, ગોળાનો ગોળાનો.

૧૧. બક્ષીસ ૩ જી.

ચોપાઈ.

આઠ નંગનો ધન દેખાય, બે ભાગે અંરધોં તે યાગ,
 બાળુપર મુકે ઉપલા ચાર, વેદીના ચાચે આધાર.

* બે વારે ફેંકવાં, ઝીલવાં, પંજી સીધા ચતુ, દડાં ટેંગલ પર મૂકવાં
 અને છેવટે ડાણુ કે નમણું એક એક બરી બીજાની નગાએ નવું.
 એમ આ કવિતા વારંવાર બોલતાં સૌને લાંબા, ફેંકા, ઝીલવાને
 વારો આવશે. ૮ બી અને ૯ બી બંને કવિતામાં એ પ્રમાણે કરવાનું છે.

- ખુણે ખુણા મેળવીએ સાથ, તે ખુણા પર બાજી રાખ,
 ધન બાજી પર ખુણુ લગાડ, પછી બીજા આકારો પાડ. ૨
- વચમાંના કડકાઓ લઈ, ચારે ખુણાએ ગોઠવ નઈ,
 તે કડકાની કોરજ મળે, તથાપનો કાંઠો કોઈ કળે. ૩
- પહોળા ગોઠવ કડકા ચાર, તે પર મૂકે સરખા ચાર,
 ટેબલનો યાએ આકાર, બાજક લખશે વારંવાર. ૪
- આગળના બે કડકા લઈ, પાછળ સીધા ગોઠવ નઈ,
 સિંહાસન આકાર નખાય, તે પર બેસે મોટા રાખ. ૫
- તે સિંહાસનના બે ભાગ, કરતાં ખુરસીનો રહે ઘાટ,
 બે જથ્થાની બેઠકને માટ, ગોઠવ સરખી બને સાથ. ૬
- બે ખુરસીનો બેઠક ભાગ, ગોઠવ વચમાં સાંધી લાગ,
 તે કિલ્લાનો યાએ ઘાટ, શહેરતથા રક્ષણને માટ. ૭
- કિલ્લા પુરના કડકા બે, વચમાં બેતું ગોઠવી દે,
 બે ગાંઠ થઈ જાયે તૈયાર, તેમાં રાખનો દરબાર. ૮
- કિલ્લાપરના કડકા ચાર, ગોઠવશે બે હારોહાર,
 બાંકિતણો યાએ આકાર, બાગ મદિ બેસે સૌ બાળ. ૯
- બેઠકની ડાબી જે કોર, બીજી માથે સાથે બેડ,
 દિવાલનો લાગે છે ઘાટ, યાએ સરખી એક સપાટ. ૧૦
- દિવાલના બે ભાગો કરે, બેઉ ચાંબલો સીધા કરે,
 તે કડકાઓ ઉપર ધરે, એક ચાંબલો યાએ ખરે. ૧૧
- કુવા વાવડીના આકાર, સપાટ બનશે તથાવ પાર,
 દાદરને ઘોડી આકાર, બાજક કરતાં વારંવાર. ગો. ક. દેલવાડા- ૧૨

૧૨. બક્ષીસ-૩ જ.

દોહરા.

આંઠ કરો ધન એકલા, ફર મડો શુભ ઘાટ;
 મોટી નાની ખુરસી, કરંને રાખી હોમ.
 ઉપરથી બે આગળ, પાછળ લો ધન સોર;
 મોટા મોટે બે બને, બેઠક એ નિરધાર.

જોડીના જે જાગથી, નાની-પણુ જે થાય;
 તે જોડે બેઠક બણી, બને મિનારો લાય.
 જમણા-છેલા ત્રણ ધન, મૂકો અઢેક સિર;
 દેવળ સાહેબ લોકનું, જોજો મારા વીર.
 દેવળ ડાળી, ટાયથી, ઉપાડી ધન એક;
 જમણે છેડે મૂકતાં, કિલ્લો બનશે નેક.
 ચાર્ટ બને આવા ધણા, હોય શેરની રહાય;
 અક્કત ખીલે અંતિ તણી, લાભ મળેરો થાય.

૧૩. બક્ષીસ ૩ જી.

ચોપાઈ.

આઠ નંગનો ધન કે મેજ, ઘોટ બને બહુ મનહર સેજ
 આગળથી જે નંગલ લઈ, જમણી બાણુ મૂકો સહી.
 પાછળથી ઉપાડો તેમ, સદા હારે પહેલાં જોઈ;
 તેવી રીતે નીચા ચાર, મૂકો ઉપર હારો હાર.
 નીચી લીંત બને નિરધાર, રસના જીભી કરો વિચાર
 જે બાણુની છેલી હાર, વચ્ચે લો ઊભી લીંત સાર
 તેમાંથી બખ્ખે ધન લઈ, ચિમની ચારે બનાવો બઈ.
 બખ્ખે નીચે ઉપર ધરો, જાચીનો દેખાવજાં અરો.
 જાચી જે સુવાડો ભાંધ, અંતરે વચ્ચે રાખી લોચ;
 શરીના જોતાં આંકાર, આંનેદ વાધે અંધારપાર.

૧૪. બક્ષીસ ૪ થી.

ચોપાઈ.

જે ઉભી પર આડી એક, ફરીથી એવી રીતે તેક;
 મૂકો જીભી જે જે રહી, ઘંટ તુલો મિનારો સહી.
 બખ્ખેની જીભી જે હાર, પાછળ જે મૂકો નિરધાર;
 માથે જો જે જાણી માથ, એકતરું ને મરડ કહેવાય.

એ જાળુથી અકેક લઈ, ધરતું બાર જનાવો બાઈ;
ચોરી નહિ કદાપિ થાય, બંધ બારણે જે સુવાય.
એક એકથી ચઢતાં વણાં, ધાટ જને તેમાં નહિ મણા;
ચિકકની જે લઈએ સદાય, તો કમો જહુ સારો થાય.

૧૫. બક્ષીસ ૪ થી.

રાગ ધન્યાશી.

કરો રૂડા આકાર, બાળ સૌ કરો રૂડા આકાર;
આજો ધન એ મેળ મળતો, લખવા દારો દાર. બાળ સૌ.
ચાર ઈંટ એ પાટ જનાવી, સૂઓ તે પરે સારે. બાળ સૌ.
એ ઈંટાની ચોરસ પાટી, એવી જનશે ચાર. બાળ સૌ.
આઠ ઈંટાને ઊભી રાખી, ખીત જનાવો ચાર. બાળ સૌ.
ચાર ઊભી દરવાજા સાર, ત્રણ ઉપર એક ધાર. બાળ સૌ.
પુલ જનાવા છતી ઉપર, એ રાજો નિરંધાર. બાળ સૌ.

૧૬. બક્ષીસ ૫ મી. (પહેલા ૬ ઘાટ.)

ચોપાઈ.

સત્તાવીસ ધનનો ધન કરો, આંગળ વચમાં પા ધન ધરો;
ઉપર નવ આંગળો ધન ચાલે, દેખલ જેવો ઘાટ જણાય. ૧
આગળના ત્રણ પાછળ ધરો, ઘાટ ચંશે જાલેરી તણો;
એ હાથેથી બંને પાસ, એ આંગળ ખસેડો પાસ. ૨
તો નીસરણી ત્રણ જણાય, બેગી કરો હતી તેમ થાય;
વચલા ત્રણ ધન ઉપર જાય, તો મોટી ખુરસી દેખાય. ૩
એ ખુરસીના બામજ ત્રણ, ફરતાં ચાંશે ખુરસી ત્રણ;
નાની ખુરસી બેગી કરી, મોટી ખુરસી કરજે કરી. ૪

જુદા ત્રણ પા ધન લો લઈ, ઉપરના ત્રણ મૂકે તહો;
 જે પા ધનનો ચોરસ કરો, જેઠક પાસે ધન પર ધરો;
 ચોરસ તેવો ખીલે ફરી, સામે પડખે મૂકે ફરી;
 ત્રીજો ચોરસ તેવી રીત, ગોઠવજો રાખીને ચિત.
 ચોથો ચોરસ આવી જાય, સારે હાથા પૂરા થાય;
 બાકીનો ચોરસ લઈ એક, ધન નીચે ગોઠવજો છેક.
 સાથે ખીલે ચોરસ ધરો, ઘાટ આપજો પૂરો કરો;
 હાથાવાળી ખુરસી થાય, ઘાટ ઘણું સુંદર દેખાય.

૧૭. બક્ષીસ પ મી. સૌંદર્યના ઘાટ.

રોળાટત.

વચ્ચે ત્રણ ધન તણો, ગોઠવી ચોરસ નાનો;
 ખૂણો આપણી કોર, ધરીને ઠીક મળનો.
 *ત્રણ આખા ધન લઈ, ગોઠવો કાટખૂણામાં
 ખાંચામાં વળી અર્ધ, ગોઠવો એજ ખૂણામાં.
 જે બાજુ જે અર્ધ, ગોઠવી દો તજવીજે;
 ત્રિકોણ પૂરો કરી, ચલાવો ખૂણે ખીજે.
 કેવો સુંદર ઘાટ, દેખી અર્ધજે સૌ રાજ;
 અડચણ બહુ નહિ પડી, નહિ વળી સુક્તિ અઝી.
 ચોરસનો ધન મધ્ય, રધાનથી બહાર જવાનો;
 એજ પ્રમાણે ખીજે, ત્રીજે, ચોથો, કરવાનો.
 ખીજે સુંદર ઘાટ, ચયો અદ્ભુત દેખાતો;
 ધન જે હાથે મૂક, ત્રિકોણે મધ્ય જણાતો.
 કણું મધ્યના અર્ધ, ગયાં અંદર આ જોવાં;
 વાહ, વાહ, ત્રણ ઘાટ, બનાવ્યા સુંદર કેવા.

૧૮. બક્ષીસ ૬ ફી. (ગૌલરી).

સેલર.

- ૧ ચપટી આડી ઈંટને, ત્રણ બીબી ધર સાથ;
બીજી બે હારો કરો. - ૭ ઈંટો લઈ લાથ.
- ૨ પાછળની બે હાર પર, તેવી કરજો હાર;
તે પર પાસો ઈંટને, ગોઠવજો ધરી ખાર.
- ૩ એ ઈંટો પર રાખજો, ૭ ચોરસ છે નેહ;
ચોરસ પર પાસા ધરો, સોબે સુંદર તેહ.
- ૪ બે ચોરસ ઉભા કરી, ઉપર ઉભો એક;
ગોઠવજો બાવળ બાણી આગળ આવે છેક.
- ૫ બાકી ત્રણ ચોરસ રહ્યા, તે ત્રણ લેજો લાથ;
બીજી બાવળ મુકી કરો, ગંભીરી સૌ સાથ.

૧૯. બક્ષીસ ૬ ફી (સ્તંભાવલિ).

ચોખાયા.

(જરૂર પડે તો દરેક લીટી બે વાર બોલવી.)

- ૧ આડી ચપટી પાંચ ઈંટો લઈ, તેની કરજો બે હારો;
પાછળ ઉપર પાંચ ફરીયા, મુકી લાટ કરો સારો.
- ૨ તે ઉપર કુંભીને માટે, ૭ ચોરસ છેડે મુકો;
કુંભી ઉપર પાસા'કેરા, સ્તંભ ચૂકતાં ના ચૂકો.
- ૩ સ્તંભ ઉપર ભરણાંને માટે, ચોરસ એક ફરી ધરજો;
બે ભરણાં પર એકબે આડી, મુકીને પૂરી કરજો.

૨૦. બક્ષીસ ૮.મી. (પહેલા ૪ લાટ.)

સંજીઆં બે લઈ સરખી કરો;
પહેલી બીબી આડી ધરો.
બીજી માટે ખૂણો કરો;

ત્રિકોણ માટે ત્રીજા પુરો.

કુંડા બેના પાયા કરી;

દેખાડે આ પાટળ ખરી.

૨૧.

બક્ષીસ ૯ મી. (ઘાટ ૯ થી ૧૨, ચરમાં, પાંદડું.)

હનુમોન ગરેડના સંવાદને મળતી રાહ.

ચાર કડી મોટી નોટીને, મૂકો ગોળાકાર;

ચાર ખીજ નાની લઈ વચ્ચે મૂકી ઘાટ સુધાર. (૯ મો ઘાટ.)

નાની કડી જોડિતથી લઈને, કોઢો જલદી ખાંર;

મોટીની તે બહાર ગોઠવી, દેતું લેતાં વાર. (૧૦ મો.)

મોટી કરા ખાંચા અંદર, નાની કડી સમાવ;

એકે એકે સર્વ લઈને, તેમજ હીકું ફરાવ. (૧૧ મો.)

નાની કડીઓ સફાઈ રાખી, ઉઘાળી લેવી ચાર;

મોટીને અંદરથી અડકું, તેમ સર્વ તું ધાર. (૧૨ મો.)

ચરમાં માટે નાની કડીઓ, જો છેટે મૂકાય;

મોટી કડીને, અર્ધ ઉપરથી, તે બેને જોડાય. (ચરમાં.)

છેડા જોડા ત્રણે અર્ધના, ગોળ ધરીને બહાર;

ડાંખળી માટે મોટા અર્ધ ધરી, તું પાંદડું સુધાર. (પાંદડું.)

ત્રિશાયુક્ત ગાયન.

માંડા-માંડા તે નિશાન નવ ચૂકો;

જોઈ જાયરે તોર કામદું ચૂકો.

જમણા જમણા ને સીધા સા કરીએ,

ડાખા ડાખાને સીધા બોલા રહીએ.

કાલો કાલો તે કામદી રી રાખે.

ધાલો ધાલો તે પુણુજો બેઉ હાથે;	૩
હ્યો ને હ્યો ને રે તીરને નવ ચૂકો.	
વચ્ચે વચ્ચે તે બણુજોમાં મૂકો.	૪
જો રે જો રે રે તીરને બહુ તાણો,	
તાકો તાકારે સામે છે પહાણો.	૫
દૃષ્ટિ દૃષ્ટિ તે સોધી બહુ ધારો,	
ખેંચી ખેંચી ને તીરને ટપ મારો.	૬
તાકયું તાકયું તે નિશાન નહિ વાંધો,	
શેલાં શેલાં ને પાવડી સૌ બાંધો.	૭
ચાલો ચાલો બાંધીને ઘેર જઈએ,	
જુએ પીતા માતાને ખુશ થઈએ.	૮

૨. . ૮

(હરકરી રાહ.)

રંગીલા ઉમંગો સિપાઈ, નાનડોઆ અમે આ બાઈ;
 પડવમ દમકતાં અમલોક, જોવા મળે ચોકે ચોક;
 માપી માર્પી ચાલી ચાલ, આપી આપો પાથે તાળ;
 બણુગાં ફૂંટોએ બલોભાત, તું તૂ તૂ ચૂરચો સુર સાથ.
 રંગીલા ઉમંગો સિપાઈ, ચરા સૌ અમે આ બાઈ;
 ફરર વાવડા ફરકેય, ઉછળે હૈયું અમ હરખેય;
 લટકાળીજ બબકાબેર, કમરે ચળકતી સમશેર;
 તે ચંચુકાવોએ આ વાર, લડવાને અમે તૈયાર.
 રંગીલા ઉમંગો સિપાઈ, સાચા સૈા અમે આ બાઈ;
 તાકી ચોટ બંદુક ચક્ર, ફોડીએ ફાફડ ફડ;
 જશના ચાંદ ફોડી રીત, મેળવીએ અમે કરી જીત;
 ને વસિએ સદા સુખ માંડી, રંગીલા ઉમંગો સિપાઈ.

૩. ગીત.

રાગ. મા મને નિશાળે મુકને પાય લાડું મા.
ધંદ્રિયો.

આ પ્રભુએ આપી આંખ, સઘળું જોવાને;
તે સાથે બુદ્ધિ વિચારની. દુખ જોવાને.
આ પ્રભુએ આપ્યા કાન, શાસ્ત્ર વંચન શુભવાં;
વળી પ્રભુએ આપ્યું મુંખ, સુવાણી ચોચરવા.
આ પ્રભુએ આપ્યા હાથ, શુભ કામો કરવા;
વળી પ્રભુએ આપ્યા પાય, સુમારગ સંચરવા.
આ જે જે ચીજ જરૂરની, તે આપીને;
જગદીશ જુએ છે સર્વ, સઘળે વ્યાપીને.
તે માટે સર્ખીઓ સર્વ, સાથ મળી રહ્યોએ;
એ પ્રભુને લાગી પાય; તેના શુભ ગાઈએ.
એ પ્રભુમાં આપણ આજ, ચિત્ત લગાડીને;
શુભ ગાઈએ શાણી બેન, તાળી પાડીને.
પ્રભુ ન્યાળીને વળી નેક, સર્વ તણે તાતા;
એ જગત તણે માખાપ, સૌનો સુખદાતા.
સૌ સખીઓ પૂજે ત્રેમથી, એ છે પાસે;
પછી સુમતિ માગી બેન, તેથી સુખ યાશે.

૪. બધી છોકરીઓને સાથે ગવડાવાનાં ગીત.

ગીત. ૧

પૂનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે,
શોભે રજની સુંદર શી આનંદ-હેતે રમીએ સંધાતે સર્દાર્ય આપણે
સેયર દંકણો સોનાનાં કરે ધવો રે,
માંહે જડીઆ છે લીલમ મણિ નંગ-હેતે રમીએ.

સાખી

મળીયાં આજે આપણે ધરી સોજ શણગાર,
કર કંકણ ચૂડી ચમક ચંદ્ર તેજ જોક તાર,
હીરા રત્નથી જડીત ઉર હાર છે રે,
મોતી ગુંછને લળકે છે બાણબંધ—હેને રમીએ.

સાખી

અંબોડા ફૂલે ભર્યા શિર સોહે હાંશુણ,
કીધા કુમકુમ ચાંદલા મુક્ત મણજી ઉર;
આરસ ખારસ મણી જડેલા ચોક છે રે,
તેમાં રમતાં નવ કાટે આ નવરંગ ચીર—હેને.

સાખી

પહેચો ઝાંઝર પ્રીતથી જણુણ કરે જણુકાર,
ફરીએ સહીયાર દુહડી, આ રજની મોઝાર;
સખીઓ વેલીઓ ખીલી છે વિધવિધ જાતનીરે,
તેની આવે છે શી સુંદર મુગંધ—હેતે.

સાખી

મધિર લીલા નિરખતાં ધ્વિરે ઉપર પ્રેમ,
વધ્યો સખી મંજીર જલ ચંદ્ર દર્શને લેમ;
પૂનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે,
શોભે રજની સુંદર શી આજ—હેતે. ઝા. ધા.

૫. ઉજાણી.

આજે ઉત્સવ જાળક સાથ, જમવા આવજો રે,
સર્વે મિત્રો મળી સંગાર, આજ પધારજો રે;
મોજાત સાગથી સૌ કાંધી, સેવ ચણાને ધાણી લીધી,
મીઝાણાની કાંધી મિત્રોને કઢાવજો રે—આજે ઉ—૦.
મમરા આ છે મંરી મીઠાના, વધારીઆ શું નહિ દીસતા,
સંપ કરી સર્વે ખાજો ખવડાવજો રે—આજે ઉ—૦.

ખાધું, પીધું, ગાઈ, વગાડ્યું, અરસપરસ સૌને ગવડાવ્યું,
વાહ આમ વારે વારે બોલાવતોરે—આજી—ઉ—ઠ.

૬. ઘેલી મુસાફર સ્ત્રીનું ગીત.

એક હતી મુસાફર ઘેલી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
તેની આગળ એક તપેલી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
ગઈ રાતની રાખી એહી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
ગિરી પ્રભાતે માંજવા બેઠી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
ફડી રીતે ધસીધસી થાકી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
તોય ઝઘા રહ્યા બહુ બાકી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
ઝડી રીતે તપેલી ઉપાડીરે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
સામી બાંતની સાથે પછાડી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
લઈ પથરા તપેલીને ફરી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
પછાં કાણુ તપેલીતો ફરી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
થયા બપોર બૂજુ તો લાગી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
પછી વાસણુ માગવા લાગી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
એને વાસણુ ન આપે કોઈ રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
પછી રાગ તાણી ઘણુ રોઈ રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
તોય થઈ નહિ તપેલી સાજી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥
પડી લોકને ગમ્મત ઝાઝી રે ॥ મુણ્ણે સાહેલી ॥ ક.૬.૭

૭. (આગગાડી.)

(બોળ બગતતા આજખાના રાગ.)

માઈએ ચાલો તમે અગોડી, કરીએ આજ બહી આગગોડી ॥ ૧ ॥
એક તો મોહું એન્હમ બનીને, સહુની પરેલાં ચાલો;
એક પછી એક બિંબો રહીને, આગળનાને એલો—બોઈ.
ઉવટનો એક બોઈ બનીને આજ આપે ન્યારે,
સીસોટી વાગે એન્હમમાં અમલી માંડે—આઈ. ॥ ૩ ॥

વેગ વધારી ચાલી જલદી ખીજું સ્ટેશન આવ્યું.
 ગાડી ઊભી દૂક વખત લા, સ્ટેશન તે બહુ સારું—ભાઈ.
 સ્ટેશનની શોભા આહો શી, નિરખી રાજી થાઉં;
 થઈ સોમોટી ચાલી ગાડી, પૂરૂ નહીં જોવાયું—ભાઈ.
 આગળ જતાં એક આવીએ પૂવ નદી પર ગોટા,
 ખખર પડી નદિ ધબ્બ અવાજે ભાગી ગાડી થઈ ગોટા—ભાઈ.
 જખરા જન લા ઊભા થઈને જોને ઉપર કાઢે,
 સાગ્ર સારા જવતાં નીકળ્યા, ખુશી થવું આ માર્ગે—ભાઈ.

૮. ઉજાણી.

(ગરબાકાળ, ત્રિતાલી ચોપાઈ, ગળી.)

મંગી જન્મ ગાંઠ હુંમગે, મખીઓ માથે ડો મગે,
 રમતી મેવાની મોજખાની, એકી જમવા પંગત નાની. ૧
 ફાલસા, કમરક ખાટાં મીઠાં, મીઠાં મેં તે લોખુ દીઠાં;
 રાયણુ, ગમફળો, નારંગી, જામો અજરો મોસંખી. ૨
 કેળાં, સફૂરજન, વ્યત્રામો, પૂછે મગી નતકે ખાશો ?
 ટેડી, શેગડી, દ્રાક્ષજ મારી, તડબૂજ તણી દિમે બલિહારી. ૩
 દાડમ, ફણુસા, જાણુ, કેરી, ફરતી બોર સોતારણ કેરી;
 છેટે મગીની મા છાની, હરખે નોરખે પગત નાની ૪

૧૦. ગરબી.

ગગ મારા વાલાજી હો, હવે નદિ જાઉં મહી વેચવારે, લોલ.
 સવે સખીને તેડી આવજો રે લોલ, ગરબો રમીયું મારે ઘેર,
 બસા બાવથી રે લોલ, સવે મખીને તેડી આવજો રે લોલ.
 વડી ત્રિવેક્રા મારી માવડી રે લોલ, સખીઓ દેખીને મુખી થાય;
 એવા તાન છે રે લોલ, મહે મખીને તેડી આવજો રે લોલ.

બુનુંગી.

કાન— બહા રાજદત્તે વાત કાને સુણાવે;
બહી ખુરો વાતો નકી તે બહાવે;
રેડો કામ તો સાંભળ્યાંથીજ યાયે;
નહિ કાન વિના જરાએ ચલાયે.

સવૈયા.

આંખ—અદ્ભુત રચના કુદરત કેરી જોવાને આંખો સરજ,
અંધગી માંહે જીવ્યા કરતાં જોવાની યાયે મરજ;
આંખ તણો ઉપયોગ સદાએ સૌ કારજની એ અરજ,
ખરે અને ખોટું પારખવા આંખજ ઉપયોગી ઉપજ.

દોહરો.

હાથ—હાથ દામને દામ પણ જો નવ હોયે હાથ,
કામ ન યાયે દોડીનું ચોકસ કંઈ દિન રાત;
દામ દામને દામથી સરશે સબળું કાજે,
પણ સૌનું સોખાણુંજ સમજ લેજે હાથ.
લેખ લખાયે હાથથી હુન્નર કરે હુન્નર.
દાન પ્રાણુ દે હાથ તો સાચાનો સરદાર.

પગ—દેશ વિદેશ જો જશે હશે કદી જન પાંચ,
રાય અને કંગાળને ખપ તેનો જગમાંય.
ફરો હરો સુખ સાથ સૌ ગણો મને સરદાર,
પગ રાજા સૌ અંગનો મુજ પર છે આધાર.

ચેટ-પ્રેક્ષક—હુમાન સૌ છોડો તમે, મારાથી છો સર્વ;
પણ હુંએ છું તમવડે, માટે શેનો ગર્વ ?
એક એકથી સર્વ છો, મોટો છે કિરતાર;
ટોટા છોડો આપણે, મોંપે કરો વિચાર.

ગા. ક. દેસ-
વાડકર.

કેળવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેરખબર.

આ ઉપરથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ગુજરાતી મુદ્રાલેખી વાચનમાળાની ચોથી ચોપડી સરકારે રીતસર મંજૂર કરી છે અને તે વાપરવાની સત્તા આપી છે. હવેથી આ ઇલાકાની ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચોથા ધોરણમાં આજ સુધી વપરાતી ગુની વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીને ઠેકાણે તે ચલાવવી.

(સહી) F. G. Selby

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ,
પુના. તા. ૪-૬-૦૬.

A. G. Director of Public
Instruction.

(મે. ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૧૯૧૮ તા. ૪-૬-૦૬ નીચે મે.
ઉત્તર વિભાગના ઇ. સાહેબના હુકમ નં. ૧૬૦૯ તા. ૧૨-૬-૦૬ ઉપરથી.)

સરકારી ઠરાવ.

ટેકસ્ટ બુકો.....

ગુજરાતી ચોથી ચોપડી.

કિલ્લે મુખર્જી.

૨૩ મી મે ૧૯૦૬.

કેળવણીખાતું

નં. ૯૭૯

મહેરબાન ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના કાગળ નં. ૧૩૮૭.
તા. ૧૪ મી મે ૧૯૦૬ ઉપરથી—

ઠરાવ:—આ ચોપડી ચલાવવાનું મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(સહી) H. O. Quin.

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

હાઈ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કૉલરશિપો.
ઉત્તર ભાગ.

(ઈ. નં. ૧૪૧૨, તા. ૩૧-૫-૦૬.)

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૨૬ મા મે ૧૯૦૬ ના મુખ્ય સરકારી ઓફિસ ભાગ ૧ ને ૬૪૧-૬૪૨ નું પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમો મુજબ ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં પ્રભુ પ્રભુ સરકારી સ્કૉલરશિપો આપવા-સાર સોમવાર તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સેને ૧૯૦૬ને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ નીચે લખેલાં મધ્ય સ્થળોએ સ્પર્ધાપાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

સુરત.

નડીઆદ. (એડા જિલ્લો).

ગાંધી (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

ધાણા.

૨. પ્રભુમાંની એક સ્કૉલરશિપ માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઉચ્છેદ કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવાકે, બેતી-ક્રમશઃ, કણબી, અને કણબી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે એક સ્કૉલરશિપ રાખવામાં આવશે; અને એક સ્કૉલરશિપ મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્ય સ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની અરજીઓ કરાવેલા છાત્રો દ્વારા (નિયમોનું પરિશિષ્ટ જો) ઉપર કરવી, અને ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને તે મોકલવી. તા. ૧૫ મા ઓગસ્ટ સુધી અરજીઓ અને દાખલ થવાની યી કમિટી લેશે. તે તારીખ પછી દોષ્ટ પશું અરજી લેવામાં આવશે નહિ. અરજીના કરાવેલા-ફાર્મની નકલ પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી અથવા નીચે સહી કરનાર પાસેથી મળશે.

૪. ઉમેદવારની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કૉલરશિપની રકમ અને મુદત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સમજણ વિશેષ હકીકત નિયમોમાંથી મળી આવશે. નિયમોની નકલો નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષક કમિટીઓના પ્રમુખોને અરજ કરવાથી મફત મળશે. ઉત્તર ભાગ.

ની તમામ સરકારી અને મહંદ લેનારી ઝોનમાં વર્નાક્યુલર સ્કૂલોનાં બહેર-
ખબરો ચોંટવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ એ નિયમોની નકલો ચોંટવામાં આવી છે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૧-૫-૧૯૦૬.

F. B. Pendarves Lory.
આ. એન્કુટ્રેનસ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

બહેર ખબર.

મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો.

ઉત્તર ભાગ.

(કી. નં. ૧૪૧૨, તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬.)

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે, કે ઉત્તર ભાગમાં નીચે લ-
ખેલાં મધ્ય સ્થળોએ કુલવાર તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬ ને રોજ
અને તે પછીના દિવસોએ દરેક મધ્ય સ્થળે ૭ ૭ મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો
આપવા સાર સ્પર્ધાપાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

મુરત.

નડીઆદ (ખેડા જિલ્લો).

ગાધરા (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

થાણા.

૨. છમાંની એ સ્કૉલરશિપો માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પ-
ર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઈંગ્લેજ કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવાકે, ખેની-
ઇઝરાયલ, કણબી, અને કણબી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા
લોકોની સ્પર્ધા માટે એ સ્કૉલરશિપો રાખવામાં આવશે, અને એ સ્કૉલર-
શિપો સુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્ય સ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. સર-
કારી હાઈ સ્કૂલના હેડ માસ્તર કમિટીના પ્રમુખ થશે.

૪. સ્પર્ધા કરવાની (પરીક્ષા આપવાની) પરવાનગી મળવા સાર
કરાવેલા છપેલા ફોર્મ પર અરજી કરવી. તે ફોર્મની નકલો નીચે સહી ક-
રનાર પાસેથી અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી મફત મળશે. ઉ-
મેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની કમિટીના પ્રમુખ તરફ અરજી ચો-
કાવી. તા. ૧૫મી ઑગસ્ટ મુધી અરજીઓ તથા શી કમિટી લેશે; તે
તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

ઉમ્મર ૧૭ વર્ષથી વધારે, અને ૨૨ વર્ષથી ઓછી છે, તેમજ કાંઈ ખેડખાંપણ નથી, ને ચાલચલગત સારી છે. ચાલચલગતની બાબતમાં ખાસ તપાસ કરી પોતાની ખાત્રી કરીનેજ મેહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપવું.

૩. સર્ટિફિકેટમાં ઉમ્મરનાં વર્ષ, માસ અને દિવસ લખવાની સાથે, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી જન્મતિથિ લખવા ચૂકવું નહિ.

૪. સત્તર વર્ષ કરતાં નાની ઉમ્મરના ઉમેદવારોને પરીક્ષા આપવા સારૂ મંજૂરી મેળવવાની જરૂર નથી. તે પામ થશે તો પણ તેને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૫. બાવીશ વર્ષ કરતાં મોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા આપવા માટે કાઠિયાવાડ એજન્સિના મેહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઓફિસર સાહેબ બહાદુરની ખાસ પરવાનગી મેળવવી પડશે. તેઓ પાસ થશે તોપણ તેમને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાંના બાર માસમાં એક કરતાં વધારે મેહેતાજી પામે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેમણે તે સઘળાનાં સર્ટિફિકેટ લાવવાં ચાલચલગતની બાબતમાં તો પરીક્ષા પહેલાં એક માસ અગાઉનું સર્ટિફિકેટ ખાત્રી લાયક ગણાશે.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા બાદ લાયક જણાયલા ઉમેદવારોને શરીર સંબંધી તપાસ માટે મેહેરબાન દાકતર સાહેબ પાસે મોકલવામાં આવશે, માટે તેમણે વધારે રોકાવું પડશે.

૮. દર વર્ષે પ્રવેશક પરીક્ષાની ખબર બનતા સુધી શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. પણ પરીક્ષાની તારીખ ઉતાવળે જાણવાની જેની આતુરતા હશે, તેને રાજકોટમાં રહેતા તેના લાગતા વળગતા તરફ અગર સંકેતો તરફથી તે ખબર શકશે, કસબુ કે સીસીય મુકરમ થશે તો તે કોલેજના નોટિસ બોર્ડ ઉપર તે જાહેર કરવાનો રિવાજ છે.

રાજકોટ.

તા. ૨૮ જુન સને ૧૯૦૬.

B. H. Buch,

મિનિસ્ટ્રીયલ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

જાહેર ખબર.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ શુક્રવારને રોજ અને સાર પછીના દિવસોમાં સંદરહુ કોલેજમાં મકાનમાં થશે.

એડિટર,

જાહેર ખબર.

પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

મહેરબાન ઉત્તર ભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના ઇ. નં. ૨૧૩૧ તા. ૩૦-૬-૦૬ ને આધારે ખબર આપવામાં આવે છે, કે અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની ચાલુ વર્ષની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૧ લી નવેમ્બર અને ૧૯૦૬ શુક્રવારને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ સંદરહુ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે.

૨. ઉમેદવારોની પરીક્ષા નવા સાતમા ધોરણના વિષયોમાં લેવાશે. વાચનના વિષયમાં તેમણે નિર્મિતગદ્ય (આવૃત્તિ ૬ હી અને ૧૮૯૯ ની સાલની) માંથી ૫૪ ૧-૧૦૦ અને કાવ્યદોહનમાંથી પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની પહેલી ૫૦૦ લીટીઓ તૈયાર કરવી. નવા સાતમા ધોરણના પાંચમા વિષયમાં 'આરોગ્યવિદ્યા' ને બદલે 'વિદ્યાના પાકો' રાખેલા છે તે બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૩. છેક નાના જણાતા, જાહેરા, ચોથું દેખનારા, અથવા બોળડા કે બહુ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનારા ઉમેદવારો પસંદ કરવામાં આવશે નહિ.

૪. ઉમેદવારો પાસે ત્રીજા દરજ્જાના પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ હોવાં જોઈશે.

૫. અર્ધ સાલમાં અને તે પહેલાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા બધા ઉમેદવારોએ ચોતપોતાનું તે પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ પોતાની સાથે લેતા આવવું. તે પછી જેઓ ચાલુ સાલમાં માપકરણની પરીક્ષા આપવા જવાથી એ વિષયના દોકડા બરવા સાર પોતાનું સર્ટિફિકેટ તે પરીક્ષાના પ્રેસિડેન્ટને આપી આવ્યા હોય, તેમણે પ્રેસિડેન્ટની સહીનો કા-

ગળ રજુ કરવો, કે તે પ્રમાણે સર્ટિફિકેટ રાખવામાં આવ્યું છે. તે કામ જમાં નીચેની હકીકત પણ આવવી જોઈએ:—

ઉમેદવારનું નામ, બાપનું નામ અને અટક, વતનનું ગામ, તાલુકો અને જિલ્લો, જન્મતારીખ ઇસ્વીસન પ્રમાણે, પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયાની સાલ, એકંદર મેળવેલાં દોકડા.

સર્ટિફિકેટ અથવા ઉપરનો કામગીર રજુ કર્યા વિના કોઈને પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. જે ઉમેદવારો ચાલુ સાલની પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા હશે તેમની હકીકત અમારા તરફ બારોબાર આવશે; તેમને સર્ટિફિકેટ કે ઉપર જણાવેલો કામગીર લાવવાની જરૂર નથી.

૭. ઉમેદવારોની ઉંમર ૧૭ વર્ષની ઉપર અને ૨૨ વર્ષની અંદર હોવી જોઈએ. આજ સુધી ૨૨ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના શિક્ષકોને મહેરબાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની મંજૂરીથી દાખલ કરતા હતા તે હવે મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબના ઈ. નં. ૫૯૮૭ તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦૧ થી બંધ કરવામાં આવ્યું છે, માટે બાકીના વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના કોઈ શિક્ષકે પણ પરીક્ષામાં આવવું નહિ.

૮. સઘળા ઉમેદવારોએ પોતપોતાના મહેતાજીઓ પાસેથી સારી ચાલનું સર્ટિફિકેટ લેતા આવવું.

૯. પસંદ થયેલા ઉમેદવારો સરકારી નોકરીને માટે લાયક છે એવું તેમણે વૈધકખાતાના યોગ્ય અમલદારનું સર્ટિફિકેટ મેળવવું પડશે.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ.

અમદાવાદ-તા. ૮-૭-૦૬.

K. P. Trivedi,

પ્રિન્સિપાલ.

૨૧. ૨૧. નરસિંહરાવ લોખનાયે લખી મોકલેલું શુદ્ધિપત્ર:-

શાળાપત્ર પાનું

લીટી

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

૧૭૫

૧૭

એ એ

એ

૨૭

મનુષ્યમાત્રને

મનુષ્યભિન્નને

ફક્ત આડધા આનાની દિગ્રીટ ખીડવાથી.

મફત "અમારું સૂચીપત્ર" મફત

મોઢલીશું. વળી બધી જાતની રકબમાં ચાલતી ટેકસ્ટ બુકો
પૂરી પાડીએ છીએ.

હવેથી પુષ્કળ કમિશન. જરૂર ભાવ મંગાવો. **ટેક્સ્ટ બુકો** પર પુષ્કળ કમિ. જરૂર ભાવ મંગાવો.

ઈનામ તથા લાઠબેરીની બુકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.
નિચાળોમાં ચાલતી બધી બુકો, ફોઈંગ બુકો તથા તેને લ-
ગતો આગામી, રહેઠાણની વિગેરે વિગેરે મળે છે.

મુખ્ય ઇન્સ્પેક્ટરો. } **મોતીલાલ મગનલાલ**
અમદાવાદ રીઝીરા. } (શાહ એન્ડ સન્સ)
તમામ જાતનાં પુસ્તકો વેચનાર.

હારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.
આદરજી કાવસજી આસ્તરની
ફક્ત શિક્ષક કોપીબુકો.

“કમીશનમાં વધારો” આઠ લાગમાં “કમીશનમાં વધારો.”
ફોનવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો. તથા ડેપુટી
ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની ફોનવણીમાં આવેલા નબળીતા ગુદર્યો, પ્રોફેસરો,
પ્રિન્સિપલો, હોટમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, મુખ્ય તથા ગુજરાતના સર્વ જા-
હેર હાપ તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતા અતિ સન્તોષકારક ખાચીપત્રો.

ગુજરાતી શબ્દ કોષ, સ્વરવિભાગ. નર્મજીવથી જમણું ફદ. પુષ્કળ
ચબધારવાળો. વિદ્યાને એ જ અર્થમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે વાક્યો સહિત.
ગ્રામ ૧ પેજ. પ. ૨૦૮ કિંમત રૂ. બે. લક્ષ્મીનાથ ગોરગદાસ પટેલ તડીઆદ.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહે-
રખાન માજી ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. બ્રહ્મસ સાહેબે દરકત શિક્ષક
કોપીયુકોને જ સઘળી મંજૂર કરેલી કોપીયુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી
છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરસ કોપીયુકો
વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

મુખ્યમંત્રી તથા સુરત, લાડવઝ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે
શહેરની જોઇન્ટ સ્કૂલ કમિટિનાં અનુભવી સદસ્યોએ પણ
સઘળી કોપીયુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દરકત શિક્ષક કોપી-
યુકોને જ સર્વ કોપીયુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના તા-
ખાની સર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોપીયુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ કોપીયુકો માટે જ જ સદસ્યો તરફથી સર્ટિફિકેટો મળેલાં
છે; તેમનાં નામ અમારી દરેક કોપી વાંચવાથી ખાતરી થશે.

દરકત શિક્ષક કોપીયુકો નીચેલી સરતોથી મળશે.

૧. સેક્ટર કોપીએ દેશાવરણી માલ મંગાવનારા મારતરો. તથા બા-
પારીઓ જેઓએ જોખામાં જોખી રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નફા ખરીદીને
જોખાને સેક્ટર ૩૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપનામાં આવશે; પેકિંગ અને રે-
લવો ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. રૂ. ૨૦૦ થી જોખી રૂ. ૨૫૦ નફા મુખ્યમંગાવનારને સેક્ટર ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ
મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ જોડવામાં પછી તે રસ્તામાં જતાં કોઈ રીતે ખરાબ થાય
તથા તે માલને નુકસાન પૂરે તેના જોખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ ટ્રકે રસ્તે અને ક્યાં જોડાવેલો
તેનો પૂરતો ખુદાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે સ્ટેશનથી
આગળ માલ લઈ જતાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને સિર સમજવો.

૫. હુડી જોડવાનારે જરાજર ટેકાણું લખવું.

૬. શુજરાત તથા કાઠીઆવાડનાં સર્વ મારતરોને તથા જુહોરોને
વિનિતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરકત શિક્ષક કોપીયુકોની સાથે અગાઉ
જાણી કોઈ પણ શુજરાતી તથા અગ્રેજી જુદા સેક્ટર ૧ એક ટકાનો કમીસનથી
જોડાવી આપવાની ગોઠવણ કરી છે. એક વખત કાગ પાડી જોવાથી
ખાતરી થશે. પેકિંગમાં જોડા ખર્ચ યામ તેમ કરીયું. જોખાની મરજી હોય
તેજોએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દરકત શિક્ષક કોપીયુકોના જ દરેક બાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને
જ જન્ધ ખેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇન્ચાર્જથી મોકલે ખર્ચ બનાવી મંગાવી છે. એ
સ્ટીલપેનો, શુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ધણી સમ-
વડ હારેલી છે. દરેક જોડકામાં ઝન-૬, કિમ્બ ૩, વા, જોખામાં જોખા ૮
જોખા મંગાવનારને ૧૧ ટકા કમીસન મળશે. ને ૨૫ થા તેથી વધુ જોડક

સેનારને ૧૨૧૧ ટકા મળશે. વેલ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના બાંતરણ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી મોકલાવનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

સુખ

નમુના

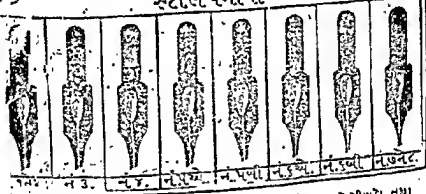
આદરણીય કાવસણ મારતરની

દરેક શિક્ષક કોપી બુકોની

સ્વીલ પેનોના

સુખ

આદરણીય કાવસણ મારતર, દરેક શિક્ષક કોપીબુકો તથા સ્વીલ પેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન જોત-ટ. ધોળી તળાવ મુકેબઈ.

ગાયકવાડ સરકારના ફળવણી ખાતાએ ૬૦ લા. ગારે મંજૂર કરેલ,
 આંકગણિતશિક્ષણક્રમ ભા. ૧ કિ. ૦-૨-૦ તૈયાર છે.
 સુખગણિત (૬-૭ મા ધો. સાર) કિ. ૦-૪-૦ હપાય છે.
 મનુષ્યજીવન અથવા સુખ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ કિ. ૦-૪-૦
 ઉત્કૃષ્ટજીવન અથવા હિંમતિનું મળ કિ. ૦-૪-૦
 અગાઉથી એટલે તા. ૩૦-૪-૦૬ સુધીમાં માલક થનારને આખો સટ
 રૂ. ૦-૧૧-૦ માં, અને એક જાતની વક્લ રૂ. રૂની સેનારને બાકીની બધી બેટ
 કોર્ટ રજુછોડછ-બી-નાયક, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગકોલેજ-અમદાવાદ.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાથમિક શાળા પત્રિકા.

સંસ્થાન જૂનાગઢના ફળવણી ખાતા તરફથી દરમાસે હપાય છે. કીમત વર્ષ એકના આઠ આના. નમુનાની કોપી મફત મોકલવામાં આવશે.

“ ખેડુત ”

જો નામનું ખેતી તથા, ખગીચા સંબંધી ચોખાનિયું નવા રૂપમાં ગયા ફેબ્રુઆરી માસથી દર પંચવાડિયે અંગારા તરફથી ફરીથી ચાર કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત શાળાપત્રમાં તેના સ્વર્ગસ્થ તેની રાં નેવેલે-રામભાઈ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપી ગયા છે એટલે તેને વિષે ખીન ખાત્રીપત્રની જરૂર નથી:—

“ આ વર્ષે નિકળેલાં માસિકોમાં અમે “ ખેડુત ” ને સૌથી વધારે “ ઉપયોગી અને સિદ્ધિને પામેલું ગણીએ છીએ. એમાં કૃષિકાજનાં સર્વમાં અંગ વતી એાઈ શાસ્ત્રીયતાથી સધળાથી સમજાય એવી શૈક્ષિક લખાઈ છે. બોપા શુદ્ધ, સરલ, અને વાંચવી ગમે એવી છે. ”

નેકનામદાર ગાયકવાડ સરકાર સામુદ્રી નકલો લઈ રેવિન્યુ ઓફિસોમાં તથા ખેડુતોમાં વહેંચે છે. જામનગર તથા રાધનપુરે સ્ટેટ તમામ રેવિન્યુ ઓફિસમાં આપે છે.

ખેતીમાં ખરેખરા મુધારો થવા માટે આ પત્ર ખરેખરા ખેડુતોના હાથમાં જવાની જરૂર છે, અને મહેતાજીઓ આ હેતુ સારી રીતે પા-ર પાડી ચક્રે એમ છે: તેથી તેમને વતેજન આપવાના હેતુથી અમે એવી યોજના કરી છે કે જે દર દાઈ મહેતાજી અગતે નવાં પ્રાદક લાવી આપી તેનું લવાજમ મોકલાવશે તેને નીચે પ્રમાણે દર્શાવે આપીશું:—

- ૧ થી ૪ પ્રાદક લાવનારને દર નકલે ૪ આના
- ૫ થી ૯ “ “ “ “ ૬ “
- ૧૦ કે વધારે “ “ “ “ ૮ “

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ રૂ ૦-૬-૦ છે.

આ પત્ર સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેને સીરનામે કરવો:—

હુલેલરામ રામજી જાની.—“ ખેડુત ” ના-તંત્રી-લાવનગર.

દિક્કસ્ટન્યુક તરીકે સરકાર મંજુર કરેલ સરળદર્શીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮ મી આદતિ, આ આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ ગ્રાંથો આંક ૧ લો, (૧મી આદતિ) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે: અંક બીજો (૫ મી આદતિ) ૨૧ આના; ધો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી ગ્રાંથ વ્યાકરણ (૮મી આદતિ) ૪૫ આના. ધો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાઈસેરી બુક તરીકે મંજુર છે. પોરટેજ ને વી. પી. ખર્ચ (જોનારને સિર. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે. ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. એમચંદ કરમચંદ સાહુ, કે. એ. મન્રપેક્ટર મુ. ગોંડળ.

વલોદિર ખખર. અમારા મદ્રેસામાં આજદીન મુખી હર્મેજ નીન ધોરણ મુખી જાળાસ ચાલતો હતો. પણ આ મદીનાથી ચોખા મોરખ (ફાર્મ) નો ક્લાસ કથાડામાં આવ્યો છે માટે જે મુસલમાન સિક્કાઓ રાખત ચવાની મરજી હોય તેમણે નીચેને સીરનામે અરજીઓ મોકલવી.

હાજી. અહમદ આજમે હામમકલ.
મેનેજર, મદ્રેસે અદમદીયા—રાંદેર.

કિંકરગાર્ટન પુસ્તક મોટું-પૂ.૪૦૦. બધી આકૃતિ. તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬
સુધીમાં થનારુ શિક્ષક ગાહકને રૂ. ૨. બીજાને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩.
કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય. બી. એ. આ. ૩-૪-૨૧૯૨-અમદાવાદ.

વાર્તારૂપ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા, રમણલાલ મહીપતરામ. બી. એ. એલ. એલ. બી.-કી. ૦-૨-૦
આ પુસ્તક ગહેરખાન ડિસ્કટર સાહેબ બહાદુર પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિગાળામાં ટેકસ્ટબુક તરીકે ચલાવવાને મંજુર થયું છે.
શ્રીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આરટોડીવારોડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી ખજાણે.
નિર્ણાયકોમાં ચંલાવવાને ટેક્સ્ટ-બુક તરીકે મંજુર કરેલાં તથા બીજાં.

કવાયતનુ પુસ્તક (રા. પટવા કૃત) ૦-૮-૦	વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ. ૦-૨-૬
અંકગણિતનાં મૂળતત્વો બા. ૧ લો ૦-૬-૦	દેશી હકામત ભાગ ૨ બે. ૦-૧-૬
મરતખાનો સરળ ઇતિહાસ. ૦-૭-૬	ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૬
ગુલન (રા. બા. હ. કૃત). ૦-૫-૦	નવુ ગુજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનામું (હ. લ. શાહકૃત). ૦-૪-૦	દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત). ૦-૩-૬
રા. રમણલાલ કૃત શુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૨-૦	મોટા અંકગણિતની સમજૂતી. ૦-૮-૦

નાનજીઆણી કૃત શુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૭-૦	ખાનાવાળાં પ્રે. બુક. નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
રા. રમણલાલ કૃત વાક્યપ્રયક્તિ ૦-૨-૦	અંજન નં. ૨, ૩, કરેકને ૦-૧-૦
દે. નામાનું નવું ભા. ૧-૨-૩-૪, ૬-૭-૧-૬	ચિત્ર. પ્રે. બુ. નં. ૧-૫, ૬૨. ૦-૦-૬

કિંકરગાર્ટનની બંધિસો ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પણ ગયે છે. ખાકીની તૈયાર માય છે.
૩. પેન્સિસો, રજર, સ્ટેશનરીવગેરે શાળાપયોગી માલ કીક્રાપતે ગળશે.
૪. ઉપર સિવાયનો કાલ પશુ માલ, અથવા પુસ્તકો ૧ ટકા હકસાધથી
મોકલીશું. પેકિંગ તથા રેલવેવગેરેનો ખર્ચ લેનારને સિર છે.

પાંચે ધો- રણુના- પદાર્થ પાઠ.	{	ખાળવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ	૦-૪-૦	૦ લે, મારે ૬ મંજુર ૦ થયેલા.
		બીજું ધોરણ.....	૦-૨-૦	
		ત્રીજું ધોરણ.....	૦-૩-૦	
		ચોથું ધોરણ.....	૦-૪-૦	

કર્તા. લી. જી. પટેલ. ગા. આસિ. ગાસ્તર પ્રા. ૨૬૬. અમદાવાદ.
આરટોડીવારોડ ઉપર | શ્રીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કું.
—અમદાવાદ— | —મગળ વગેરેના વેપારી—

તૈયાર છે. શાળાપયોગી પુસ્તકો મંગાવી લો. તૈયાર છે.
 લેખપદ્ધતિ—એટલે એજ પત્રોદિ લખવાની રીત (ક્રિષ્ણ. કે. ખા. મં.
 બૂર) કે. જે આનાં મૂતલ આરોગ્યવિદ્યા પિંગલની સમજ કી. ત્રણ આનાં.
 બને બૂંદો જુના. નવા. ભાવ. પોર. વડ. વગેરે રેટમાં મંગૂર છે. નોતિયુક્ત
 ચાર્ત સંગ્રહ ધો. બાળને પહેલા માટે (ચી. શી. કૃત) જૂના. કે. ખા. મંગૂર. કે. જે આનાં.
 કન્યાશાળા માટે—(તાથી ગ્રામ નાં કૃત) કન્યા ગુરુણ કામની સમજને
 દેશી પોશાક વેતરવાની સમજ કી ત્રણ આના. વાલગરવાવલ્લીનો સુલો.
 સો બા. ૧ સો. ધો. ૨-૩-૪ માટે કી. દોઢ આનો. તથા બાર જ ધો. ૫-૬ માટે કી. દોઢ
 આનો. ગુજરાતી કો. પી. (ખુ. કૃત) ઉપરની તમાગ બકામાં ૪ મી ૦ ૩૦ ટકા આંકની
 ચોપડી સોનાં આના નકશાઓ. કાઠી. મુંબા. દિ. દે. ગુજ. વગેરે જેવાના કી. એક
 આનો. ચીતરવાનાં નાના કી છપાઇ. બને સામટા અર્ધિ કિંગે. વ્યુલેકશાહી
 લખતાં અક્ષર રેલાતા કે કૂટી નીકળતા નથી ખ્યાસ તોલા શાહી યામ તેવા એક ૫-
 ડીકાના જે આના. પણ સામટા શ. ૧નાં સોળે તે સિવાય બીજાં સરકારે મંગૂર કરે
 લાં રૂઢમાં આલતાં પુસ્તકો સાસ કમીશનરી મળશે. સુધળા ગાલનું. પોર વગેરે
 અર્થ વધારે પડશે. જેથેદ તલકશીની કું ૦ બુકસેલર-વડવાણ શહેર.

સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં આલતો

ગુજરાતી-દેશી હિસાબ

ભાગ ૧ લો.

આ પુસ્તકમાં બીજે આંક, મોટે ગણવાના હિસાબો, પંસાબો, અલથી
 નાણાં તથા તોલ, માંપ, વળતની ધાતો (કાષ્ટકો) તથા અંકના તથા
 આખુપાણના સરવાળા; બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલાં છે. એટલુંજ
 નહિ પણ નવાં સુધારેલાં પોરજોની સચના મુજબ એમાં ફેરલોક સુધારો વધારો
 કર્યો છે. આંકના પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે પોપટાનાં ચિત્રો, દશકની ઝોળખ
 માટે લખોટાની શીરીઓ, તથા સરવાળા બાદબાકી માટે લખોટા
 વંચનાં ચિત્રો, અને લુદા લુદા આકારનાં ચિત્રો, ગુજરાતી અને
 બાળબોધ મુજાકરો કિ-અર્થનેની બહિસો વગેરે ઉપયોગી બાબતોનો
 આ નવી ૧૭ મી આદાતમાં ઉમેરો કર્યો છે. કિમત દરેક નકલનો ૧૧ સિવા
 આનો. ચોપડી વેચનારા તથા રુઢગતરો જેઓ સામટી મંગાવશે, તેમને
 ૨૦ ટકા કમિયન આપવામાં આવશે. પત્રવ્યવહાર નીચેને ચરનામે કરવો. એન.
 ડી. મહેતાની કંપની, બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર્સ કાળકાદવીરસ્તો, મુંબાઈ.

તૈયાર છે. ખાસ પ્રાથમિક શાળા માટે. તૈયાર છે.

ઓરોએન્ટલ હોઇંગ બુક.

અમદાવાદ ચોરસ ખાતાવાળી વતન કોમગની બંનેવેલી નંબર ૧ પાનાં
 ૧૨, નંબર ૨ પાનાં ૨૪. એક આનાની ટીકીટ બીડી નમુના મફત મંગાવે.
 ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો રતનચોળના નાકે-અમદાવાદ.

પુસ્તકો સેલર બેચર મેવલ, પુરા ખજાર, રાજકોટ.

સરકારે પંતામ માટે તથા લાઘજેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકોના કિંમતોમાંનાં રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ શા. ૧ થી રૂ. ૦-૮-૦.

માસતર હસગાન બી. તથા મહોબતસિંહ મો. ના બનાવેલા ગ્રંથોમાં સહિત ધોરણવાર પદાર્થ પાઠો. જ્ઞાનવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ થી રૂ. ૦-૧-૬, ધો. ૨ થી રૂ. ૦-૨-૦, ધો. ૩ થી રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૪ થી રૂ. ૦-૩-૦, અને ધો. ૫ થી રૂ. ૦-૪-૦; મેગરી ગ્રંથોમાં ફર્સ્ટ ગ્રેડ આદ્ય ૩ થી રૂ. ૦-૪-૦, સેકન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાથે ગ્રંથો ધો. ૬ થી, ૭ માં અને પ્રવેશક કક્ષામાં માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના, અમે ચોક્કસ એન્ટ્રીઓ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ગ્રંથોમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સ્કૂલમાં ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત પુસ્તકો, ખુલાસા કૃત અને આદરણ કૃત કોપી પુસ્તકો, લોગમન્સ ગ્રંથોમાં પુસ્તકો, અમારી દેખરેખ નીચે જાતની કિન્ડરગાર્ટનની લીસે લીસે ગણિતો, ખારોટ અને સાદા કૃત તમામ પુસ્તકો ૬૦ અને ૫૦ સેન્ટેસિમલ તથા ૬૦ સામાન કિશોર શાળા મંજૂરી

અંક ૯૭૦.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

સપ્ટેમ્બર. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
શાસ...	૨૫૭-૨૭૨
ભેદ અને પ્રયોગ...	૨૫૭-૨૭૨
મગીત...	૨૭૨-૨૮૧
ફિઝિક્સ...	૨૮૧-૨૮૩
કેળવણીખાતાની ખગરો...	૨૮૩-૨૮૬
આર્ય સાથે ઉપરીના સેરા ટાઠવા બાબત...	૨૮૬-૨૮૪
મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા	૨૮૪-૨૮૫
મિધમા રેન્ડ સ્ત્રી શિક્ષકોની જરૂર...	૨૮૬
કિનામ પત્રકો...	૨૮૬-૨૮૮
આખરલાલભેગોરિય નર્સની બ્યવસ્થા...	૨૮૮

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ મુનાઈટ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

(નર્વ ટક સ્થાપીત સંસ્થા)

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
સ્ટેશનરી એન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની
લિમિટેડ-માલીક તથા એજન્ટ-
મહારાજ રવિરાંકર ત્રિવેદી.
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુજાઈ-ઈલાકાની સર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને ગાન
પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
આટે, તેમજ લાયબ્રેરી ધનાગ વગેરે આટે મંજૂર થએલી-તથા બીજી શા-
ળાપયોગી ગ્રાંથોની અમે સોલ એજન્ટ છીએ જેથી અમે સૌથી
કિશ્વત ભાવે આપી શકીશું.

લિપુબ્યાકરણ (ભા. ૧ થી ૩) અમીધર / આખાં પુસ્તક જવાબ સહિત
લેખા (ભા. ૧ થી ૫) કૃત. તથા છુટા ભાગ.

અંકગણિત, રા. બા. લાલશકર કૃત.

હરતઅંકનો સરળ છાતિહાસ-રા. મ. વિદ્યુત્તદાસ કૃત.

ગુજરાતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ-(ગિ-ખાસદ તથા શાહ કૃત.)

ભૂતળ-રા. બા. હરગોવિંદદાસ કૃત; સંખ્યા પ્રવેશ-અમીધર કૃત.

ખાલ સ્વભાવ-મિ. વૈષ્ણવ કૃત મંજૂર.

પદાર્થપાઠ. [ખાખર્ગ તથા પહેલું બો. ૦-૩-૬]
બીજું તથા ત્રીજું ૦-૪-૦
ગિ. ગ. મ. વૈષ્ણવ, (બી. ચોથું તથા પાંચમું ૦-૪-૦
એ. બી. એસ. ડી. ટ્રેનિંગ ચતુર્તાં ઉત્તરતાં ધોરણવાર ૦-૩-૦
કોલેજના પદાર્થપાઠના આખું પુસ્તક ૦-૧૨-૦
શિક્ષક) કૃત.

સાચિત્ર

જીન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં તરફથી મંજૂર.
ઉપયોગી હકીકતનો સંગ્રહ. ૦-૧૨-૦

એ ઉપરાંત શાળાપયોગી તમામ પુસ્તકો દરેક જાતના કાગળો પે-
ન્સિલો, ડ્રોઇંગબુકો, વગેરે તમામ સામાન અમે ધણા સાચા કમિયનથી
આપીશું. એક વાર કામ પાડી બુકો.

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર.)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નક્શા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MENTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

ત્રિહુલ રાજરામ દલાલ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરોડ, મુંબાઈ.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી સોદાગર સ્ટેન્ડર્ડ કોપી બુક.

દરેકની કીંમત રૂ ૦-૧-૯

આ કોપી બુક નીચેલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી જોડી એટલે ૨૫ નકલ સહી મંગાવનારને સેંકડે ૩૦

ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલ્વેનું તુર, પેડીંગ તથા પોસ્ટલ વગેરેમાં સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

(૨) સેંકડે ૩૫થી દેશવરથી મંગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જેઓ જોડામાં જોડી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેંકડે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંજે સામગ્રી રકમની એકી વળતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર બેંકદારથી નીચે સહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુક બહુજ સુંદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતાં જેમ સારી તેમજ સસ્તી છે. મંગાવી જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક, સુરત.

ફીડરગાર્ટન અથવા બાલોધાન ન. રા. કાશીરાગ પ્રાગજીભાઈ ઉપાધ્યાય છાપાઈ પાક પુકા સાથે બંધાઈ તૈયાર થઈ ગયું છે અને આવતા માસમાં બહાર પડશે તેમાં લગભગ ૧૪૦૦ આકૃતિઓ તથા લખાણ મળી કાઢેલ સાધકનાં ૪૦૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક છે ને શીશુશીક્ષણ કરતાં લગભગ ચાર લાખ મેટર સંભાગેલું છે પુસ્તકના ઉપયોગીપણાખાત વિદ્વાનોનાં સરહદી ફોટો સામેલ રાખવામાં આવ્યાં છે અગાઉથી આઠક ચનાર પાસેથી રૂ ૨-૮-૦ અઢીતે પાછળથી મંગાવનારને રૂ ૩-૦-૦ નાણું પડશે અગાઉથી આઠક ચનાર શિક્ષકને રૂ ૨-૦-૦ થી આપવામાં આવશે માટે આઠક ચનારે નીચેને સીરનામે પત્ર લખી પૈસા મોકલો આપવા

હાકોર લગુભાઈ લાલભાઈ

આર્યોદય પ્રેસ પાનકોર નાકે-અમદાવાદ

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ ચરણદેશીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮મી આવૃત્તિ, ડા. આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લેા, (૫મી આવૃત્તિ.) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫મી આવૃત્તિ) ૨ા આના. ધો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪ા આના. ધો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટલ ને વી. પી. ખર્ચ લેનારને સિર. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. પ્રમથાંદ કરમથાંદ શાહ, ૩, જી. મંદપેકટર, મ. ગોંડલ.

પુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી ખૂફ.

આ કાપીમાં નવાં ધોરણોના કમ પ્રમાણે કિન્હર ગાર્દન પ્રદ-
તિએ આ કાપીખૂફની રચના કરવામાં આવી છે. આ કાપી
નંબર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકોએ
નંબરો કમસર લખે એટલે તેમના આધારમાં આધારકારક આધારો લખવા
માં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દોલની આંસીતી કાપીમાં
કાપીખૂફ એક છે તે સમજશે.

કાગળો ઉપર કુલ્સકેપ, પૂઠું, અજખૂત, બાળકોને માટે નીતિવાત
શીખામણો, એ તો આજ કાપીખૂફોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટર ૩૦ ટકા કમીયન આ-
પવામાં આવશે. સબજેન્ટ સુરત. જી. સે. કર્સનદાસ નારણદાસ. મુંબઈ.
એન. એમ. નાપાદીની કંપની. વલસાડ. જી. સે. નરમશ. ઉમીયાસદર
સાઈ. ચાનોદય પ્રેસ. તથા કે. એલ. ની કંપની. વલ્લભમાં જી. સે.
જેયંદ તલકશી. રાજકોટ લખાણદ ઉત્તમચંદ. જામનગર દેવરાજ
બલવજી. ગડીઆંક ઊટાલાલ ત્રિકંબદાસ.

આ કાપીખૂફોની મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આરંદોડીયા રોડ
ઉપર ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર
અવધાર તેમના તરફ કરવો. પુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ. મુંબઈ.

દેશીનામું.

મલાકાતી નિલાઓમાં દેશી પુક છે. રચના કેવળ લાભકર્તા યોગેશ
અને પ્રવેશકના ધણા પ્રજા, તેના ખુલાસાસદ વધાર્યા છે. કિ. ૦-૨-૦ પે.
કમિ. ૨૫ ટકા પેઠાં સેનારને ધીર એજન્ટ-અમદાવાદમાં ચીમનલાલ
ની કંપની. સુરતેમા કર્સનદાસ નારણદાસ. મુંબઈમાં એન. એમ. નિ-
કે. રાજકોટમાં બંદેચર મેથજી. વલ્લભમાં જેયંદ તલકશી.
જામનગર સદ્દુસાઈ. શાહ-દેશીનામાવાળા-મડોદર.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬

અંક ૯.

માસ.

જુલાઈ અને ઑગસ્ટનાં શાળાપત્રો ભેગાં હપાશે એવી ખબર મોટે અક્ષરે જુન માસના અંકમાં આરંભમાં આપ્યા હતાં શિક્ષકો તે વાંચ્યા વગર જુનનાં શાળાપત્રો પહોંચ્યાં નથી એમ લખે છે. આ ઉપરથી શિક્ષકો શાળાપત્રનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે સ્પષ્ટ લગાય છે.

બાળગીતો જુદાં પણ હાથમાં છે, મારે જેમને જોઈતાં હોય તેમણે આર આનાની દીકરી મોકલી મંગાવી લેવાં.

ભેદ અને પ્રયોગ.

ગુજરાતી વ્યાકરણમાં, જેને ભેદ અને પ્રયોગ કહ્યા છે તેના અર્થ બરોબર સમજાવવામાં આપ્યા નથી તેથી શિક્ષકો સમજી શકતા નથી. આ કારણથી અત્ર તેનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ કરી પૂર્ણ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે.

પ્રથમ 'પ્રયોગ' શબ્દ લઈએ. આ શબ્દનો છૂટો અર્થ પૂછીશું તો તેનો ઉત્તર થોડાજ આપી શકશે. પ્રયોગના ત્રણ વિભાગ છે, કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે; જે ક્રિયાપદનો અન્યથા પ્રતિ, વચન અને પુરુષમાં કર્તા સાથે થાય તો તેનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ, કર્મ સાથે થાય તો કર્મણિ અને એમાંથી એકે સાથે ન થાય તો ભાવે છે—આનો ઉત્તર સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે, તેમજ વ્યાકરણમાં પણ આવીજ રીતનું વિવેચન છે. જાણકોને સિખરવા મારે આટલું વિવેચન બસ છે: પરંતુ એથી 'પ્રયોગ' શબ્દનો અર્થ નિરૂપાતો નથી ને તેજ કારણથી સમજતો પણ નથી. કેટલેક સ્થળે જાગ્રતે સમજાવવા મારે સાદા ને સરળ ભાષાં રસાવવામાં આવે છે, તેમાંનો

આ એક છે. કર્તા ને કર્મ શોધી કાઢવા ક્રિયાપદને ‘ક્રોણ’ ને ‘શું’ એ પ્રશ્નો પૂછવા; ‘ક્રોણ’ પ્રશ્નનો ઉત્તર ને શબ્દ આપે તે કર્તા ને ‘શું’ પ્રશ્નનો ઉત્તર ને શબ્દ આપે તે કર્મ, બંનેના ઉત્તરો જુદા જુદા આવે તો ક્રિયાપદ સકર્મક ને એક આવે તો અકર્મક—આ બાળકોને શિખવવામાં સહેલો માર્ગ છે, પરંતુ એથી કંઈ સકર્મક, અકર્મક, કર્તા અને કર્મ એ શબ્દોનું નિરૂપણ થયું કહેવાય નહિ. વળી જ્ઞતિ વિષે ક્રૃત્લાંક વ્યાકરણોમાં એવો નિયમ આપેલો હોય છે કે નામની પાસે ‘કેવો’ ‘કેવી’ ને ‘કેવું’ એ ત્રણમાંથી જો ‘કેવો’ શબ્દ સુકતો હોય તો તે નામ નરજ્ઞતિમાં, ‘કેવી’ શબ્દ સુકતો હોય તો નારીજ્ઞતિમાં ને ‘કેવું’ શબ્દ સુકતો હોય તે નાન્ય-તરજ્ઞતિમાં છે. વિચાર કરતાં સદજ્ઞ માલમ પડશે કે આ કંઈ નિયમ કહી ચકાયજ નહિ. જેની માતૃભાષા ગુજરાતી હોય કે જેને ગુજરાતી બોલતાં બરાબર આવડતું હોય તેનેજ આ યુક્તિ ઉપયોગી થઈ પડશે. પણ જેને ગુજરાતી બોલતાં આવડતું નથી તે આ યુક્તિથી નામની જ્ઞતિ જાણી શકનાર નથી. બાળકને શિખવવા માટે આ સારી યુક્તિ છે; પરંતુ એ કંઈ લિંગનું નિરૂપણ છે એમ સમજવાનું નથી. લિંગને માટે બહુધા નિયમ નથીજ; પણ સંસ્કૃતમાં જેમ લિંગ દોશમાંથી કે પ્રયોગ ઉપરથી શિખાય છે તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે લિંગ સંબંધી બાલોપયોગી વ્યાકરણોમાં જે યુક્તિ દર્શાવી છે તે કંઈ લિંગનું યોગ્ય નિરૂપણ કહેવાય નહિ, અને જેમ સકર્મક, અકર્મક, કર્તા ને કર્મ સમજવાનો જે સરળ માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે એ શબ્દોનું લક્ષણ કે નિરૂપણ કહેવાય નહિ. તેમજ પ્રયોગ વિષે જે સામાન્ય રીતે વ્યાકરણોમાં આપ્યું છે તે પણ ક્રિયાપદ કયા પ્રયોગમાં છે તે શોધી કાઢવાનો સહેલો માર્ગ છે, પણ એ કંઈ પ્રયોગનું લક્ષણ કે નિરૂપણ નથી. આવી યુક્તિ ઘણીવાર નિષ્ફળ પણ થાય છે ને એથી વિપયનું રહસ્ય સમજાતું નથી. પ્રયોગ વિષે એમજ થયું છે. ગુજરાતી ભાષાનાં આત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં સર્વ વ્યાકરણો તપાસતાં જણાય છે કે કોઈ પણ વ્યાકરણમાં આ વિષયનું યોગ્ય વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી એટલુંજ નહિ, પણ એનું રહસ્ય પણ બરાબર સમજાતું નથી; નહિ તો ‘સકર્મક કરણ, પ્રયોગ’ જેવો હાસ્યકારક નિર્દેશ ક્રૃત્લાંક વ્યાકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે તેવો યાત નહિ.

‘કર્ત્તરિ’, ‘કર્મણિ’ ને ‘ભાવે’ એ શુદ્ધ સંસ્કૃત પદો છે ને તેઓ અનુક્રમે ‘કર્ત્તુ’, ‘કર્મન્’ અને ‘ભાવ’ એ પ્રાતિપદિકોનાં સત્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો છે. ‘કર્ત્તરિ’=કર્તામાં, કર્તાના અર્થમાં; ‘કર્મણિ’=કર્મમાં, કર્મના અર્થમાં; અને ‘ભાવે’=ભાવમાં, ભાવના અર્થમાં, ‘પ્રયોગ’ શબ્દનો અર્થ વપરાશ છે. વાક્યમાં શબ્દનો પ્રયોગ એટલે તેનો વપરાશ. આ પ્રમાણે ‘કર્ત્તરિપ્રયોગ’ એટલે કર્તાના અર્થમાં વપરાશ, ‘કર્મણિપ્રયોગ’ એટલે કર્મના અર્થમાં વપરાશ અને ‘ભાવેપ્રયોગ’ એટલે ભાવના અર્થમાં વપરાશ છે. ક્રિયાપદ ને કર્તાના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ, કર્મના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ કર્મણિ અને ભાવના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ ભાવે છે. અર્થાત્, ને ક્રિયાપદનું રૂપ કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ છે, તેનો કર્તાના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે; ને ક્રિયાપદનું રૂપ કર્મના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ કર્મણિ છે, તેનો કર્મના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે કર્મણિ પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે; અને ને ક્રિયાપદનું રૂપ ભાવના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ ભાવે છે, તેનો ભાવના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે ભાવે પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે. ક્રિયાપદનું રૂપ કર્તાનું, કર્મનું કે ભાવનું અભિધાન કરે છે તે સદગ્ન વિચાર કરવાથી માત્રમ પડશે. ‘કર્ત્તુ છું’, ‘કરીએ છીએ’, ‘કરે છે’ આ રૂપો તો કર્તાનું સ્પષ્ટ અભિધાન કરે છે, કર્તાનાં સ્પષ્ટ વાગક છે. ‘કર્મ છું’ એટલું કહેવાથી જ્ઞ કરનાર, પ્રથમ પુરુષ ‘હું’ નું અભિધાન ખુલ્લું જ છે. એન પ્રમાણે ‘કરીએ છીએ’, ‘કરે છે’ એમાં પણ કર્તા અનુક્રમે ‘અમે’ ને ‘તમે’ છે એમ એ રૂપો ઉપરથી જ જણાય છે. આ રૂપો ઉપરથી કર્તા વાચ્ય થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તે કર્તા કયો છે તે પણ જણાઈ આવે છે. સંસ્કૃતમાં તો બધા પુરુષોનાં રૂપો એવાં જ છે, રૂપ ઉપરથી જ કર્તાનો પુરુષ અને વચન જણાઈ આવે છે. ગુજરાતીમાં બધાં રૂપો એવાં નથી. ‘કરે છે’ એ રૂપ બીજા પુરુષના એકવચનનું, ત્રીજા પુરુષના એકવચનનું તેમજ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું છે. આ રૂપથી કર્તા કયો છે એ સમજાતું નથી, પણ કર્તા હિત થયો છે એ તો સમજાય છે. ‘કાગળ લખું છું’ એમાં કર્તાનો અધ્યાદાર છે તો પણ તે કર્તા કયો

છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ‘કાગળ લખે છે.’ એમાં પણ કર્તાનો અધ્યાહાર છે, પણ કર્તા કયો છે, ‘તું’, ‘તે’ કે ‘તેઓ’ છે તે સમજાતું નથી. પરંતુ ‘લખું છું’ને ‘લખે છે’ એ બંને રૂપમાં કોઈક કર્તાનો અર્થ આવી ગયો છે એટલું તો સ્પષ્ટ જણાવું છે. એજ પ્રમાણે ‘કરીશ’, ‘કરીશું’, ‘કરશે’, ‘કરશે’ એ રૂપો ક્રમે પ્રથમ પુરુષ એકવચન, પ્રથમ પુરુષ બહુવચન અને દ્વિતીય પુરુષ બહુવચનનું અભિધાન કરે છે. ‘કરશે’ એ રૂપ બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનનું અને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું અભિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે ‘કરું છું’, ‘કરીએ છીએ’, ‘કરે છે’, ‘કરો છો’, ‘કરીશ’, ‘કરીશું’, ‘કરશે’, ‘કરશે’ ઇત્યાદિ રૂપો કરનારનું એટલે કર્તાનું અભિધાન કરે છે, માટે એ રૂપો કર્તારિ છે. ‘કરું’, ‘કરીએ’, ‘કરે’, ‘કરો’, ‘કરતો’, ‘કરતાં’, ‘કરત’ તેમજ ‘ગયો’, ‘ગયા’, ઇત્યાદિ રૂપો કરનાર ને જનારનું એટલે કર્તાનું અભિધાન કરે છે, માટે કર્તારિ છે. હવે બીજાં રૂપો તપાસીએ. ‘કરાયું’, ‘લખાયું’, ‘કરાશે’, ‘લખાશે’, ‘કરાય છે’, ‘લખાય છે’, ‘કરાય’, ‘લખાય’, ‘કરવું’, ‘લખવું’ ઇત્યાદિ રૂપોમાં કર્મ ઉક્ત છે, માટે કર્મણિ છે. એ બધાં રૂપોમાંથી કર્તાની ક્રિયા જોને લાગુ પડે છે તેનો, અર્થાત્, કર્મનો અર્થ નીકળી આવે છે. જેમ ‘કરું છું’ એ રૂપપરથી કર્તાનો-કરનારનો-અર્થ સમજાય છે, તેમ ‘કરાય છે’ એ રૂપ ઉપરથી ક્રિયાના અમતારનો, કર્તાની ક્રિયા જોને લાગુ પડે છે તેનો-કર્મનો અર્થ સમજાય છે. ‘કરાયું’, ‘કરાશે’, ‘કરાય છે’, ‘કરાય’ ઇત્યાદિ રૂપો આ પ્રમાણે કર્મણિ છે. એવાંજ અકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપો, ‘જવાયું’, ‘જવાશે’, ‘જવાય છે’, ‘જવાય’ ઇત્યાદિ, તપાસતાં માલમ પડશે કે એમાં ભાવ-ક્રિયાનો અર્થ-ઉક્ત હોવાથી એ રૂપો ભાવે છે. જવાયું=જવું ચયું. ‘લખ્યું’, ‘લખવું’, ‘કરું’, ‘કરવું’ વગેરે રૂપો કર્મ ઉક્ત હોવાથી કર્મણિ છે. વિચાર કરતાં જણાશે કે ‘લખ્યું’ અને ‘લખાયું’, ‘કરું’ અને ‘કરાયું’ બંનેમાં કર્મ ઉક્ત છે, બંને રૂપો કર્મના અર્થમાં છે, માટે બંને કર્મણિ છે. એ રૂપો સાંભળતાંજ કર્મનો અર્થ મનમાં આવે છે, કર્તાનો અર્થ આવતો નથી, તેથી એ રૂપો કર્મણિ છે. આ ઉપરથી પ્રયોગનું લક્ષણ અને વિવેચન નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે તેનું કર્તાના, કર્મના કે ભાવના અર્થમાં વપરાયું. ક્રિયાપદનું ૩૫ કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે કર્તરિ છે કે તેનો પ્રયોગ કર્તરિ છે, કર્મનું અભિધાન કરતું હોય તો તે કર્મણિ છે કે તેનો પ્રયોગ કર્મણિ છે અને ભાવનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ભાવે છે કે તેનો પ્રયોગ ભાવે છે. ક્રિયાપદનાં ૩૫૦ ઉપરથી કર્તા, કર્મ કે ભાવ વાચ્ય થાય છે, માટે એ ૩૫૦ અનુક્રમે કર્તૃવાચ્ય, કર્મવાચ્ય કે ભાવવાચ્ય પણ કહેવાય છે. ક્રિયાપદ કર્તરિ છે, એટલે તે કર્તાના અર્થમાં છે. તેથી કર્તાનો અર્થ વાચ્ય છે માટે તે કર્તૃવાચ્ય પણ છે. એજ પ્રમાણે કર્મણિ કર્મવાચ્ય, ભાવે ને ભાવવાચ્યના અર્થ સમજવા.

અકર્મક અને સકર્મક એ બહુગ્રીહિ સમાસ છે. જે ક્રિયાને કર્મ નથી તે અકર્મક ને જે કર્મસહિત છે તે સકર્મક. અકર્મક=અ+કર્મનૂ+ક; નથી, કર્મ જેતું-જેને તે. સકર્મક=સ (સહ=સાથે)+કર્મનૂ+ક; કર્મસહિત. સમાસનું પૂર્વપદ સ કે સહ હોય તો સમાસ બહુગ્રીહિ છે એવો સંસ્કૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે. વળી બીજો નિયમ એવો છે કે બહુગ્રીહિ સમાસને અન્તે ક પ્રસય વિકલ્પે આવે છે. આ નિયમો પ્રમાણે અકર્મક અને સકર્મક શબ્દો થયા છે. અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોતું નથી તેથી તે કર્તરિ કે ભાવેજ-કર્તૃવાચ્ય કે ભાવવાચ્યજ હોય છે, કર્મણિ હોતું નથી. સકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોવાથી તે કર્તરિ કે કર્મણિ-કર્તૃવાચ્ય કે કર્મવાચ્ય હોય છે. કર્તા કે કર્મ એમાંથી એક પણ વાચ્ય નહોય ત્યારેજ ભાવનો અર્થ હોય છે; માટે સકર્મક ક્રિયાપદ બહુપ્રા ભાવવાચ્ય કે ભાવે હોતું નથી. 'મારાથી તેને મરાયું નહિ' એવે કેટલેક સ્થળે 'મરાયું નહિ' (મારવાનું થયું નહિ)માં 'મરાયું' ૩૫ ભાવે છે.

કર્તરિ, કર્મણિ ને ભાવેનો આવો અર્થ છે, તે સુજરાતી કોઈ પણ વ્યાકરણમાં સમજાવ્યો નથી. ઘણા જૂના, ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં પ્રસિદ્ધ યમલા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ગોડબોલે કૃત મરાઠી વ્યાકરણમાં એજ અર્થ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

‘સંસ્કૃત વ્યાકરણપ્રમાણે પ્રયોગોમાંથી લક્ષણે વર સાંગિત-લેખ્યા લક્ષણાંદૂન કાંઈઈશીં નિરાઝીં આદેત; પરંતુ અર્થાન્નિઃકાર્હીં

નિરાક્તી નાહીત. તોં ચેયેં સાંગતોં. જેઠ્ઠાં ક્રિયાપદાસ કર્તારિપ્રસય લાગતો, મ્હણજે પ્રત્યયાવરૂન કર્તાર્યાંચા વોધ [સાર્ચે વચન, પુરુષ, છાંચા વોધ] હોતો તેઠ્ઠાં કર્તારિપ્રયોગ હોતો; જેઠ્ઠાં ક્રિયાપદાસ કર્મણિપ્રત્યય લાગતો, મ્હણજે કર્માંચા વોધ ત્યા પ્રત્યયાનેં હોતો તેઠ્ઠાં કર્મણિપ્રયોગ હોતો; આણિ જેઠ્ઠાં ક્રિયાપદાંચા પ્રત્યય ભાવે અસતો, મ્હણજે ત્યાનેં કર્તાર્યાંચા વોધ હોત નાહી, આણિ કર્માંચાહી વોધ હોત નાહી, તેઠ્ઠાં ભાવે પ્રયોગ હોતો.——આતાં, કર્તારિપ્રયોગાંત ક્રિયાપદાંચા પ્રત્યયાનેં કર્તાર્યાંચા વોધ હોતો, મ્હણજે ક્રિયેર્શી ત્યાંચા સંવંધ કळતો; આણિ તો સંવંધ એકલેલ દાલવિલા ગેલા અસતાં, વિભક્તિપ્રત્યયાનેં પુનઃ દાલવિણ્યાંચી ગરજ નાહી, મ્હણૂન કર્તારિપ્રયોગાંત કર્તા પ્રથમાંત અસતો; આણિ ધાતુ સકર્મક અસલ્યાંસ કર્મ દ્વિતીયાંત અસતે. દ્વાચ કારણાનેં કર્મણિપ્રયોગાંત કર્મ પ્રથમાંત અસતે, આણિ ક્રિયાપદાંચા પ્રત્યયાવરૂન કર્તાર્યાંચા સંવંધ ન કळલ્યા મુલે, તો સંવંધ દાલવિણ્યાકરિતાં કર્તાર્યાંસ વિભક્તિપ્રત્યય લાગતો.'

(૫૦ ૧૧૯-૧૨૦) (સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે પ્રયોગનાં લક્ષણ ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી કંઈક નિરાળાં છે; પરંતુ અર્થમાં કંઈ નિરાળું નથી. તે અર્થ કહું છું. જ્યારે ક્રિયાપદને કર્તારિ પ્રત્યય લાગે છે, એટલે પ્રસયથી કર્તાનો બોધ [તેનાં વચન, પુરુષ એતો બોધ] થાય છે, સારે કર્તારિપ્રયોગ થાય છે. જ્યારે ક્રિયાપદને કર્મણિ પ્રત્યય લાગે છે, એટલે કર્મનો બોધ તે પ્રસયથી થાય છે, સારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે; અને જ્યારે ક્રિયાપદને ભાવે પ્રસય થાય છે, એટલે તેથી કર્તાનો બોધ થતો નથી અને કર્મનો એ બોધ થતો નથી; સારે ભાવે પ્રયોગ થાય છે. હવે કર્તારિપ્રયોગમાં ક્રિયાપદના પ્રસયથી કર્તાનો બોધ થાય છે, એટલે ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ સમજાય

છે, અને તે સંબંધ એક વેળા બતાવાઈ ગયો હોવાથી, વિભક્તિ પ્રસયથી પુનઃ દાખવવાની જરૂર નથી; માટે કર્ત્ત્રિપ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમામાં હોય છે અને ધાતુ સકર્મક હોય તો કર્મ દ્વિતીયામાં હોય છે. એજ કારણથી કર્મણિપ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમામાં હોય છે અને ક્રિયાપદના પ્રસયથી કર્તાનો સંબંધ કળાતો નથી તેથી તે સંબંધ દાખવવા માટે કર્તાને વિભક્તિ પ્રસય લાગે છે.

ઉપરનું બરોબર સમજાવું હશે તો પ્રથમા, દ્વિતીયા ને તૃતીયા વિભક્તિના મુખ્ય અર્થો વિષે જે નીચે લખ્યું છે તે સમજશે.

સંસ્કૃત વૈયાકરણ પાણિનિ પ્રથમા વિભક્તિ માટે ‘પ્રાતિપદિકાર્ય-લિङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा’ । २ । ३ । १६ ॥ ને ‘સંવોધને ચ’ । २ । ३ । ४७ ॥ એ સત્રો આપે છે. પ્રતિપદિકાર્યમાત્રમાં, લિંગમાત્રનો અધિક અર્થ દર્શાવવામાં, પરિમાણમાત્રમાં અને સંખ્યામાત્રમાં પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. વળી સંવોધનમાં પણ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. પ્રાતિપદિક એટલે શબ્દનું મૂળરૂપ. કृष्णः, श्रीः, ज्ञानम् તેમજ उच्चैः, नीचैः એ પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રમાં પ્રથમાનાં ઉદાહરણો છે. જેને લિંગગજ નથી કે જેને નિયત-નિશ્ચિત લિંગ છે તે પ્રાતિપદિકાર્યમાત્ર છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અન્યથેને પદસંજ્ઞા ધરાવવા સાર વિભક્તિ થઈ તેનો સોપ થાય છે એમ માન્યું છે. આથી જેને લિંગ નથી એવા उच्चैः, नीचैः શબ્દો પ્રાતિપદિકાર્યમાત્ર છે, તેમજ જેનું લિંગ નક્કી છે, જેમકે कृष्ण (પુ. લિ.), श्री (સ્ત્રી. લિ.), અને ज्ञान (ન. લિ.) તે નિયતલિંગ હોવાથી પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત લિંગમાત્રનો કે પરિમાણમાત્રનો કે વચનમાત્રનો અધિક અર્થ હોય તોપણ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. तटः, तटी, तटम् એ લિંગમાત્રના અધિક અર્થમાં પ્રથમાનું ઉદાહરણ છે. द्रोणो व्रीहिः (દ્રોણ ડાંગર) એ પરિમાણમાત્રના અર્થમાં પ્રથમાનું ઉદાહરણ છે. द्रोण એ એક માપ છે. ३२ કે ६४ ચેરની બરોબર છે. ‘પાણી ચોખા,’ ‘કળશીચો પાણી’ એ એને મળતાં ઉદાહરણો છે. વચન એટલે સંખ્યા. एकः, द्वौ, बहवः એ વચનમાત્રના અર્થમાં ઉદાહરણ છે.

એકત્વ, દ્વિત્વ અને બહુત્વનો અર્થ પ્રાતિપદિકર્તૃવ્યંતાવે છે, ઉક્ત અર્થનો પ્રયોગ યુક્ત નથી (ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ) તેથી વચનમાત્રના અધિક અર્થમાં અહિં પ્રથમા છે. સંજોધનના અર્થમાં પણ પ્રથમા વપરાય છે. હૈ રામ એ સંજોધનના અર્થમાં પ્રથમા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમા સંજોધનાર્થ અને પ્રાતિપદિકાર્થ કે નામાર્થમાં વપરાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમા વિભક્તિનો એવોજ અર્થ છે. એને Nominative case (naming case) એટલે નામાર્થ વિભક્તિ કહે છે. પ્રથમાનો મુખ્ય અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થજ છે, અર્થાત્ મુળ શબ્દના અર્થમાં પ્રથમાથી કંઈ લિંગ, સંખ્યા અને પરિમાણ ઉપરાંત વિશેષ ઉમેરાતું નથી; દ્વિતીયાને માટે ‘કર્મણિ દ્વિતીયા’ । ૨ । ૩ । ૨ ॥ એ સૂત્ર છે, એ સૂત્રમાં ‘અનભિહિતે’ । ૨ । ૩ । ૧ ॥ એનો અધિકાર છે. એટલે અનભિહિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા ચાય છે. ‘અનભિહિત’ એટલે પ્રસયથી અભિહિત નહિ એવું, જેનું અભિધાન પ્રસયથી થયું નથી એવું. કર્મ માટે ‘કર્ત્તુરીપ્સિતતમં કર્મ’ । ૧ । ૪ । ૪૯ ॥ એ સૂત્ર છે. કર્તાએ ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવાનું છાદતમ કારકને કર્મ. ‘સ્વતન્ત્રઃ કર્ત્તા’ । ૧ । ૪ । ૫૪ ॥ ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે વિવક્ષિત જે અર્થ તે કર્તા. પ્રધાનીભૂત જે ‘ધાતુર્યક્રિયા તેનું આશ્રયત્વ તે સ્વાતન્ત્ર્ય અહિં સમજવાનું છે; અર્થાત્ ધાતુનો અર્થ જે ક્રિયા તેનો આશ્રય-તે જેમાં રહી હોય તે-કર્તા. હુંકામાં કહીએ તો ક્રિયાનો કરનાર અથવા ક્રિયા જેમાં રહેલી છે તે કર્તા. ‘કર્ત્તુકરણયોસ્તૃતીયા’ । ૨ । ૩ । ૧૮ ॥ એ તૃતીયાના અર્થ માટે સૂત્ર છે. તૃતીયા કર્તા ને કરણના અર્થ માટે વપરાય છે. ‘સાધકતમં કરણમ્’ । ૧ । ૪ । ૪૨ ॥ એ સૂત્ર કરણનો અર્થ દર્શાવે છે. ક્રિયાસિદ્ધિમાં જે યદ્યપ ઉપકારક તે કરણ, ક્રિયા સાધવામાં જે ઘણુંજ ઉપકારક તે કરણ.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના મુખ્ય અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થ અને સંજોધન, દ્વિતીયાનો અનભિહિત કર્મ અને તૃતીયાના કર્તા અને કરણ છે. મુજસતીમાં પણ એજ પ્રમાણે છે.

૧ પુરુષો હરિ વાચા મજાતિ । ૨ પુરુષેણ હરિવાચા મજ્યતે ।

૧ પુરુષ હરિને વાણીએ બજે છે; ૨ પુરુષે (પુરુષથી) હરિ વાણીએ બજાય છે.

પહેલા ઉદાહરણમાં પુરુષ ભજવાની ક્રિયાનો કર્તા છે, હરિ કર્મ છે ને વાણી કરણ છે. ‘બજે છે’ એ રૂપ કર્તાનું અભિધાન કરે છે, તેથી કર્તાનો અર્થ બતાવવા વિભક્તિના પ્રસયની જરૂર નથી. બે જરૂર હોત તો તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રસય વાપરવો પડત. કર્તાનો અર્થ ઉક્ત થવાથી ‘પુરુષ’ ને કર્તા છે. તેને કર્તાનો અર્થ કહેનારી વિભક્તિ વાપરવાની જરૂર નથી. આ ઉદાહરણથી ‘પુરુષ’ કર્તા છે તોપણ પ્રાતિપદિકાર્યમાંજ સમજવાનો છે તેથી તેને પ્રથમા વિભક્તિ વપરાય છે. ભજવાની ક્રિયાનું ‘હરિ’ કર્મ છે ને એ ક્રિયા ‘બજે છે’ ક્રિયાપદથી ઉક્ત નથી—અનભિદિત છે, માટે ‘હરિને’ બીજી વિભક્તિ છે. ‘વાણી’ ભજવાનું કરણ છે તેથી ‘વાણીએ’ એ કરણાર્થે તૃતીયા છે. બીજા ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ ‘બજાય છે’ કર્મણિ છે, કર્મ ઉક્ત છે, કર્તા ઉક્ત નથી. આથી ‘પુરુષ’ ને કર્તા છે તે તૃતીયા વિભક્તિમાં વપરાય છે. કર્મ ઉક્ત છે તેથી ‘હરિ’ ને કર્મ છે તેને કર્મનો અર્થ બતાવવાની જરૂર ન હોવાથી તે પ્રથમામાં (નામાર્થે) વપરાય છે. ‘વાણી’ એ આ ઉદાહરણમાં પણ કરણવાચક છે, તેથી ‘વાણીએ’ એ કરણાર્થે તૃતીયા છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ કર્તરિ કે કર્તૃવાચ્ય છે ને દ્વિતીય ઉદાહરણમાં કર્મણિ કે કર્મવાચ્ય છે.

કેટલાંક ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક હોય છે: જેમકે ‘પૂછું,’ ‘કહેવું,’ ‘આનું,’ ‘ગણું,’ ‘વિચારું’ ઇત્યાદિ.

‘હું તેને પ્રશ્ન પૂછું છું’ આમાં ‘પૂછું છું’ કર્તરિ છે, માટે ‘હું’ ને કર્તા છે તે પ્રથમા વિભક્તિમાં છે, ‘તેને’ એ ગોણ કર્મ છે ને ‘પ્રશ્ન’ એ મુખ્ય કર્મ છે. કર્મવાચ્યમાં ગોણકર્મ અભિદિત થવાથી તે રચનામાં ગોણ કર્મ પ્રથમામાં આવે છે—‘મારાથી તેને પ્રશ્ન પૂછાય છે,’ ‘મારાથી તેને કંઈ કહેવાશે નહિ,’ ‘મારાથી તેને મૂર્ખ મનાશે નહિ.’ સંજ્ઞ મજ્યતે તુ પ્રા. મજીઅદ કે મજિજ્ઞદ યાય છે. સંસૃતમાં ય ને કર્મણિ પ્રસય છે તેનું પ્રાકૃતમાં ઈમ ને ઈજ્ઞ યાય છે.

એ કર્તૃવાચક પંચમી છે. ચરોતરમાં એવે સ્થળે તૃતીયા વપરાય છે એમ ઉપર કહ્યું છે (મં કેમ કહેવાય). અને વાક્યોમાં કંઈ ઉક્ત હોવાથી 'ચોપડી' પ્રથમામાં છે; પરંતુ પ્રથમ વાક્યમાં 'ચોપડી' ની વિભક્તિ દ્વિતીયા લેવી; કેમકે 'મં તેને હણ્યો' હસાદિ પ્રયોગોમાં તેમ છે. દ્વિતીય વાક્યમાં 'ચોપડી' પ્રથમા વિભક્તિમાં છે.

અત્ર કોઈને શંકા થાય કે 'મારાથી કામ કરાયું' એ વાક્યનું પૃથક્કરણ શી રીતે કરવું. આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી વાક્યના બે વિભાગ છે-ઉદ્દેશ્ય ને વિધેય. જેને વિષે કંઈ કહીએ તે ઉદ્દેશ્ય ને તેને વિષે જે કહીએ તે વિધેય. આ વિષે ગુ. શા. ૫૦ પુ. ૪૫ પૃ. ૧૦૧-૧૧૨ સુધીમાં પૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે તે લાંબો. ઉદ્દેશ્ય કંઈ હમેશા કર્તાજી હોય એમ સમજવું નહિ. 'મારાથી કામ કરાયું' એ વાક્યમાં 'મારાથી' ઉપર ભાર મૂકીએ તે એવો અર્થ લઈએ 'મારાથી કામ કરાયું, ખીનથી નહિ' તો 'મારાથી' ઉદ્દેશ્ય ને 'કામ કરાયું' વિધેય થાય. અર્થાત્, મારે વિષે, મારી જાતને ઉદ્દેશીને હું બોલું તો આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરાય. 'કામ' ને ઉદ્દેશીને બોલ્યા હોઈએ તો 'કામ' ઉદ્દેશ્ય થાય છે ને 'મારાથી કરાયું' વિધેયપક્ષ થાય છે. બાળકને શિખવવામાં ખીનને માર્ગ સરળ છે. વળી કેટલેક સ્થળે કર્તાનો અધ્યાહાર પણ હોય છે; જેમ 'રાજના હુકમથી તજાવ બોદાયું' એમાં ક્રિયાપદ કંઈણ છે, કંઈ ઉક્ત છે, મારે 'તજાવ' પ્રથમામાં છે, અને કર્તાનો- 'મજુરોથી' નો-અધ્યાહાર છે. પૃથક્કરણમાં 'તજાવ' ઉદ્દેશ્ય છે; કેમકે, એને વિષે 'રાજના હુકમથી બોદાયું' એવું વિધાન કર્યું છે. 'રાજના હુકમથી (મજુરોથી) બોદાયું' એ વિધેયપક્ષ છે. 'મારાથી કામ થયું' નહિ' એ વાક્યમાં 'કામ' ઉદ્દેશ્ય છે, ને 'મારાથી થયું' નહિ' વિધેયપક્ષ છે. 'થયું' અકર્મક કર્તારિ-છે. કર્તા ઉક્ત હોવાથી 'કામ' પ્રથમામાં છે. 'મારાથી' એ ક્રિયાસિદ્ધિનું પ્રકૃષ્ટતમ સાધન હોવાથી 'કરણાચે તૃતીયા' છે. 'ચા' ધાતુ અકર્મક હોવાથી આ પ્રમાણે પદચ્છેદ ને વાક્યપૃથક્કરણ કરવું: 'મારાથી કામ કરાયું નહિ' હોય તો 'મારાથી' કર્તૃવાચક પંચમી લેવી. આ ઉપરથી સમજશે કે વાક્યપૃથક્કરણમાં 'કર્તા' સબ્દને

બદલે ‘ ઉદેસ્ય ’ ન શબ્દ યુક્ત છે. ‘ ઉદેસ્ય ’ ને બદલે ‘ કર્તા ’ શબ્દ વાપર્યો હોય તો ‘ મારાથી કામ કરાવું ’ જેવા વાક્યમાં ગુંચવણ થશે. ‘ કામ ’ કર્મ છે, ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ છે, અને વાક્યપૃથક્કરણમાં એને કર્તાના ખાનામાં મૂકશો એટલે ગુંચવણ થશે. પરંતુ ઉદેસ્ય શબ્દને યોગ્ય છે તે વાંપરવાથી કંઈ ગુંચવણ થશે નહિ. ઉદેસ્ય કંઈ કર્તાન હોવો જોઈએ એ આવશ્યક નથી, જેને ઉદેશીને કંઈ વિધાન ક્યું હોય તે ઉદેસ્ય. બહુધા તે કર્તાન હોય છે. પરંતુ કર્મણિ રચનામાં કર્મને ઉદેશીને વિધાન ક્યું હોય છે તો તેને ઉદેસ્ય કહેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

પ્રયોગ વિષે વિવેચન પરિસમાપ્ત થયું. હવે બેદ વિષે વિચાર કરીએ. બેદ અને પ્રયોગ એ બેને જુદા ગણી વિવેચન અસાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયાં ગુજરાતી વ્યાકરણમાં ક્યું છે. મરાઠી વ્યાકરણમાં પણ એજ રીત ચાલતી જણાય છે. પરંતુ એવો પ્રચાર સંસ્કૃતમાં નથી તેમજ અંગ્રેજીમાં પણ નથી. શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરતાં એ રીતિ યુક્ત નથી. ખરું જોઈએ તો ધાતુના બે વિભાગ છે—મૂળ ધાતુ ને સાધિત ધાતુ. ધાતુના મૂળ રૂપ ઉપરથી જે બીજું ધાતુરૂપ થયું હોય તે સાધિત ધાતુ છે. ‘ કર ’ એ મૂળ ધાતુ છે, ‘ કરાવ ’ એ પ્રયોજ્ય (પ્રેરક) ધાતુ છે ને તે મૂળ ધાતુ ઉપરથી પ્રસય લાગી થવાથી સાધિત છે. સં કરોતિ (કરે છે) મૂળ રૂપ; કારયતિ (કરાવે છે) એ પ્રયોજ્ય રૂપ છે. કારયતિ નું પ્રાં માં કારેડ, કારાવેડ ને કરાવેડ થાય છે. ‘ પડ ’ મૂળ ધાતુ ઉપરથી ‘ પાડ ’ સાધિત, પ્રયોજ્ય ધાતુ થાય છે, ને ‘ પડાવ ’ એ દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય ધાતુ થાય છે. એજ પ્રમાણે ‘ કરાવરાવ ’ એ પણ દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય ધાતુ છે. મૂળ ધાતુ ઉપરથી જેટલાં રૂપો થાય છે તેટલાંજ રૂપો પ્રયોજ્ય ધાતુ ઉપરથી પણ થાય છે.

‘ કર ’ મૂળ ધાતુ—કરે છે—ક્યું—કરેલું—કરવું—કરીશ.

‘ કરાવ ’ પ્રયોજ્યધાતુ—કરાવે છે—કરાવ્યું—કરાવેલું—કરાવવું—કરાવીશ.

મૂળધાતુ કર્તરિ—‘ હું કામ કરું છું. ’

પ્રયોજ્ય ધાતુ —‘ હું કામ કરાવું છું. ’

મૂળ ધાતુ —કર્મણિ—મેં કામ કર્યું.

મારાથી કામ કરાવું.

પ્રયોજ્ય ધાતુ —કર્મણિ—મેં કામ કરાવ્યું.

મારાથી કામ કરાવાવું.

મૂળ ધાતુ —ભાવે —મારાથી બેસાવું.

પ્રયોજ્ય ધાતુ —કર્મણિ—મારાથી નંગ બેસાડાવું.

ભાવે —મારાથી તેને મરાવાવું નહિ (મરાવવાવું થવું નહિ).

કર્તારિ { મૂળ રચના—હું કામ કરું છું.
પ્રયોજ્ય રચના—તે મારી પાસે કામ કરાવે છે.

કર્મણિ { મૂળ રચના—મારાથી કામ કરાય છે.
પ્રયોજ્ય રચના—તેનાથી મારી પાસે કામ કરાવાય છે.

આ પ્રયોજ્ય રચનામાં મૂળ રચનાનો કર્તા, તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં થાય છે. મારી પાસે=મારા વડે (મયા). પ્રયોજ્ય રચનામાં 'હું' બીજાથી પ્રયોજ્યમાને દ્વિધે પ્રયોજ્ય છે. 'તે' એનો પ્રયોજક છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એ પ્રયોજકને 'હેતુ' કે 'કર્તૃ' કહે છે. 'તત્પ્રયોજકો હેતુઃ' । ૧ । ૪ । ૬૫. કી=કર્તાનો પ્રયોજક હેતુસંગ્રહ કે કર્તૃસંગ્રહ થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં 'બેદ' કહે છે તે ધાતુજ છે. મૂળબેદ તે મૂળધાતુ ને પ્રેરકબેદ તે પ્રયોજ્ય ધાતુ છે ને તે સાધિત ધાતુ છે. મૂળબેદ ને સહબેદનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જેને 'મૂળબેદ' કહે છે તે કર્તારિ રચના છે ને જેને 'સહબેદ' કહે છે તે કર્મણિ કે ભાવે રચના છે. જેમ મૂળ ધાતુની કર્તારિ ને કર્મણિ રચના થાય છે તેમજ સાધિત ધાતુની પણ થાય છે. ટેલર વ્યાકરણમાં જેને કર્મકબેદ કહ્યો છે—'પાડ', 'દાખ' ઇત્યાદિ—તે પણ સાધિત, પ્રયોજ્ય ધાતુજ છે. આમ છે સારે બેદ ને પ્રયોગ બે બુદ્ધા શબ્દો વાપરવાથી વ્યાકરણમાં માત્ર ગુંચવણ ઉત્પન્ન થાય છે ને શાસ્ત્રીય રીતે એ વ્યવસ્થા ઉપહસનીયજ છે. અંગ્રેજીમાં એકલો 'Voice' (વોઇસ)ના શબ્દ છે ને સંસ્કૃતમાં 'બેદ' એવો વ્યાકરણમાં

પારિભાષિક શબ્દન નથી. ટેલર સાહેબને કહેવું પડ્યું છે કે ‘અકર્મક ક્રિ-
યાપદનો સહભેદ=ભાવે પ્રયોગ’ ૫૦ ૮૨. ગુજરાતી વ્યાકરણમાં ‘મેં
કામ કીધું’, અને ‘ભારાથી કામ કરાવું’ એવી બે કર્મણિ રચના છે, એજ
કારણથી ‘ભેદ’ ને ‘પ્રયોગ’ ને જુદા ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ‘મેં કામ
કીધું’ એ ‘ભારાથી કામ કરાવું’ ના જેવુંજ છે. ‘કીધું’ ને ‘કરાવું’ બંને ક-
ર્મવાચ્ય છે. ‘કીધું’ રૂપમાં ‘આપ’ ને કર્મવાચ્યનો સામાન્ય પ્રત્યય છે તે
આવ્યો નથી; તેથી પ્રથમ દર્શને કર્ત્તરિ જેવું રૂપ લાગે છે; પરંતુ અર્થ ને
વ્યુત્પત્તિ જોતાં તે કર્મણિજ છે. અંગ્રેજીમાં પણ ‘The house is building’,
‘The book sells well’ જેવાં વાક્યોમાં પ્રથમદર્શને કર્ત્તરિ રૂપો (Active
Voice) છે તેને તત્વદષ્ટિએ કર્મણિ રૂપો (Passive) જ માન્યાં છે.
Angue (એંગસ) નામનો વૈયાકરણ એવાં રૂપોને સ્વરૂપ કર્ત્તરિ જેવું છે
ને અર્થમાં કર્મણિ છે, તેથી કર્ત્તરિ (Active Voice) કે કર્મણિ (Passive
Voice) કહેતાં ખંચાઈ ‘મધ્ય રચના’નાં રૂપો (Middle Voice) કહે છે. અં-
ગ્રેજી વ્યાકરણમાં Voiceનું બંધારણ સ્વરૂપ ઉપરજ છે. આપણે તો કર્ત્તરિ,
કર્મણિ ને ભાવે શબ્દો વિભક્તિ-સ્ત સ્વીકાર્યા છે એટલે અર્થનિબન્ધનજ સંતા
પાડી છે, સ્વરૂપનિબન્ધન પાડી નથી. આ કારણથી ‘મેં કામ કીધું’ ને
‘ભારાથી કામ કરાવું’ બંને કર્મણિ રચના છે. આ રીતે ‘ભેદ’ શબ્દ ને
(પ્રાચીન વ્યાકરણમાં પરિચિત નથી તે શબ્દ વ્યાકરણમાંથી કાઢી નાખવોજ
સુક્ત છે. સહતા, શક્યતા, યોગ્યતા વગેરે ને ને અર્થો ‘સહભેદ’ ને લાગુ
પાડ્યા છે તે સર્વ કર્મણિરચના બતાવશે; જેમકે:—

‘આ કામ ભારાથી કરાશે નહિ’ (હું કરી શકીશ નહિ કે મારે
કરવું યોગ્ય નથી)—કર્મણિ—શક્યતા કે યોગ્યતા બતાવે છે.

‘વીર રાજાથી યત્ન મરાયો’—કર્મણિ—સહતા કે શક્યતા બતાવે
છે (‘મરાયો’=માર્યો ગયો, કે મારી શકાયો).

જેવી સહેલાઈથી ‘કરાવું’, ‘લખાવું’ વગેરે રૂપો કર્મણિ છે એમ બા-
ળકા સમજી શકે છે તેવી સહેલાઈથી ‘કયું’, ‘લખ્યું’ વગેરે રૂપો કર્મણિ

છે એ સમજી શકશે નહિ. એમ ધારીનેજ 'બેદ' સંગા ઉપજવી એને મૂળબેદનાં રૂપો કહ્યાં હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એ અશાસ્ત્રીય છે એ શિક્ષકે સમજવું જોઈએ. ધાતુને પ્રસયો કર્તારિ, કર્મણિ કે બાવે થાય છે, પછી તે મૂળ ધાતુ હોય કે સાધિત ધાતુ હોય. આવી સ્થિતિ હોવાથી કર્મણિ ને પ્રસયો થાય છે તે પ્રત્યયો વાળા ધાતુને સાધિત ધાતુ ગણી ધાતુના મૂળ અને સત્વ એવા બેદ પાડવા યુક્ત નથી.

સંગીત.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી)

સાત સ્વરસમૂહ ને " સપ્તક " ના નામથી ઓળખાય છે તેને જુદી જુદી વર્ગ (જાતિ) રચનાની સંગા આપવાની જરૂર જણાય છે. આપણે જ્યારે સ્વરોની જાતિ મુકરર કરવા તત્પર થઈએ છીએ ત્યારે અમુક ધોરણ, માપ, નિયમ પહેલેથી નક્કી કરવો જોઈએ તે આધારથી બીજી ગણનાનો ખુલાસો સહેલ થઈ શકે. જે સ્વર પુરુષને તેમજ સ્ત્રીને ગાવામાં " મધ્ય સ્વર " ઈશ્વરી બક્ષીસથી નિર્માણ થયેલો છે તે સ્વરને આદિ સ્વર ગણી તે પરથી માપવું બંધારણ ઓળખવું. આ પ્રમાણે જે આદિ સ્વર કહેવા તેને આપણે " મધ્ય " " સ્તા " નામની સંગા કહીને આગળ પાછળ વધીને ચાલીએ તો કમવાર સાત સાત સ્વરો આપો. આપ તેજ અંતરે આવતા જશે. આ નમુનાઓ સાંભળવાથી ખતરી મશે અથવા વાદ્ય ઉપર નજર પડ્યાંઆડનાથી સમજાશે. જેમ જેમ ડાખા દાય તરફની ગોઠવણ તપાસીશું તેમ તેમ મદાર્ધને રચતો અને જેમ જેમ જમણા દાય તરફની ગોઠવણ તપાસીશું તેમ તેમ સ્ત્રીત્વને રચતો અવાજ મળી આવે છે. આ કમથી પિઆનાના તથા દારમોનીઅમના પાસાઓ ડાખા જમણા દાયથી વગાડતી વખતે જુદા પાડવામાં આવે છે.

ઉપર દર્શાવેલ " સરિગમ " આદિ સાત સ્વર એક બીજાથી ચોક્કસ અંતર (પ્રમાણ) માં દાયમ છે ને તે અંતર દુનિઆના તમામ જાતોમાં તેજ ટબથી માન્ય છે, તેથી તે પ્રમાણ સ્વરોનું સ્વાભાવિક બંધારણ

સ્થાપન કરે છે. આ કારણને લીધે તે સ્વરોને શુદ્ધ સ્વર, પ્રકૃતિસ્વર પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપરની સમજણથી આપણને જેળાવત ધ્યાનમાં ઠસે છે કે મધ્ય “ સા ” સ્વરને આદિ ગણી તેના સમૂહ પૈકી સાત સ્વરને મધ્ય જાતિમાં ગણવાને સાર પછી આદિ મધ્ય “ સા ” થી નીચે જવું, તેમજ આદિ સપ્તકના અંત્ય સ્વર “ ની ” થી જામે જવું. એ બન્ને મોટા ભેદને જાતિમાં ઠરાવવા એ પ્રથમ જરૂરના જણાય છે; પુરુષોના કંઠમાં સ્વરનળીઓનું મુખ સહેજ વિકસિત-પહોળું હોય છે, તેથી પુરુષો નીચેના મોટા ગંભીર અવાજને ઉપજાવે છે ને સ્ત્રીઓમાં તેજ નળાનું મુખ સંકુચિત-સાંકડું હોય છે તેથી તેઓ તીણા અવાજને કાઢે છે. તોપણ કે-જવણીથી તેમાં સુધારોવધારો થાય છે અને યોગ્યપણે દર કરવા સુ-કિત થોડું શક્ય છે.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે સાત સ્વરોને એક સમૂહ તરીકે જાળ-ખવા “ સપ્તક ” એ નામ આપવામાં આવે છે, તેથી એક મધ્ય ભેદ અમુક જિયાર્ધ સુધીનો આપણે સમજી ગયા છીએ. ખીજા ભેદો નીચે બતાવ્યા છે:-

મંદ્રતમ, મંદ્રતર, મંદ્ર, મધ્ય, તાર, તારતર, તારતમ.

આવી જાતના રંગસપ્તક મળી આવે છે. તેથી ૭×૭=૪૯ પ્રકૃતિ સ્વરોની ઉપજ આપણે સમજ્યા. આ સ્વરો પૈકી તમામ દરેક વ્યક્તિ પોતાના કંઠથી ગાઈ શકેનો નથી. મનુષ્ય જુદીથી, વાજન વડે, ૪૯ અ-થવા તેથી પણ અધિક સ્વરની ઉત્પત્તિની રચના મેળવી શકે છે. સ્ત્રી યાં પુરુષ પોતાની શક્તિ મુજબ ઘણામાં ઘણા ત્રણ સપ્તક સુધી કંઠ સ્વર લેઈ શકે છે, તેથી તે ઉત્તમ બંધારણની મનુષ્ય કંઠનળાનું માપ ગણાય છે. આ રીતે મનુષ્ય જ્યારે ૨૧-૨૨ પ્રકૃતિસ્વરો ગાય છે ત્યારે તે ત્રેણ પ-કિતમાં ગણાય છે. ઉપર કહેલી મંદ્રતમ અને તારતમ જાતના સ્વરો પ્રયો-ગમાં ઘણા યોગ્ય વપરાય છે અને તે કાનથી પારખવામાં દરેક વ્યક્તિને ઘણી મસ્કેલી માત્રા પડે છે તેથી તેવા અવાજને આપનાર વાજનઓની સંખ્યા પણ યોગીજ મળી આવે છે.

ઉપર બખી ગયા છીએ તે પ્રકૃતિસ્વરો એક સરખે અંતરે છે

મંદ્ર-જાતિ

સ, (રિ,) રિ, (ગ,) ગ, મ, (મ,) પ, (ધ,) ધ,
(નિ,) નિ,

સ્વરો અક્ષેપથી ચઢતા ઉતરતા આરોહઅવરોહથી ગવાય છે. હા-લના જમાનામાં વપરાતા સ્વરોની સાધારણ સમજ ગાટે ઉપરનો નમુનો દર્શાવ્યો છે. આ રચના પ્રમાણે સિતાર, તાઉસ, વગેરે વાદ્યોમાં સ્વર-મિલાપ જોઈવવામાં આવે છે ને તેના પડદા વગેરે બાંધવામાં આવે છે. સારે પડદા ફેરવવા (ચલિત કરવા) ની જરૂર રહેતી નથી તેથી તેને અચલ ઠાંક (રચના) ના નામથી ઝોળખીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પિઆના તથા હારમોનીઅમના પાસા પણ ઉપરનાજ નિયમને અનુસરે છે. સફેદ રંગના પાસા પર શુદ્ધ (પ્રકૃતિ, અવિકારી) સ્વર ગોલે છે ને કાળા રંગના પાસા પર વિકૃતિ, વિકારી અથવા કોમલ તીવ્રના નામથી ઝોળખાતા સ્વરો વાગે છે. ઉપર કહી ગયા છીએ કે આપણા આર્ય સંગીતમાં વિકૃત સ્વરોના બારીક ભેદ પણ થાય છે ને તે બહુ અસરકારક થઈ પડે છે; પણ સર્વસ્થિતિમાં અભ્યારીઓને વાસ્તે ઉપરનોજ નમુનો બસ છે, માટે તે શી-ખીને આસ્તે આસ્તે કંઠસ્થ કરી લેવો જોઈએ.

સંગીતના પ્રયોગમાં વિકૃત સ્વરો સદાજા એક સાથે વપરાતા નથી, પરંતુ એકબે વિકારી અને બાકી અવિકારી સ્વરો સાથે સાથે યોજવામાં આવે છે. ગીત, કાવ્ય, વગેરે ગાતાં રાગોની રચના કેવી રીતે થાય છે તે પ્રસંગના લખાણમાં સ્વરોના મિલાપ વગેરેના હિસાસ લખવામાં આવશે.

ઉપર બતાવેલા મંદ્ર-મધ્ય-તાર-સ્વરો માંહેના મધ્ય જાતના સાત સ્વર અને ત્રણ ચાર મંદ્રજાતિના તેમજ ત્રણેક તારજાતિના સ્વર શીખવાથી લગભગ દરેક ગીત સારી રીતે ગાઈ શકાય છે. માટે સંગીતના શોખી-નોએ ઉપર બતાવેલ ૮૪-૮૫ સ્વરની યોદી સંખ્યા સાંભળી વિદ્યાભ્યાસ માટે ડરી જતું નહિ. અભ્યારીઓને ખાસ બલમણુ માત્ર એટલીજ છે કે તેઓએ મંદ્ર જાતના “ પ, ” થી શરૂ કરી તાર જાતિના “ ગ ” સ્વર સુધી અવાજને ચઢાવતાં ઉતારતાં શીખવું, જેથી તે અવાજ કેળવાયા પછી બહુ સુગમતાથી સારું કામ કરી શકાય છે. થોડું શીખ્યા પછી આગળ

વધવાની હોંસ રહે છે. ગીત શીખવાથી ફેફસાં, છાતી, હંક એ અવયવોને યોગ્ય શ્રમ સાથે કસરત પડવાથી તે સખંગ થાય છે અને તેથી પરિણામમાં આનંદ ઉપજતાં મનોભળ પણ વધે છે. માટે સ્વરોની કસરત પાંચેક કલાક સુધી દરરોજની આવશ્યક ગણવી જોઈએ.

સંગીતનું ખીજું મુખ્ય અંગ તાલના નામથી બોલાય છે. સંગીતના પ્રથમ આધારરૂપ સ્વર વિશે કહી ગયા છીએ, પરંતુ આ સ્વરોને કેવી રીતે લંબાવવા, ટુંકા કરવા અને તેને વખતના માપમાં કેમ ગોઠવવા એ પણ ખીજી અગત્યની બાબત છે. વખતનું માપ સંગીતના ત્રણે પ્રકારમાં સર્વોપયોગી છે. હંદ, પદ, ગજલ, લાવણી વગેરે જે જે વર્ણાત્મક ગીતો ગાઈએ છીએ તે સર્વને ગાતાં ગાતાં અમુક સમય વીતતો આપણે સમજીએ છીએ. આ સમયને સમ ભાગે વિભાગીને દરેક ભાગે 'તાલ' ગોઠવવામાં આવે છે.

દોષક, રાજાવૃત, ત્રાટક, નારાય, ચોપાઈ, દોહરા વગેરે 'દહાં' તોથી તેના દરેક ચરણમાં ચાર, છ, આઠ તાલના માપથી સમ ભાગે સમય વીતતો ચાલ્યો જાય છે એ સહજ સમજાય છે, અને તેથી તાલનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવશે. તેજ પ્રમાણે ધ્વન્યાત્મક ગીતકાવ્ય, સરિમમ, તિલાના, લેહેરા, ગતો, વગેરે જે જે બનાવટો બિન નામોથી જાણખાય છે તે પણ અમુક સમય માળે છે, તેમાં પણ પદની માફક શબ્દો, ચરણ, વિરામ વગેરે વખતના માપનું અવલંબન છે અને તેની (તાલની) ચોજના અસ્પષ્ટિત જોવામાં આવે છે. વળી ખીજી બનાવટો જેમાં સંગીતના ધ્વન્યાત્મક શબ્દો ઘણા હોય છે, ને વર્ણાત્મક શબ્દો થોડા હોય છે તેવાં, જે પદ, ખ્યાલ, ટપ્પાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેને માટે પણ તાલની વ્યવસ્થા તોતેવી ને તેવીજ છે, તેથી તાલનું બંધારણ અને તેના માપનું મુકરર સ્વરૂપ હવે આપણે વિચારીશું.

વર્ષ, ઝડપ, માસ, પક્ષ દિવસો વગેરે મોટા માપથી જેમ સમયનું બંધન જતાવાય છે; પ્રહર, કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ, અથવા ઘડી, પળ, વિપળો વગેરે જેમ નાના માપથી સમયનું સ્વરૂપ સમજાવે છે, તેમ સંગીતમાં ગાતી વખત જે સમય વહી જાય છે તેનું ધોરણ લગભગ સર્વ દેશોમાં એક સરખા નિયમથી જળવાઈ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને આ નિયમ

જનસ્વભાવને અનુસરતાં થાય છે. સાધારણ વેગથી એક વણ, ધ્રુવ-
લંબુ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતાં જે સંગમ થીતે છે તે માંપે તરીકે
લેવામાં આવે છે અને તેને એક “ માત્રા ” કહેવામાં આવે છે. લંબુ
અક્ષરની એક માત્રા અને દીર્ઘ અર્થવા ચૂરુ અક્ષરની બે માત્રાઓ હોય
છે; વળા પ્લુત ઉચ્ચારને ત્રણ અર્થવા તેથી અધિક માત્રાઓ હોય છે. અ
ક્રમે હ્રસ્વ પિંગલ અને સંગીતમાં એક સરખોજ પાળવામાં આવે છે.
ત્રણ અર્થવા તેથી અધિક માણસો હોય છે ત્યારે તે વ્યાકરણની રીતે બંદુ.
વચન ગણાય છે, તેથીજ રીતે પ્લુતનો ઉપયોગ છે; પણ વ્યાર પ્લુતને
મોટું ધેણી માત્રાઓ ગીતમાં ગણવી હોય છે ત્યારે પ્લુતનો દીર્ઘ કોળમાં
આગળ ગમે ત્યાં એકાદ તાલ આપવા પડે છે. આવા દાખલા દોહરા વગેરેના
છેડાના વણાચ્ચારે તપાસતાં માલમ પડશે. દરેક વણાચ્ચાર સાથે તાલ
આપવાનો તથા અથવા માત્રાની ગણના કરવાની નથી, પણ જે માત્રાને
ત્રણ માત્રાને અર્થવા ચાર ચાર માત્રાને સમાન સમાન અંતરે ગીતમાં
વ્યતી વિભાગ કરી તાલ આપવાના છે.

દાખલું છંદ.

ઝી ખં લું | ઝોં ઉક | જા ટ ધ | રે છે | દહાદિ
૧૨,૩, ૪ | ૧૨,૩,૪ | ૧૨,૩,૪ | ૧૨,૩૪ |

ચોપાઈ.

પિં શોં જો | વંડ પેર | વેલ. છ | જે લે , |
૧, ૨ ૩, ૪ | ૧, ૨, ૩, ૪ | ૧૨, ૩૪ | ૧ ૨, ૩ ૪ |

દોહરા.

પ રો દિ | એ નિ ત | જો દિને* | — : : |
૧, ૨, ૩, ૪ | ૧ ૨, ૩, ૪ | ૧, ૨, ૩, ૪ | ૧, ૨, ૩, ૪ |
લે લું | ધ ચર | ના * — મ , |

“ હેડું નેમ હેડું વેત ” એ પદમાં ત્રણ ત્રણ માત્રાને અંતરે તાલ

* આ જગાએ ને, પ્લુત છે ને તેને ચાર માત્રા આપતાં તેની બીજી
માત્રા પર તાલ આવે છે તેમજ “ ના ” ને ૭ માત્રાનો અવશ્ય આપવામાં
આવે છે.

અપાય છે. આ પ્રમાણેજ ધ્વન્યાત્મક ગીતો માટે સમજવું. સ્વરઆતના અભ્યાસીઓ વર્ણાત્મક કાવ્ય સહેલથી સમજી શકે છે.

પદ વગેરે ગાતી વખતે માત્રાઓનો એક સરખો વેગ નુભાવવો તથા તાલનું બંધન નિયમસર જાળવવું એ જાણત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ પ્રમાણેના પ્રબંધથી સંગીતની પદો વગેરે ગાનના વખતનું માપ લેવાઈ શકે છે. જ્યારે સડક પર રેલના પાટા એક સંપાટીમાં પાસરેલા હોય છે અને જ્યારે ગાડીઓમાં સારી કમાનો હોય છે, જ્યારે પાસેજરને આચકા કે ધક્કો હરકત કરતો નથી તે દટાંતથી તાલ, વેગ, માત્રા વગેરેથી ઉપજતું “લય” સ્વરૂપ પાટાના “લેવલ” નું કામ સારે છે. અને પછે ગાતી વખતે કારે જો આચકા, કંપ, ડચકાં સિવાય ગવાય તો માણસને કાઈ પણ જાતના ધક્કાની અસર થતી નથી; પણ જો તેમાંના એકમાં કે બન્નેમાં ખામી હોય તો રેલની મુસાફરીની વિટંબનાવું ધ્યાન કરી જોવું જોઈ સંગીતથી નિપૂણતા જ્ઞાનંદના વધતા એણે પ્રમાણનો ભાસ થઈ શકશે.

સંગીતમાં વધારે હલકી થમ કરી આનંદ લેનાર અને આપનાર કુશળ ગાયક માટે વિશેષ જ્ઞાનની ધણી જરૂર છે, પણ સ્વરઆતમાં તે જો નરૂપ થઈ પડે તેથી આદિ દંકમાં બાજી સમેટી લેવામાં આવે છે. શીત-વિપયના મુખ્ય બે અંગ સ્વર અને તાલને વિષે ઉપર કહી ગયા. તે ઉપરોત્ત કાવ્યના બાવને રસપૂર્તિ આપવા સારું મંદ (ધીમી) ગતિથી વિલંબ ગતિ; મધ્યગતિ; શીઘ્રગતિઓ એ પ્રજા નિયમે પ્રાણવાની જરૂર છે. વિશેષમાં રૂપદ ઉચ્ચાર, મધુર એવાજ, રસને યોગ્ય સ્વરોની યોજના તથા તેને અતુલ જાવની આદરતા ધ્વનિ મારફત દર્શાવવી વગેરે અનેક બા-રીકીઓ સંગીતવિપયમાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે વિષે લખવાનું હાલ મોકલે રાખી માત્ર હજરને લગતી ખોડ ખાંપણ અજ્ઞપણથી મનુષ્યમાં દેવરૂપે દાખલ નહિ થઈ જાય તે હેતુ નજરમાં રાખી તેવી આદતો દર કૃત્તા આદી સંપ્રદાયો લખવામાં આવે છે.

હાજિવાની મોકલે અથવા ડચકાં લેવાની મારફત જાણ લેવો નહિ. નાકમાંથી આવજ કાઢવો નહિ, એટલે વર્ણાચાર અનુનાસિક બો-વા નહી.

લયથી ધૂનતો અવાજ તજવાનો છે.

કોર, કર્કશ, કંપાલી એવા સ્વરોથી ગાવું નહિ.

સ્વરનું યોગ્ય સ્થાન (અંતરાય) છોડી દેવાથી જોને બેસુર કહીએ છીએ તેવી રીતે સ્વરોનો ઉચ્ચાર કદિ પણ કાઢવો નહિ.

તાલ તોડીને માત્રાઓને છિન્નભિન્ન બ્રહ્મ કરવાથી લય તૂટી જાય છે તેથી ગીત બેટોળ ને રસહીન અણ્યાય છે, માટે બેતાલ થવું નહિ ને લય-ભંગ કરવો નહિ.

ગાનારે પોતાની દબથી ગાવું, પણ પ્રેમ અને રુચિ સિવાય ગાવું તે શ્રુતિપાત્ર નથી.

સંગીતનો આનંદ રસ પૂરવામાં જ સમાયલો છે, તેથી રસાર્દ્રતાથી ગાવું પણ નિરુત્સાહ અને ઉપેક્ષાથી ગાવું નહિ.

કાવ્યના નવરસ-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ શૈદ્ર, વીર, બયાનક, બીભત્સ, અર્જુન, શાંત-એ સર્વે સંગીતમાં તેજ જાતિના આનંદાદિક ભાવના પ્રકાશ માટે યોજવામાં આવે છે, તેથી તેના સ્થાવિભાવ વગેરે સાહિત્યનું અવલંબન ને તેનું જ્ઞાન આ કારણસર સંગીતમાં ધણુંજ ઉપયોગી છે. નવે રસો ગીતદ્વારા મનુષ્યમાં આવિર્ભૂત થઈ પોત પોતાનો રસપ્રવાહ બેસથી અને અસર-કારક રીતે સ્પષ્ટ દેખાડે છે. માટે ગીત ગાનારે પણ આ રસોને અનુકૂળ પોતાના મનોભાવને પણ યોજવા જોઈએ. *દુર્ગુણથી દૂર રહેવું તે એક

*સભામાં આપણે જ્યારે બેઠા હોઈએ તે વખતે ગાયક જે ગાન કરે છે તે આપણે ધ્યાનમાં લેવું અને સમજ ન પડે તો, જને તો તે રીતે તેનો સ્વરોનું અનુકરણ યાદ કરી લેવું અને પછી જિજ્ઞાસાથી મિત્રમંડળમાં રાગનાં નામ વિશે પૂછીને વાકેફ થવું. આ સારી પદ્ધતિ કહેવાય. હિતાવજથી તે રાગનું નામ બેસમજથી આપવું તેથી હાસ્યપાત્ર થવાય છે, આવે પ્રસંગે “મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્” મુંગા રહેવું એ શિક્ષાંદ્રાયદાકારક છે. વર્ણી ગાયકને કોઈ પ્રશ્ન સંભાની વચમાં પૂછવો અથવા અમુક ગાવાની આજ્ઞા આપવી તે પહેલાં પૂછનારે પોતાનો ઉપહાસ ન થાય તેનો વિચાર રાખવો જોઈએ; કારણ કે જો પોતાનું અજ્ઞાન હોય છે તો સભામાં વ્યર્થ ચર્ચાર પોતેજ બની બેસે છે.

જાતનાં શુશ્રૂષાપાદનનોજ લાભ છે. તેપણુ વિશેષ રૂચિકર થવા માટે શી શી બાબતો અદ્ય કરવી તે વિષે લક્ષ્ય ખેંચું છું.

સ્વરેણ પદસંયુક્તં છન્દસાં ચ સુસંયુતમ્ ।

સુપાત્રં ચ સુતાલં ચ, સુગીતં તેન મળ્યતે ॥

વિગત્સાદિક નિયમોથી લલિત પદને તાલ અને સ્વરોની નિયમિત અને મનોહર રચનાથી યોગ્ય વિષયના રસાદિકને પૂર્તિ આપી, કંઠાદિ પાત્ર માંહેથી અધુરાઈ વગેરે શુશ્રૂ વરસાવનાર ગીતને સુગીત એ નામથી કહેવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ.)

કિંડર્ગાર્ટન.

(આજુ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૭૪ થી સાંધણુ.)

ઉદ્યોગ. (મણકા).

૧૧ મી (કાણું પાટીને ચિત્ર દર્શાવવાની) બક્ષીસ શરૂ કર્યા પહેલાં મણકા, વટાણા, ચણા, તુવર, કચુકા વગેરેની દાળોને ચોકડી પાડેલા કામળોમાં, પાટીઆ ઉપર કે પુર્ણ ઉપર ગોઠવાવીને તેનાથીજ સૌંદર્યના કે વસ્તુઓની સપાટીની હદથી બનતા આકાર દર્શાવવા એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

આ ઉદ્યોગની શરૂઆત એ ક્રોએલ સાહેબના નિયમ પ્રમાણે લીટીઓ ઉપરથી બિંદુઓમાં જવાનીજ શરૂઆત છે. પહેલી ૭ બક્ષીસો ધન વસ્તુઓને માટે, ત્રીજીથી સાતમી સુધીના સૌંદર્યના આકારો, અને સાતમી બક્ષીસ સંક્રાંતિથી ચિત્રદર્શન બતાવવા માટે, આઠથી દસ સુધી લીટીઓથી, અર્થાત્, માત્ર બહારની મર્યાદાથી, વસ્તુઓના કે કાલ્પનિક સૌંદર્યના આકાર બતાવવા માટે છે. આ ઉદ્યોગ એ લીટીઓ ઉપરથી બિંદુઓમાં જવાનું પગથીલ છે.

બાળકના હાથમાં કચુકા કે એવી ચીજો મૂક્યા પછી, એકી બેજી રમાડવાનો, તથા સાધારણ નાની નાની ફગલીઓની સંખ્યાની અટકળ

કરાવવાનો મહાવરો કરાવવો શિક્ષકને તેમજ બાળકોને રમુજ થઈ પડશે.

આખા વટાણા ચણા કે કચુકા કરતાં દાળોને માટે વિશેષ બકામણ કરવાનું કારણ એ છે કે તે એકજ તરફ ઉપસેલી હોવાથી જલદી ખસી જતી નથી અને આકાર બનાવવામાં બાળકોને બહુ મહેનત પડતી નથી.

સાધન—કચુકા, વટાણા, મણકા, કે જુદી જુદી જાતની શામતી દાળો.

અટકળ—છોકરાઓની આંખો એવી બંધ કરાવવી કે તે કશું દેખી શકે નહિ. તેના હાથમાં એક જાતની દાળ કે અનાજ મૂકવું, અને પૂછવું કે એ શું છે તે કહો. છોકરો તેને હાથ ફેરવીને માત્ર સ્પર્શન્દ્રિયની મદદ વડેજ આજખવાનો પ્રયત્ન કરશે. છોકરાને વર્ગના સામે ઉભો રાખીને તે પ્રયોગ કરવો એટલે આખી ક્લાસના બાળકોને રમુજ પડશે. તે નિષ્ફળ થાય તો જ જો ઓઠાં નામ આપે તેની અને આપેલી વસ્તુની વચ્ચે શો તફાવત છે તે તેની પાસે તેમજ ખીજા છોકરાઓ પાસે કહેવડાવવું, અને તેને આખરે તેના પોતાનાજ સામાન્ય જ્ઞાનના સંસ્કાર અને અનુભવની મદદથીજ ખરી વસ્તુ ઉપર લાવવો. આ રમતથી બાળકોની સ્પર્શન્દ્રિય, સ્મરણશક્તિ, તેમજ અટકળ કરવાની શક્તિ સારી કેળવાશે. એકી બેકી રમાડવાની રીત તેમજ નાની નાની ઢગલીઓની સંખ્યા તેમની પાસેથી અટકળથી કઢાવવાની રમત ઉપરની શક્તિઓ ખીલવવામાં સારી મદદગાર થઈ પડશે.

ફલક ઉપર ગોઠવણી—પહેલી આકૃતિમાં માત્ર ખુણા ઉપર ગોઠવણી કરેલી છે, બીજીમાં આડી સીધી લીટીમાં પાસે પાસેના ખુણા ઉપર ત્રણ છે. ત્રીજીમાં ઉભી લીટીમાં અને ચોથી, આકૃતિમાં બે ખુણા ઉપર મણકા ગોઠવ્યા બાદ અટકળથી એક મણકો તે બેની મધ્યે સરળે અંતરે મૂકવાનો છે. પાંચમીમાં દરેક બાજુના મધ્યમાં પણ એક મણકો છે, ચોથી અને પાંચમી આકૃતિમાં રહેલા અંતરની મધ્યમાં અંકો ગોઠવવાથી છઠ્ઠી અને સાતમી આકૃતિ થાય. આઠમી આકૃતિ ચોરસનું મધ્યબિંદુ કાઢીને મણકો મૂકવા માટે છે. નવમીને દસમી આકૃતિઓ એજ પ્રમાણે તિરકસ લીટીઓ તૈયાર કરવા માટે છે.

૧૧ વાવટો.

૧૨ લોહાની વાડ.

૧૩ વાંચવાની થોડી.

૧૪ પટ્ટકોણ.

૧૫ ચિત્રફલક.

આ નમુનાઓ આઠમી બક્ષીસમાંથી લીધેલા છે અને તે પ્રમાણે આગળ અભ્યાસ કરાવવા માટે તેજ બક્ષીસનાં ચિત્રો પસંદ કરવાનું ફાવશે.

મણુકા વહેંચવાને માટે અથવા આકાર બન્યા પછી તેનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે એકાદ ટુંકી કવિતા બનાવેલી હોય તો બીજી બક્ષીસના ધાટ પ્રમાણે આમાં પણ બાળકોને સારી રમુજ પડે.

અગિયારમી બક્ષીસમાં બાળકે એકવાર પાડેલાં કાણું ૨૬ યર્ધ શક્તિ નથી તેથી તે પહેલાં તેને સારી રીતે અટકજી કરવાની ટેવ પડી હોય તો સાધન ઘણું બગડે નહિ તેમજ બાળક નિરાશ થાય નહિ. તેને માટે વચ્ચે આ બક્ષીસનો સારો મહાવરો કરાવવો એ જરૂર સાર્યક થશે.

મણુકા ટાઈ બોર્ડ ઉપર સીવીને આકાર પાડવાનો પણ રમુજી ઉદોગ છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી તેને આ પગથીએ શિખવવાની બલામણુ કરે છે. પરંતુ અગિયારમી અને બારમી બક્ષીસ પછી તે રમતનો અભ્યાસ કરાવવો યોગ્ય છે. બાળકને પહેલાં જડી અને જુદી ચોપથી કાણું પાડવાનો અને તેમાં દોશ ભરવાનો મહાવરો કરાવ્યા પછીજ મણુકા પરોવીને સીવવાનો ચલ કરવો.

મણુકાની લાંબી લાંબી માળાઓ પરોવીને તેનાથી સપાટ મૂકેલા પાટીઆ પર આકાર કરવાની રમત આગળ આવી ગયેલી દોરીથી આકાર કરવાની રમતને મળતી છે. માટે ત્યાં આપેલી શ્રેયનાઓ પ્રમાણે કામ કરું, અને સપાટ મૂકેલા ટેબલ કે પાટીઆ ઉપર આકારો કરાવવા.

(અપૂર્ણ)

કેલવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી જાહેર ખબર આપવામાં આવે છે કે લોકલબોર્ડના શિક્ષકોએ પોતાના ઉપરી અધિકારીને વિજ્ઞાપના કે અરજી કરતી વખતે

ગ્રંથેર ખખર.

ત્રીજી વર્ષની ટ્રેન્ડ (યુનિવર્સીટી) સ્ત્રીશિક્ષકો માટે સિંધમાં જગ્યાઓ ખાલી છે. તપસીલવાર વિગત માટે 'કન્યાશાળાના ઇન્સ્પેક્ટરેસ', સિંધ, કરાંચી, ને સ્વરજ કરવી.

K. P. Trivedi.

એડિટર.

ઉપરની ગ્રંથેર ખખર તેમના નંબર ૪૪૧ તા. ૨૧ ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ના લખાણના આધારે છાપવામાં આવે છે.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

અમદાવાદ વિભાગ—કોચરખ. કન્યાશાળામાં મે. દિ. ટ્રે. કોલેજનાં લેડીમુપ્રીન્ટેન્ડટ સાહેબે શ. ૪) બહીસ. મોડાચા. કન્યાની સઘળી સ્કૂલોમાં મે. કલેક્ટર સાહેબે શ. ૭૨-૦-૦ પુસ્તકો. ૫. વહેવ્યું. અમદાવાદ. શેઠાણી હરકુંવરબાઈની કન્યાશાળામાં. ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી શ. ૨૩-૮-૦ નું ઇનામ-શેઠ યુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ વાળાએ. શ. ૧૩-૮-૦ ઇનામ વહેવ્યાં. ભડીયાદ. તાલુકદાર સીવસંગજી અને બીજા ગરાસીયા. શ. ૧૦), મુખી ધનજી ગણેશ અને ગામ લોકો શ. ૧૬-૪-૦. ઘોલરાના શેઠ ઝવેરભાઈ શ. ૧૦) બહીસ. ગાંધી. હાદોરથી અગરસંગજી શ. ૨૫) કપડાં તથા પુસ્તકો. છનીઆર. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શ. ૮-૪-૦ ઇનામ. અલારશા. વ્યાસ ગણપતરામ જેઠારામે શ. ૩૧-૮-૦ છોકરાં જમાંડયાં. અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર. ૨૪ લલુભાઈ રાયચંદ શ. ૧૦-૦-૦ પુસ્તકો. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ શ. ૮-૪-૦ મિહાઈ. શેઠ. સોમનાથ ભુદર શ. ૬) પતાસાં વી. અમદાવાદ. સ્કૂલ નંબર ૨૬ સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બર તથા બીજા. શ. ૨૩) પુસ્તકો વી. શનાથજી. સુવાણા રાણાજી બોળજી. શ. ૮-૦-૦ ની ચોપડીઓ નરેહા. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બર શ. ૭-૨-૦ નું ઇનામ. વણસોળ. પટેલ ધોલીભાઈ બાપુજી. શ. ૫) નું ઇનામ. ભુવાલડી. પટેલ રાકેરભાઈ ધોલીભાઈ શ. ૬-૦-૦ કાપડ તથા મિહાઈ. દેમોજ. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શ. ૧૨-૬-૬ ઇનામ. શાઈજપુર બાબાનું. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શ. ૪-૮-૦ ઇનામ.

પાટડી. દરબારશ્રી રૂ. ૪૦-૦-૦ ઇનામ. ભુવાલડી. મોતીભાઈ દેસા-
ઈભાઈ પટેલ રૂ. ૧૨-૦-૦ કપડ તથા મિઠાઈ. ઓગણુજ. શેઠ. ચી-
તુંભાઈ માધવલાલ રૂ. ૩૪-૯-૩ ઇનામ. ભટ ઉમેદરામ ભવાનીશંકર રૂ.
૨૪-૦-૦ છોકરો જમાડયાં. વળાદે. રૂઢ કમીટીના મેમ્બરો રૂ. ૬-૪-૦
ઇનામ. અમદાવાદ રૂઢ નંબર ૨ વિશ્વનાથ પ્રાણજીવન ધડીયાળી રૂ. ૨-૦-૦
પંતાસાં. ગોધાવી. કન્યાશાળામાં શેઠ ભુરાભાઈ ત્રીભોવનદાસ રૂ. ૪-૯-૦ કા-
પા. વહેલોલં. મળજીભાઈ મથુરભાઈ અમીન- રૂ. ૫-૦-૦ કપડો તથા મી-
ઠાઇ. અમદાવાદ. રૂઢ નંબર ૧૨ શેઠામયાભાઈ પ્રેમાભાઈ રૂ. ૧૫-૦-૦
પેડા. રૂઢ નંબર ૨૬ માં રૂઢ પંચ કમીટી વગેરે. રૂ. ૩૫-૦-૦ પર-
ચુરણ ઇનામ. શર્ધજીપુર બોધાતું. પટેલ વાઘજીભાઈ જોસંગભાઈ રૂ.
૪-૦-૦ પતાસાં. ગોધાવી. શેઠ ભુરાભાઈ ત્રીભોવનદાસ રૂ. ૬-૧૧-૬
ઇનામ. અમદાવાદ. રૂઢ નંબર ૧૨ રૂઢ કમીટીના મેમ્બરો તથા અ-
ન્ય ગૃહસ્થો રૂ. ૨૪-૦-૦. પેડા તથા પતાસાં. લાકડીયા. તાલુકદાર રૂ.
૩-૦-૦ ઇનામ. પ્રાંતીજ. સેઠ માણિકલાલ મદતલાલ રૂ. ૪-૦-૦ મ-
તાસાં અમદાવાદ રૂઢ નંબર ૧૩. સેઠ હીરાલાલ તથા રણુજીડયાલ ગી-
રધરલાલ મણુકીવાળા રૂ. ૧૨-૦-૦ મિઠાઈ.

મુરત વિભાગ—મુરત. મ્યુ. રૂ. નંબર ૧૫ માં સેઠ ઈરિમાઈલિ
દાઉદજીએ રૂ. ૩) કપડો મુરત ઉર્ફે રૂઢ નં. ૫ તથા નં ૪ સેઠ ઈરિમા-
ઈલિ દાઉદજીએ રૂ. ૩-૦-૦ ના કપડો તથા ખા. સા. મોલવી અબ્દુલ
હાદરે રૂ. ૮) બક્ષીસ નોગામા—મોસર લાલા. રૂ. ૪-૯-૦ મીઠાઈ.
સુપા. —રૂઢ કમીટીના મેમ્બરો—રૂ. ૧૬-૮-૦ ધરિયાગ. અંચેલી—
શેઠ. મંચરજી જમસેદજી રૂ. ૧૦) કસરત પી-સામાન સાર. મુરત.—
ઉર્ફે રૂઢ નંબર ૪ માં સેઠ ઈરિમાઈલિ દાઉદજી એ રૂ. ૪) કપડો. હુમ-
સર. —રૂ. આણંદજી દયાગ રૂ. ૫) ઇનામ—મુરત રૂઢ નંબર ૧ સેઠ જ-
ગનલાલ રણુજીદાસ બગવાન મથુરાવાળા રૂ. ૫-૦-૦ એક ગૃહસ્થ રૂ.-
૩-૦-૦, રૂઢ નંબર ૫ સેઠ ઉમરભાઈ તરદયી રૂ. ૧૫) ના કપડો, સેઠ
અબ્દુલો તરદયી રૂ. ૩) ના કપડો—રૂઢ નંબર ૬ શેઠ. નગીનચંદ કપુ-
રચંદ તરદયી રૂ. ૩૮-૮-૬ સ્ટેટ. રૂઢ નંબર ૭ સેઠ પ્રાણજીવન દુલભ-
રામ તરદયી રૂ. ૩૦-૦, રૂઢ નંબર ૧૧ સેઠ ચંદુલાલ બોળાનાથ તર-
દયી રૂ. ૫-૦-૦—મગોદ—મી-રણુજીજી લાલભાઈએ રૂ. ૩-૨-૦ ૫-

તાસાં. સુરત.—મ્યુન્સિપલ નંબર ૨ એક ગૃહસ્થ ૩૧. ૫-૦-૦ તથા ઇ. દીનસાહજી ૩૧-૩-૦-૦ ઈનામ સ્કૂલ નંબર. ૪ મે. સૈયદઅલી એલ એ. હુસ સાહેબે ૩૧.૫) ભરતકામનો સાંચો. ગણદેવી ગામના લોકો ૩૧.૫-૦-૦ પતાસાં. મૂલજીભાઈ નીજાભાઈ ૩૧-૩-૦-૦ ઈનામ. સુરત.—સ્કૂલ નંબર ૬ સેઠ કુલચંદ કસ્તુરચંદ ૩૧-૬-૦-૦ મિદાઈ. સુરત સ્કૂલ નંબર ૨. ડાક્ટર દીનસાહજી ૩૧-૩-૦-૦ તું લંડનમેઇડ રટારજાપરાઈટ સ્ટીમ એનજીન બ. ક્ષીસ આપ્યું. હુમસ.—નામદાર નવાજ સાહેબ ૩૧-૫-૦-૦ પતાસાં. ત. રસાડા ગામ લોકો ૩૧-૩-૦-૦ ઈનામ, ચીખલી.—ઉર્દુ સ્કૂલમાં ગામ. લોકોથી ૩૧-૩-૦-૦ ઈનામ.

જાહેર ખબર.

મહુમ રા. સા. માધવલાલ મેગોરિયલ ફન્ડની વ્યવસ્થા—આ ફન્ડની વ્યવસ્થાપક મંડળી તા. ૨૯-૭-૦૬ ના રોજ મળી હતી. આ મંડળીનો એવો વિચાર થયો છે કે—આ ફન્ડની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી.

૧ મહુમ રા. સા. નુ ઓછલ પેઇન્ટિંગ અમદાવાદ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મૂકવું.

૨ એ છબી કરાવતાં જે ખર્ચ થાય તે જતા બાકી રહેલા રૂપીઆનું જે વ્યાજ આવે તેમાંથી અમદાવાદ મેલ અને પ્રિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના ત્રીજા વર્ષના મકાલરોમાંથી જેમનો પહેલો નંબર આવે તે દરેકને સોનાનો ચાંદ હરવર્ષ આપવો.

વ્યવસ્થાપક મંડળી આ સબંધી બધા સમસ્કામજારોના અભિપ્રાય ળુવા માગે છે; તેથી ઉપરની બાબતમાં જે કોઈને જે જે સચવવું હોય તેમણે નીચે સહિ કરનારને તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬ લગીમા લખી જણાવવું. તા. ૧ માહે ઑક્ટોબર સને ૧૯૦૬ ના રોજ આ ફન્ડની પૂરે પૂરી વ્યવસ્થા કરવા માર જનરલ કમિટી મળશે. તેમાં મંચે મેમ્બરોને આવવાની અને અભિપ્રાય આપવાની છૂટ છે. માટે એ તારીખે પ્રેમાભાઈ હોલમાં પધારવાની તરદી લેશે.

Ganpatram G. Sastri.

Jivanlal V. Desai

મહેરબાનનાં આનામી દિકરીની બીડવાથી
 નીમકત **અમારુ મયીપત્ર** મહેર
 નામ મહેરબાનનાં આનામી દિકરીની બીડવાથી
 મહેરબાનનાં આનામી દિકરીની બીડવાથી
 મહેરબાનનાં આનામી દિકરીની બીડવાથી
 મહેરબાનનાં આનામી દિકરીની બીડવાથી

હવેથી પુસ્તકો **દેડરડ પુકડી** દર્મિ જુડ
 કમિશન જુડર **દેડરડ પુકડી** લાવ મંગાવે
 લાવ મંગાવે **દેડરડ પુકડી** લાવ મંગાવે
 ધનીમ તથા લાવ મંગાવે **દેડરડ પુકડી** લાવ મંગાવે
 નિયામોમાં આસતી બધી જુડરો મોઢીમાં જુડો તથા તેને લ
 ગતી આમાન રહેયનરી વિગેરે વિગેરે મળે છે
મોતીલાલ મગનલાલ
 અમદાવાદ રીતીરોડ (સાહેબજી સત્સ)

તમામ જાતનાં પુસ્તકો વેચનાર.
 લોરે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.
આદરજી કાવસજી આસ્તરની
 દસ્કત શિક્ષક કોપી પુકડો
 કમીશનમાં વધારો. આઠ લાગમાં કમીશનમાં વધારો.
 કેળવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુ
 ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશી કેળવણીમાં આવેલાન જણીતા ગૃહસ્થો, પ્રોફેસ
 યિન્સિપલો, હેડમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, સુખ્યષ તથા યુજસાતના સર્વે
 હેર છાપા તરફથી એકે અવાજ તારીફ કરતાં અતિ સુતોપધારક ખાનીપત્ર
 મહેરબાન મિરકટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિલાગના મ
 રખાન માંજી ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. જાડેસ સાહેબે દસ્કત શિ
 કાપા પુકડોને જ સંવળી મંજૂર કરેલી કોપી પુકડામાં શ્રેષ્ઠ જ
 છે, અને લખે છે કે સારી રદ્દલો આવી સગસ કોપી પુક
 માપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

વેસવાની છે—જ્ઞાન પ્રદીપ (પદ્યાર્થપાઠની હકીકતનો સંગ્રહ)ની કેટલીક પ્રતિ વંદે; ખાં. તરફથી મંજૂર માત્ર રફોલર અને મહેતાજીને અર્ધા કિંગે ૦.૬-૦ લખો કર્તા. ગં. મં. વૈષ્ણવ. ૫૧ એ. પદ્યાર્થપાઠનો શિક્ષક ટ્રે. કોલેજ અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેધજી, પુરા બખર, રાજકોટ.

સરકારે ધનામ માટે તથા લાઘવિરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો, દ્વારકાગાળા રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસ્ત નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ભા. ૧ ભા. રૂ. ૦-૮-૦

માસ્તર ઉસમાન ખી. તથા મહોબતસિંહ મો. ના બનાવેલા ડ્રોઇંગ સહિત ધોરબુવાર પદ્યાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ ભું રૂ. ૦-૧-૬, ધો. ૨ ભું રૂ. ૦-૨-૦, ધો. ૩ ભું રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૪ ભું રૂ. ૦-૩-૦, અને ધો. ૫ ભું રૂ. ૦-૪-૦; મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આપ્લિકેશન ૩ ભું રૂ. ૦-૪-૦, સેકન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાહુ ડ્રોઇંગ ધો. ૬ ક્લા, ૭ મા અને પ્રવેશક ક્લાસ માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ડ્રોઇંગમાં રંડકા :

આ ઉપરાંત રફોલર આલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, જીજ્ઞાસુ અને સંસ્કૃત બુકો, અશાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી બુકો, લોગોમન્સ ડ્રોઇંગ બુકો, અમારી દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીચળક્ષિસો, બારોટ અને શાહકૃત તમામ પુ.સારા ૬૦ અને શીરકવેર, સેટરકવેર તથા ડ્રો. સામાન કિદાવત બાવે મળશે.

વેચવાની છે—જ્ઞાન પ્રદીપ (પદાર્થપાઠની સહીકૃતનો સંગ્રહ)ની કેટલીક પ્રતો વ.કે. ખાં. તરફથી મંજૂર માંગ રજીસ્ટર અને મહેતાજીને અર્ધી કિંમતે ૦.૬-૦ લખો કર્તા. ળાં. મે. વૈષ્ણવ. ળી. એ. પદાર્થપાઠના શિક્ષક ટ્રે. કૉલેજ અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેવજી, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સરકારે ધનામ માટે તથા લાઘવેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો. કૌતકગાથા રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિયંધ સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ સો રૂ. ૦-૮-૦

મારતર ઉસમાન બી. તથા મહેળાજીસિંહ મો. ના બનાવેલા ટ્રોઈંગ સહિત ધોરબુવાર પદાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ રૂ. ૦-૧-૬, ધો. ૨ રૂ. ૦-૨-૦, ધો. ૩ રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૪ રૂ. ૦-૩-૦, અને ધો. ૫ રૂ. ૦-૪-૦; મેમરી ટ્રોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આટલિ ૪ રૂ. ૦-૪-૦, સેકન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાદું ટ્રોઈંગ ધો. ૬ રૂ. ૦-૭-૦ માં અને પ્રવેશક કલાસ માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા ઈમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ટ્રોઈંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સ્કૂલમાં વ્યાવતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, મુન્ડરાલી અને સંસ્કૃત બુકો, મુશ્કાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી બુકો, લોંગમન્સ ટ્રોઈંગ બુકો, અમારી દેખરેખ નીચે જનતી કિન્ડરગાર્ટનની બીથે વીથ બક્સો, બારોટ અને યાદકૃત તમામ પુસ્તકો અને શીરકવેર, એટરકવેર તથા ટ્રોઈંગ સામાન કિલ્લાવત બાને મંગરો.

અંક ૧૦ મો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ઓક્ટોબર. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
માસ...	૨૮૯-૩૯૬
શ્રુતસેષન	૨૮૮-૨૯૫
શેઠ પ્રેમચંદ ગાયગદનો સ્વર્ગવાસ ..	૨૯૬
સંગીત...	૨૮૭-૩૦૬
દેવેન્દ્ર પચાગ, શુક કાષ્ઠે અને ઇસ્ટર...	૩૦૬-૩૧૩
વિદ્યા (ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા...	૩૧૪-૩૨૭
હતામ પાકો.	૩૧૮-૩૨૦
શુદ્ધિપત્ર	૩૨૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

ચામદાવાદ.

“ યુનાઈટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે હક સ્વામીન સાચાં)

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક.

હાલ ચાલતાં નવાં ધોરણોના ક્રમ પ્રમાણે કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિએ આ કાપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૨ મુખીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકોએ ૭ નંબરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં અલગથી કારક સુધારો ભેગા થાય.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે હાલની ચોખ્ખી કાપીઓમાં કાપી કાપીબુક શ્રેષ્ઠ છે તે સમજાશે.

કાગળો ઉપર કુદસકેપ, પૂઠું મજબૂત, બાળકોને માટે સુવિધાવાળી શીખામણો, એ તો આજ કાપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને એટલે ૩૦ ટકા કમીસન આપવામાં આવશે. સખએન્ટ સુરત, જી. એ. કરમનગર નારાયણ મુખાર્જી એન્ડ એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. વલ્લભાદ, જી. એ. ન. ભેશમ ઉમીવાસકર બચ્ચ, ચાનોદ્ય પ્રેમ, નગા કે. એચ. ની કંપની વડવાળા જી. સે. જી. નેચંદ તલકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ, જામનગર હંમરાજી નાદાઇ. નડીઆદ હેટાવાલ નિકમદાસ.

આ કાપીબુકોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોડીઆ રોડ ઉપર ચીમનલાલ, સુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર અવધાર તેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ. મુમ્બઈ-૬

દેશીનામું.

ઈલાકાની નિયામોમાં ટેક્ટ બુક છે રચના કેવળ લાભ કર્તા. યંત્રે અને પ્રવેશકના ધણા પ્રકાર, તેના શુદ્ધમામદ વધાર્યા છે. દિ. ૦-૪-૦૦ પે. ૦-૫-૦૦ રૂ. ૨૫ ટકા પેકીંગ લેનારને શીર એજન્ટ-અમદાવાદમાં ચીમનલાલ સુની કંપની સુરતમાં કરમનગર નારાયણ મુખાર્જીમાં એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. રાજકોટમાં બહેચર મેઘજી. વડવાળામાં નેચંદ તલકશી.

છમનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ—દેશીનામાવાળા—વડોદરા

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

ઓક્ટોબર ૧૯૦૬

અંક ૧૦.

માસ.

શ્રુતલેખન (ડિક્ટેશન)—

(૧) પ્રયોજન—લેડણી અને બાપા શિખવવાની એ એક શૈલી છે. એથી બાપા પ્રસક્ષ અને લેડણી પરોક્ષ રીતે શિખાય છે. શ્રુતલેખનના પાઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બૂલો આટકાવવાનો હોવો જોઈએ, સુધારવાનો નહિ. આ કારણને લીધે શ્રુતલેખન લખાવતા પહેલાં શિષ્યવર્ગને લેખનવિષયના અર્થની, અને માંહેના અધરા શબ્દોની લેડણીની માહિતી આપવી જોઈએ કે શ્રુતલેખનનું ખરૂં પ્રયોજન શિખવવા કરતાં પરીક્ષા કરવાનું રહે.

(૨) અનુકૂળતા.

(અ) વિષય અને બાપા શિષ્યની શક્તિને યોગ્ય જોઈએ. બાપા અને વિચાર તેઓ ગ્રહણ કરી શકે એવાં હોવાં જોઈએ. શિક્ષકને સહજ મદદ આપવાની જરૂર પડે, પરંતુ ઘણે ભાગે તેઓથી સમજાય એવાં બાપા અને વિચાર જોઈએ.

(આ) તૈયારી. ઘણે ભાગે વિષય છાતરાંએ તૈયાર કરેલો હોવો જોઈએ. બાળક છાતરાં પાસે નહિ જોયતું લખાવતું એ તેમને બૂલો કરતાં શિખવવા બરોબર છે.

(ઇ) લંબાણ. બહુ લાંબું લખાણ લખાવવાથી લાભ નથી. બાળકની વયને અનુસરીને લખાણનું લંબાણ નક્કી કરવું.

(ઉ) શિક્ષક. શિક્ષકે લખાણનો વિષય પ્રથમ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી વાંચી જવો. પરંતુ તે વિષય બાળકનો શીખેલો ન હોય તો માત્ર વાંચી જવો જ બસ નથી. તેનો અર્થ બાળકને બરોબર સ-

મળવનો જોઈએ. પછી લખાવવાનું સર કરવું. જે લખાવવું તે એક જ વખત વાંચવું અને બહુ ઉતાવળથી નહિ તેમજ બહુ ધીમેથી પણ વાંચવું નહિ. શક્તિના પ્રમાણમાં સાધારણ બુદ્ધિવાળાં છોકરાં લખી રહે એટલી ઉતાવળથી લખાવવું.

છોકરાંને જેમ અને તેમ છૂટાં બેસાડવાં. શાહીના ખડીઆ બધાંની પાસે છે કે નહિ તે જોવું. છૂટા કાગળ પર લખાવવું નહિ, પણ કોરા કાગળની બાંધેલી ચોપડીમાં લખાવવું. ચોપડીમાં લખાવવાથી અક્ષરમાં તેમજ જોડણીમાં કેટલો સુધારો થયો છે તે સહજ જણાઈ આવશે. ચોપડીઓ પૂરી ચાલ એટલે શિક્ષકે તેને પોતાની પાસે રાખવી. આથી વર્ગમાં સામાન્ય જૂલો કેવા પ્રદારની છે તે શિક્ષકના સમજવામાં આવશે અને તે તરફ છોકરાંનું લક્ષ ખેંચી રાકશે. કવચિત્ત પ્રયોગમાં આવે એવા ઘણા શબ્દો શ્રુતલેખનના વિષયમાં આવવા ન જોઈએ. વિષય છોકરાંઓ અગાઉ શીખ્યાં હોય તેવો હોવો જોઈએ. વાચનપાઠ, અનુલેખન (કૉપી), કે નિબંધ ઇલાદિ પાઠોમાં શીખી ગયાં હોય એવો શ્રુતલેખનનો વિષય હોવો જોઈએ. શીખેલો ન હોય તો તે પ્રથમ શિખવવો. તેમાંના અધરા શબ્દો કાળા પાટીઆ પર લખવા ને શિખવવા, તેનો અર્થ શિખવવો, વ્યાકરણ, પૃથક્કરણ ઇલાદિની ગદ્યથી વિષયનું જરોજર જ્ઞાન આપવું. લેખનનો વિષય અચાત હોય તો કાળા પાટીઆ પર લખવો ને તેમાંના અધરા શબ્દોની નીચે લીટી દોરી તે પર છોકરાંનું લક્ષ ખેંચવું.

(૩) જૂલો સુધારવી. શિષ્યની સંખ્યા, તેમજ શિક્ષકવર્ગની સંખ્યા ને બુદ્ધિ પર જૂલો સુધારવાની પદ્ધતિનો આધાર છે. ચાર પદ્ધતિ વપરાતી જોવામાં આવે છે.

(અ) પ્રત્યેક છોકરાનું લખાણ શિક્ષકે સુધારવું. આ ઉત્તમ રીત છે; પણ એની સામાનીયતા આલેખ કરી રાકાય એમ છે:—

(૧) નિયામતા વખતમાં બધાં છોકરાંનું શ્રુતલેખન સુધારવાથી ઘણો વખત લાય છે.

(૨) ખાનગી વખતમાં શિક્ષક સુધારે એ ધારવું અન્યાય છે.

(આ) ઉપસાનંબરે (મૅનિટરે) સુધારવું. કેટલીક કાળામાં જેઓ

ઉદ્યોગી અને શુદ્ધિશાળી હોય છે તેમને આ કામ માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. એ ઘણું વિશ્વાસ અને જવાબદારીનું કામ છે. એમાં પણ નિઃસ્વેના આલેખો કરી શકાય:—

(૧) એવાં છોકરાંને એથી અન્યાય થાય છે. એ કંટાળાભરેલું કામ છે અને એ છોકરાંઓનો એથી કાલકેપ થાય છે.

(૨) માનિટર બાળક હોવાને લીધે ક્ષયિત ગમે તે કારણથી પોતાનું કામ કરવામાં બૂલ કરે. થાકથી, બેદરકારીથી કે કર્તવ્યની ઓછી સમજથી તેનાથી બૂલો મુધારવી રહી જાય.

(૩) આમ ઉપદ્રા નંબરનાં છોકરાં બૂલો મુધારે તેથી ખીજાં છોકરાંઓની તેમના પર અદેખાઈ થાય.

(૪) માંદોમાંદો ભૂલો મુધરાવવી, એ રીતનો આધારણ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ટેટ કે ચોપડી જેમાં શુભલેખન લખ્યું હોય તે તેઓ માંદોમાંદો ફેરબદલ કરે છે ને બૂલો મુધારે છે. આથી તેઓ બૂલો મુધારે છે તેજ વખતે પાકું પુનરાવર્તન પણ કરતાં જાય છે. આ રીતમાં નીચેના બારે વાંધા છે:—

(૧) અધ્યાત્મિક રીતે કામ કરવા છોકરાંઓ માંદોમાંદો બંદોબસ્ત કરે છે.

(૨) દોષ, અદેખાઈ, વેર વગેરે લાગણી દર્શાવવાનો છોકરાંને પ્રસંગ મળે છે.

(૩) એથી છોકરાંમાં કજીઓ, ખરાબ લાગણી અને અન્યવસ્થા થાય છે. આજે માઈ લેખન જરોખર મુધાયું તથી, ખોટી બૂલો કાઢી છે, ઇલાદિ ફરિયાદ ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે.

આમાંની ઘણી દરકતો અટકાવવા સારું સ્ટેટ કે ચોપડી ફેરબદલ કરાવવાની રીતમાં વારંવાર ફેરફાર કરવો. કોઈક વખતે પાસેપાસેનાં છોકરાં મુધારે, કોઈક વખતે આગલી દારનાં પાસેનાં છોકરાંઓ, કોઈક વખતે પાછલી દારનાં પાસેનાં છોકરાંઓ, કોઈ વખતે એકજ દારમાં જમણું છેડું છેડું યાગા છેડા છોકરા સાથે ફેરબદલ કરે અને એ રીતે એકજ

વાતું કંઈ પણ કારણ ન આપવું એજ ખરી પદ્ધતિ છે. ?-વળી તે કહે છે કે અશુદ્ધ શબ્દ લખવા દઈ પછી તે શબ્દ-સુધરાવવો અધરો પડે છે; કેમકે મને જે ગ્રંથણ કર્યું હોય તે કાઢી નાંખવું મુશ્કેલ છે. માટે જ અને સાં સુધી અધરા શબ્દો શીખવ્યા પછીજ શ્રુતલેખન લખાવવું. અત્ર કોઈ એવો પૂર્વપક્ષ કરે કે જાળગ્રા જે શબ્દની જોડણી જાણતા હોય તે શબ્દોવાળું શ્રુતલેખન લખાવવાથી તેમને શો-લાભ ? અમે કહીએ છીએ કે ઘણો લાભ થાય છે. ઘણી વાર આપણું જ્ઞાન અનિશ્ચિત હોય છે. આથી સંસ્કાર દઢ થઈ જ્ઞાન નિશ્ચિત થાય છે. વળી શબ્દોનું ખરોખર જ્ઞાન હોય તો અક્ષર પર ધ્યાન આપી શકાય છે.

પોતાના વાચનસંગ્રહમાંથી શિક્ષકે ઉત્તમ ગ્રંથકારોનાં યોગ્ય, અને ઉત્તમ વિચાર મુદ્દર ભાષામાં દર્શાવ્યા હોય એવાં લખાણો પસંદ કરી મૂકવાં. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, નીતિશાસ્ત્ર આદિ વિષયોને લગતાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવો. એ લખાણો શ્રુતલેખનમાં લખાવાય એવાં હુકાં જોઈએ. જુદા જુદા જાણ કાગળ પર એ લખી રાખવાં અને તેની સાથે તેના અર્થને લગતી થોડીક સમજુતી લખવી.

હમેશ પ્રમાણે શિક્ષકે આરંભમાં જેવું શ્રુતલેખન લખવાનું હોય તે વાંચી જવું. તેમાંના અધરા શબ્દો ને શબ્દસમુદાયોના અર્થ સમજાવવા, ભાવાર્થ મનમાં ઉતારવો અને ભાષાની ચમત્કૃતિ પર ધ્યાન ખેંચવું. ઐતિહાસિક વિષય હોય તો જે સમયને લગતું વર્ણન હોય તેને લગતી હકીકત કહેવી તેમજ અગાઉના કેટલાક વૃત્તાન્તો સમજાવવા કે તેથી તે વિષય બરોખર ગ્રંથણ કરી શકાય. ગ્રંથકારના ચરિતની પણ થોડીક હકીકત કહેવી. આથી વિષયની શુષ્કતા મટી જશે અને શબ્દે શબ્દ સમજાઈ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થશે.

લખાવતી વખતે પણ ઘણીજ જરૂર જેવું લાગે તો શબ્દ સમજાવતાં શિક્ષકે અચકાવું નહિ. ઘણું કરીને જેમાંના બધા શબ્દો શિષ્યને પરિચિત હોય એવુંજ લખાણ શિક્ષકે પસંદ કરવું, પણ જો કોઈ અધરા શબ્દ હોય તો તેની જોડણી મોંઝે કરવી ને કાળા પાટીઆ પર પણ લખવી.

શ્રુતલેખન પૂરું થાય ને તપાસાઈ રહે ત્યારપછી પણ તેમાંના લખાણો વિશે વધારે મનોમત્નો કરાવવાં. અધરા શબ્દોની જોડણી પૂછવી, તેના અર્થ પૂછવા, તેના પર્યાયશબ્દો માગવા, તે શબ્દોનો વાક્યોમાં પ્રયોગ કરાવવો.

વવો. અધરા શબ્દોનું પદચ્છેદ કરાવવું. વાક્યપૃથક્કૃતિ કરાવવી અને આ-
ખા લેખનવિધયનો સાર શિષ્ય પાસે પોતાના શબ્દમાં કહેવડાવવો. આ
છેલ્લું કામ ઘેર કરવા આપવું, એ બીજું મનોમત્તન થશે.

આવી રીતે શ્રુતલેખન લખાવ્યાંથી માત્ર જોડણી આવડશે એટલુંજ
નહિ, પરંતુ બાપાગાનમાં ઘણી વૃદ્ધિ થશે તેમજ વાચન અને સાહિત્ય
પર છોકરાંને શોખ ઉત્પન્ન થશે. શિક્ષકનું કામ વધશે; પરંતુ આરંભ જો-
ટલી આગળ જતાં તેને સુસીખત પડશે નહિ.

૧. લખાવતી વખતે ઘણી વાર જોવામાં આવે છે તેમ શિક્ષકે શબ્દસ-
મુદાય એ વાર બોલવો નહિ. તેણે માત્ર એકજ વાર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી દરેક
શબ્દસમુદાય લખાવવો અને પછી વિશ્વાસભોગ્ય શિષ્ય પાસે તેના લખી રહ્યા
પછી તે ફરી બોલાવવો. છોકરાંઓ જાણશે કે અમુક શબ્દ સાંભળવો રહી
ગયો હશે તો તે છોકરો ફરી બોલશે તે વખતે લખી લેવાશે. તેમજ
એક શબ્દસમુદાય પછી બીજો ક્યારે લખાવવો તેની શિક્ષકને ખરાબર
ખબર પડશે. જે છોકરાંને નીમવામાં આવે તેને ધીમે લખવાનો હુકમ ક-
રવો અને તે લખી રહી વાંચી જશે એટલામાં બધા લખી રહેશેજ. શિ-
ક્ષકે ત્રણ ચાર વાક્ય પૂરાં કર્યા પછી આ છોકરો બદલી નાંખવો.

૨. લેખન સુધારતી વખતે શિક્ષકેજ દરેક શબ્દની જોડણી કરી જવા-
ની મહેનત લેવાની જરૂર નથી. આમાં પણ દેટલાક સારા છોકરાની તે
મદદ લઈ શકે ને તેઓ જોડણી કરે તેમાં ભૂલ હોય તોજ તેણે તેમને
અટકાવવા. આ કામ ચાલતું હોય તે વખતે તેણે ફરતા રહેવું ને છોકરાં
સુધારતાં હોય તે પર આમાન્ય નજર રાખવી. આથી તેને તેમનું કામ, ત-
પાસવાનો વખત આવશે સારે તે ઘોઘા વખતમાં ને સહેલાઈથી કરી શકશે.

૩. છેવટે એટલું કહેવું જરૂરું છે કે હમેશા શ્રુતલેખન આ પદ્ધતિ પરજ
લખાવવું ને જૂની પદ્ધતિએનો તદ્દન ત્યાગ કરવો એવો આ લખાણનો
ઉદ્દેશ નથી. વખતે વખતે છોકરાં શીખી ગયાં હોય તેનું કે પરિચિત ગ્રન્થ-
માંથી શ્રુતલેખન લખાવવાની જરૂર પડશે. એકની એક દેટાગાબરેલી ને
શુદ્ધ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે ને તે આવી રીતે કરી શકાય
અને બાપાગાન પણ સાથે સાથે કેળવી શકાય એ દર્શાવવું એટલેજ આ
લખાણનો ઉદ્દેશ છે.

સુરતના વતની અને મુંબઈવાસી શેઠ, પ્રેમચંદ રાયચંદના, ઓમરઠ માસની તા. ૩૦ થીજો થયલા સ્વર્ગગમનની નોંધ અને બહુ દિલગીરી સાથે અત્રે લખીએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ શેઠ સ્વાશ્રય, સાહસ અને ઉદારવૃત્તિમાં દલાન્તરૂપ હતા. કંઈ પણ સાધન અને આશ્રય વિના તેમણે મુંબઈ, જઈ વ્યાપારમાં ચિત્તપરોવ્યું, અને શેરદલાલ તરીકે અલૌકિક ખ્યાતિ મેળવી. પૂણે અબ્યુદયના સમયમાં તેઓ કરોડધિપતિ થયા, અને શેરબજારના રાજા કહેવાયા. જેવી લક્ષ્મી સંપાદન કરી તેવીજ તેમણે પરાપકારાર્થે ખર્ચી. વ્યાપારના નફાની અનિશ્ચયતાને લીધે તેમને અનેક વાર આફતો ખમવી પડી. પણ તે સમયે પણ તેમનું એકંવાન, ધૈર્ય, અને ઉદારવૃત્તિ અચળ રહ્યાં.

સાર્વજનિક હિત ખાતર નિઃકામ સંખાવત કરનાર બીર પુરુષ તરીકે તેમનું વૃત્તાન્ત સર્વથા અનુકરણીય છે. દેશના દરેક ભાગમાં અને કોમમાં તેમની કરેલી લાખો રૂપીઆની સંખાવત મુખ્યસિદ્ધ છે, તેમની ગહાન સંખાવતોમાંની એક જે હાલ 'પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રોનિંગ ફાલેજ' કહેવાય છે તે જાધવામાં હતી, અને તેજ કારણથી અમે અત્યંત દિલગીરીની સાથે તેમના સ્વર્ગવાસની આ ઠેકાણે નોંધ લખીએ છીએ.

જગતમાં તેમનાથી વિશેષ ધનાઢય તેમજ દાતાર, પુરુષો ધણા થાય છે; પરંતુ તેમની કરેલી, આજ મુઘી અપ્રસિદ્ધ અને તેમના મરણ પછીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી, ૬૦ લાખ રૂપીઆથી પણ વિશેષની સંખાવત તેમજ અનેક ગુપ્તદાનોનું ખાસ લક્ષણ નિઃસંકાર્ય હતું અને એથીજ તે ખરાં સ્તુતિપાત્ર થાય છે. જેમ નિઃકામ બક્ષિતજ ઉત્તમ બક્ષિત છે, તેમ સ્વાર્થની લવમાત્ર પણ અપેક્ષા વિના અને તે પણ બહુધા કેળવણી જેવા ઉત્તમ કાર્યના ઉમેશ્વરાર્થે કરેલું દાન ઉત્તમ છે. એજ સાત્ત્વિક દાન છે. એતુજ દાન શેઠ પ્રેમચંદનું હતું.

પરાપકારાર્થે કરેલાં તેમનાં ગહાન ધર્મકાર્યો તેમનું નામ અને કીર્તિ અમર રાખે એવાંજ છે. પ્રભુ જે બીર વ્યાપારીના આત્માને શાન્તિ આપે.

સંગીત.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી)

ગીત વિષયમાં સ્વર અને તાલ એ બે મુખ્ય અંગ બાબત અને તેના મંદ્ર, મધ્ય, તાર વગેરે બેદો તેમજ માત્રા, તાલ વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વરો અને તાલનો જુદો જુદો રીતનો પ્રયોગ કરીએ તોપણ તેથી એક સરખોજ ભાવ પ્રગટે છે, સારે સવાલ એજ જોડે છે કે સંગીતની મુખ્ય સિદ્ધિ-વિધિવિધ આનંદપ્રાપ્તિ તે શાથી અને કેવી રીતે મળે છે, આ બાબત મુશ્કેલ છે અને તે વિષે ઘણા ખુલાસાઓની જરૂર પડે છે, તોપણ સાદા રૂપમાં સમજાવવાની કોશીસ કરીશું. સાત સ્વરોનો એક સમૂહ અને તે પેટામાં વિકાસી સ્વર ને તેની મંદ્ર, મધ્ય આદિ જાતિઓ, તેમજ માત્રા, તાલ ને તેની મંદ્ર ગતિ વગેરે કમઘી જતાવેલ છે, તોપણ તે સઘળી વસ્તુઓ સંગીતમાં કેવી રીતે વપરાય છે તે વિષે સમજ્યા સિવાય તેમાં (સંગીતમાં) “રાગ”-પ્રીતિ-આનંદ ઉપજતો નથી. તેથી રાગની ઉત્પત્તિ તથા તેના વિસ્તાર વિષે બે બોલ બોલવા જોઈએ.

ઉપર કહેલા સાત સ્વરોને પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં અથવા તે માંહેના કોઈ કોઈને વિદ્યુત રૂપમાં લઈને ગાવાથી “રાગની” યોજના કરવામાં આવી છે. કાવ્યની બનાવટ પિંગલથી સમજાય છે ને તે પરથી નવીન થાય છે. તેમજ સંગીતનો આધાર “રાગ” ના સ્વર મિલાપ વગેરે નિયમો ઉપરથી સમજાય છે ને રચાય છે. સોરઠ, ખમાચ, ધન્યાશ્રી, કલ્યાણ, બિહાગ, કેદાર જૈરવ, જૈરવી વગેરે જે જે પ્રસિદ્ધ નામથી પરખાય છે, તેઓમાં અમુક વિદ્યુત સ્વરો આવે છે ને તે પરથી તે રાગ સાંભળનાર જલદી પારખી શકે છે; જેમકે સોરઠ, અને ખમાચના સ્વરકોટકમાં વિદ્યુત નિષાદ બેજવાય છે; તેમજ કલ્યાણ, બિહાગ, કેદાર વગેરેમાં વિદ્યુત મધ્યમ સાગિલ કરવામાં આવે છે. આવી રીતની ખીણ સમજો શ્રવણેન્દ્રિય મારફત મગજમાંના જ્ઞાન-તંતુઓને આન્દોલિત કરી મનને તૃપ્તિ અને આનંદરસ યથાયોગ્ય ઉપજાવે છે. આ પ્રમાણે “રાગ”ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે ખીજાં ઉપાંગોથી વિકાસીને પ્રદુષિત જની મનુષ્યને અને ખીજાં પ્રાણીને દર્પ, શોક, ક્રોધ વગેરે

જે જે બાવો અધિત હોય તેને તે પ્રમાણે પ્રગટ કરી બતાવે છે. આ રાગોના બંધારણની રચના તપાસતાં તેમાંથી ત્રણ નિયમો મળી આવે છે.

જે જે રાગોની અંદર સાત પૈકી બધા સ્વરો ગાવામાં આવે છે તે સંપૂર્ણ રાગ કહેવાય છે. તેમજ જેમાં સાત પૈકી છ સ્વરોજ ઉપયોગમાં આવે છે તે પાડવ રાગ અને જેમાં સાત પૈકી પાંચ સ્વરોજ ઉપયોગમાં હોય છે તે ઝોડવ રાગ કહેવાય છે. સંગીત માંહેના કોઈ પણ પ્રયોગ કોઈ પણ દેશમાં “સા” સ્વર સિવાય જનતોજ નથી તેથી તેને આદિ “સા” key-note (સંગીતના પ્રયોગની કુચી) કહેવામાં આવે છે. દરેક રાગમાં હારે “સા” સ્વર તો રાખવો જોઈએ. તેથી બાકીના સમક માંહેના છ સ્વરો પૈકી ગમે તે એક અથવા બે છોડી દેવાથી (વર્જવાથી) રાગની સંકલના ગોઠવાય છે. જે જે સંપૂર્ણ રાગ હોય છે તેમાં સાતે સ્વરો ચોક્કસ છે માટે તેની સ્પષ્ટ નોંધ લેવા જરૂર નથી, માત્ર સંપૂર્ણ રાગ છે એમજ અંચોમાં આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ માંહેના એક અથવા બે ગમે તે બે તજીને બાકીના સ્વરોથી બ્યારે રાગનું બંધારણ હોય છે હારે તેની સ્પષ્ટ નોંધ લેવામાં આવે છે. તેથી અંચોમાં પણ તજવાના (વર્જ્ય) સ્વરોની ટીપ બતાવવામાં આવે છે. પિંગળના ગણુ તે સ્વર અને છંદ તે રાગ કેવલ દૃષ્ટાંત તરીકે જોળાવેલ છે, પણ તેના ધર્મમાં વિશાળ ભેદ છે.

માલકોશના નામનો પ્રસિદ્ધ રાગ પાંચ સ્વરથી બનેલો છે. તેજ પ્રમાણે સારંગ પણ પાંચજ સ્વરથી નીપજે છે. તેમાં જનનેમાં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે “સા” સ્વર તો છેજ. હારે રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ પૈકી કોને કોને વર્જ્ય કરવા તે વિષે સમજ જોઈએ. ‘માલકોશમાં રિને પ વર્જ્ય સ્વર અને સારંગમાં ગ ને ધ વર્જ્ય છે’ આવી ટુંકી નોંધ અંચોમાં વાપરવામાં આવે છે તેથી જે જે સ્વરો લેવાના હોય છે તે તુર્ત સહેલથી સમજાય છે. પ્રાચીન સંગીતનું જમાનાને લઈને અમુક પ્રમાણુર્ગા રૂપાંતર જોવામાં આવે છે. તોપણ ઉપર બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે રાગના બંધારણના નિયમોથી આજ સુધી સંગીતની ઉત્તમ પ્રતિના (શૈલી) નમુનાઓ સચવાઈ રહ્યા છે. માલકોશ અને સારંગ બન્ને ઝોડવ જાતના રાગ છે, તોપણ તેમના નિયમો અલગ અલગ છે. ઋતુને અનુસારે સમયને અવલંબીને ગાવાની રીતથી વધારે સારી અસર થાય છે

ને તે અસર ઉપરના બન્નેની જુદી જણાય છે, તેથી સ્વરો છોડી દેવાથી કેવી જુદી જુદી જાતના નમુનાઓ મળી આવે છે તે ખ્યાલમાં આવે છે.

મેઘ રાગ, ગોડ સારંગ વગેરે ખાડવ જાતના રાગ છે. તેમાં અઢેક સ્વેર વર્ણ્ય (છોડી દેવાનો) હોય છે. તે વર્ણ્ય સ્વર યાદ રાખવાથી પણ રાગ પારખવાની શક્તિ માણસ મેળવી શકે છે. તોપણ બીજી બાજતો પર ધ્યાન આપવાથી ચોક્કસ રીતે રાગ પારખવાની શક્તિ સહેલાઈથી મેળવાય છે.

ઉપર બતાવેલ છે તે ઉપરથી રાગમાં સ્વરનું અવલંબન કેટલું જરૂરનું છે તથા તેના ભેદને જાતિમાં ફેરફાર કરવાથી તેમજ વર્ણ્ય સ્વરની રચનાથી ગીત-વિષયમાં કેવો અર્જુત ફેરફાર થાય છે તે સાંભળવાથી તુર્ત ખ્યાલમાં જોડે છે. તોપણ એક બીજી રીતે લક્ષ આપવા ધ્યાન ખેંચું છું. અમુક રાગોમાં અમુક સ્વરો ઠીક લંગાવવા અથવા અમુક હસ્વ ટુંકામાં બોલી પસાર કરી જવું અથવા અમુકને ઓળંગીને બીજા પર ભાર દઈ બોલવું વગેરે ક્રિયાઓ પર પણ ધ્યાન આપવાથી માણસ રાગ પારખી શકે છે. રાગ પારખવા માટે કંઈ અમુક એકજ કુંમીની ગાફક યુક્તિ છે તેમ નથી; કારણ કે તેમાં ઘણી બાજતો પર નિગાહ કરવી પડે છે તેથી એકજ નિયમ પર ભાર દઈ તમોને ખાસ શ્રમ આપતો નથી; પરંતુ પ્રસંગ મળે ત્યારે યોગ્ય કુશળ ગાયકો પાસેથી સાચા ઉત્તમ નમુનાના સંગીતગાન સાંભળવાથી પારખવાની ટેવ સજાળ થઈ જાય છે. હીરા મોતી વગેરેને હજારોની સંખ્યામાં વખતો વખત જોવાનો પ્રસંગ મળે નહિ ત્યાંસુધી માણસ તેની કિંમત ઝવેરીની માફક કરી શકતો નથી; તેજ મિસાલે સંગીત સાંભળવાના પ્રસંગ સિવાય બીજી કોઈ રીતથી માણસ તેના રસભીનો પરીક્ષક અને કદરદાન બની શકતો નથી. આ મુદ્દાને અનુસરીને એક પ્રજાનાં સંગીતનાં વહાલાં પદો બીજી પ્રજાઓને જોઈએ તેવાં રચિકર થઈ પડતાં નથી; કારણ કે જેમ દરેક વ્યક્તિને ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અને સ્વભાવનું વલણ હોય છે તેમજ દરેક પ્રજાને પણ દરેક વ્યક્તિની માફક પોતાનાં સ્વભાવવલણ, તેમજ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોના દબાણથી રસાદિકના બાવનું શિથિલપણું કે પ્રગલ્ભપણું, તથા હાજતોની ખાસિયત અને શોખોની બીજે હોય છે. એ સર્વે લક્ષેમાં લઈને તેમને માટે સંગીત યોજવામાં આવે છે, તેથી એક

પ્રજ્ઞાનું સંગીત બીજી પ્રજ્ઞાને જોઈએ તેવી રીતે સફળ અસર કરતું નથી. વળી વિદેશી ગાન સાંભળવાનો પ્રસંગ પણ ઓછો મળે છે તેથી તેની કદર પિછાની શકાતી નથી. આપણામાં કેટલાકોએ જૈન્ડો આનંદ લીધો હશે તે માંહે થોડી ઘણી પણ રચિકર સ્વરસંઘટના સાંભળી છુલ્લના કરી શકાય તેવી બાબત છે.

રાગરચના સંબંધી સહેજ ખ્યાલ મેળવ્યા પછી તેની યોજના અને પ્રયોગ તરફ આપણે લક્ષ આપીશું.

કેટલાકેક રાગ તેા સ્થાનિક દેશસ્થ નાગથી ઝોળખાય છે. ને તે ઉપરથી તેનો ઇતિહાસ કે દંતકથા મેળવાય છે. “ ભૈરવ ” રાગને મળતા “ કાલિંગડો ” તેમજ “ કલ્યાણ ” ને મળતા “ બોપાલી ” રાગોનાં નામ આપણે સાંભળ્યાં છે. ભૈરવ અને કાલિંગડાની સ્વરસંકલના તથા તેને પ્રાતઃકાલમાં ગાવાનો પ્રયોગ અને તેની શાંતિની અસર વગેરે બાબતો જાનનેમાં એક મળતી છે. કલિંગ દેશમાં ગવાતો ભૈરવનો પ્રતિચ્છાયારૂપ નમુનો બ્યારે આપણા બીજા દેશોમાં પ્રચલિત ચર્મ સ્વીકારવામાં આવ્યો હારે તેને લોકોએ પ્રેમથી દેશમુચક “ કાલિંગડો ” નામથી અલગ ઝોળખાણ પાડી આપ્યું. વળી કલ્યાણ રાગ જે રાત્રીની શરૂઆતમાં આનંદમયક માંગલિક પ્રસ્તાવમાં આશીર્વચનમાં યોજવામાં આવે છે તેનોજ થોડા ખાસ ફેરફારવાળો નમુનો બોપાલ દેશમાં ગવાયો ને તે પરથી પાછળથી લોકોએ તેની બોપાલી (કલ્યાણ) ના નામથી જુદી ઝોળખ સુકરર કરી છે. તેવીજ રીતે જુદા વગેરે રાગના નામથી આપણને ધ્યાનમાં ખેસશે કે તે સર્વે દેશસ્થ રાગો છે; પણ મૂળ રાગને અનુસારે કેટલાક તે બંને નામથી ઝોળખાય છે, જેમકે ‘બોપાળી કલ્યાણ.’

ઋતુ અને સમય અનુસાર મનુષ્યના સ્વભાવને રુચતા અને અનુકૂળ, ને આનંદપ્રાપ્તતા સ્વરોના મિલાપથી અચુક રાગોનાં નામ પાડવામાં આવેલ છે, જેમકે વસંત. મેઘ, મહાર. સારંગ, ભૈરવ, ભૈરવી. આવા અને તેના જેવા બીજાંજોને ધિરૂરી કુદરત સાથે વધારે નિસંગત હોવાથી તેને મૂળ રાગ એ સંજ્ઞા આપીશું.

દેશસ્થ રાગરચનાની સાથે સાથે મૂળ રાગની માફક ધિરૂરી ન્યામ-

તેને નજર આગળ લાવી મૂકનાર સ્વરોની યોજના યુક્ત રાગો તે સંયુક્ત રાગ સમજીને તેનો ભેદ મુકરર કરીશું. સોરઠ (સૌરાષ્ટ્ર પ્રાચીન લગભગ આખો ગુજરાત) એ નામથી લલિત પ્રચલિત સ્વરરચના તેમજ ગોહ (ગૌડ બંગાલમાં) સારંગની રચનાનો આ ભેદમાં સમાવેશ થાય છે.

છેલ્લા નજીકના જમાનામાં અમુક વિદ્વાનોએ સ્વરરચનાને નવી દૃષ્ટનામાં ગોઠવી જુદાં નામ આપ્યાં છે. પરંતુ આ ભેદમાં મૂળ રાગ કે સંયુક્ત રાગ - સ્વ સ્વરૂપમાંજ પ્રતિધ્વનિ આપીને વિરાજે છે તેથી વિશેષ ગૌરવ માની જુદી જોળખ કાયમ કરવાની જરૂર નથી, તોપણ આવા નમુનાઓ પણ ઘણા મળી આવે છે તેથી તેને મિશ્ર રાગના વર્ગમાં લઈશું. ઉપર કહી ગયા તે ઉપરથી રાગરચનાનું બંધારણ વિચારીને તેના વર્ગની ગોઠવણ ધારીએ તો મૂળ રાગ, સંયુક્ત રાગ, દેશસ્થ રાગ, મિશ્ર રાગ, એ પ્રમાણે ચાર જાતિ થઈ શકે છે.

બૈરવ મૂળ રાગ છે; તેમાં રિ અને ધ વિદ્યારી રૂપમાં લેવાય છે. સંપૂર્ણ એટલે માતે સ્વરોથી તેની રચના બને છે. સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં અને પાછળથી પણ ગવાય છે. તે મનને શાંતિ આપી પ્રદુષિત બનાવે છે. પ્રાતઃકાળના કુદરતી વર્ણનના કાવ્યથી ગીત આદિ હાલક બને છે.

બૈરવ ઉપરથી બૈરવીની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં બૈરવથી અધિક વિકૃત સ્વરની ગોઠવણ છે. રી, ગ, ધ, ની એ ચાર સ્વરોને વિકૃત ગાવાના છે. બૈરવી સવારમાં દસ વાગતાં સુધી ગાવાથી શાંતિ સાથે હૃદ્યાસ—રમુજ ઉપજે છે. જનસ્વભાવનો આશ્રય આનંદ ઉપર વધારે ઝુકે છે અને પ્રેમ તેનું અવલંબન છે. પ્રેમ સિવાય ભક્તિ અને માન ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી ઈશ્વરભક્તિમાંના વર્ણનો માટે બૈરવી વધારે બંધ-બેસતી ગણાય છે. લલિત, રમ્ય, મધુર સ્વરભિલાપની બનાવટ હોવાથી બૈરવીને રાગણીનું નામ આપ્યું છે. જેમ પુરુષ ગંભીર, સાદસિક, ધીરવીર, વિચારવંત એવા ગુણોથી ઉપલક્ષિત હોય છે; જેમ સૌમ્યાન્ન મૃદુ હાસ્ય, ક્રાંતિકંક, સ્નેહાર્દ્ર હૃદય, લલિત સ્વભાવ, ચંચલવૃત્તિ શૃંગારાદિ બાવોમાં આસક્તિ વગેરે સ્વભાવના રચાથી ગુણોથી સુશોભિત ગણાય છે, તેમ સ્વરોનો મિલાપ, રચના, પ્રયોગ વગેરે ગીતનું બંધારણ શ્રીઓના સ્વભાવના

લાલિય વગેરે ગુણોનું અતુકરણ દર્શાવે છે તેથી તેને રાગણી એમ કહેવાય છે. ઈશ્વર જેવી રીતે નિરાકાર અને સાકાર બન્ને સ્વરૂપમાં વંદનીય છે તેવી જ રીતે સંગીતના બંધારણથી ઉપજતો આનંદ તો તેવો જ સ્તુતિપાત્ર છે, પછી ચાહે તો નિર્ગુણ ધ્વનિરૂપ માનીએ અથવા તેને સચુરૂપે રાગ રાગણીનાં નામ આપીએ તે સધળું સમાન છે. આનંદ તો તેનો તેજ વરસે છે, તેથી સંગીતને “નાદબ્રહ્મ”ની ઉપાસનાના સાધનરૂપ ગણવામાં આવે છે અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ પણ સંગીતના ઉત્તમ રસાનુભવથી જ મળે છે એમ કહેવાય છે. અનેક તરેહના સ્વરોને વિધવિધ રચનાઓમાં ગુંથવાથી મનમાં ધારેલી યોજનાને અતુકૂળ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી યોજનાઓ સ્વરોના પ્રયોગથી નીપજતા રાગોની સંખ્યા બ્યારે ઘણી વધી ગઈ ત્યારે વિદ્વાનોને તેના વર્ગો મુકરર કરવાની જરૂર જણાઈ. એક કુટુંબ ગાંઠેના ગાળાપ પુત્ર પુત્રાદિના સ્વભાવની અતુસંગતિ અને અહેતુનું મળતાપણું લગભગ એક સરખું જોવામાં આવે છે, તેજ દૃષ્ટાંતથી સ્વરોની વિધવિધ બનાવટોનાં ઘણાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોના વિસ્તારની વર્ગણી કરતી વખતે રાગ, રાગણી, તેમના પુત્ર રાગ, તેમની પુત્રી રાગણી, એ પ્રમાણે ગીત પ્રબંધોને વિદ્વાનોએ ઉપમાથી વર્ણવેલ છે, ને તેના સળળ પુરાવો એજ કે સ્વરોની યોજનાનું પરસ્પર મળતાપણું અથવા એક પછી બીજાની સંભવિત હયાતી વગેરે કદપી સકાય તેમ છે. જેમ પ્રજાના વિચાર, ઉર્જાર ને આશયો વ્યક્તિરૂપે અલગ અલગ હોવા છતાં પણ સમષ્ટિરૂપે એકજ મુદ્દે મળતા આવે છે, તેવી રીતે સંગીતવિષયની આ ગોઠવણ છે અને તેથી દરેકને ભિન્ન ભિન્ન નામ આપી ઓળખવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દેશોમાં પણ અમુક પ્રમાણમાં આ વર્ગણી જોવામાં આવે છે, જેવાં કે ગાર્થ, રાજગીત, લોકપ્રિય ગીતો, તેમજ બીજા પ્રબંધો અને ધર્મસંબંધી ગાન વગેરે. પ્રજાઓનાં મનનાં વલણ પ્રમાણે વધારે ઉચ્છેરાએલા અથવા શિથિલ વૃત્તિને આધારે તે રચાએલ હોય છે. આવા ઘણા બીજા નમુનાઓ પશ્ચિમ દેશોમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ તેની ટુંકમાં સંકલના કરીને સ્વરોના બંધારણ ઉપર વિચાર કરીને અમુક રચિના રૂપમાં તમામ ગીતોને ગોઠવવામાં આવેલ હોય તેમ બાસતું નથી; તોપણ દેશપરતે તથા વીરરસ ભક્તિ આદિક ક્રમ પ્રમાણે તેની

યોજના સાચવવામાં આવેલ છે એટલુંજ દિગ્દર્શન બતાવી સંગીતને અને ઋતુ વગેરે કુદરતના નિયમોને જે સ્વાભાવિક સંબંધ છે તે વિષે થોડું એક કહી લઈએ.

આર્યસંગીત ઘણાજ પ્રાચીનકાળથી આદ્યું આવે છે, બલકે બીજા પ્રજાઓના સંબંધે ઓલતાં આખી દુનિયામાં પ્રથમ સંગીતજ્ઞાન વેદમાંથી પ્રચલિત થયલું જણાય છે. સામવેદ માંહેના ઘણી જાતનાં ગાન જુદા જુદા નમુનાથી ગવાય છે, અને એ ગાનોતે વર્ગની સંકલનાથી સ્પષ્ટ પ્રયોગમાં જોળખવામાં આવે છે. સામવેદ ઘણા વખત સુધી કંઠસ્થજ હતો તે તે ગુરુદ્વારા વારસામાં અપાતો આવેલ છે અને જ્યારે લખવાનાં સાધન અથવા શોખ વધતો ચાલ્યો ત્યારે પણ ગાનને ઘણા બંધનરૂપ સાંકેતિક સંજ્ઞાથી લખવાનો રિવાજ કમ જણાય છે; તોપણ સામવેદના સ્વરો અને તેનું અંતર પાતાવવા માટે હાથનાં આંગળાં ઉપર અંગુઠો રાખવાની યુક્તિ યોજવામાં આવી છે. હસ્તસ્વરોથી શબ્દો પર થડો વગેરેના ખુલાસા પણ મળી આવે છે. પાછળથી “નારદસંહિતા” વગેરેમાં સામવેદના ગાનના નિયમોના વિશેષ ખુલાસા લખાયા. આ કાળથી ઘણો વખત વીતી ગયો છે અને હસ્ત-લિખિત સામવેદના ગ્રંથો જોવામાં આવતા થયા છે. સામવેદના ગાનોતે નિલ, નૈમિત્તિક અને પ્રારાગિક એ ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલ જણાય છે: એટલે કે દરરોજ ઈશ્વરપ્રાર્થના માટે ગાવાનાં તે નિત્ય ગાન; આશીર્વચન ગુરુ અથવા ગૃપ-આત્મા વગેરે કારણથી ગાવામાં આવે તે નૈમિત્તિક અને ઋતુને અનુસાર નવાં અન્ન-ધાન્ય પાકે ત્યારે તે ધાન્ય પ્રથમ ઈશ્વરાર્પણ કરવાના પ્રયોગરૂપ યજ્ઞોત્સવમાં ગવાતાં ગાન તે પ્રારાગિક એમ સમજાય છે. તોપણ આ ગાનોમાં વપરાયેલા સ્વરોની રચના તપાસતાં તેમાંથી બીજોજ ખુલાસો મળી આવે છે. અમુક સ્વરોથી રાગ ચર્મ અમુક સ્વરોમાં ગાન જ્યારે પૂરું થાય છે ત્યારે તેને તે તે દોષકર્તા નોંધવાથી સ્વરોના ઠાક ઉપરથી વેદના ગાનની જાતિ મુકરર થઈ જણાય છે ને તે ઉપરથી આધુનિક “રાગ” ના બંધારણનો આધાર ચાલ્યો આવતો જણાય છે.

સંગીતવિદ્યાને વખતની સાથે વધારે બંધબેસતો સંબંધ હોય છે તેથી માણસના સ્વભાવના બંધારણ પર ‘સમય’ ની પણ તેજ પ્રભાવો અ-

સર થાય છે. નિલ, નૈમિત્તિક, પ્રાસંગિક ભેદ ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી પાડેલાં જણાય છે. વિવાદ વગેરે આનંદનાં પ્રસ્તાવ વખતે જો તેજ જગોએ શોકજનક સહેજ કંઈ ગવાય અથવા બોલાય તો તુર્ત રસાભાસ થાય છે ને તેથી ચિત્ત-વૃત્તિઓ આનંદી બદલાઈ એકદમ સ્તબ્ધ થઈ રહે છે, તેવીજ રીતે મરણ-સમયે કોઈ પણ પ્રજામાં આનંદનાં ગીત ગાવાનો પ્રચાર પ્રમાણમાં છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. આ ઉદાહરણથી સમજવામાં આવશે કે પ્રસંગને જોઈ સંગીતનો પ્રયોગ યોજવો તે ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. તેમજ પ્રયોગ બજવી બતાવતી વખત પણ સમયની તુલના કરવી જોઈએ, જેથી સંગીતની વધારે સંગીન અસર ફલદ્રુપ થાય. આવાં કારણોને લીધે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સંગીત વિષયમાં ઘણી અવગાહના કરીને તેના પ્રયોગ માટે ઋતુ, દિવસ, રાત્રિ, પ્રહર વગેરે વખત નિર્માણ કરેલ છે. ઉપર બતાવી ગયા હોય તે પ્રમાણે અનેક કારણોને લીધે સ્વરબંધારણથી રાગરાગણીની રચના અને તે ગાવાનો વખત નિયમિત થઈ આવેલો ચાલ્યો આવે છે અને છેવટે જુદા જુદા ઋષિમુનિઓ ને ને સંગીતના આચાર્યો ધર્મ ગયા છે તેમણે ઉપર બતાવેલી સંકલના લક્ષમાં રાખી પોતાના મતની યોજના સ્થાપન કરવા સાર અમુક રાગને પ્રધાન ગણી તેના અંગમાં (અર્ધાંગનાતા સ્વરૂપમાં) રાગણીઓ કહ્યેલી છે. તેથી જુદા જુદા મત સંગીતશ્રેણીમાં આસારે જોવામાં આવે છે તોપણ વિશેષ આધારને માન્યરૂપ હતુમનમત ને બસતમત એ બે આજ સુધી ઘણે અંશે કપ્પુલ રાખવામાં આવે છે. સંગીતવિષયમાં જ્ઞાન વધારે સંગીન મેળવવા આતુર ભાઈઓને “સંગીત-તાદિલ” ગ્રંથ વાંચવા મનન કરવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં રાગરાગણીનાં નામના કોઠાઓ તથા અમુક રાગમાં જે જે સ્વરો ગાવાના હોતા નથી તે દર્શાવી તે રાગના રસાદિક ભાવ તથા તાલના ખુલાસાઓ સારી રીતે સમજાવ્યા છે તેથી અલભ્ય લાભ અને મદદ મળશે. તોપણ આ વિદ્યા કંઠથી શીખવાની છે તેથી શુરુની સન્મુખ અભ્યાસ અથવા અવલોકન સહેજસાજ પણ કરવું આવશ્યકું છે. છેવટે વર્ણો-ચાર તથા વિરામ વિગે રચના જણાવું છું.

§ તે ગ્રંથ મહેરજાન ચૈત્રીદસ ડિરેક્ટર સાહેબે સ. ૧૮૯૨-૭ ના એ-પ્રિલમાં નં. ૪૧૧ તા. ૨૨ થી મેજુર કરેલ છે.

દેશ દેશને અનુકૂળ ઉચ્ચાર દળ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. હિંદી ભાષામાં અને ધન ભાષામાં હ્રસ્વ “ ઇ ” તે “ અ ” માફક બોલાય છે, અને શબ્દને છેડે તે ને હ્રસ્વ “ અ ” આવતો હોય તો તેનો ઉચ્ચાર ખોડાની માફક કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે ગુજરાતીમાં પણ છેડનો “ અ ” બોલાતો નથી. જેમકે કલાક, ઘડિઆળ, સુંદર, માણસ, વગેરે. અંગ્રેજી ઉચ્ચારમાં છેવટે અ ઉમેરવામાં આવતો નથી તેથી તે ભાષાના ઉચ્ચાર તો ખોડા વ્યંજનની માફકજ બોલાય છે. ગુડ (ગુડ) યસ (યસ). તેમજ કેટલીક વખત છેડે જોડણીમાં સ્વર હોય છે તોપણ તેનો ઉચ્ચાર ટુંકોજ થાય છે. ગેટ (gate ગેટ), ફેસ (face ફેસ). ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ટુંકા વર્ણોચ્ચાર થાય છે ત્યારે તેઓ આપોઆપ ખીજા શબ્દોથી અલગ અલગ દેખાતા જાય છે, તેથી દરેક શબ્દની સાથે જય પણ વિરામ અથવા શ્વાસ લેવાને અવકાશ મળે. તેમ બાસે છે અને છાપવામાં શબ્દે શબ્દે જુદા પાડવાથી જેમ વાંચનાર અને જોનારને સહેલું પડે છે તેમ ઉપર બતાવેલ ખોડા ઉચ્ચારની શૈલીથી શબ્દ યદ્ય રહ્યા તેમ આ ભાષા નહિ જાણનાર પણ માત્ર ઉચ્ચાર સાંભળવાથી જાણી શકે છે. માટે ભાષામાં ભાષાની ખાસીયતને લીધે અમુક ખાખતો ગુણરૂપ પણ હોય છે. દ્રાવિડ તથા તિલંગ દેશની બોલીઓમાં છેડનો હ્રસ્વ દીર્ઘ તરીકે બોલાય છે; તેમજ બંગાળ તરફના ઉચ્ચારમાં પહોળાઈ વધારે નજરે પડે છે અને તાલવ્ય ઓછપૂર્તિ તુર્ત જણાઈ આવે છે. આવી આવી ભાષાઓની ખાસીયતને લીધે ગાતી વખતે વિરામ લેવાની ઢગમાં અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના ક્રમમાં ખારીક તકાવત રહે છે, તોપણ સાધારણ સૂચના તો માત્ર એજ છે કે નાક મારફત શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની ટેવ ગાતી વખતે પણ જાળવવી. તેથી બે ફાયદા છે. અનુનાસિક સ્વરો જેમ ખર્મે તેમ ઓછા કાઢવાના છે તે નિયમ જણાય છે. કુદરતી ભાષામાં પણ તેઓ બહુ નાની સંખ્યામાં છે. નાકમાં જે સ્વરોનો ધોર થાય છે તે સ્વર (કજણનમ) સિવાય ખીજા વર્ણોને નાક મારફત પ્રદર્શિત નહિજ કરવા એટલે કે અનુનાસિક આપો આપ ઓછા બોલાશે. ખીજું મુખ ખુલ્લું રહેવાથી ગાતી વખતે અંદરના અવધવા, કંઠનળી, તાળુસ્થાન વગેરે પોત પોતાના કામમાં સારી રીતે તત્પર રહી શકે છે ને તેને લીધે કંકર્ય તાલવ્ય વગેરે અંતઃસ્થાનથી

સ્વરો વધારે ધન (અવાજ) વાળા બીજા છે.

વાજાઓમાં જેમ લાકડાની પેટી અથવા તંબુર સિતાર વગેરેમાં વ-
પરાતું તુંબડું હોય છે તે તેને લીધે વાજાનો અવાજ ચોખ્ખો ને કૌવતદાર
બને છે તેમ આ અંતઃસ્થાનો કંઠનળીમાંથી નીકળતા સ્વરોને વધારે સ્પષ્ટને
સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી બીજી અનેક નાની મોટી બાબતો પર સં-
ગીત શીખતાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તોપણ તેના અભ્યાસીઓએ શી-
ખતાં એકદમ સમગ્ર મહત્ત્વ કસ્વાથી ઉભાવળ ને અધીરાઈ કરવી નહિ
જોઈએ, પરંતુ જેમ જેમ અનાજ પાચન થતું જાય છે તેમ તેમ તેનું પો-
ષણ શરીરમાં ફેલાય છે તેથી માણસ તંદુરસ્તીથી સુખને આનંદ ભો-
ગવે છે તેજ દૃષ્ટાંતે વિદ્યાભ્યાસીઓએ ક્રમથી ધીમે ધીમે આગળ વધવાની
ટેવ રાખવી ને તે સાથે શીખી ગએલ બાબતો પર મનન અને માવરો
રાખી વિદ્યા સજ્જ ઉપરિચત રાખવી. કહેવત છે કે "ગરથ ગાંઠે અને વિદ્યા
પાઠે." તે પ્રમાણે સંગીતવિદ્યા તો કંઠસ્થ જ છે, હતી અને રહેવાતી છે, માટે
તેને સારૂ યોગ્ય સાધન જારી રાખવું જ જોઈએ. એકાગ્ર ચિત્ત થયા સિ-
વાય સંગીત શીખવું ઘણું મુશ્કેલ પડે છે, માટે ચિત્ત તક્ષીન રાખી શ્રમ લેવાથી
માણસ બીજી વિદ્યાઓની માફક આ સંગીતવિદ્યામાં પણ કુશળતા સહે-
લથી મેળવી શકે છે.

ઈંગ્રેજી પંચાંગ ગુડ ફ્રાઇડે, અને ઈસ્ટરના તહેવારો.

(રા. ભગવાનદાસ જૂખણુદાસ, સરભોણુ—ના અર્ચાપત્રના ઉત્તરમાં)

ખ્રિસ્તિયર્મના સ્થાપક ઇસસ ક્રીસ્ટે જન્મતલા ઉદ્ધારને અર્થે શુક્રવારે
તેમને થયલી દેહાન્ત-તદંતની સજ્જ ભોગવી અને ત્રીજે દિવસે એટલે રવિ-
વારને દિવસે કબરમાંથી નીકળીને તેજ શરીરથી સ્વર્ગ સિધાવ્યાં, એવું
સ્મરણ રાખવા સારૂ ખ્રિસ્તિ ધર્મ માનનારાઓ શુક્રવારથી શરૂ થતા આ-
ખ્યા અઠવાડીયાંને પવિત્ર માને છે. શુક્રવારે ઉપવાસ અને રવિવારે ઈસ્ટ-
રનો તહેવાર પાળે છે.

ઈસ્ટર એ રાજ્દ ઈસ્ટ (પૂર્વ દિશા) માંથી આવેલો અને આપણા સંસ્કૃત ઉપસ્થ રાજ્દની સાથે સંબંધ ધરાવનારો છે. 'ostara'—ઑસ્ટરા—પ્રકાશ કે વસંત ઋતુની દેવીને માટે એપ્રિલ માસમાં અગાઉ તહેવાર પાળવામાં આવતો અને તેથી આખા મહિનાનું નામ Easter monath 'ઈસ્ટર મહિનો' કહેવાતો.

પ્રાચીન કાળથી પશ્ચિમમાં આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે. જ્યુ લોકો વર્ષની શરૂઆત થયા પછી જે માસની ૧૪ મી તારીખ પહેલી આવે તે દિવસે તે તહેવાર પાળતા. આ તારીખે ઘણું કરીને પૂર્ણચંદ્ર હોય, કારણ કે હિસુ દીપણ પ્રમાણે જ્યુ લોકોમાં ચાંદ્ર માસ ગણવાનો, અને સૌર વર્ષ સાથે મેળવવાને માટે અમુક વર્ષે એક અધિક માસ ઉમેરવાનો આદ્ય હતો. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ મેષબિંદુમાં આવે અને વસંત ઋતુ કે નવું વર્ષ શરૂ થાય ત્યાર પછી પહેલાજ પૂર્ણચંદ્રને દિવસે આ તહેવાર કરવો એવો તેમનો ધારો હતો. ઘણા ખ્રિસ્તીઓ એમ કહેતા કે તે તહેવાર ખ્રિસ્ત ૧૪ મી તારીખે નહિ પણ રવિવારેજ પાળવો જોઈએ. ખ્રિસ્ત કેટલાક ખ્રિસ્તધર્મવાળા જ્યુને અનુસરીને તે તહેવાર ૧૪ મી તારીખેજ પાળતા. ઈ. સ. ના ખ્રિસ્ત સંક્રામાં આ તકરાર વધી પડી અને ઘણાં વર્ષ સુધી કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહિ.

આખરે ઈ. સ. ૩૨૫ માં નાઈસ શહેરમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મશુરુઓની એક મોટી સભા સ્થપાઈ. તેમણે પંચાંગને લગતી બીજી બાબતો ભેગો ઈસ્ટર તહેવારનો પણ વિચાર કર્યો ને અમુક ઠરાવ ઉપર આવ્યા. જ્યુ લોકોના તહેવારની રીત નાસ્તિક ગણાવા લાગી હતી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારાઓનો મોટો ભાગ તેમની વિરુદ્ધ હતો, તે સર્વ તરફ નજર રાખી તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો:—

(૧) ઈસ્ટરનો તહેવાર રવિવારે પાળવો.

(૨) પાસ્કલ મહિનાની ૧૪ મી તારીખ પછી આવતો પહેલો રવિવાર લેવો.

(૩) જે (ચાંદ્ર) માસની ૧૪ મી તારીખ સુધીને વિષુવબિંદુમાં આ.

૩૦૮ ઈમેશ પંચાંગ, શુક ક્રાષ્ટ, અને ઈરિટરના તહેવારો.

વવાને દિવસે કે સાર પછી પહેલીજ આવે, તેને 'પાસ્કલ માસ' સમજવો.

(૪) સૂર્ય માર્ગની ૨૨ મીઝે વિપુલબિંદુમાં આવે છે એમ ગણવું.

આ ઉપરથી જણાશે કે આ તહેવાર નક્કી કરવામાં વાર, ચાંદ્ર માસની તારીખ, સૌરવર્ષની શરૂઆત, વગેરે બધી જાતની ગણતરીની મેળવણી આવે છે. જ્યુ લોકોના તહેવારની સાથે ખ્રિસ્તિઓનો તહેવાર કદી આવે નહિ એવી ઉપરતા નિયમોમાં ગોઠવણ છે. જુઓ—જ્યુ લોકો પાસ્કલ માસની ૧૪ મી તારીખેજ તહેવાર કરતા, માટે ખ્રિસ્તિ લોકોએ સાર ૫ છીનો રવિવાર રાખ્યો. ૧૪ તારીખે રવિવાર હોય તોપણ તેઓનો તહેવાર સાર પછીના રવિવારે આવે. ઈરિટર તહેવારના પહેલાં આવનાર શુક્રવાર તે શુક ક્રાષ્ટ.

ઉપર કહ્યું તેમ ઈરિટરનો તહેવાર નક્કી કરવામાં સૌર માસની અથવા (૧) મેપબિંદુની તારીખ, (૨) વાર, તેમજ (૩) ચાંદ્રમાસની પૂર્ણિમા એટલે ૧૪ મી તારીખ નક્કી કરવી પડે છે.

મેપબિંદુની તારીખ.

મેપ બિંદુની તારીખ નક્કી કરવામાં પાશ્ચાત્ય લોકોનું પંચાંગ અસલની પદ્ધતિથી શરૂ કરીને હાલની પદ્ધતિ ઉપર શી રીતે પહોંચ્યું તેનું જરા ટુંકમાં દિગ્દર્શન કરવું જરૂર છે.

વખત માપવાને ચંદ્ર એ સૌને મુખ્ય અને ઉધાડું સાધન લાગે છે, અને તેની સ્થિતિ સાથી પહેલી યાપ છે. તેથી અસલના લોકો ૨૯, અને ૩૦ તારીખોનો, એમ વારાફરતી માસ ગણીને 'સૂર્ય' સાથે મેળવવાને તેવા ૧૨ માસનું વર્ષ ગણતા.

ઋતુઓનો આધાર સૂર્યની ગતિ ઉપર છે, અને ઋતુઓનો ઉપયોગ સાર્વજનિક કામનો હતો. ઉપરની ગોઠવણથી આખરે એમ માલમ પડ્યું કે ચંદ્રના ૧૨ અને સૂર્યનો ૧ ફેરો સરખા વખતમાં થતો નથી. આથી ગુંથવણ વધી.

અસલના ઇશ્વરશિષ્યને માત્ર સૂર્યના ઉપર આધાર રાખીને ૩૬૫ દિવ.

સનું વર્ષ ગણતા. ૩૦, ૩૦ દિવસના બાર માસ રાખ્યા અને છેલ્લા ૫ દિવસ ઉમેરીને ૩૬૫ પૂરા કર્યા. તેમણે ચંદ્ર ઉપર બીજકુલ આધાર રાખ્યો નહિ.

જ્યુલો કો કો બાર ચાંદ્ર માસનું વર્ષ ગણીને સૂર્યની ગતિને મેળવવાને અનુકૂળ પ્રસંગે એક ૧૩ મો માસ ઉમેરતા. હજી પણ તે લોકો તેમજ ગણે છે. તે લોકોના માસ ૨૯ અને ૩૦ દિવસના, એમ અનુક્રમે આવતા અને ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ મૂકતા. સિરિયા અને મેસિડોનિયાના લોકો પણ તેમજ ગણતા.

ગ્રીક લોકો પણ જૂના વખતમાં ૧૨ ચાંદ્ર માસનું વર્ષ ગણતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૪ માં સોલને ૨૯ અને ૩૦ દિવસના અનુક્રમે બાર માસ હરાવીને વર્ષના ૩૫૪ દિવસ નક્કી કર્યા અને પ્રસંગોપાત્ત અધિક માસ મૂકવાનું ઠરાવ્યું. પાછળથી તેમાં ફેરફાર કરીને ૮ વર્ષે ૩૦ દિવસના ત્રણ અધિક માસ ગોઠવ્યા અને તેમ કરીને વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસની કરી.

રોમન લોકોમાં આગળ ૧૦ મહિનાજ હતા પણ તેમના રાજાઓએ પાછળથી ૩૫૫ દિવસનું ચાંદ્ર વર્ષ કબ્જા રાખીને તેના ૧૨ માસમાં બામ પાડ્યા. આથી ઋતુઓની ચરચાત તેજ માસમાં રહી નહિ. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૫માં જ્યુલિઅસ સીઝરે એ પંચાંગમાં સુધારો કર્યો. તેણે એવું ઠરાવ્યું કે દરેક વર્ષે ૩૬૫ દિવસનું ગણવું અને દરેક ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું ગણીને વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસ રાખવી. સીઝરના ઠરાવ પ્રમાણેજ આજ સુધી અમુક મહિનાની અમુક તારીખો ગણવામાં એમ આવે છે.

અર્જંતેતાં સાર વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસની નથી પણ ૩૬૫. ૨૪૨૨ ની અથવા ૩૬૫ દિ. ૫ ક. ૪૮ મિ. અને ૫૦ સેકન્ડની છે; તેથી જ્યુલિઅન દીપણ પ્રમાણે દર વર્ષે ૧૧ મિનિટ અને ૧૦ સેકન્ડની ભૂલ થઈને ઈ. સ. ૧૫૮૨ સુધી તે ભૂલ ૧૦ દિવસ જેટલી થઈ. ઈ. સ. ૩૨૫ માં ૨૧ મી માર્ચ સૂર્ય મેપર્જિટમાં આવતા તે ૧૫૮૨ માં ૧૧ મી માર્ચ આવ્યો. એાપ ૧૩ માં ગ્રેગરીએ આ ભૂલ સુધારીને એવો ઠરાવ કર્યો કે ૧૫૮૨ ની સાલમાં ૧૦ દિવસ છોડી દેવા, અને ૪થી ઓક્ટોબરને બીજો દિવસે પછી ઓક્ટોબરને બદલે ૧૫મી ઓક્ટોબર ગણવી. આ ભૂલ ફરીથી એકદી ન થવા પામે માટે તેણે ઠરાવ્યું કે પૂરા મેકડાના વર્ષોમાં (૧૭૦૦, ૧૮૦૦, ઇ.)

૩૧૦ ઈંગ્રેજી પંચાંગ, ગુડ ફ્રાઇડે, અને ઇસ્ટરના તહેવારો.

લીપ (૩૬૫ દિવસનું) વર્ષ ગણવું નહિ, પરંતુ માત્ર જે સેકેડની સંખ્યાને ૪ થી ભગાય તેજ સેકેડની વર્ષને લીપ વર્ષ ગણવું. આથી ૪૦૦ વર્ષમાં ૧૦૦ ને બદલે ૯૭ લીપ વર્ષ થયા અને વર્ષના સરાસરી દિવસોની લંબાઈ કમી થઈ. આ પદ્ધતિથી પણ કદાચ ભૂલ રહે છે. (વર્ષ ૨૨ સેકેન્ડ જેટલી) તો એટલી નાની છે કે ૪,૦૦૦ વર્ષમાં ૧-૧૧ દિવસની થાય. [કેટલાક વિદ્વાન એમ દરખાસ્ત કરે છે કે ૪,૦૦૦ અને તેના ગુણાકારનાં વર્ષોને લીપ તુર્ષ ન ગણતાં સામાન્ય વર્ષ (૩૬૫ દિ. નું) ગણવું એટલે સવા લાખ વર્ષ સુધી એક દિવસની પણ ભૂલ વિના ચાલશે.]

યુરોપ ખંડના લગભગ બધા દેશો ૧૩ મા ઇંગ્રીના હરાવને વહેલા મોઢા અનુસર્યા, અને રશિયા સિવાય તમામ દેશોમાં આ પ્રમાણે પંચાંગનું બંધારણ હાલ છે. રશિયા જૂના રિવાજ પ્રમાણે ચાલે છે, તેથી ધીમે ધીમે તેઓની સાથે પત્રવ્યવહારમાં તેમને એ તારીખો લખવી પડે છે. હાલ સુધી વધીને ૧૩ દિવસ ઉપરાંતની થઈ છે; તેથી તેમના પત્રોમાં એપ્રિલ $\frac{9}{14}$ અથવા $\frac{\text{જુન } 29}{\text{જુલાઈ } 10}$ એમ તારીખો લખવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ઇંગ્રી પોપના કરેલા નવા ફેરફારથી વિ-પુલખિતની તાસીખ ૨૧ મી માર્ચ રહી. આ તારીખ ઇસ્ટર ગણવામાં સાર્વજનિક છે.

તારીખ અને વાર.

વાર ગણવાની રીત આખી ગૃથી ઉપર સાર્વજનિક છે અને તે ક્યારથી ગણાતા આખા તે જાણવાનું કંઈ સાધન નથી. ઇસ્ટર જાણવાને માટે તારીખની સાથે વાર જાણવો અગત્યનો છે માટે તે ઉપર વિચાર કરીએ.

એક વર્ષના ૩૬૫ દિવસ હોય તો બીજું વર્ષ પહેલાં વર્ષ કરતાં બીજા વારે બેસે. એટલે આ વર્ષ શનિવારે બેસતું હોય તો આવતું વર્ષ રવિવારે; અને તે પછીનું સોમવારે બેસે; કારણ કે ૩૬૫=૭ નો ગુણાકાર નથી, એટલે આખાં અઠવારોમાં કરતાં ૧ દિવસ વધારે છે.

દરેક વર્ષને માટે અડેક વર્ષો એટલાં આ રીતે સાતે વર્ષે પા-છા તેજ વાર વર્ષની શરૂઆતમાં આવે; પણ બહુલિખન કલેન્ડર પ્રમા-નથી.

જો ૩૬૫૦ દિવસનું વર્ષ ગણતાં ૨૮ વર્ષનાં $\frac{૩૬૫૦ \times ૨૮}{૭} = ૧૪૬૧$ પૂરાં અઠવાડીયાં આવે છે, માટે ૨૮ વર્ષે તેજ તારીખે તેજ વાર આવે અને ૨૮ વર્ષના તારીખ વારનો કોડો જોઈને ગમે તે મહિનાની ગમે તે તારીખનો વાર ફરી શકાય, એ ખુલ્લું છે. પરંતુ ગ્રેગરી પોપના ક-રેલા સુધારા પ્રમાણે તે કોડો માત્ર ૧ સેકડો કામમાં આવે, કારણ કે ૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦ વગેરે સાથેને લીધ વર્ષ ગણવામાં આવતાં નથી. તેથી બીજી યુક્તિની જરૂર છે. આ સુધારા પ્રમાણે પાંચાસ પંચાંગો આ-સે છે. એમ માલમ પડે છે કે ૪૦૦ વર્ષના દિવસોનો સરવાળો ૩૬૫ $\times ૪૦૦ + ૯૭ = ૧૪૬૦૯૭$ એટલે ૨૦૮૭૧ પૂરાં અઠવાડીયાં થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આજ ને મહિનાની જે તારીખે જે વાર છે, તે આજથી ૪૦૦ વરસ પછી કે ૪૦૦ પહેલાં પણ હશે. આ ઉપરથી ૪૦૦ વર્ષનો પંચાંગોમાં વાર જણાવવાનો કોડો કરવામાં આવે છે તેથી ગમે તે વર્ષનો જન્મુઆરીની પહેલી તારીખનો વાર જણાવવામાં આવે છે. સાર-પછી એક સામાન્ય વર્ષને માટે અને બીજો લીધ વર્ષને માટે મહિનાઓ-ની તારીખો અને વાર જણાવનારા ટાંકાઓ આપવામાં આવે છે, તે ઉપ-રથી અમુક તારીખે અમુક વાર છે તે જણાય છે.

આ કોડો જોયા વિના સહેલાઈથી વાર કાઢવાનો આપણે નિયમ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

એમ ધારો કે ૧, ૪૦૧, ૮૦૧, ૧૨૦૧ વર્ષોની શરૂઆતમાં સોમ-વાર આવે છે એવું આપણે જણાવે છીએ. આટલા સાધન ઉપરથી એક દહાન્ત લઈને આપણે નિયમ ઉપજાવીએ તો સમજવું સરળ પડે. ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં વર્ષની શરૂઆત કયે વારે થઈ હશે? એ દહાન્ત લો.

- (૧) દર ચારસે વર્ષ તેજ તારીખ ને તેજ વાર આવે છે માટે તે-માંથી ૪૦૦ નો કોઈ પણ ગુણાકાર બાદ કરવાની હરકત નથી. માટે ૧૭૧૦ ની સાલ ગણો કે ૧૧૦ ની સાલ ગણો તે સર-ખુંજ છે. આ કારણથી છટ સાલમાંથી ૪૦૦ નો મોટામાં મોટો ગુણાકાર બાદ ગયો તે કાઢ્યો, તો ૧૧૦ રહ્યા.

વિદ્યા (Science).

(ક્રાન્સ, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા.)

વિદ્યાના વિષયમાં અમેરિકામાં મહાન વિદ્વાનો થયા નથી તેમ તે કહી શકાય નહિ. વિદ્યુત્તા સંબંધમાં પ્રખ્યાત કેન્ડલીને શોધ કરી તારથી તે વિદ્યામાં ઊંડાં ઊતરવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો. અમેરિકામાં વિદ્યુત્તા બળને લીધે જે બળ્ય ઉદોગ ચાલી રહ્યો છે તેનો પિતા જેમ્સ હેવિ કહીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. પરિણામ (Evolution) ના સંબંધે, કોષ, લીડી, અને માર્શ, એમણે પણ મહાન સત્યો શોધી જનસમૂહ સમક્ષ મૂક્યાં છે. ક્સોરોફોર્મ, વગેરે આપી બેલાન કરવાની વિદ્યાની (Anæsthesia) શોધ કરવામાં, મોર્ટન, લૅંગ, અને વૈક્સે ભાગ લીધો છે. તારાઓનો ફોટોગ્રાફ પ્રથમ રૂપે લીધેલો હતો. ચૈલના પ્રોફેસર ન્યુટને પૂછડીઆ તારા તરફ ખગોળશાસ્ત્રીઓનું ચિત્ત દોર્યું. અનેક શાસ્ત્રોના વિદ્વાનોનાં નામ બાદ કરતાં ઉપર ગણાવેલા માત્ર વિદ્યાશાસ્ત્રીઓની નામાવલિથી એટલું તો નહીં થાય છે કે અમેરિકા પણ મહાન વિદ્વાનોનું ઘર છે. જી. ડબ્લ્યુ. હિલ જેવા ગણિતશાસ્ત્રી, પ્રોફેસર લૅંગ્લી, રોલૅન્ડ, મીકલસન જેવા પદાર્થવિદ્યાની, પીકરીંગ, બર્નહામ, તેમજ કીલર જેવા ખગોળવેત્તાઓએ અમેરિકાને ઊંચી પદવીએ લાવવામાં જે જે પ્રયાસો કર્યા છે તે ખરેખર અર્હુત અને સ્તુત્ય છે.

આવા અનેક વિદ્વાનોનાં નામ આપ્યા પછી અમેરિકા વિદ્યામાં પછાત છે તેમ કહેતાંજ હરકોઈ અચંબો પામ્યા વિના રહેશે નહિ. અમેરિકા વિદ્યામાં ક્રાન્સ કરતાં કેટલે દરજ્જે પછાત છે, અને તે શા કારણથી પછાત છે તે દર્શાવવા અહિં પ્રયત્ન કરીશું.

અમેરિકામાં, ક્રાન્સ કે ઇંગ્લંડ કરતાં મહાવિદ્યાલયની કે પાઠશાળાઓની સંખ્યા ઊતરતી નથી, પણ ચડતી છે. માત્ર જર્મનિજ તે સંબંધે અમેરિકા કરતાં ચઢી જાય તેમ છે. પૈસાની મદદ કરવામાં પણ અમેરિકાના દરોહધિપતિ ક્રાન્સ, કે ઇંગ્લંડ કરતાં પછાત નથી, એટલુંજ નહિ પણ

વિદ્યાનો વધારો કરવામાં સાધારણ લોકોં પણ મહેનત કર્યા કરે છે. સ્ટીવ-
ન ગીરાઉં અને રૉક ફેલરે દેશોન્નતિ કરવા નાણાં સંબંધી જે જે રાક્ષસી બ-
ક્ષીસોં આપેલી છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. વળા અમેરિકામાં ઉત્સાહ
અને સાધનની પણ ખોટ નથી. એમ પણ નથી કે અમેરિકાના લોકો માત્ર
વિદ્યા સંબંધે વાતો કરીનેજ સંતોષ માને છે. તેઓ કાંઈપયોગી (Applied)
વિદ્યામાં પણ ઘણાજ બાહોશ છે. કુલ્ટન નામના વિદ્વાને ‘સ્ટીમખોટ’
(વરાળચંત્રથી ચાલતી હોડી) પહેલાં ચાલુ કરી હતી. મોસે ‘ઇલેક્ટ્રો મે-
ગ્નેટિક ટેલીગ્રાફ’ની પ્રથમ શોધ કરી છે, અને ગ્રેહામખેલે અમેરિકામાંજ
ટેલીફોન, ફોનોગ્રાફ, અને રેડીઓફોન વિષે ઘણી શોધખોળ કરી છે. આ-
મ હોવા છતાં વિદ્યામાં અમેરિકાનો દરજ્જો ઊતરતો શાથી ?

ફ્રાન્સના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પાર્ટ્યુરે વૈદકશાસ્ત્રમાં શોધો કરી ફ્રાન્સને
ઘનવાન્ અને સુખી બનાવ્યું છે. તેની શોધનો લાભ સર્ષ ઇંગ્લંડમાં લોર્ડ
લીસ્ટરે વાટકાપના કામમાં ઉત્તમ સુધારો કર્યો છે. જર્મનિમાં બેહેરિંગ અને
કોચ, તેમજ જાપાનમાં કીટસાકુ નામના દાક્તરોએ અનેક દર્દો મટાડવામાં
પાર્ટ્યુરના મતને અનુસરી મોટી ફત્તેહ મેળવેલી છે. નવાઈ જેવી વાત એ છે કે
અમેરિકાના લોકોએ આ શોધમાં કોઈ પણ જાતનો ભાગ લીધો નથી.

દોરડાં વિનાના તારની વાતો કરતાં માર્કોનિનું નામ આગળ આવે છે.
ખરૂં પૂછતાં માર્કોનિએ પહેલેથી ચાલી આવતી ખીજ વિદ્યાનોની શોધનો
લાભ લીધેલો છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના ઇંગ્રેજ શાસ્ત્રી મેક્સવેલે, જર્મનિમાં હ-
ર્ટઝ અને હેલ્મહોલ્સે તેમજ પેરિસના પ્રોફેસર બ્રૅન્લીએ જરૂરનાં સાધનો
તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. લીવર્ફુલ્ડનો સર ઑલીવર લોન્ડ, દોરડાં વિના તાર
મોકલનારાઓમાં પહેલોજ હતો. રશિઆના પોપોફે, ઇટલિના રીધીએ, જ-
ર્મનિના રહેબી, કાઉન્ટ આર્કો અને પ્રોફેસર બ્રોને, તેમજ પ્રસેલ્સના ગ્વા-
રીનીએ, ફ્રાન્સના ટીસોટે, અને આપણા દેશના કલકત્તાના વિદ્વાન્ પ્રોફેસર
બોઝે પણ આ શોધ કરવામાં અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

ધાતુવિદ્યામાં યુરોપખંડના જુદા જુદા દેશોના વિદ્વાનોએ બિન્ન બિન્ન
શોધ કરી ઉત્તમ અને અપૂર્વ લેખો લખ્યા છે. શોયનીય બાબત એ છે કે
જે વિદ્યા ઉપર દેશની સમૃદ્ધિનો આધાર રહેલો છે તે વિદ્યાની શોધખોળ
કરવા અમેરિકાના લોકો જોઈએ તેટલા બોંડા બેસ્યા નથી.

વિદ્યુતના સંબંધમાં પણ હાલ જે જે શોધો થઈ છે તેમાં પણ અમેરિકાના વિદ્વાનોએ કંઈ કંઈ હોય તેમ લાગતું નથી. સર વીલ્યમ કુક્સે વિદ્યુતનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું. હવા વિનાની કાચની નળીમાં વિદ્યુતનાં કિરણ પસાર થાય છે, તેનું અવલોકન કરી કુક્સે જાહેર કર્યું કે એ પ્રકાર અત્યંત સૂક્ષ્મકણનો બનેલો છે. કેમ્બ્રિજના પ્રોફેસર સર, જે. જે. થોમ્પસને આ કણની ગતિ પણ માપેલી છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે આ કણ નાનામાં નાના અને હલકામાં હલકા ઍટમના (આણુના) કરતાં પંચ નાનાં છે. અમેરિકા આ પ્રકારની નવીન શોધોમાં કેટલું બધું પંજાત રહ્યું છે.

વિદ્યાદુષ્કરમાં આ પહેલા દરજ્જામાં ગણાતા અમેરિકામાં મગજ અને તેની ગુચવણુભરેલી ક્રિયા વિષે જોઈએ તેવી ને તેટલી શોધ થઈ લાગતી નથી. મંગળના બંધારણની શોધખોળ કરી, ઇટલી, જર્મની, બેલ્જિયમ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, અને ઑસ્ટ્રિયાના વિદ્વાનોએ જે ઉત્તમ પંક્તિનાં પુસ્તકો લખેલાં છે તે વિદ્વાનોની નામાવલિમાં અમેરિકાના વિદ્વાનનું નામ બાગ્નેઝ માંદુમ પડી આવે છે.

અમેરિકા વિદ્યાના સંબંધમાં પંજાત છે એ સિદ્ધ કરવામાં આટલો સામ્પ્રીતિઓ બસ નથી ?

ફ્રાન્સ, અમેરિકા કરતાં વિદ્યામાં ચઢીઆતી રિયતિ બોગવે છે તેનાં અનેક કારણ છે. ફ્રાન્સનાં વિદ્યાલયો ઊંચા પ્રકારનાં છે. પારિયુર હન્ડ્રીટ્યુટમાં 'બાયોલોજીકલ કેમિસ્ટ્રી' ને (પ્રાણી તેમજ વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતી રસાયણવિદ્યાને) લગતી શોધખોળ કરવામાં આવે છે. હાલમાં મેકનીકોફ અને તેના વિદ્વાન મિત્રો 'સેલ' માં ઘડપણ અને અશક્તિ આ વખોનાં કારણો શોધવા મચેલા છે. મુખ્યત્વે કરી આરોગ્યવિદ્યાને લગતી શોધો કરવાનું મહાભારત કામ આ વિદ્યાલયમાં કરવામાં આવે છે. અમેરિકામાં આ વિદ્યાલયને મળતું એક પણ વિદ્યાલય છે.

ફ્રાન્સમાં 'કોલેજ ડી ફ્રાન્સ' નામનું બીલું વિદ્યાલય છે. આ વિદ્યાલયમાં કોલોડ બર્નાર્ડે (મહાન સાદૃશિક શાસ્ત્રવેત્તા) અને એમ. બર્થેલોટ (Föppeler of dynamic chemistry) ના પ્રયાસો ફલીબૂત થયા છે, અને લેનસમુદના જ્ઞાનમાં આ પ્રયાસોથી અભિરુદ્ધિ થઈ છે. અમેરિકામાં આ વિદ્યાલયને મળતું હતાં બેતરતી મિત્રો 'રિમયરનોનીઅન હન્ડ્રીટ્યુટ

શન' નામનું વિદ્યાલય યોર્કશિરનમાં છે. ત્યાં હાલમાં પ્રોફેસર લેન્ગીએ 'બોલોમીટર' ની નવી શોધ કરી છે. ફ્રાન્સમાં 'નર્મીસ ડી સપ્લેન્ડીસ' ત્રીજું મોટું વિદ્યાલય છે. આ વિદ્યાલય બિન્ન બિન્ન વિષયોની શોધ કરવા માટે છે. અપૂર્વ શક્તિ (originality) ના વિદ્વાનો આ વિદ્યાલયમાં કામ કર્યા કરે છે. એન્ગેલ નામના વિદ્વાને અર્ધિ તેના નામથી એળખાતાં 'એન્ગેલરેઝ' શોધી કાઢ્યાં છે. રેડીયમ, વગેરેમાંથી જે કિરણો નીકળે છે તેને 'એન્ગેલરેઝ' કહેવામાં આવે છે. આર્દિ મેંડેલીની નામના વિદ્વાને 'ફેશીયમ કારબાઈડ' (જેમાંથી એસિટ્રિલીન ગેસ બનાવવામાં આવે છે તે) ની બનાવટ શોધી કાઢી છે. આ ત્રણ વિદ્યાલય મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત તેથી નાનાં, પણ અગત્યનું કામ કરનાં બીજાં પણ વિદ્યાલયો છે, અને આ બધાં એક પેરીસમાંજ ।।। આમ છે તો પછી ફ્રાન્સ અમેરિકા કરતાં આગળ હોય તેમાં શી નવાઈ? અમેરિકાના અને ફ્રાન્સના વિદ્વાનોમાં બીજો અગત્યનો તફાવત છે. ત્યારે અમેરિકાના વિદ્વાનો શોધ કરે છે-પછી તે મોટી હોય કે નાની-માલવાળી હોય કે માલવિનાની-ત્યારે તે તેવી શોધને માટે 'પેટંટ' મેળવી લે છે. ફ્રાન્સના વિદ્વાનો ઘણે ભાગે પોતાની શોધોનો લાભ જનસમૂહ યોગ્ય ખર્ચથી અને સહેલાઈથી લઈ સકે માટે તેવી શોધને માટે 'પેટંટ' મેળવતા નથી. જે દેશમાં આવી ઉદાર વૃત્તિ હોય ત્યાં લક્ષ્મીનો, સુખનો વાસ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય !

ઉગ્લંઠે શરૂઆતમાં જનસમૂહની સુખસામગ્રીમાં વધારો કરવા બનતો પ્રયાસ કરેલો જણાય છે, અને ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પૂરે છે. બાઈબલ, હુક, અને ન્યુટનનાં નામ સર્વેના જાણવામાં છે. હાલમાં કેમ્બ્રિજ અને સ્કૉટલેન્ડનાં મહા વિદ્યાલયો વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવામાં મથેલાં જણાય છે. લંડનમાં આવેલાં 'રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન' માંથી પણ ઉત્તમ વિદ્વાનો નીપજેલા છે; જેવા કે-દાક્ટર ચૉમસ થૅગ, (જૂતા લેખ વાંચનાર અને પ્રકાશનું સ્વરૂપ સમજાવનાર) સર હંકે ડેવી, (પદાર્થવિજ્ઞાની અને રસાયણશાસ્ત્રી, ફેરેડે અને ઈનફોલ્ડ, પદાર્થવિજ્ઞાની) રીવાર અને લૉર્ડ રેલે, (રસાયણશાસ્ત્રીઓ) વગેરે.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

ખેડા વિભાગ—ઈસરામા—તલાટી લલુભાઈ નાયાભાઈ રા. ૧૦-૮-૦ છોકરા જમાડયા. નાપાડ. શેઠ. આશાલાલ છોટાલાલ રા. ૫૦-૦-૦ છોકરા તથા છોકરીઓ જમાડયા. વનોડા. રા. કુલ અંબા-ઈદાસની વીધવા બાઈ મહાકેર રા. ૫-૮-૦ છોકરા જમાડયા. ઉવાર-સદ. કન્યાશાળામાં પા. લલુભાઈ ગોકળભાઈએ રા. ૫-૦-૦ ઇનામ વેહેર્યું. આણંદ. કન્યાશાળા. રા. ચીમનલાલ કીરપારંકર રા. ૧૫) ક-પડાં. મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી રા. ૨૦) ઇનામ. સારસા. પા. મરઘા-ભાઈ ગોકળભાઈ રા-૫૪-૭-૦ જમાડયા. ગોલલજ. રકુલકમીટીના મે-મ્બર વી. રા. ૯-૦-૦ પુસ્તકો વી. ચકલાસી. રકુલ કમીટીના મેમ્બરો રા. ૧૩-૦-૦ પવાલાં તથા રલેટો. લાંતેર. ગામના ગૃહસ્થો રા. ૧૬-૦-૦ છોકરા જમાડયા. પાલજ. શાહ રતનચંદલાધાજી રા. ૫૦) કપડાં તથા છોકરાં જમાડયાં. કરમસદ. પટેલ દરીભાઈ લખાભાઈ રા ૫-૦-૦ ઇનામ. સીંગળાવ. પા. બાવાજી ભીખાભાઈ વી. રા. ૨૦-૦-૦ શાળા જમાડી માંડળ. સુખ્ય રકુલમાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી રા. ૪૫-૧૩-૩. કન્યાશાળામાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી રા. ૨૦-૮-૦ લોકારટ રકુલમાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી. રા. ૧૯-૦-૦ વહેરા. પા. મોતીભાઈ દાજીભાઈ રા. ૧૦-૦-૦ શાળા જમાડી. વીરસદ પા. શીવાભાઈ ખુસાલભાઈ રા. ૩૪-૦-૦ ચોપડીઓ ખ્યાલા વીગેરે. ડ-ભાણુ. પા. નાયાભાઈ કાલીદાસ. તથા દાચીભાઈ હાંસજી રા. ૭-૮-૦ ઇનામ. કંથારીયા. પા. મહીજીભાઈ કાસીભાઈ રા. ૩-૮-૦ ઇનામ. લ-રોડા. શામળભાઈ જવાજી રા. ૩-૮-૦ ઇનામ. વણસોલ. પટેલ. દીયા-ભાઈ મૂળજીભાઈ રા. ૧૫-૮-૦ ઇનામ. આસોદર. રકુલ કમીટીના મે-મ્બરો રા. ૮-૦-૦ ઇનામ. સુણોલ. મોતીલાલ મૂળજીભાઈ રા ૪-૦-૦ મીઠાંઈ. કંથારીયા. વેરીભાઈ લલુભાઈ તથા આશાભાઈ મોતીભાઈ રા. ૧૬-૪-૦ ઇનામ. નાપાડ. અંબાલાલ કાલીદાસ પટેલ તથા છોટા-લાલ કાલીદાસ તંલાટી રા. ૧૦૦-૦-૦ નીચાળ જમાડી. ઇશ્વરભાઈ શામળભાઈ રા. ૧૬-૦-૦ રમાલ વેહેર્યાં. પટેલ જ્ઞાનભાઈ દરીભાઈ રા. ૫-૦-૦ સાકર. નાપાડ. કન્યાશાળામાં. પટેલ ઇશ્વરભાઈ શામળભાઈ રા. ૪૦-૦-૦

ઝોરણા-પટેલ અંબાલાલ કાલીદાસ રૂ. ૨૫-૦-૦ નીસાળ નંબાડી. પ-
ટેલ નાચાભાઈ દારકાદાસ રૂ. ૭-૦-૦ કપડાં. રાસ. પટેલ બેહિચરભાઈ
પ્રભુદાસ રૂ. ૫-૦-૦ છોટ-પતાસાં. પા. કીસાભાઈ ગણેશજી રૂ. ૪-૦-૦
છોટ પતાસાં. પટેલ દુલાભાઈ બાબરભાઈ રૂ. ૮-૮-૦ છોટ, પતાસાં.
ગામલોક રૂ. ૭-૦-૦ છોડીચો નંબાડી.

પંચમહાલ રેવાકાંઠા-વિભાગ-કાલોલ. મુખ્ય સ્કુલ. મે. ગા-
મલતદાર સાહેબ રૂ. ૫-૦-૦ અણસોલી. મદગૃહસ્થો. રૂ. ૪-૧૦-૦
રૂસ્તમપુરા. શેઠ જમનજી અરદેશર રૂ. ૧૫-૧૨-૦ જોષુધોડા. મે.
દાકાર સાહેબ તાલુકે અગર. રૂ. ૫-૦-૦ કપાટ. ગામના લોકો રૂ.
૩-૦-૦ ધોધખા. જેઠાલાલ નાથજી પાંક. રૂ. ૩-૧-૬ કપાટ. શેઠ
માણેજી રતનજી દારવાળા. રૂ. ૯-૦-૦ તથા કંદોઈ બક્ષરાજ રૂ.
૫-૦-૦ તથા સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો. રૂ. ૪-૦-૦ અમથાણી. મે.
દારભારી સાહેબ કાણા. રૂ. ૫-૮-૦ કપાંટ. શેઠ. પેરતનજી રતનજી.
રૂ. ૭-૮-૦ વાંટા. ગામ લોકો. રૂ. ૩-૮-૦ લુણાવાડા. મુખ્ય સ્કુલ
મહેરખાન મહારાજ સાહેબ લુણાવાડા. રૂ. ૨૧-૧૪-૦, કન્યાશાળા મહેર-
ખાન મહારાજ સાહેબ લુણાવાડા. રૂ. ૨૪-૬-૯, અગ્રેજી, મહેરખાન મહારાજ
સાહેબ લુણાવાડા. ૧૨-૯-૬ કલાછલા. મે. મહારાજ સાહેબ છોટાકું-
દેપુર તથા મે. એડમીનીસ્ટ્રેટર સા. રૂ. ૩-૦-૦ નાદરખાન. પટેલ અ-
દર્શીંગ વસ્તા. રૂ. ૩-૪-૦ મુશરામપુર. કન્યાશાળા નામદાર મહારાજ
સાહેબ. રૂ. ૧૧-૪-૦ કાપડ વેહેચું. ગોધરા, દાકાર શ્રી અંબીરખાનજી.
રૂ. ૧૦-૦-૦ મીઠાઈ.

ભરૂચ વિભાગ-વાગરા. સા. મોતીચંદે. રૂ. ૪-૫-૦ ઇનામ
વહેચું. ભૂવા. સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો. રૂ. ૫-૦-૦ પીપળીયા. મુ-
સેભાઈ તથા હરીવલ્લભ દુરગામચે. રૂ. ૩-૮-૦ ના પુસ્તકો વહેચ્યાં.

સોરઠં ગાહીલવાડ વિભાગ-નાનડીયા, શેઠ વેણીદાસ નેમ-
ચંદ. રૂ. ૪-૦-૦ મીઠાઈ. માણાવદર. મુખ્ય શાળા તથા કન્યાશાળા-
મહેરખાન દરખાસ સાહેબ ખાનશ્રી કલેદલીખાનજી તરફથી. રૂ. ૨૪-૯-૬
પુસ્તકો. મીઠાઈ. કપડાં. ચુકવા. શેઠ જગજીવનદાસ પ્રેમજી. રૂ. ૪-૦-૦
પુસ્તકો તથા મીઠાઈ. સરદારગઢ. મહેર. ખાનશ્રી હુસેન યાવરખાનજી
તરફથી રૂ. ૮-૧૧-૦ મીઠાઈ. બીલખા. નયરામ સર્મા. રૂ. ૦-૫-૦

મીઠાઈ. મોટા કોટકા. શેઠ મયુરદાસ હરજીવનદાસ રૂ. ૩-૦-૦ મીઠાઈ.
બીલખા. કન્યાશાળામાં મે. પોલીસ સુપ્રી. સાહેબે રૂ. ૧૭-૨-૦ મીઠાઈ.
ચીતલ. સુખ્ય શાળા. મહેર. દરબારશ્રી લક્ષ્મણ મેરામે રૂ. ૫-૦-૦ મી.
ઠાઈ. તથા વાવા હિનડ રાણાએ રૂ. ૧૦) મીઠાઈ. તથા દરબાર શ્રી વાવા
વાલેરા રાણાએ રૂ. ૫) મીઠાઈ. ખરવાળા. મણીશંકર મૂળશંકર આચાર્ય
રૂ. ૧૨-૨-૦ પુસ્તક તથા કપડાં. ઢસા. મે. ઢસા ભાગદારોએ રૂ. ૩)
મીઠાઈ. મોટા દેવલીયા. લક્ષ્મીચંદ ગઢાભાઈ. રૂ. ૩-૧૪-૬ મીઠાઈ.
અનાળા. કુમારશ્રી ગીગાહીયા વાળા સાહેબ તરફથી રૂ. ૪-૫-૬ મી.
ઠાઈ. લાઠી. કુમારશ્રી જ્ઞેયવરસીંહજી. રૂ. ૫-૦-૦ મીઠાઈ તથા વડોદ-
રાના જોડાલાલ ગોરધનદાસે. રૂ. ૪-૦-૦ મીઠાઈ. બાબર. ભરચના
શેઠ ધીરજરામ ભાઈએ. રૂ. ૧૧) કપડાં તથા મીઠાઈ. મી. પીતામ્બરદાસ
લવજી શંકર. રૂ. ૧૯-૮-૦ મીઠાઈ. મી. દમલરાી દામજી વી. રૂ. ૧૨-૧૨-૦
કપડાં તથા મીઠાઈ. વેરાડ. મીચી ખીમજી મનજી તથા ગામ લોકો. રૂ.
૧૦-૧૨-૦ ઈનામ.

રાજપીપળા સ્ટેટ-કોંઠ. મે. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજી
આણી. રૂ. ૧૦-૦-૦ ના પુસ્તકો. લાછરસ. પટેલ ચતુરભાઈ શીવાભાઈ
તથા મીઠાભાઈ જોડાભાઈ. રૂ. ૨૪-૪-૦ કપડાં વીગેરે વેહેટ્યાં. કપલસાડી.
હુસેનમીયાં તથા પા. બન્નુ શુલાબ વિ. રૂ. ૧૨) ઈનામ. લાછરસ, કેસુર-
ભાઈ લલ્લુભાઈ રૂ. ૩-૦-૦ પતરાં. નાદોદ. શ્રી મહારાજા જનસીંહજી
રૂ. ૬૦-૦-૦ ઈનામ તથા સાલ પાવડી.

શુદ્ધિપત્ર.

મિ. ગો. ક. દેલવાડકર લખે છે કે સાળાપત્રના જુલાઈ અને
ઓગસ્ટ માસના નીકળેલા એકઠા અંકમાં છપાવેલી કવિતાઓ પૈકી નીચેની
કવિતાઓ પણ આરી બતાવેલી છે-

પાનું ૨૩૦ ફિલ નં. ૨ વાળું ગીત.

„ ૨૪૩ ‘હિનણી’ વિષે (રામ દેસ, ‘મારા દેવકેશ દાર’ ઉપરથી).
વળી ૨૪૨ મે પાને ‘પુનમચાંદની’ નું ગીત મિ. હા. પો. નું નહિ પણ
મિ. વા. આ. યોજાના નાટક માંહેનું છે.” એડિટર.

દુકત અડધા આંતની દિક્ષીટ ચીડવાથી.

મફત **અમારું સૂચીપત્ર** મફત

મોકલીશું વળી જાધી જાતની રૂબરૂ ચમતી ટેકરેટ બુકો પૂરી પાડીએ છીએ,

હવેથી પુષ્કળ કમિશન જરૂર લાવ મંગાવો. **ટેકરેટ બુકો** પર પુષ્કળ કમિ. જરૂર લાવ મંગાવો.

ઈનામ તથા લાઇબ્રેરીની બુકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.

નિયામોમાં સાંભળી જાધી બુકસો, ગ્રોઈમ બુકો તથા તેને લ. ગ્નો સામાન, સ્ટેશનરી વિગેરે વિગેરે ગમે છે.

મુંબઈ કાલકાદેશી } **મોતીલાલ મગનલાલ**
અમદાવાદ રીચીરોડ. (શાહ એન્ડ સન્સ)
તમામ જાતનાં પુસ્તકો વેચનાર.

ભારે વખણાયેલી, ખર્ચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી માસ્તરની

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.

“કુસીશનમાં વધારો” આઠ લાગમાં “કુસીશનમાં વધારો.”

જેનવીખાતના હાવના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટર તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર, દેશની કાવણીમાં આગેવાન જાણીતા ગૃહચો, ગ્રોઈસરો, પ્રિન્સિપો, હેડમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, મુખ્ય તથા ચંચલતાના સર્વે જા હરે હાથ તરફથી એકે અવાજ તારીફ કરનાં અતિ સન્તોષકારક ખાતોપત્રો.

મહેનખાત રિટેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહેનખાત માણ ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. જાઇદમ સાહેબે દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોને જ સઘળી મંજૂર કરેલી કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને લખે છે કે સારી રફલો આપી સરસ કોપીબુકો વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

લેનારને-૧૨૧, ટકા, મળશે, વેલ્યુએએમ્બી ૧ કી, ૬ મોકસ મંગિવનારને
અર્થના, ૭૨૦ વધારે લાગશે. બુલી-૧૨૧ નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી
૨ મોકલાવનારને ૧-૬ મોકસના અર્થના બે આના લાગશે.

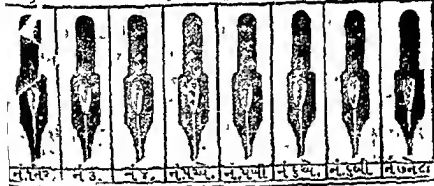
નમુના

આદરજી કાવસજી મારતરજી

દસક શિક્ષક કોપી બુકોની

રટીલપેનોના

આદરજી કાવસજી મારતર, દસક, શિક્ષક કોપીબુકો તથા
રટીલપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન ઝિલ્લા. ધોળી તળાવ સુઅર્થ.

વાર્તારૂપ ગૂજરાતનો સાંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા રમણભાઈ મહીપતરામ. બી.એ.એલ. એલ.બી.-ઈ. ૦-૨-૦૦
આ પુસ્તક ગુહરખાન હિરેકર સાહેબ બકાદરે પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિશાબોમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે અવાવવાને મંજુર કર્યું છે.
બીમનસાલ મુનીલાલની કંપની. આરોડીયાદોડ, અમદાવાદ.

વેચવાની છે-જ્ઞાન પ્રદીપ (પદ્યપાઠની હકીકતનો સંગ્રહ)ની કટલોક
પ્રતો વ કે ખા. તરફથી મળૂર માન રજીસ્ટર અને મહેતાજીને અર્ધા કિમતે ૦ ૬ ૦
લખો કર્તા ગા. મ. વૈષ્ણવ. ખી એ પદ્યપાઠના શિક્ષક ડ્રે. હોલેજ અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેધજી, પુરા બજાર, રાજકોટ. ૧૧

સંગ્રહરે ઇનામ માટે તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવા માટે મળૂર કરેલ પુસ્તકો.
કોતકમાળા રૂા ૦-૧૨-૦, ઇમપ નીતિ રૂા ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ
સંગ્રહ રૂા ૦-૮-૦, તથા કિન્ડગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો રૂા ૦-૮-૦

ગાસ્તર ઉસમાન ખી. તથા મહોબતસિદ્દ મો ના બનાવેલા ગ્રોઈમ સ્ટિન
ધોરણવાર પદ્ય પાઠો બાળકો રૂા ૦-૧-૦, ધો ૧ લું રૂા ૦-૧-૬, ધો ૨
લું રૂા ૦-૨-૦, ધો ૩ લું રૂા ૦-૨-૬, ધો ૪ લું રૂા ૦-૩-૦, અને ધો
૫ લું રૂા ૦-૪-૦, મેમરી ગ્રોઈમ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આટલિ ૩ લું રૂા ૦-૪-૦, મે-
કન્ડ ગ્રેડ રૂા ૦-૬-૦, સ્લાડુ ગ્રોઈમ ધો ૬ લું, ૭ મા અને પ્રવેશક ક્લાસ
માટે રૂા ૦-૨-૦ સદગુ પુસ્તકોના અમે સો ન ગોગન્ટ બીએ અને રજ થી નધારે
નકલ મગાવનારને ૨૫ ટકો કમિશન આપનામા આપમે મેમરી ગ્રોઈમમાં ૨૦ ટકો
આ ઉપરાંત રૂા ૫ મા ચાલતી તમામ પ્રકારની અગ્રેજી, ગુજરાતી અને સરકુ
બુકો, બુકાલ કૃત અને આદરજી કૃત દ્રોષી બુકો, લોગગન્સ ગ્રોઈમ બુકો, અમારી
દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડગાર્ટનની વીઝો વીશ ગલ્લિસો, ખારોટ અને શાહકૃત
મામ પુસ્તકો ૬૦ અને ૪૦ ટકા વેર, મેટરિકવેર તથા ગ્રોઈમામાન શિક્ષકો માટે મળશે

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી
સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

સ્ટેન્ડર્ડની કીમત રૂ. ૦-૧-૬.

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે રથ નકલ મૂકી મંગાવનારને સેક્ટે ૩૦ દહા કમિશન મળશે. પણ રેકવેનું નુર, પ્રેક્ટીંગ તથા પોસ્ટલ વગેરેના સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માટે.

(૨) સેક્ટે ૩૫એ દર્શાવેલી મર્યાદાનાં માસ્તરો તથા સેક્ટે ૩૦એ નોંધેલ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેક્ટે ૩૫ દહા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંખંધ સામગ્રી રકમની ઓછી વખતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર બવદારથી નીચે બુકી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુકો જાદુજ મુંદર છાપાથી તારનાં નવી રીત ગુજ્જ છાપામાં આવી છે, એને તે જ્યાં કચેરી જેગ સારી તેમજ સરતી છે. મેળાની જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી અને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક. મુરત.

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સરળદર્શીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮ મી આદતિ, ૩૩ આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળો અંક ૧ લે, (૫મી આદતિ.) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫ મી આદતિ) ૨૩ આના. ધો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આદતિ) ૪૩ આના. ધો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટલ ને વી. પી. ખર્ચ લેનારને સિર. કમિશન પૂં-૧૦-૧૫-૨૦ મંચર્થી મળુકો ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ રૂ. પ્રેમચંદ કરમચંદ ગાદા, ડે. એ. મન્ગેકર, ગુ. મોંદળ.

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને ગાંધીજીનાં છ નમુનો.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટરે આદેશે મુજબ કલિહાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના વજા અનુબાં અમલદારોના મળ લઈ ગુજરાતી

અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શીખી કાઢી, તથા ધોરણને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કક તથા લખણ ઢળની-ઝોઢવણ કરીને, દાલ-ઝોલલી, સવ-ઝોપીયુકા કરતાં તે સદીઆલી ચલાલી ખાત્રી યથા-પછી છપાવી બહાર પ્રાગી છે.

અર-શિક્ષકો આગળ સેકેડો, સર્ટિફિકેટો, મકવા કરતાં એ કોપીયુકા બીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકા મળવા અદિ મુકેલી વધારે યોગ્યધારીએ હીએ.

૧ કોપીયુકાની સક્ષાત્ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ગોખાનાં પત્રાં (કોપરપેપર) કોતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી મોર્ન દરેક પેન એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની સીલોથી છંપાય છે, કાગળ અને કપર હંથાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨ દરેક નમૂરમાં એક જાળવતના અક્ષર રાખેલા છે, અનેથી, એ જાતના અક્ષર લખવાની જુદી-જુદી કલમ વાપરવાની, દરકત દુર, યાપછે, તેમજ એકજાં વખત એકજાં કહના, અક્ષરનું આગકાને પાકુ જાન યાપછે.

૩ શરૂઆતમાં બાળકો પ્રહેલો નમૂર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે તારે દાખ ધુને છે. ને શરૂઆતથી અક્ષર બગડી જવાની ધાસ્તી રહે છે, આટલેને દમારી કોપીઓતો પહેલા નંબર માત્ર બાળકોને ધુ ટવાનો રાખ્યો છે ને દાખ કરે તે પછી બીજા નમૂરમાં એક લીલી ઘુટવાની ને તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪ યોયું ધોરણ શીખી ધણાં છોકરાં પોતાને ધંધે વજગે છે, ને ધણાં અંગ્રેજી શીખવા પછુ જાય છે, આદેતેટલામાં તેમને અક્ષરનું જાન યાવ, તેવાં અક્ષરોનાં કક રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખવ મળતો નથી.

૫ ઊંચાં ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણો શીખવાની બેરર છે, તે ખોટ દમારી કોપીયુકાને, છઠ્ઠો નમૂર ખાત્રી-બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં બ્યવહારમાં ધણાં ઉપયોગી યથ પડે તેવાં લખાણો દાખલ કરેલાં છે.

જે તમામ અંગ્રેજી તથા સુન્દરલી નિચાળોમાં ધણાંજ પસન્દ પડેલાં છે એ કોપીયુકા દેયાવરના ખરીદ કરનારને સંકડે તેનીય ટકા કમિશનથી આપવામાં આવશે અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રેલ્વ ખર્ચે આપીશુ પછુ પોસ્ટ મારકતનું કે સ્ટેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સંકડે અર્થો ટકા હકસાઈ લઈ મોકલી આપવા ઝોઢવણ રાખી છે. ટકાણુ-આતમારામ અને દલાલાઈની કમ્પની ટકાણુ લેખનકળા કોપીયુકાની ઓશીસ-કાલખાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ સુમ્બઈ.

આતમારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

પદાર્થ પાઠ, કિન્ડરગાર્ટન અને ફ્રાઇગ.

ફ્રાઇગ સહીત પદાર્થ પાઠ-જાળવમે શરૂ-૦-૧-૦, ધોરણ પહેલું
 ૦-૧-૬, ખીલું ૦-૨-૦, ત્રીલું ૦-૨-૬, ચોથું ૦-૩-૦ અને પાંચમું
 ૦-૪-૦ નવા ધોરણો અને શાળાપત્રની ચોળના અનુસાર પસંદ કરેલા
 હોવાથી શિક્ષક અને શિષ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. સાદુ ફ્રા-
 ઇગ ૦-૨-૦ છૂટ્ટા, સાતમા અને પ્રવેશક માટે. મદરસુ પુસ્તકો કમ્પ
 અને કોલિ-એન-સી માટે મળુ છે. કિન્ડરગાર્ટન-સચિત્ર કિન્ડરગાર્ટન
 પદ્ધતિ લા. ૧. લો. ૨૬ ૦-૮-૦ સુખ ઇલાકાના મહેરખાનુ ડીરેક્ટર
 સાહેબને ૨૦૮૮૮ તા-૧૪-૨-૦૬ થી સકુલ સાયબરી માટે મળુ કરી છે.
 ફ્રાઇગ-મમરી ફ્રાઇગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ ફા. ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ગ્રેડ
 ફા. ૦-૫-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાઈઓ માટે
 ૧૦/૧૪ થી મધ્યર નકલ મંગાવનારને સિદ્ધે ૨૫/૮૬ કમીશન આપ-
 વામાં આવશે. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ૧૦/૧૪ થી મધ્યર નકલ મંગાવનારને સિદ્ધે ૨૫/૮૬ કમીશન આપ-
 વામાં આવશે.
 કતા-ઉસ્તાન ખચલ અને મહેબતસિદ્ધ મોતીબાઈ, કોલિ-
 યાવાઠ મેડ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સચિત્ર ગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી, આ. છૂટ્ટા કિ. દોઢ આનો.
 આ ચોપડી સુખઈ ઇલાકાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબ મહેબુરે ૨૬-
 ૨૬ બુક તરીકે મળુ કરી છે. આ ચોપડી બુનાગદમાં કતા પાસેથી,
 તથા મદવાણુ સહેરના બુકસેલર એચ. દ. તલકશી પાસેથી, બુનાગદ નજર
 રેની નિયાળના ઇ. આ. મહેતાઈ બચોન જમલબેન કામદાર તથા બુકસેલર
 નાથા ખત્રોન કામદાર પાસેથી સુસ્તમાં બુકસેલર હરમનદાસ મોરશુદાસ પાસેથી,
 બાવનગરમાં બુકસેલર અમુલદુસેન આદમલ પાસેથી, સુખઈમાં એન. એ-
 મ. ત્રિપાઠી અને કપેતી (કોલિઆદનોશ) પાસેથી, મળશે. કમીશન સિદ્ધે
 ૮૬ વીસ, રસ્તા ખચ મંગાવનારને સિદ્ધે છે. ચેકિંગ ખચ સિવામાં આવશે
 નહિ. જે બુકસેલર સિદ્ધે ચોપડી વેચવાના મરજી પત્રથી નજાવશે તે
 નો મહેબત કરીશે.

મુદ્રણ, મુખ્ય શેઠ, પ્રાયગિક ચાખા સુપવાણી, સુ. બુનાગદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

ડીસેમ્બર ૧૯૦૬.

અંક ૧૨.

માસ.

અંગ્રજીતના શિક્ષણમાં સામાન્ય દોષો—વર્નાક્યુલર પબ્લિક સર્વિસ તેમજ પ્રાવેશિક પરીક્ષાના અંગ્રજીતના પ્રશ્નપત્રોના ઉત્તરમાં કેટલાક સામાન્ય દોષ ધજો વખત થયાં અમારા નેવામાં આવે છે તે તરફ શિક્ષકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે, આશા છે કે એ વિષય તરફ પૂરતું લક્ષ આપી શિષ્યવર્ગને એવા દોષોમાંથી શિક્ષકો મુક્ત કરશે.

૧. સ્વચ્છતાથી અને પગથીએ પગથીઉં છૂટું સ્પટ્ટ જણાય એવી રીતે દાખલા કરવા નોઈએ. હાલ ધણી મંદી અને ગુચ્છણખરેલી રીતે કરવામાં આવે છે. પગથીએ પગથીઉં છૂટું રાખી રીત સમજાય એવી રીતે દાખલા કરવામાં આવતા નથી. ન્યાં પ્રમાણ માંડપું હોય છે સાંજ સામાન્ય મંખાએ બેઠતા હોય તેા ઉગ્રવવામાં આવે છે. શિક્ષકોએ આ બાબત પર લક્ષ આપી આરંભથીજ છોકરાઓને સ્વચ્છતાયાં અને રીત સ્પટ્ટ સમજાય એવી રીતે દાખલો કરવાની ટેવ પાડવી નોઈએ. એવી રીતે દાખલો ન ગણ્યો હોય તેના ખોરાજ ગણવામાં આવશે તેા છોકરાઓનું ધ્યાન સ્વચ્છતા અને સ્પટ્ટ રીત તરફ ગયા વગર રહેશેજ નહિ.

૨. પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ સમજવો શુદ્ધ નોઈણી કરતાં શિષ્યવર્ગનું નોઈએ. 'અંશ' ને બદલે ઘણા શિષ્યો 'અંશ' લખે છે એ કેવું હાસ્યજનક છે ! 'લઘુતમ સાધારણ જાન્ય' આમાં 'લઘુતમ' ને બદલે ધણીવાર શિક્ષકો પણ આગળથી 'લઘુતમ' લખે છે. એ 'લઘુતમ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું તેમને જ્ઞાન હોય તેા આવી હસતા લાયક જૂલ કરે નહિ. વિશેષણને 'તર' ને 'તમ' પ્રસયો લાગવાથી અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો બને છે; જેમકે 'લઘુ' = હલકું; નાનું; 'લઘુતર' =

ધારે હલકું, વધારે નાનું; અને 'લઘુતમ' = સૌથી વધારે હલકું, સૌથી વધારે નાનું; નાનામાં નાનું. 'અપૂર્ણાંક' ને જદસે 'અપુર્ણાંક' લખે છે. 'અપૂર્ણાંક' શબ્દ 'અ' (નિષેધવાચક) + 'પૂર્ણ' [પૂર્ણ = બરું] એ ધાતુનો ભૂત કૃદન્ત.] (પૂરો) + 'અંક' (સંખ્યા) = પૂરી નદિ એવી સંખ્યા. ૧, ૨, ૩, ૪ વગેરે પૂર્ણ અંકો છે; ૬, ૭, ૮ વગેરે અપૂર્ણ અંક છે. 'દશાંશ' ને જદસે 'દસાંશ' કે 'દશાંસ' લખે છે. 'દશાંશ' = દસ + અંશ = એક પ્રકારના અપૂર્ણાંક છે; એમાં આખા પદાર્થના દસ કે તેના દસ દસ ગણા બાલ્ય નેટલા ભાગ કચેલા હોય છે. 'સદસ્ય' ને જદસે 'સદસ' તો ઘણીજ સામાન્ય ભૂલ છે. શુદ્ધ શબ્દ 'સદસ્ય' નથી, પણ 'સદસ્ય' છે એ બરોજર યાદ રાખવું ને એ તરફ સિધ્ધિનું લક્ષ ખેંચવું. 'શુણોત્તર' શબ્દ ને ગણિતનાં શુન્દરાતી પુસ્તકોમાં વાપરેલો છે તેનો પણ અર્થ ધણાખરા સમજતા નથી. એક સંખ્યા વચ્ચેનું ને પ્રમાણ તેને માટે એ શબ્દ પ્રયોજેલો છે. જેમકે ૩ : ૧૫ નું શુણોત્તર ૬ = ૬ થાય છે. પ્રાચીન ગણિત પુસ્તકોમાં આને નિષ્પત્તિ કહી છે. સમ્રાટગણાયવિરચિત 'રેખા-ગણિત' નામના ભૂગિતના ગ્રન્થમાં એને નિષ્પત્તિ કહી છે.

૩. નીચલાં ધારણાથીજ આંકની ગદ્દથી સંક્ષિપ્ત રીતે શુણાકાર ને બાગાકાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ધણા સિધ્ધો ૧૫ કે ૨૩ થી શુણા હોય તો આંકની ગદ્દ લેવાને જદસે જે આંકડાના શુણાકારની પેઠે લાંબી રીતે દાખલો કરે છે. એવા સિધ્ધો ૭, ૮, ૧૩ જેવી નાની રકમના બાગાકાર પણ મોટા બાગાકારની પેઠે મળે છે. આવી ટેવ પડતી નીચલાં ધારણાથીજ અટકાવવી જોઈએ. ધણા સિદ્ધો 'મોના ગણિત' નો અર્થ બરોજર સમજતા નથી કે સમજતા હોય તો તેનો યોગ ઉપયોગ કરતા નથી. 'લેખાં' એટલે કુમીથી કરવાના દાખલાનો 'મોના ગણિત' માં અણુસમજથી સમાવેશ કરે છે. નાના સરવાળા, બાદબાકી, શુણાકાર, બાગાકારના દાખલા મેંએ કરાવવાની જાણકારી નીચલાં ધારણાથી ટેવ પાડવી જોઈએ, કે ૭ જેવી નાની સંખ્યાએ બાગતી વખતે આધાર કાઢી મોટા બાગાકાર કરી દારગજનક અચાન દેદાંચે નહિ.

૪. 'ત્રિદાશિ' ના દાખલા મળવામાં પ્રમાણ આંકમાં પડે છે ને પ્રમાણનો આગે બરોજર સમજાવવો જોઈએ. ચાર પદ વગર પ્રમાણ નં-

આવળ નંદિ એ ગાખતનું સામાન્ય અંગાન બેવામાં આવે છે. કોઈકિન (હમરે એકાદ) શિષ્ય માર પદ માંડી દાખલા ગણે છે. આનું કારણ એન છે કે શિક્ષકો પ્રમાણનાં મૂળતત્ત્વ સમજતા નથી કે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. પ્રમાણમાં ૪ પદ હોય છે તે ૧ હું પદ ૨ જા પદ બેડે જેનો સંબંધ ધરાવે છે તેવોજ સંબંધ ૩ બું પદ ૪ થા પદ બેડે ધરાવે છે. દાખલા તરીકે ૧ હું પદ ૨ જા પદથી ૪ ગણું હોય તો ૩ બું પદ ૪થાથી ૪ ગણું હોવું જોઈએ. ૧ હું પદ ૨ જા પદનો ચતુર્થાંશ હોય તો ૩ બું પદ ૪ થા પદનો ચતુર્થાંશ હોવુંજ જોઈએ. માર પદને અ, વ, ક ને હ એ સામાન્ય સંજ્ઞાથી દર્શાવીએ તો નીચેની ગાખત લક્ષમાં રાખવા લાયક છે:—

અ: વ:: ક: હ આ પ્રમાણને અડ=વક આમ સમીકરણમાં દર્શાવાયું છે. તેમજ $\frac{અ}{વ} = \frac{ક}{હ}$ આમ પણ દર્શાવાય છે. હવે સમીકરણના

નિયમ પ્રમાણે બંને ગાણુએ સમાન ધૃતિ કરવાથી કિંમતમાં ફેરફાર થતો નથી. અર્થાત્, બંને ગાણુમાં એકજ સંખ્યા ઉમેરીએ કે બંને ગાણુમાંથી તે સંખ્યા બાદ કરીએ, કે બંને ગાણુને એકજ સંખ્યાએ ગુણીએ કે એકજ સંખ્યાએ ભાગીએ કે બંને ગાણુનો એકજ ધાત લઈએ કે એકજ મૂળ દાદીએ તો કિંમતમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી આ પ્રમાણે:—

$$\frac{અ}{વ} = \frac{ક}{હ}$$

$$\frac{અ \pm ૧}{વ} = \frac{ક \pm ૧}{હ}$$

$$\frac{અ \pm વ}{વ} = \frac{ક \pm હ}{હ}$$

$$\frac{અ+વ}{વ} \times \frac{વ}{અ-વ} = \frac{ક+હ}{હ} \times \frac{હ}{ક-હ}$$

$$\frac{અ+વ}{અ-વ} = \frac{ક+હ}{ક-હ}$$

શિક્ષકવર્ગે પ્રમાણના આવા નિયમો જાણવા જરૂરના છે. જો તેઓ આવા નિયમો જાણશે તો સહજ સમજશે કે ત્રણ પદ્ધતિ પ્રમાણ થઈ શકેજ નહિ. ચોથા પદમાં 'જવાબ' કે જે જવાબ આવે તે અથવા તો 'છટ્ટ વસ્તુ' એમ મૂકવાની ટેવ પાડવીજ જોઈએ. ચાર પદ વગર પ્રમાણ થઈ શકે નહિ ને તેમાંનાં ગમે તે ત્રણ આખ્યાં હોય તો ચોથું નીકળી શકે. ત્રિરાશિના દાખલામાં ત્રણ આખ્યાં હોય છે ને ચોથું કાઢવાનું હોય છે. ત્રણ આખ્યાં હોય છે, માટેજ ત્રિરાશિ કહેવાય છે. શિષ્યવર્ગને આ મૂળતત્ત્વ સજ્જતવવામાં આવતું નથી તેથી ત્રણજ પદ ગાંડે છે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી ઉપહસનીય છે ને વિષયનું અજ્ઞાનજ દર્શાવે છે.

૫ ત્રિરાશિના દાખલામાં પ્રમાણનું જે જ્ઞાન આવશ્યક છે તે જો શિષ્યવર્ગને આપવામાં આવ્યું હશે તો ખીજા ઘણી જાતના દાખલા કરવામાં તે સહાયજૂત થઈ પડશે. બ્યાજ, નફોટોટો, લોન, પંચાણું, મુદત કાપવાના વગેરે દાખલાઓમાં પ્રમાણનુંજ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તે તે જાણતું જ્ઞાન થયા બધી પ્રમાણનાં મૂળતત્ત્વ સમજવાં હશે તો એ જાણ પ્રકારના દાખલા કરવા સુગમ થઈ પડશે. પરંતુ ઘણા શિષ્યો બ્યાજના દાખલાઓ અમુક દ્વાર્ધુલા (કોહા) પ્રમાણે કરે છે. એવા કોહા તેમને મોંએ કરાવવામાં આવે છે. બ્યાજ કાઢવાનો, મુદત કાઢવાનો, દર કાઢવાનો એવા કોહા મોંએ કરાવે છે. આથી શિષ્યની યાદદારતી પર નકામો બોલો થાય છે ને તેમની બુદ્ધિ કેળવાતી અટકે છે.

૬ દર્શાવના દાખલાનું ઘણું અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. દર્શાવના શુણાકારને બાગાકારમાં દર્શાવતું ચિત્ર ક્યાં મૂકતું તેનું શિષ્યમાં અજ્ઞાન હોય છે, ને દર્શાવની રીતે જે દાખલાઓ સહજ થઈ શકે તે દાખલાઓ વ્યાવહારિક અપૂર્ણાંકની રીતેજ કરે છે. આ વિષય યોગ્ય રીતે શિષ્યવર્ગે જો શિક્ષકનો ધર્મ છે, માટે તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

આ સામાન્ય દોષો તરફ શિક્ષકવર્ગ ઉપરાંત અમે પરીક્ષક અધિકારીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય ગણીએ છીએ. શિક્ષણ હમેશા પરીક્ષકોની વૃત્તિનેજ અનુસરે છે. જે માર્ગ પરીક્ષકોને રુચી હોય તેજ માર્ગે તે દોરવાય છે. પરીક્ષકો માત્ર જવાબ જોવાને જાહેર રીત અને સ્વચ્છતા પર લક્ષ આપશે તો શિક્ષકો પણ તે તરફ અવશ્ય ધ્યાન આપતા થશેજ.

‘ પ્રિટિય ઍસોસિએશને ’ પ્રાથમિક શાળાને માટે કેવા પ્રકારનો આ બ્યાસક્રમ ગોઝા છે તે વિશે લખાણ કરવા નીચેની મંડળીએ ટ્રેનિંગ કોલેજોના શિક્ષણ વિશે નીચે પ્રમાણે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે:—

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણમાં પ્રયોગપદ્ધતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી એવા શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરવા ટ્રેનિંગ કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં સુધારો કરવો આવશ્યક છે. ખરેખર, ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં શિષ્યતા શિક્ષકોને સાફ બાબતો જ્ઞાન આપવું પછુંજ નહીં રહેતું છે. બાબતોજ્ઞાનનો સાચો સંસ્કાર થવા વગર કાર્ક પણ શિક્ષક ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા સમર્થ થાય નહિ. તેમજ શિક્ષણસાધનું સાસ્ત્રીય અને આનુભવિક જ્ઞાન પણ તેમને આપવું જરૂર છે. આ ઉપરાંત હાલ જેટલો વખત આપવામાં આવે છે તેના કરતાં મેં કિટિંગ રૂઢિમાં શિક્ષણ આપવામાં ને તેની પદ્ધતિ તરફ લક્ષ આપવામાં થયેલ વખત આપવો જોઈએ. પદ્યવિજ્ઞાન અને પ્રાણિવિજ્ઞાન તથા વનસ્પતિવિજ્ઞાન વિગતોનું એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મામ કરવું જોઈએ કે પ્રાથમિક શાળામાં એ વિષયોને લગતા પાઠો પ્રયોગપદ્ધતિ યોગ્ય રીતે આપવામાં થઈ પણ હજી ન પડે તે શિક્ષણ સરળ થાય. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં આપતી સામાન્ય કેળવણી એવા નો હાંચા મકારની દોષો જોઈએ કે શાળાના સામાન્ય વિષયોનું બ્યાનદારિદ્ર દૃષ્ટિથી નિવેચન કરી શકે. આશ્ચર્ય પર અવધાનત જોઈએ તેવું લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાતું નથી. પરીક્ષાને પ્રાથમ્ય આપવાને લીધે તેમજ પ્રયોગપદ્ધતિનું શિક્ષણ લેવા જોઈએ તેટલો વખત રોકવાની અનુકૂળતા ન હોવાને લીધે પ્રાથમિક શાળામાં આનુભવિક જ્ઞાન આપવા માટે જેટલું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે તેટલું શિક્ષકો મેળવી શકતા નથી. આ કારણને લીધે પ્રાથમિક શાળામાં થઈ પણ સુધારો થતા પહેલાં ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં સુધારો થવાની જરૂર છે.

ઉપરના લખાણ ઉપરથી સમજાશે કે કોલેજના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં થીએસા વિદ્યાર્થીઓમાં નીચેની બાબતોનું જ્ઞાન આવશ્યક મને છે ને તે ગોઝા છે:—

૧. ઉત્તમ બાબતોજ્ઞાન.

૨. શિક્ષણસાધનું સામાન્ય અને આનુભવિક જ્ઞાન

૩. વિદ્યા પ્રદાનની અભિવ્યક્તિ.

૪ પદાર્થવિજ્ઞાનં તેગજ પ્રાણિવિજ્ઞાન ને વનસ્પતિવિજ્ઞાનનું પ્રયોગ કરી શકાય એવું ઉત્તમ પ્રતિનું જ્ઞાન.

ભૂગોળને લગતી હકીકત—અમેરિકા—એ ખંડ વિષે પ્રથમ પાઠ આપતી વખતે નીચેના જેવી હકીકત શીખવી શકાય:—

અમેરિકાખંડ ૭૨ ઉત્તર રેખાંશથી ૫૪ દક્ષિણ રેખાંશ સુધી લગભગ ૯,૦૦૦ માઈલ દેશાવસે છે. યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૩૬ કરોડ ચોરસ માઈલ છે, સારે અમેરિકાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૬ કરોડ ચોરસ માઈલ છે. અર્થાત્, નવી દુનીઆનું ક્ષેત્રફળ જૂની દુનીઆના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ અર્ધું છે. અમેરિકા તેગજ પૂર્વ ગોળાર્ધ યંત્રેના સાંખા ઢાળ આટલાન્ટિક ગહાસાગર તરફ છે. જેમ પૂર્વ ગોળાર્ધમાં વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે તેમ પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં મેક્સિકોનો અખાત છે. દક્ષિણ અમેરિકા આફ્રિકાના આદારને મળતો છે. ઉત્તર તરફ પહોળો, કિનારો ખાંચખૂચ વિનાનો ને દક્ષિણ તરફ અખીદાર છે. ઉત્તર અમેરિકા યૂરોપની પેઠે ખાંચખૂચવાળા કિનારાવાળો છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનો મુકાબસો કરીશું તો માલમ પડશે કે યંત્રે ત્રિકોણાકાર છે, દક્ષિણ તરફ યંત્રેનાં શિરોળિંદુ છે. યંત્રેના ઉત્તર કિનારામાં હીપસમુદ્ર છે. યંત્રેના પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારો ઓછો ખાંચખૂચવાળો છે, પણ વધારે ઊંચો છે. પૂર્વ કિનારા પર ઘણે રચળે સાંખા, નીચા હીપોની હારથી ઢંઢાપલાં જેમાં દરીઆનાં પાણી વહે છે એવાં ખાગોચીયાં છે. પર્વતની રચના યંત્રેમાં મળતી છે. યંત્રેમાં પશ્ચિમ કિનારાની પાસે પર્વતની હાર છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રોકીસ ને દક્ષિણ અમેરિકામાં ઑડીસ છે. જેમ ઉત્તરમાં ઑલીયાનીઝના પર્વત છે તેમ દક્ષિણ અમેરિકામાં આઝીલના પહાડો છે. યંત્રે અમેરિકામાં મધ્યમાં ત્રિશાળ મેદાનો છે. નદીઓ પણ રચના ને દિશામાં મળતી છે. મેક્સિકો ચોરીનોકોને, સેન્ટ લોરન્સ એમેઝોનને અને મિસિસિપિ સાપ્લાટને મળતી છે. આ પ્રમાણે યંત્રે અમેરિકામાં સાદર્ય છે. ઉપે બેદ વિષે વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે દક્ષિણ અમેરિકામાં સરોવરની મોટી રચના નથી. કોલોરેડો, કેઝર, કોલમ્બીયા વગેરે નદીઓને મળતી દક્ષિણ અમેરિકામાં મોટી નદીઓ નથી.

આ વર્ષની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મહેતાજીવર્ગને આપેલા પ્રશ્નપત્રો.

પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

વાર્ષિક પરીક્ષા.

મહેતાજીવર્ગ.

શુક્રવાર, તા. ૨૫ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૯૦૬.

[વખત ૧૧ થી ૨ સુધી.]

શિક્ષણશાસ્ત્ર.

(પ્રશ્નો—૨, ૯ અને ૧૦ ના અવસ્ય ઉત્તર લખવા.)

૧. કોલેજમાં એક વર્ષ સુધી વધુ શિક્ષણ સેવા આપ્યાથી તમને શા શા લાભ થયા ? નોકરીમાં પણ લાભ થયા પછી એનો શો ઉપયોગ કરશો ?

૨. કિંગ્ડોમ અને નવાં ધોરણોનું રહસ્ય જ સમજ્યા હો તે લખો.

૩. પદાર્થપાઠ અને ક્રોડગિના નવા વિષયો લાભ લેવાની શા હેતુ છે ? એ હેતુઓ સફળ કરવાની રીતિનું વિવેચન કરો.

૪. તમે એક વર્ષ કોલેજમાં વધુ શિક્ષણ માટે રહ્યા તેમાં કયિત પાડેલી, ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર ખામીઓ તમારા જીવામાં આવી ? એવી ખામીમાંથી દૂર રહેવા શા પ્રયત્ન કરશો ?

૫. છતિહાસના શિક્ષણમાં કયા સામાન્ય દોષો ધ્યાનમાં રાખવાના છે ? એ વિષયનું શિક્ષણ રસિક કરી શિષ્યમાં વિષયનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા શા ઉપાયો યોજશો ?

૬. નિયંધ, વ્યુત્પત્તિ અને શ્રુતલેખન એ વિષયો કેવી રીતે શિખવશો ?

વરરુચિકૃતપ્રાકૃતપ્રકાશ ।

(પુ. ૪૫. ૫૦ ૩૩૧ થી જાતી.

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

આમન્ત્રણે ईदूतो'र्हस्वो ભવતિ ॥ હે ણઈ । હે વહુ ॥
સંબોધનમાં ईकार ને ऊकारનો ધ્રુસ્વ થાય છે; જેમકે હે ણઈ, હે વહુ.

सोर्विन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

નપુંસકે વર્તમાનસ્ય સોર્વિન્દુર્ભવતિ ॥ વળં । દહિં । મહું ॥
નપુંસકમાં છુ ને સ્થાને અનુસ્વાર થાય છે. વળ નું પ્ર૦ જો૦ વ૦
વળં, દહિ નું દહિં ને મહુ નું મહું થાય છે.

वण न०

	જો૦ વ૦	ળ૦ વ૦
પ્ર૦	વળં	વળાઈ
દ્વિ૦	વળં	વળાઈ
સં૦	હે વળ	હે વળાઈ

જાણીતાં વચ્ચે પુ. જોતાં.

	દહિ ન૦			મહુ ન૦	
	જો૦ વ૦	ળ૦ વ૦		જો૦ વ૦	ળ૦ વ૦
પ્ર૦	દહિં	દહીઈ		મહું	મહૂઈ
દ્વિ૦	॥	॥		॥	॥
સં૦	હે દહિ	॥		હે મહું	॥

જાણીતાં અગિય પુ. ને વાડ પુ. જોતાં.

ऋत आरः सपि ॥ ३१ ॥

‘ઋકારાન્તરસ્ય સુપિ પરત આર ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

૧. હ્રાવઃ સ્યાત્ ઠ. ૨. ઋતઃ સુપિ આરઃ સ્યાત્ ઠ.

મત્તારો સોહર । મત્તારં પેક્લ્લમ્ । મત્તારેણ કર્ઝં ॥

નરકારાન્ત શબ્દના ક્રકારને સ્થાને વિભક્તિપ્રસયો પર છતાં આર
એવો આદેશ થાય છે.

મત્તારો સોહર (ભરથાર શોભે છે), મત્તારં પેક્લ્લમ્ (ભરથારને
ને), મત્તારેણ કર્ઝં (ભરથારે કરેલું).

માતુરાત્ ॥ ૩૨ ॥

માતૃસંવન્ધિન ક્રકારસ્યાકારો ભવતિ ॥

માઆ સોહર । માઅં પેક્લ્લમ્ । માઆઈ કર્ઝં । માઆઈ ।

માતૃ શબ્દના ક્રકારનો આકાર થાય છે. માઆ સોહર (માતા
શોભે છે), માઅં પેક્લ્લમ્ (માને ને), માઆઈ ઇ માઆઈ કર્ઝં
(માતાએ કર્યું).

ઉર્જશસ્તાહસ્તુપ્સુ વા ॥ ૩૩ ॥

જશસ્તાહસ્તુપ્સુ પરત્વ ક્રકારસ્ય સ્થાને ઉકારાદેશો
ભવતિ વા ॥

જમ્ । મત્તુળો મત્તારા ॥ જમ્ । મત્તુળો મત્તારે ॥ ટા ।
મત્તુળો મત્તારેણ ॥ હમ્ । મત્તુળો મત્તારસ્ત ॥ મુપ્ । મત્તુમ્
મત્તારેમ્ ॥ આરાદિઃ પૂર્વવત્ ॥

જમ્ (પ્રં ૫૦ વં), જમ્ (દિં ૫૦ વં), ટા (તં એ
વં), હમ્ (યં એ વં) તે મુપ્ (સં ૫૦ વં) પર છતાં ક્ર-
કારને સ્થાને ઉકાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

પ્રં ૫૦ વં માં મર્ત્તુ નુ રે? પ્રમાણે મત્તાર ને આ સત્ત પ્રમાણે
મત્તુ યદિ વચ્છ પ્રમાણે મત્તારા ને વાહ પ્રમાણે. મત્તુળો રૂપો
થાય છે. દિં ૫૦ વં માં વાહ પ્રમાણે મત્તુળો ને વચ્છ પ્રમાણે

૧ ક્રતઃ આ સ્પાત્ ક, ૪ ક્રત્યેત્યેષુ ક્રત્ત ઉત્ત્વં ભવતિ વા । ક.

મત્તારે થાય છે. તૂં એં વં માં મંતુ એન્ રીતે મંતુણા ને મત્તારે
 રેણ થાય છે. મં એં વં માં મત્તુણો ને મત્તારસ્ત ર્થો થાય છે.
 સં ણં વં માં મત્તુસુ ને મત્તારેસુ થાય છે. આ ર્થોમાં આર વ-
 ગેરે પૂર્વ પ્રમાણે થાય છે.

પિતૃભ્રાતૃજામાતૃણામરઃ ॥ ૩૪ ॥

પિત્રાદીનાં સુપિ. પરત ક્રતોઽરો ભવતિ । આરાપવાદઃ ॥
 પિઅરં પિઅરેણ । માઅરં માઅરેણ । જામાઅરં જામાઅરેણ ॥

પિતૃ, ભ્રાતૃ ને જામાતૃ શબ્દોમાં વિભક્તિપ્રલયો ૫૨ છતાં ક્ર-
 ડારનો અર્ થાય છે. આર નો અપવાદ છે.

પિઅરં, પિઅરેણ (દ્વિં ને તૂં એં વં); એન્ પ્રમાણે મા-
 અરં, માઅરેણ ને જામાઅરં, જામાઅરેણ થાય છે.

આ ચ સૌ ॥ ૩૫ ॥

પિત્રાદીનામાકારો ભવતિ સૌપરતઃ ॥ ચકારાદરશ્ચ ॥

પિઆ પિઅરો । માઆ માઅરો । જામાઆ જામાઅરો ॥

પિતૃ, ભ્રાતૃ ને જામાતૃ શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરનો સુ (૫૦ એં
 વં) ૫૨ છતાં આકાર થાય છે. સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અર પથ્ય થાય છે.

પિઆ કે પિઅરો (૫૦ એં વં); એન્ પ્રમાણે માઆ કે
 માઅરો ને જામાઆ કે જામાઅરો થાય છે.

મર્ત્ત

	૧૦ વં	વં વં
૫૦	મત્તારો	મત્તારા, મત્તુણો
દ્વિં	મત્તારં	મત્તારે, મત્તુણો
તૂં	મત્તારેણ, મત્તુણા	મત્તારેદિ

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

૫૦ મત્તારા, મત્તારાદો, મત્તારાહિતો, મત્તારામ્તો
મત્તારાદુ, મત્તારાહિ

૫૦ મત્તારસ્સ, મત્તુળો મત્તારાણ, મત્તારાણં
એ૦ ૧૦ બી૦ ૧૦

સ૦ મત્તારે, મત્તારમ્મિ મત્તારેમ્, મત્તુમ્
સ૦ હે મત્તાર હે મત્તારા
પિતૃ માતૃ

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

૫૦ પિઆ, પિઅરો પિઅરા, માઆ માઆહ, મા-
પિદુળો આઓ, માઆ

૬૦ પિઅરં પિઅરે, પિદુળો માઅં માઆહ, મા-
આઓ

૭૦ પિઅરેજ, પિઅરેહિં માઆહ, માઆહિં
પિદુળા માઆહ

૮૦ પિઅરા, પિઅ- પિઅરાહિતો, માઆદો, માઆહિતો,
રાદો, પિઅરાદુ, પિઅરામ્તો મઆદુ, માઆમ્તો
પિઅરાહિ માઆહિ

૯૦ પિઅરસ્સ, પિદુળો પિઅરાણ, માઆહ, માઆણં,
પિઅરાણં માઆહ માઆણ

સ૦ પિઅરે, પિઅરમ્મિ પિઅરેમ્, માઆહ, માઆમ્
પિદુમ્ માઆહ

સ૦ હે પિઅર હે પિઅરા હે માઅે હે માઆહ,
હે માઆઓ

બ્રાતૃ ને જામાતૃ શબ્દોનાં રૂપો પિતૃનાં નેત્રાં યામ છે.

રાજશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

રાજન્ શબ્દસ્ય ^૧આ इत्ययमादेशो भवति सौ ^२परतः ॥
રાઆ ॥

રાજન્ શબ્દને સુ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) પર છતાં આ એવો આ-
દેશ થાય છે. રાઆ (પ્ર૦ એ૦ વ૦).

आमन्त्रणे वा विन्दुः ॥ ३७ ॥

રાજન્શબ્દસ્ય આમન્ત્રણે વા ^૧विन्दुःस्यात् ॥ हे राअं ।
હે રાઅ ॥

રાજન્ શબ્દને સંબોધનમાં અતુરવાર વિકલ્પે થાય છે. હે રાઅં,
હે રાઅ (સં૦ એ૦ વ૦).

जडासूडसां णो ॥ ३८ ॥

રાજ ઉત્તરેપાં જસ્ જસ્ હસ્ इत्येतैषां णो इत्ययमा-
દેશો भवति ॥

રાઆણો પેક્ષાંતિ । રાઆણો પેક્ષ । રાઈણો ઘર્ણ ।
રણો ઘર્ણ ॥

રાજન્ શબ્દથી પર જેસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦), હસ્ (દ્વિ૦ બ૦
વ૦) અને હસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) એ પ્રત્યયોનો ણો એવો આદેશ
થાય છે.

રાઆણો (પ્ર૦ બ૦ વ૦) પેક્ષાંતિ (રાખઓ જુએ છે),
રાઆણો (દ્વિ૦ બ૦ વ૦) પેક્ષ (રાખઓને જો), રાઈણો કે
રણો (પ્ર૦ એ૦ વ૦) ઘર્ણ (રાખનું ધન).

૧ રાજસ્ત્મા હ. ૨ આકારો ભવતિ હ. ૩ પરે હ. ૪
વિન્દુર્વા ભવતિ હ. ૫ નો વા હ.

શસ એત્ ॥ ૩૯ ॥

રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ ॥ ૩૯ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ ॥

રાજન્ શબ્દથી પર શસ્ ને સ્થાને એ એવો આદેશ થાય છે રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ (રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્) એવો આદેશ થાય છે. રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્ (રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એત્) એવો આદેશ થાય છે.

આમો ણં ॥ ૪૦ ॥

રાજ્ઞઃપરસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥ ૪૦ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥

રાજન્ શબ્દથી પર પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥ ૪૦ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય આમઃ પૃષ્ઠીવહુવચનસ્ય ણં ॥

ટા ણા ॥ ૪૧ ॥

રાજ્ઞઃપરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ॥ ૪૧ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ॥ રાજ્ઞઃપરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ॥

રાજન્ શબ્દથી પર ટાવિભક્તેઃ ણા ॥ ૪૧ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ॥ રાજ્ઞઃપરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ॥

હસશ્ચ દ્વિત્વં વાન્ત્યલોપશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

રાજ્ઞઃપરસ્ય હસાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ વિકલ્પેન દ્વિત્વં ભવતિ ॥ ૪૨ ॥ રાજ્ઞઃપરસ્ય હસાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ વિકલ્પેન દ્વિત્વં ભવતિ ॥

રણ્ણો રાજ્ઞો ધર્ણં ॥ રાજ્ઞો રણ્ણો ધર્ણં ॥ રાજ્ઞો રણ્ણો ધર્ણં ॥

રાજન્ શબ્દથી પર રણ્ણો રાજ્ઞો ધર્ણં ॥ રાજ્ઞો રણ્ણો ધર્ણં ॥ રાજ્ઞો રણ્ણો ધર્ણં ॥

૧ ના હ. ૨ જલોપથ હ. ૩ રાજન્શબ્દસ્ય હસાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ વિકલ્પેન દ્વિત્વં ભવતિ ॥ ૪૨ ॥

રણ્ણો રાઙ્ણો ધર્ણં (સન્નન્નુ ધન), રાઙ્ણા રણ્ણા કર્ણં (સન્નન્નુ કરેલું).

ઇદદ્વિત્વે ॥ ૪૩ ॥

વેતિ નિવૃત્તમ્ । ળ્ણાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ અકૃતે દ્વિત્વે રાઙ્ણ
ઇત્વં ભવતિ ॥

રાઙ્ણો રાઙ્ણા ॥ કૃતે દ્વિત્વે ત્વિત્વં ન ભવતિ ॥ રણ્ણો
રણ્ણા ॥

વા ની અનુવૃત્તિ નિવૃત્ત યર્થ છે—આ સૂત્રમાં એની અનુવૃત્તિ કરવાની નથી. ળ્ણ્ ને ટા એ વિભક્તિઓના આદેશનું દ્વિત્વ ન થાય કારે રાજન્ ને રાજાર થાય છે. રાઙ્ણો (૫૦ એ ૫૦) રાઙ્ણા (૧૦ એ ૫૦), આ રૂપોમાં રાજન્ ને રાજાર થયો છે. દ્વિત્વ થાય કારે રાજાર થતો નથી; એમકે રણ્ણો (૫૦ એ ૫૦), રણ્ણા (૧૦ એ ૫૦).

આ ણોળમોરહસિ ॥ ૪૪ ॥

‘ળોળમોઃ પરયોઃ રાઙ્ણો જકારસ્ય આકારાદેશઃ સ્યાત્ ।
અહસિ પ્ષ્ટ્યેકવચને ન ભવતિ ॥

રાઆળો પેક્ષંતિ । રાઆળો પેક્ષ । રાઆળં ધર્ણં ॥
અહસીતિ કિમ્ । રાઙ્ણો રણ્ણો ધર્ણં ॥ શેષમદન્તવત્ ॥ રાર્ઘં ।
રાર્ણિં । રાઆ રાઆદો રાઆદુ । રાઆર્ણિંતો રાઆર્ણંતો ।
રાઅસ્મિ રાણ । રાણ્ણુ । રાજાનં । રાજાભિઃ । રાઙ્ણઃ । રાજ-
મ્યઃ । રાઙ્ણિ । રાજ્ણુ ॥

ળો અને ણમ્ પર છતાં રાજન્ શબ્દના જકારનો આકાર આદેશ થાય છે. પ્ષ્ટ્યેના એકવચનમાં થતો નથી.

રાઆળો પેક્ષંતિ (સન્નન્નુ ળ્ણ એ છે); રાઆળો પેક્ષ

૧ ણોળમ્ इत्येतयोः ङ.

(સળગીને ને); રાઆર્ણ ધર્ણ (સળગીનું ધન). અહસિ (હસ્ પ્રત્યય પર છતાં નહિ) એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેનું શું પ્રયોજન ? કેમકે ૫૦ એ૦ ૫૦ માં રાઇળો કે રળળો થાય છે. રાઇળો રળળો ધર્ણ (સળગીનું ધન). પાટીનાં રૂપો અકાસાન્ત શબ્દ જ્યાં થાય છે. રાઅં (દિ૦ એ૦ ૫૦, રાજાનમ્ ને સ્થાને), રાઈદિ (ત૦ ૫૦ ૫૦, રાજાભિઃ ને સ્થાને), રાઆ, રાઆદો, રાઆદુ (૫૦ એ૦ ૫૦, રાજાઃ ને સ્થાને), રાઆઈતો, રાઆમુંતો (૫૦ ૫૦ ૫૦, રાજામ્બઃ ને સ્થાને), રાઅમ્મિ, રાઈ (સ૦ એ૦ ૫૦, રાજા ને સ્થાને), રાઈમ્મ (સ૦ ૫૦ ૫૦ રાજામ્બ ને સ્થાને).

રાજન્.

	એ૦ ૫૦	૫૦ ૫૦
પ્ર૦	રાઆ	રાઆળો
દ્વિ૦	રાઅં	રાઆળો, રાઈ
તૃ૦	રાઈળા, રળળા	રાઈદિ
પ૦	રાઆ, રાઆદો, રાઆદુ	રાઆઈતો, રાઆમુંતો
પ૦	રાઈળો, રળળો	રાઆર્ણ
સ૦	રાઅમ્મિ, રાઈ	રાઈમ્મ
સં૦	હે રાઅં, હે રાઅ	હે રાઆળો

આત્મનોડપ્પાળો વા ॥ ૪૫ ॥

આત્મનોડપ્પાળા ઇત્યાદેશો ભવતિ વા । અપ્પા । અપ્પાળો ॥

આત્મન્ શબ્દનો અપ્પાળ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

અપ્પા કે અપ્પાળો (પ્ર૦ એ૦ ૫૦); અપ્પાઈપ ૩ । ૪૮ (આત્મનિ પઃ ॥ ૪૮ ॥) પ્રમાણે થાય છે.

૧. ૦ પ્પળો વા ॥ રૂ.

ઇત્વદ્વિત્વવર્જ રાજવદનાદેશે ॥ ૪૬ ॥

આત્મનોડનાદેશે રાજવત્ કાર્યે સ્યાદિત્વદ્વિત્વે વર્જયિત્વા ॥
અપ્પા । અપ્પાણો । અપ્પણા । અપ્પણો ॥ આત્મા । આત્માનઃ ।
આત્મના । આત્મનઃ ॥

આત્મન્ શબ્દનો આદેશ ન થાય સારે ફકાર અને દ્વિર્ભાવ વગર
રાજન્ શબ્દ નેવાં રૂપો થાય છે; જેમકે અપ્પા (પ્ર૦ એ૦ ૧૦
આત્માને સ્થાને), અપ્પાણો પ્ર૦ ૧૦ ૧૦, આત્માનઃ તે સ્થાને),
અપ્પણા તૂ૦ એ૦ ૧૦, આત્મનાને સ્થાને), અપ્પણો (૫૦ એ૦ ૧૦,
આત્મનઃ તે સ્થાને).

બ્રહ્માઘ્યા આત્મવત્ ॥ ૪૭ ॥

બ્રહ્માઘ્યાઃ શબ્દા લક્ષ્યાનુસારેણાત્મવત્ સાધવો ભવન્તિ ॥
વન્ઠા વમ્ઠાણો ॥ જુવા જુવાણો ॥ અદ્ધા અદ્ધાણો ॥ બ્રહ્મન્ ।
યુવન્ । અધ્વન્ । એવાદયો લક્ષ્યાનુસારેણાનુગન્તવ્યાઃ ॥

બ્રહ્મન્ આદિ શબ્દો લક્ષ્ય (લક્ષણ—સૂત્ર પ્રમાણે થયેલાં રૂપો)
ને અનુસરીને આત્મન્ ની પેઠે સાધુ-શુદ્ધ થાય છે.

બ્રહ્મન્ પરથી વમ્ઠા વમ્ઠાણો, યુવન્ પરથી જુવા જુવાણો,
અધ્વન્ (માર્ગ) પરથી અદ્ધા અદ્ધાણો રૂપો થાય છે. આવાં બીજાં
રૂપો લક્ષ્યને અનુસરીને સમજવાં.

इति वररचिकृते प्राकृतप्रकाशे लिङ्गविभक्त्यादेशः पञ्चमः
परिच्छेदः ॥

વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં લિંગવિભક્ત્યાદેશ (જેમાં લિંગ તે લિ-
ભક્તિના આદેશ કલા છે તે) પાંચમો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૩૩૭ થી)

ઉચ્ચાર નહરો અને નિષ્પ્રાણ હોવાથી અલ્પપ્રાણ અધોપ વ્યંજન-
નું આયુષ્ય રૂંકું છે, જેને લીધે ક ય ટ ત પ વ્યંજન લોપ પામી નિરં-
જન સ્વર જ અવશેષ રહે છે. ઉદા. સં. √વિકૃ ૬ P (વિકિરૂ)-√વેર,
સ્વપ્ન-સ્વપ્ન-સાણું. અલ્પપ્રાણ લોપ વ્યંજનનું આયુષ્ય ઉચ્ચાર ભંગી હોવાથી
અલ્પપ્રાણ અધોપ કરતાં વધારે છે. તેથી વિનાશમાંથી બચવા ક ય ટ-
ત પ ઉચ્ચાર ગ જ ડ દ બ રૂ પ ધારણ કરે છે. ઉદા. સં. કાક-કાગ-
કાગડો, ત્વચ્-તજ, કીટ-કીડો, વર્ષાસત્ર-વરસાત-વરસાદ, √સ્થાપય-√ધા-
બડ. પરંતુ પ્રાણની ખામીને લીધે અલ્પપ્રાણ લોપ પણ લોપ પામતા જોઈએ
છીએ; જેમકે રજની-રેણુ, રામદન-રાણુ. માત્ર મહાપ્રાણનો હેરાછેક નાશ
થતો નથી. અધોપ મહાપ્રાણ અને લોપ મહાપ્રાણ સ્પર્શવ્યંજનની પૃથક્કૃ-
તિ થઈતે મહાપ્રાણ દ રૂપે રહે છે; જેમકે ધારા-હાર, બાંડ-હાંડો, √ભૂ-હો,
આ પ્રતિનિધિભૂત હકારનો વખતે મિથ્યાશુદ્ધતાની બુદ્ધિથી સકાર ભોલાય
છે; જેમકે અન્ધિ-ગાંઠડિ-ગાંઠડી-ગાંસડી, બાજન-હાણુંકું-સાણુંકું, √કુરૂ-
હોર-સોર, મેઘવાહ-મેઘવો-મેસવો. વખતે તે પ્રાણાધાન રૂપે ઉચ્ચારાય છે;
જેમકે સૂ અધુના પ્રા. આહુણા ગૂ જોણુ. વખતે અવશેષભૂત પ્રાણને
દેશણે સંજોગમાં બંધ બેસતો વ્યંજન મૂકાય છે; જેમકે સં. દલા. પ્રા. દિ-
લદા-ગૂ. દિલ્હી-દિલીઝ. મહાપ્રાણસ્પર્શનો મૂળગો નાશ તો કવચિત જ થાય
છે, તે થાય છે સારે પૂવેતો સ્વર ગુરુ થાય છે; જેમકે સં. પદ્મ પ્રા. પહો
ગૂ. પાંપણુ, સં. પદ્મક પ્રા. પહોગો ગૂ. પોપણું. લોપ અને મહાપ્રાણ ક-
રતાં અનુનાસિક વધારે આયુષ્માન છે. સ્થાનતત્ત્વના પ્રાધાન્યથી વખતે તે અ-
વિકૃત રહે છે; જેમકે તન, કામ. વખતે સ્થાનાંતરવિધાનથી એક અનુના-

૧ પ્રાણરહિત. ૨. આડી રહેલો. ૩. જોણું એ શહેર સ્થાપ્યું હશે,
તેણે ચિરસ્થાયી માની દિલ્હી નામ આપ્યું હશે. વાસ્તુની મેખ શ્રેય નામના
ગાયામાં દંડ લાગેલી, તે ઉપાડી ફરી દોઢખંધા દીલી પડી મારે દીલી-
દીલી નામ પડ્યું; એમ પ્રથીરાજરાસમાં આપ્યું છે, તે મનોવિનોદી કવિ-
મામણ છે. ૩ બદશાહા નગરનો.

સિક્કનો અન્ય અનુનાસિક થાય છે; જેમકે શૂઝગાર-શણુગાર, આઝા-આણુ, પુનઃ-પણુ, માન-મામ, સ્થાને,-દામ, સંમાન-સનમાન. વખતે પૃથક્કૃતિ વ્યાપારથી તેનો અનુનાસિકપૂર્વક ઘોષ અદ્યપ્રાણ થાય છે; જેમકે વાતર-વાંદરું, પર્ણ-પાન-પાંદડું, આત્ર-આળો. વખતે નાસિક્ય અંશનું માર્દવવિધાનથી ક્રોમળ અનુસ્વાર ચર્ધ જાય છે; જેમકે પિધાન-૪દાંક, કિમ્પિ-કંઈ, ગો-ધૂમ-ગહુ-ઘઉં. પરંતુ તેનો સમૂળ નાશ તો બહુધા થતો નથી. આ વિવેચન ઉપરથી ઘોષવિધાન પ્રાણવિધાન અને નાસિક્યવિધાનથી ઉચ્ચારની અધિ-શધિક સ્થિરતા કેવી સિદ્ધ થાય છે તે સમજવામાં આવશે.

ઉપર આપણે જોયું કે ધ્વનિ તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર નથી, પણ સ્વરમાં સમાહિત થનારો અનુપંગો અંશ છે. વ્યંજન પણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર નથી પણ સ્વરનો આશ્રય લેનાર ઉપસંગો છે; વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર તો સ્વર જ છે, જેની અનુપંગી ધ્વનિથી અને ઉપસંગી વ્યંજનથી અનેકાનેક વિકૃતિ-એક જ ઈકારની કી ટી પી જેવી થાય છે; અને સ્વરોમાં પણ પ્રકૃત સ્વર આકાર છે. આ વાત લક્ષમાં લેતાં 'અક્ષરાણામ્ ફારોહમ્' એ ભગવદ્ગીતાની પંક્તિમાં ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નવું તત્ત્વ સ્ફુરશે અને ઉચ્ચારની સૃષ્ટિ બીજાનૂત આકારમાં વિરામતી મનોગોચર થશે.

આ વિવેચનમાં વાણીના જે જે વ્યાપારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત અન્ય વ્યાપાર વખતે રહી જતા હશે. ભાષાના ત્રિકાસમાં એ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિના દૃષ્ટાંતો આપવામાં વખતે ખામી હશે. એ બધી ન્યૂનતા બીજાને હાથે પૂરી પડેલી જેવાની ઉમેદથી સેષ સમાપ્ત કરું છું. પોતાની ભાષાનું જેમને અભિમાન હોય, ભાષાવિજ્ઞાન ઉપર જેમને પ્રીતિ હોય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધરાવવાનું જેમને માન હોય, શાસ્ત્રીય પૃષ્ઠકણ્ઠિથી જે પરિષ્કૃત હોય, સાર્થ શુદ્ધ સમર્થ વાણી વાપરવાની સુમતતા જેમનામાં હોય, તેઓને આ અઘાતિ અંધકારમાં રહેલા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે.

અનુપૂર્તિ ૧.

મૃદુ યકાર.

તત્સમ શબ્દોમાં સંયુક્તવ્યંજનનાં યકાર પરભાગરથ છતાં અન્ય અંજનનીપેઠે પૂર્વનો સ્વર લઘુ હોય તો યકાર શુરુ બને છે: કદાં પુષ્પ,

ધન્ય, રમ્ય. આવાજ સંજ્ઞેગર્ભાં તર્જન શબ્દમાં સંયુક્તવ્યંજનની પૂર્વેના સ્વર યડકાતો નથી, જોટલે લઘુનો શુરુ જનતો નથી: ઉદા. ગણ્યું. રમ્યો, બન્યા. આ યકાર હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વરનો પ્રતિનિધિ છે. ગૂજરાતી કાપલો પ્રા. દોઈલો ઉપરથી થયો છે. ગતિનું કવિતામાં મલા, ગતિનું ગલ લખાય છે અને સાધારણ જોક્ષીમાં સદિ વદિનું સદ્ય વધ જોલાય છે, તથા કવિતામાં વળિયો રગિયો વપરાય છે તે જદલ ગદ્યમાં વળ્યો રમ્યો લખાય છે, તે ઇકારનો ય થવાથી લખાય જોલાય વપરાય છે. સ્વરનો પ્રતિનિધિ હોવાથી મૃદુ યકાર સ્વરની ખાસિયત સ્વીકારી સંયોજની પૂર્વેના સ્વરને શુરુ નથી જનાવતો.

હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વરનો યકાર યવો વૈકલ્પિક છે. ટૂંકા સ્વરના ઉચ્ચારમાં રહેલી અસ્પષ્ટતાને લીધે અનાદિ ઇકારનો વખતે અકાર જોલાય છે: ઉદા. તિલ્લ-તલ, √સિખ્-√લખ. સ્વસ્થાય અનાદિ ઇકારને સ્થાને વખતે મળતો દીર્ઘસ્વર, અને વખતે શુષ્પસ્વર પણ મુકાય છે; ઉદા. રાગિની પાસિ-રાગની પાસે, જતિ વળતિ-જતી વખત; પાસિ-પાસે, √નિગિ-√મેલ, આદિ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે લખ જોક્ષ્યું કે લખ્ય ! કયું રૂપ ખરું ? વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જન્મે સરખાં સ્વીકાર્ય છે. જૂની ગૂજરાતી 'કરિ'ના અંત ઇકારને સ્થાને અકાર થવાથી કર અને મૃદુ યકાર થવાથી ક્યં બને છે. આદિ ચિકલ્પ જ આદરણીય છે.

તાલવ્ય હ્રસ્વ સ્વરનોજ મૃદુ અર્ધસ્વર યાય છે, જોષ્ઠ્ય હ્રસ્વ સ્વરનો મળતો મૃદુ અર્ધસ્વર ઘણુંખરું થતો નથી. ઉદા. લાડુ-લાડુઓ-લાડુવો-લાડવો.

અનુપૂર્તિ ૨.

પ્રાણવિધાન.

કેટલાંક વરસ થયાં મોટું કે મોટું, અમે કે અમે, જ્યારે જ્યારે કે જારે, જેનો કે જેનો, કયું ખરું તે વિશે ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે. એના સમાધાનનો માર્ગ સરળ કરવા √સરજ ધાતુ લેા. એમાં ક્રિયાવાચક અને પ્રસવ બેઠેરા એટલે સરજન (= ઉત્પત્તિ) યશે. એને હવે કર્તૃવાચક કાર ઉપરથી થયેલો આર પ્રસવ લગાડશે, તેા ક્રિયાવાચક નામ સરજનનો અંત અ ને કર્તૃવાચક આર પ્રસવનો આદિ આ પાત્રપાસે આવશે. અ ને

આનો સંધિ કરવાથી એકમાત્રાપૂર વજન ધરી પડે. પરંતુ ત્યાં સુધી વ્યુત્પત્તિ સમગ્રાય એવું શબ્દનું સ્વરૂપ રહ્યું હોય, સાંસુધી ગાયા વજન ધટવા દેતી નથી. વજન જળવવાનો એક પ્રકાર પ્રક્ષેપ છે. પ્રક્ષેપના વ્યંજન બહુ છે, જેમાંનો એક ગદાપ્રાણ હકાર છે. એ હકાર વચ્ચે નાંખો, એટલે સરજનહાર એવું રૂપ થશે, જે અસારે આપણે કવિતામાં વાપરીએ છીએ વિક્રમના સોળમા શતકમાં એજ રૂપ એકહું વપરાતું હતું. સમય જતાં ગદાપ્રાણ હકાર વિકાર પામી પૂર્વના સ્વરમાં પ્રાણરૂપે બળ્યો, જેથી તે શબ્દ સરજનનાર એ રીતે બોલાવા લાગ્યો. આ ઉચ્ચાર સત્તરમા શતકમાં પ્રચલિત હતો. પ્રાણધ્વનિને માટે અધોર્મિદુ જેવો સંકેત ન હોવાથી એ ઉચ્ચાર સરજનહાર એમ લખી બતાવાતો, પણ તેનું વજન તો છ માત્રાનું જ લેખાતું; જે દર્શાવે છે કે ઉચ્ચાર સરજનનારજ થતો. વજન જળવવા મૂળે હકારનો પ્રક્ષેપ કરેલો હતો, તે તો સત્તરમા શતકમાં ધટ્યું; એટલે પછી ગદાપ્રાણ-પ્રાણની જરૂર ન રહેતાં તેનો લોપ થયો ને સરજનાર રૂપ થયું. આ દર્શાવતાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બે જાણત છે:-એક તો વજન જળવવા હકારનો પ્રક્ષેપ અને બીજી વજન ધટ્યા પછી પ્રક્ષેપોત્પન્ન પ્રાણધ્વનિનો પરિભાગ. હવે આપણે મોટું કે મોટું બોલવું તે વિચારીએ. સં. મહત્તા એસ વ્યંજનને બચાવવા દ્વિભાવથી સંયુક્ત ત નીપજાવી સ્થાનાંતરવિધાનથી દંસનો મૂર્ધન્ય કરવાથી પ્રા. મહટ્તં ચાપ છે. એમાંનો હકાર પ્રાણતત્ત્વમાં વિસર્જને મળતો હોવાથી વિસર્ગ જેવા સંધિકાર્યમાં ક્રમે લાગતાં મોટું રૂપ થયું. તેમાંના એક ટકારનો લોપ થઈ અકારનો હકાર થતાં અને અનુસ્વાર મોળું પડતાં ચાલુ મોટું રૂપ થયું. એજ ગ્રાહ્ય લાગે છે. સંસ્કૃત મહત્તામાંનો હકાર સંધિકાર્યમાં ખપી ગયો, પછી પ્રાણધ્વનિનું વિધાન થઈ શકે નહિ. કેમકે અર્થજેદે સ્વરૂપબેદ કરવા જેવું કંઈ કારણ પ્રસ્તુત વિષયમાં છે નહિ. સમજ મોટું લખવું સોપનપતિક નથી. બીજો શબ્દ જે અમે, તે વૈ. અરમે પ્રા. અહે ઉપરથી ગદાપ્રાણનો પ્રાણધ્વનિ થઈ તેનાથી આરંભનો અક્ષર અનુપ્રાણિત થવાથી બન્યો છે. આ શબ્દમાં પ્રાણધ્વનિ પ્રક્ષિપ્ત નથી, સમજ અમે લખવું ઉચિત છે. પ્રાણધ્વનિનો પરિભાગ કરી અમે લખવું યોગ્ય નથી. ત્રીજો શબ્દ વિચારવાનો ન્યારે ન્યારે કે જરૂર છે. એ જૂઠું જૂઠું જિવારિ ઉપરથી થયેલ છે. અદ્યપ્રાણ વકાર નાશ પામતાં વજન જળવવા હકારના પ્રક્ષેપથી જિવા

ગિનુ નિહારિ અને પ્રથમાક્ષરમાં ઇકારને સ્થાને અકાર . મૂકવાથી જહારિ બોલાયું. પછીથી મહાપ્રાણનો પ્રાણધ્વનિ ચતાં છેલ્લું રૂપ જહારિ (ઙ્ગારિ) બન્યું, ને પ્રક્ષેપોત્પન્ન પ્રાણધ્વનિનો પરિભ્રમ કરતાં ચાલુ ગ્રામ્ય રૂપ જરે થયું: અને પ્રથમાક્ષરમાં અસલ હ્રસ્વ તાલબ્ય સ્વરના પ્રતિનિધિ રૂપ યકારના સમાવેશથી શિદ્ધ બ્યારે રૂપ પણ સિદ્ધ થયું. એ જોતાં બ્યારે બોલવું ને લખવું અનુપપત્તિક છે. ચોથો સખ્દ જેનો કે જેનો. એ જિં (સં. યહ) સર્વનામમાં ગત્યર્થીય તન પ્રલય ઉપરથી ચનીરો અનેક પ્રલય ઊમેરતાં હકારના પ્રક્ષેપથી થયું છે. જિહ્વનઉમાંનો હકાર સમય જતાં પ્રાણાવશેષ થવાથી જિહ્વનઉ (=જિહ્વનઉ) નીપજ્યું. તે ઉપરથી હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણસ્વર થયે જેનો રૂપ સિદ્ધ થયું. એ દષ્ટિએ જેનો લખવું ને બોલવું તે અયોગ્ય ગણાય.

શિક્ષકોની છમાસિક સ્પર્ધા.

૧. “ ચાલો જાળકો આ વાર દીસે જે જળાં તૈયાર ” એ આખી કવિતા રાગ, ડિલ, અને ફૂલ સાથે શિખવવા માટે સાધન વગેરે સર્વ સાહિત્ય સહિત પાઠ અથવા પાઠો તૈયાર કરો.

(વધારેમાં વધારે ૩ પાઠ).

ધનામ ૩. ૪.

૨. સાતમા ધોરણના છોકરાઓને “ વાલીની હાથચાલાકી અથવા ન-જરખંધીની રમત ” ની નિરીક્ષા કરાવી. એ વિષે બીજે દિવસે નિ-રાજમાં વિવેચન કર્યું. તેના પાંચ જેલો લઈને પ્રયોગની સાથે સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે શું શું કરશો અને કહેશો. તેની ટૂંક હ-કીકત જણાવો.

(વધારેમાં વધારે ૨૦૦ લીટીઓ.)

ધનામ ૩. ૬.

૩. વ્યાવહારિક અને દર્શાશ અપૂર્ણીકના દૃઢભાજક અને પ્રધુતમ સાધારણ જાળબનો અર્થ, રીત, અને વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ શિખવવા માટે છઠ્ઠા ધોરણ માટે પાઠની નોંધ તૈયાર કરો.

(વધારેમાં વધારે ૩ પાઠ.)

ધનામ ૩. ૧૦.

તા. ૧ માંહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૯૦૭ મુખીમાં પહોંચેલા જવાબોન માત્ર સ્વીકારવામાં આવશે.

એડિટર.

મરાઠી પદમાં આણિયલેં, ચોલિયલેં, હરિયલેં ઇલાદિ રૂપો જોવામાં આવે છે તેમાં પણ ચ તે ક પ્રત્યયના ત્ નો લોપ થઈ અવશિષ્ટ રહેલા યશ્રુતિ અક્ષરમાંથી જ આવે છે. કેલેલેં, આણલેં, પેકલેલેં એ મરાઠી જૂન કૃદન્ત વળી પીળે લ (દલ્લ—દલ) પ્રત્યય ફરીથી લાગીને થાય છે. (પ્રાકૃતમાં જ પ્રત્યય આગળે વળવાનાં ઉદાહરણો છે). મરાઠીમાં ત નો લ થાય છે આપ કહો છો તેથી જૂતકાળના રૂપ ઉપસન્ત આ પીળ લક્ષરનો ખુલાસો મળતો નથી.

આ સર્વ ધ્યાનમાં લેવાથી મ્હારી કક્ષપનાને પુષ્ટિ મળશે. યુજ્જ્વલિતમાં જૂત કૃદન્તમાં ' એહું ' પ્રત્યયમાંના એકારનું મૂળ ક્ષાન્તના ત પ્રત્યયમાંનો ત્ જતાં પાછી રહેલા યશ્રુતિ અક્ષર અને હેના પૂર્વના સ્વરના મિશ્રણમાં છે. ત નો લ થયો એ કક્ષપનામાં આ એકારનો ખુલાસો મળતો નથી. જૂત પ્રત્યયના જ નો આ એકાર થયો એમ માનવું હીક નથી; કેમકે કૃત-મ્—કરિઝં (અથવા કરિલં, તનો વ થયો મણનાં) હેમાં ઇન્દર અસ્વરિત (unaccented) હોવાથી એકાર થયો સંભવતો નથી; અને કરિઝંનલ પ્રત્યય=કરિયલેં, કરેહું—એ વ્યુત્પત્તિકૃમ્ જોતાંવાંત સુક્ષિપ્ત લાગે છે.

રત્નાગિરિ
તા. ૨૦ ઓક્ટોબર }
૧૯૦૬.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

‘ મારે ગામે જવું ’ એ પ્રયોગ વિશેના અમારા વિવેચન પ્રમાણે બાવનામ્બજ છે. ‘ કર્તુવામ્બ ’ હપાયું છે તે જૂલજ છે. વ્યુત્પત્તિના સંબંધમાં ચત્તેજ હોયજ. રા. રા. નરસિંહરાવના વિચાર સુક્તિવાળા છે.

તન્ત્રી.

બીજી હાલના શિક્ષક વર્ગની કોન્ફરન્સ.

બીજી વિભાગના મહેરવાન ડેપુટી એજ્યુકેશનર ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સરકુલરલુકગની રુઠિએ બીજી હાલના શિક્ષક વર્ગની મોટી સભા શુક્રવારથી ગામે તારીખ ૧-૨ નવેમ્બર સને ૧૯૦૬ ના દિવસેએ નિશાળના મકાનમાં બરવામાં આવી હતી. હાલના મહેરવાન ડે. એ. ઇ. સાહેબ તથા ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ આ. ડે. એ. ઇ. સાહેબો પણ પધાર્યા હતા. બીજી હાલના પાંચે તાલુકાના મળી ૮૦ મહેતાશ્રીઓએ ભાગ લીધો હતો.

(૧) તા. ૧ જી નવેમ્બર રાત્રી ૧૯૦૬ના રોજ બપોરના ૩ થી ૬ વાગતાં સુધી નીચે પ્રમાણે કામ થયું હતું:—

ક મહેરબાન કાચીરામ પ્રમુખ એ. આ. ડે. એ. ઇ. સાહેબ ભાર્ય. તેઓ સાહેબે કિંગ્ડોર્મન વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું. કોંગેલની વીચે જક્ષીઓ સંબંધપૂર્વક યોજાવી છે; તેમાંની પહેલો ચાર જક્ષીઓનો સંબંધ તથા શિક્ષણ વિષે અને તેથી થતા લાભ વિષે રસભર્યું વર્ણન કરીને કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિ વિષયને લાગુ પાડી શિખવવાનો ઉદ્દેશ સમજાવ્યો હતો.

ચ મહેરબાન જલ્લાલુદ્દીન સૈયદમીઆં કાફરી ડે. એ. ઇ. સાહેબે ઉપાધ્યાય સાહેબે સમજાવેલા વિષયનું વિસ્તારથી વિવેચન કરીને કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિના લાભ સમજાવ્યા હતા. તે સાથે શિક્ષક વર્ગની ઉત્તરિતા માગો જલ્લુ ગંભીરાર્થથી અને સરળતાથી સમજાવ્યા હતા.

(૨) બીજી દિવસે તા. ૨-૧૧-૦૬ ના રોજ સવારના ૮ થી ૧૨ વાગતાં સુધી નીચે પ્રમાણે કામ ચાલ્યું હતું:—

ક મહેરબાન ડ. આ. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર શરાર સાહેબે કાચની જતાવટ વિષે પાક આપ્યો, તેમાં કાચની જુદી જુદી હાલતના રૂપ અવલોકન કરાવીને તે સંબંધી હકીકત સ્પષ્ટતાથી કહી સંજગાતી હતી.

ચ ત્રાણચાના મેહેતાજી ધનાયજીએ હતા વિષે પાક આપ્યો. હવતું દગાણુ પ્રયોગદ્વારા મોર્ગેન્ડક રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું; તથા હવામાં રહેલાં તત્ત્વો પૈકી ઓક્સિજનન નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક એસિડ વ્યાસ પ્રયોગો વડે જુદાં પાડી જતાવ્યાં હતાં.

ગ પિતાવત એન્ટ્રસ્ટ્રક્ટના હેડમાસ્ટર મુખશંકર અમથાસમે એસિડોની રંગ જલ્લવાની ખાસિયત અવલોકન કરાવી તથા પાણીમાં રહેલો હાઇડ્રોજન વાયુ પ્રયોગવડે અવલોકન કરાવ્યો હતો.

ગ શંકરશીવ શિક્ષકોને પોતાની રૂંઝ જતાવવાની છૂટ હોવાથી

કેટલાક શિક્ષકોએ શંકા ખતાવી હતી; તેઓના મનનું સારી રીતે સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું.

હું છેવટે-મહેરબાન કે. એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે કોન્ફરન્સ બરવાના ફાયદા વિસ્તારથી સમજાવ્યા હતા. મેહેતાજી એનાં કર્તવ્ય, તથા નવાં ધોરણો શિખવવામાં ખંત અને ઉત્સાહ રાખવા વિષે ચિત્તાકર્ષક ભાષણ આપ્યું હતું; તેમજ પોતાના જોવામાં આવેલી શિક્ષકોની અવધતા કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તે વિષે કિંગ્મતી રસ્તા ખતાવી શિક્ષકવર્ગ ઉપર ધણીજ ઉપકાર કર્યો હતો.

આ કોન્ફરન્સથી શિક્ષકવર્ગ ઉપર ધણી જાડી અમર ચમકી જણાતી હતી આવીજ રીતે ગીજ વખત ભેગા મવાને સધળા શિક્ષકો છવાસુ હોવાથી ખીજ કોન્ફરન્સ આવતા અધિક ચેત્રમાસમાં તવરા ગામે બરવાનો ફરાવ કરી સભા ખરખારત કરવામાં આવી હતી.

જેઠાલાલ દામોદર ત્રવાહી,
મેહેતાજી, શુકલતીર્ય.

કેળવણીખાતાની સ્વરો.

મહેર ખખર.

ઉદું શીખનાર છોકરાઓની પ્રાથમીસાળાઓમાં વાપરવા માટે કાનપુર ની ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલના મુખ્ય મોઢવી હાફિઝ જલાલુદ્દીન અહમદની ખનાવેલી કોપીયુકે (કોપી રિલપે) ના ૧...૪ ભાગ, -દરેક રિલપની કિંગત અર્ધો આનો- મહેરબાન ડિરેક્ટર ઑવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને પોતાના નં. ૭૧૨૭ તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ માં મંજૂર કર્યો છે.

અમદાવાદ

નવેમ્બર ૧૯૦૬

}

P. Lory.

એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,
ઉત્તર વિભાગ.

મહેર ખખર.

આ ઉપરથી ખખર આપવામાં આવે છે, કે. ગ્રીન વર્ષના સ્કૉલર, અને વત્સાડ તાલુકાના ગોરગામ લોકબોર્ડ નિશાળના શિક્ષક કૃષ્ણરાવ ગ-લ્પતરાવ મોહિલેને સુરતની સેશન્સ કોર્ટ ઇગાઈના શુદ્ધ બદલ ૮ માસની સજા મળુરી સાથે કેદની શિક્ષા કર્યાથી, તેને મહેરગાન ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબના હુકમ નં. ૭૩૦૦ તા. ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ પ્રમાણે કેળવણી ખાતામાંથી મોકરીમાંથી ખરતરફ કરવામાં આવ્યો છે,

(સહી)

P. Lory,

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.

ઉત્તર વિભાગ,

(મહેરગાન ઉ. વિ. ના એ. ઇ. સાહેબના નં. ૫૩૧૮ તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ ઉપરથી)

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

ભુજપરસ્કૂલ—શેઠ નરસી તેજસી તરફથી રૂ. ૨૭-૮-૦ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૭-૬. માધ્યાપરસ્કૂલ—દર દેવચંદ વાધજી તરફથી રૂ. ૫-૦-૦ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧૨-૪-૩ રૂપત તરફથી રૂ. ૧૯-૦-૦, મેતા હાથીરામ જ્ઞાનચંદ્ર તરફથી રૂ. ૫-૫-૦ રા. ભગવતીદાસ ન-રભેરામ તરફથી રૂ. ૫-૫-૦. ગેરાઉસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રીશીવર રતનસી માંડણજી તરફથી રૂ. ૧-૪-૦ તથા દરબારશીજી તરફથી રૂ. ૪-૧૧-૬. રવસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૫-૮-૬, રૂપત તરફથી રૂ. ૦-૧૦-૦. મુંદ્રાસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશી તરફથી રૂ. ૩૩-૧૦-૦, રૂપત તરફથી રૂ. ૧૮-૧૫-૯, સ્વામીશી નિગાઈચાર્ય તર-ફથી રૂ. ૮-૧૨-૦. માધ્યાપર નાઈટ સ્કૂલ—દર દેવચંદ વાધજી તર-ફથી રૂ. ૦-૧૦-૦, મીસ્ત્રી જગમલ ભીગજી તરફથી રૂ. ૧-૪-૦, વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશીજી તરફથી રૂ. ૩-૧૨-૦ રૂપત તરફથી રૂ. ૧-૪-૦,

રા. બગવતીદાસ નરભોરામ તરફથી રૂ. ૦-૮-૬. મુંદ્રા સે. ગ્રે. એ. વ.
સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશ્રીજી તરફથી રૂ. ૧-૧૨-૬, રાયત
તરફથી રૂ. ૬-૫-૦. માંડવી એ. વ. સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દ.
દબારશ્રીજી તરફથી રૂ. ૧૬-૧૩-૬, શેઠ વિશનજી નંદજી તરફથી રૂ. ૧૫-૦-૦.
માંડવી નંબર ૨ જો—શેઠ વિશનજી તરફથી રૂ. ૨-૦-૦, શેઠ કેશવજી
લંશરાજ તરફથી રૂ. ૪-૦-૦, વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશ્રી તરફથી
૯-૧૪-૦. માંડવી ખલદ્રાન સ્કૂલ—શેઠ વિશનજી તરફથી રૂ. ૧-૦-૦,
માસ્તર ચત્રભુજ તરફથી રૂ. ૪૧-૯-૩. ગુંદીઆલી સ્કૂલ—વાર્ષિક
પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧-૩. માંડવી નાઈટ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વ-
ખતે રૂ. ૬-૧-૩. આસંછીઆ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ.
૫-૧-૬. ફેરાદી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૩-૦. ફેરાલ-
પર સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૬-૦. લાદ્રેસર સ્કૂલ—વા-
ર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૮-૪-૦. ગુંદાલા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
રૂ. ૬-૧૫-૦. પત્રી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૯-૧૧-૦. બે-
રાજા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૮-૧૩-૦. કેરા કન્યાશાળા-
વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૧-૯. આનકુવા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા
વખતે રૂ. ૩-૯-૬. મંગવાણા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧-૧૨-૦.
મજલ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૩-૬-૦. વીરાણી સ્કૂલ—
ખોંલાડી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૩-૩. નેત્રા સ્કૂલ—
વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૧૦-૦. મઠ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
રૂ. ૨-૧૨-૦. લખપત સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૧૧-૦.
નારણસર સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૯-૭-૬. જખો નાઈટ—
વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧૪-૯. જખો કન્યાશાળા—વાર્ષિક પ-
રીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૦-૦. નલીઆ કન્યાશાળા—વાર્ષિક પરીક્ષા વ-
ખતે રૂ. ૬-૮-૩. તેરાં કન્યાશાળા—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧૩-૬.
તેરા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧૦-૬-૦. બિટ્ટા સ્કૂલ—વાર્ષિક
પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧૫-૦. માથાળા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
રૂ. ૬-૭-૦. ચિંઓણ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧-૪-૦. કો-
ઠારા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧-૦. કોઠારા કન્યાશાળા—

વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૮-૩. સાંધાણુ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૭-૨-૦. સાલરાઈ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે ૦-૬-૦; નાગેચા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૩-૧૦-૦. લાયન્ડ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૪-૦. બાકા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧૪-૯.

સુરત વિભાગ.

કુમર—શેઠ વીજલુખણદાસ આત્મારામ વગેરે રૂ. ૨૫-૦-૦. લીમપેર—અમદાવાદના શેઠ મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ રૂ. ૨૬-૦-૦ તથા શેઠ વીજલુખણદાસ આત્મારામ રૂ. ૩૦-૦-૦ ઇનામ. સુરત—સ્કૂલ નંબર ૧૬ શેઠ આત્મારામ ખીતાબરદાસ રૂ. ૫-૦-૦ શેઠ મુગટગ દયારામ રૂ. ૫-૦-૦ શેઠ તૈયબગણી રૂ. ૫-૦-૦ બક્ષીસ. લીમપેર—શેઠ મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ રૂ. ૧૭-૦-૦ બક્ષીસ. નાગાળા—પટેલ હરી મોદીયા રૂ. ૧૮-૦-૦ શાળા જમાડી. મોરાર લાલા રૂ. ૧૮-૦-૦ શાળા જમાડી. મોરપાઠ—શ. મહમદ ઈબ્રાહીમ રૂ. ૧૨-૦-૦ મીકાઈ. સુરત—મોરપાઠ કન્યાશાળા. શેઠ અગદુલ તૈયબ દરગાવલજી રૂ. ૪-૬-૦ ઈંટ. પુણી—ગામ લોકો રૂ. ૧૩-૮-૦ ધડીયાળ. સુરત—ચુનીલાલ ગંદુલાલ રૂ. ૫-૦-૦ ઇનામ.

અમદાવાદ વિભાગ.

અમદાવાદ—સ્કૂલ નંબર ૧૫ પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૫-૦-૦ મીકાઈ. સ્કૂલ નંબર ૧૦, પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૧-૦-૦ મીકાઈ. કુંડલ—વાલુકદાર ગોપાળજી દાગભાઈ વગેરે રૂ. ૯-૪-૦ પુસ્તકો વીગેરે. અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર ૨૪, પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૮-૦-૬ ઇનામ. સ્કૂલ નંબર ૭, જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૩૧-૦-૦ ઇનામ. વાધપુર—ગામ લોકો રૂ. ૧-૧૨-૦ ઇનામ. દોઢનતીયા—દોકર શ્રી તામ સોંગજી રૂ. ૫-૦-૦ ઇનામ. અમદાવાદ—સ્કૂલ નંબર. ૨૧ જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૨૭-૧૨-૦ ઇનામ. અણજી—પા. ગોકળદાસ નાગરભાઈ રૂ. ૧૫-૦-૦ શાળા જમાડી. હુમા—ગામ લોકો રૂ. ૧૨-૨-૩ ચોપડીયો. ખેડાવિભાગ.

નડીયાદ—સ્કૂલ નં. ૪ શેઠ મનોરદાસ હરખચંદ રૂ. ૩૦-૧-૮

સ્લેટો તથા મીઠાઇ. કહેલાલ—શા. જગનલાલ જેઠાભાઈ રા. ૩૪-૦-૦
 શાળા જમાડી. સારસા—પા. પરસોતમ જુલાભાઈ રા. ૪૪-૪-૦ શાળા
 જમાડી. ખેરીઆંવી—પટેલ. ડાહ્યાભાઈ રા. ૩૨-૦-૦ પટેલ ખુશાલ-
 ભાઈ કહાનદાસ રા. ૪-૦-૦ પટેલ શંકરભાઈ ઉમેદભાઈ રા. ૧૦-૦-૦
 ઇનામ. સુરકુવા—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૯-૮-૦ શાળા જમાડી.
 નાપાડ—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૭૬-૮-૦ નીશાળ જમાડી. આસી—
 જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૨-૧૨-૩ શાળા જમાડી. ચકલાસી—કન્યા
 શાળા શા. ત્રીભોવનદાસ વંદ્રાવનદાસ રા. ૧૬-૦-૦ ઇનામ. ખેદાલ—
 ગામ લોકો રા. ૧૭-૦-૦ શાળા જમાડી. આસી—પા. નાથાભાઈ કહા-
 નદાસ રા. ૨૫-૬-૯ પા. શંકરભાઈ બાપુજી રા. ૧૪-૮-૦ બાપુજી
 જીવાજી રા. ૧૦-૦-૦ શાળા જમાડી. અરારા—પા. છોટાલાલ મુનદાસ
 રા. ૨૫-૦-૦ ગોસાઈ કૈલાસગર જેરામગર રા. ૩૦-૦-૦ પા. મણીલાલ
 ખેહેચરભાઈ રા. ૨૮-૦-૦ શાળા જમાડી. સારસા—મરઘાભાઈ ગોક-
 ળભાઈ રા. ૪-૮-૦ મીઠાઇ. આમોદ—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૯-૮-૦
 શાળા જમાડી. દેદરડા—પટેલ ગોવિંદભાઈ નાથાભાઈ રા. ૧૦-૦-૦
 શાળા જમાડી.

રેવાકાંઠા પંચમહાલ વિભાગ.

કાલોલ—શેઠ ધરકુનજી કાવસજી રા. ૩-૮-૦. દોડકા—મુરજગર
 રામેશ્વર રા. ૬-૦-૦. જાંબુધોડા—મે. દાકોર સાહેબ રા. ૯-૦-૦ શેઠ
 સોરાજીજી દાદાભાઈ રા. ૧૮-૧૫-૩ આ ચાણુદાસ સાહેબ રા. ૬-૦-૦.
 લુણાવાડા—મે. મહારાજા સાહેબ રા. ૮-૦-૦ મે. બાંધુના મહારાજા
 સાહેબ રા. ૪-૦-૦ ૮૩ કન્યાશાળા. મે. બાંધુના મહારાજા સાહેબ રા.
 ૩-૦-૦ ઇનામ. કપાંટ—મે. અલીરાજપુરના મહારાજા સાહેબ રા.
 ૩-૦-૦ ઇનામ. હીરાપુર—મે. હીરાપુરના શેઠ સાહેબ રા. ૫-૦-૦
 ઇનામ. કોઠંબા—મેમ્બરો તથા સદગૃહસ્થો રા. ૧૪-૧૨-૦ શેઠ ધરગ-
 ચંદ તુલસીદાસ રા. ૮-૦-૦.

ભરૂચવિભાગ.

ભરૂચ—ઉર્ફ રકુલ જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૧૨-૦-૦ ચોપડી.

ઓ. વીગેરે.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી

દાલ આણતા નવાં ધારણાનાં ક્રમ પ્રમાણે હિન્દર ગાર્ડન પદ-
તિએ આ કાપીખૂંટની રચના કરવામાં આવી છે.
નખર ૧૨૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ ૭
નમુનો, ક્રમસર, લખે એટલે તેમના આશરમાં આશુર્વદારક, સુધારો, જોવા-
માં આવશે.

તમે એક સખત વાપરી જોશો એટલે દાલની આવતી કાપીઓમાં
કમી દેખીપીંજીક એક છે તે સંગળશે.

કાગળો ઉપા કુલ્લકેપ; પૂઠું મુજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કાપીખૂંટોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટર ૮૦ ટકા કમીસન આ-
પવામાં આવશે સખએજન્ટ સુરત, જી. સે. કરસનદાસ નારણદાસ બુખાર્ડ.
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. મરખેતામ ઉમીયાચંદ
ભટ્ટચ. 'જાનોદય ગ્રેસ. નયા'કે એવ ની કંપની વડવાણમાં જી. સે.
જ્યેદ તલકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ જામનગર હેમતાબ
ખાલ્લજી નડીઆદ છોટાલાલ ત્રિકમદાસ

આ કાપીખૂંટના મુખ્ય એજન્ટ અગદાવાદ આસ્ટોડીઆ રોડ
ઉપર ચીમનલાલ, સુનીલાલની કંપની છે. માટેએ સંગ્રહી સર્વ પત્ર
ખુશદાર તેમના તરફ કરવો ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ અમ્મજીએક

ધોતળ પ ૬. ૭. માટે બુધ્ધિસંહર ભાગ ૩ લો શુદ્ધિ રૂન સહ દ્વિતી
મારસિ દિન-૧૭૦ ૬૦ વીસટકા જયચંદ બેલ્લેચંદ કવેરો વુનાગદ.

પુસ્તકસેલર બેચર મેધછ, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સેરકારે ધનામ માટે તથા લાંબાવેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો.
કોતકમાળી રા. ૦-૧૨-૦, ઇસખ નીતિ રા. ૦-૮-૦, વ્યવહારપયોગી નિબંધ
સંગ્રહ રા. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો રા. ૦-૮-૦
આસ્તર હસમાન બી. તથા મહેબતસિંહ મો. ના બનાવેલા હોઈંગ સહિત
ધોરણવાર પદાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રા. ૦-૧-૦, ધો. ૧ હા. રા. ૦-૧-૬, ધો. ૨
હા. રા. ૦-૨-૦, ધો. ૩ હા. રા. ૦-૨-૬, ધો. ૪ હા. રા. ૦-૩-૦, અને ધો.
૫ હા. રા. ૦-૪-૦, મેમરી હોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આદિતિ ૩ હા. રા. ૦-૪-૦, સે.
કન્ડ ગ્રેડ રા. ૦-૬-૦, સાદું હોઈંગ ધો. ૬ હા. રા. ૦-૭-૦, અને પ્રવેશક કલાસ
માટે રા. ૦-૨-૦, સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે
નકલ મગાવનારને રૂપ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી હોઈંગમાં ૨૦ ટકા.
આ ઉપરાંત સ્કૂલમાં ચાલતી તર્જીમ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત
પુસ્તકો, ખુશાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી પુસ્તકો, લોગમન્સ હોઈંગ પુસ્તકો, અમારી
દેખરેખ નીચે બતાવેલી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીચ બક્ષિસો, બારોટ અને ચાહકૃત ત-
મામ પુસ્તકો ક્રમ અને શીસ્કવેર, સેટસ્કવેર તથા હોં સામાન કિંદ્રાપત, બાવે મળશે.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
સોલ એજન્ટ્સીનાં-ખુશાલદાસ કૃત-ગુ. કોપી પુસ્તક નં-૧-૨-૩-૪-૫, ચેકડ કોપી પુ-
સ્તક નં-૧-૨-૩-૪, રામભુમાઈ કૃત વાર્તા રૂપ ગુ. નો ઇતિહાસ, વાંક્ય
પૃથેકકૃતિ, કવિતા સાહિત્ય રા. સા. અદિપતરામ કૃત વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ,
ગુ. ભા. નું વ્યાકરણ, ગુ. નો સં. ઇતિહાસ લવાઈ સંગ્રહ, ઇન્ડોની
સુસાદરી, સધરાજેસિંગ, સાસુવહુની લંકાઈ, રા. રા. પ્રે. ક. કૃત-
દે. નાંમાની પદ્ધતિ, રા. છ. બ. કૃત. દે. નાંસુ રા. લ. છો. કૃત
કવાયતતું પુસ્તક: રા. બા. લા. કૃત-અંકગણિતનાં મૂળતત્વો, રા.
નાનજીઆણી કૃત. ગુ. નો ઇતિવાતારૂપ, નિબંધમાળા ભા. ૧-૨-૩, રા. બીજાલાઈ
કૃત-પદાર્થપાઠ ભા. ૧-૨-૩-૪-૫, રા. કાશીગમ પ્રાગજી. કૃત-ગણિત
ગ્રંથી ભા. ૧-૨-૩-૪, કિન્ડરગાર્ટનની બક્ષિસ
૧-૬ લગી. લખોદાયત્ર નવી જાતનાં, દેશી બનાવેલી કૃત, ટીસ્કવર,
સેટસે સ્કેવર, તથા તમામ જાતની ટેકસ પુસ્તકો. ચીમનલાલ સુનીલા-
લની કપેની, આસ્ટોડીયારીડ અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી-સર્વે લખાણ એકિટર તરફ મોકલવું. નોંધપેઠ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણ ઉપર ફયાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અચૂક ગાસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણ પાછું મોકલવા બંધાતાં નથી. બરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ બીજા શૃદ્ધસ્થા કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ યો-ગ્ય આવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી બાળ્યતા પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂલ મયાનો સગવે છે. પોસ્ટ-ની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અષો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ કિયાવ બીજી ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરેસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ ગાદ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરના ખર્ચ લેનાર હસ રૂપીઆ યુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા રકોસરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વજેરે ઉપર વિચાર કરી દરે છાપેશે પાને રૂ. ૧ યુધી આપવામાં આવશે. સ્વર્ગાપનનો એમાં સમાવેશ થશે નહિ.

જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરા ચાન્ડ અને તે પછી
૧ ૫૦૦ ૨		ના અગીઆર ગાંસ લગી દર ગાસે
હસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૧) —		૬ મેલો ચાન્ડ પડશે. છ ગાસ માટે
ની લીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે.		પહેલે મહિને પૂરા ચાન્ડ, અને પછી
બાર માસ લગી સાગસાગટ હશે		દરેક ગાસે ૬ ચાન્ડ લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુડબિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.